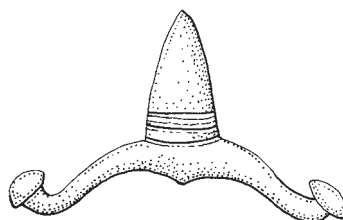

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ROČNÍK LXXI

2023

ČÍSLO 1

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SAV
NITRA 2023

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

HLAVNÝ REDAKTOR PAVOL BOBEK

Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, 949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES

GENERAL EDITOR PAVOL BOBEK

Publisher: Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

Recenzovaný časopis / Peer-reviewed journal

Hlavný redaktor / General editor
Pavol Bobek

Predseda redakčnej rady / Editorial board chairman
Matej Ruttkay

Redakčná rada / Editorial board
Gertrúda Březinová, Klaudia Daňová, Gabriel Fusek, Luděk Galuška, Joachim Henning,
Michal Holeščák, Ľubomíra Kaminská, Pavel Kouřil, Branislav Kovár, Jiří Macháček,
Michał Parczewski, Claudia Theune-Vogt, Marek Vojteček

Technická redaktorka / Technical editor
Kristína Sedliaček

Počítačové spracovanie / Layout
Beáta Jančíková

Vychádza dvakrát ročne. Príspevky sú indexované a evidované v databázach WoS, Scopus, EBSCO, ERIH PLUS a CEJSH.

Published twice a year. Articles are indexed and covered in WoS, Scopus, EBSCO, ERIH PLUS, and CEJSH databases.

Za znenie a obsah príspevkov zodpovedajú autori. / Authors are responsible for their contributions.

Toto dielo je licencované podľa Creative Commons Attribution 4.0 International License.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

<http://archeol.sav.sk/index.php/sk/slovenska-archeologia/>
<http://archeol.sav.sk/index.php/en/publications/the-slovenska-archeologia-journal-2/>

Rozširuje / Distributed by
Archeologický ústav SAV, v. v. i., Akademická 2, SK – 949 21 Nitra
e-mail: nraukniz@savba.sk

Tlač / Printed by
VEDA, vydavateľstvo SAV, Centrum spoločných činností SAV, v. v. i., Bratislava

© Archeologický ústav SAV, v. v. i., Nitra 2023

ISSN 1335-0102 (print)
ISSN 2585-9145 (online)

Dátum vydania november 2023

Evidenčné číslo MK SR 3404/09

IČO 00 166 723

OBSAH

Zdeněk Farkaš – Jaroslav Peška – Filip Ondrkál

Eneolitický depot z Beckova a jeho transkarpatské interakcie	1
Eneolithic Hoard from Beckov and its Transcarpathian Interactions	22

Karol Pieta

Opferfunde der römischen Kaiserzeit aus Streženice, Nordwestslowakei	25
Obetné nálezy z doby rímskej zo Streženíc, severozápadné Slovensko	51

Lucia Nezvalová

Atypical Burials from the Early Middle Ages in the Territory of Western Slovakia	53
Atypické hroby z včasného stredoveku na území západného Slovenska	99

Samuel Španihel

Metodika výskumu novovekej stolovej a kuchynskej keramiky na príklade nálezov z hradu Lietava	103
Methodology of a Research of Post-medieval Table and Kitchen Ceramics from the Castle of Lietava	172

Recenzie

Milan Hrabkovský: Germánsky kniežací dvorec v Milanovciach/Veľkom Kýre
a jeho neskorootický kultúrny kontext

(Barbora Adamíková)	175
---------------------------	-----

Mária Hajnalová: Archeobotanika. Úvod do štúdia archeologických zvyškov rastlín.
Vysokoškolská učebnica

(Marta Kučerová)	177
------------------------	-----

Václav Furmánek – Jaroslava Pavelková – † Vojtech Budinský-Krička: Kyjatice. Eponymná lokalita
archeologickej kultúry

(Vladimír Mitáš)	179
------------------------	-----

ENEOLITICKÝ DEPOT Z BECKOVA A JEHO TRANSKARPATSKÉ INTERAKCIE

ZDENĚK FARKAŠ – JAROSLAV PEŠKA –
FILIP ONDRKÁL

Eneolithic Hoard from Beckov and its Transcarpathian Interactions. Early copper metallurgy in the western part of the Carpathians is insufficiently documented from a technological point of a view. The Early Chalcolithic copper hoard of Beckov-Zbojnický vrch (ca. 4100–3900 BC) suddenly becomes visible in the eyes of archaeologists as a selective prototype of an individual's personal equipment and speaks to the autonomous and distinctive development of metallurgy of the Ludanice group in western Slovakia. The standardized inventory replicates the composition of the White Carpathian hoard of Slavkov, thus displaying a strict syntax in the expression of male identity through material objects, and indicating that their owners formed a coherent social group characterized by a common identity, behaviour and lifestyle. The spectrometric signals presented here add new insight into the understanding of early systems of copper acquisition, distribution and consumption, which increasingly require renewed attention, this time with the help of the latest archaeometric techniques and knowledge. The variable composition of the artefacts and the apparent failure to exploit the hardening potential of as underline the early character of this Sb-copper-based metallurgy, which appears to have satisfied consumers' needs during the late 5th millennium BC.

Keywords: Eneolithic, Chalcolithic, Epilengyel, Ludanice group, copper hoard, archaeometallurgy.

ÚVOD

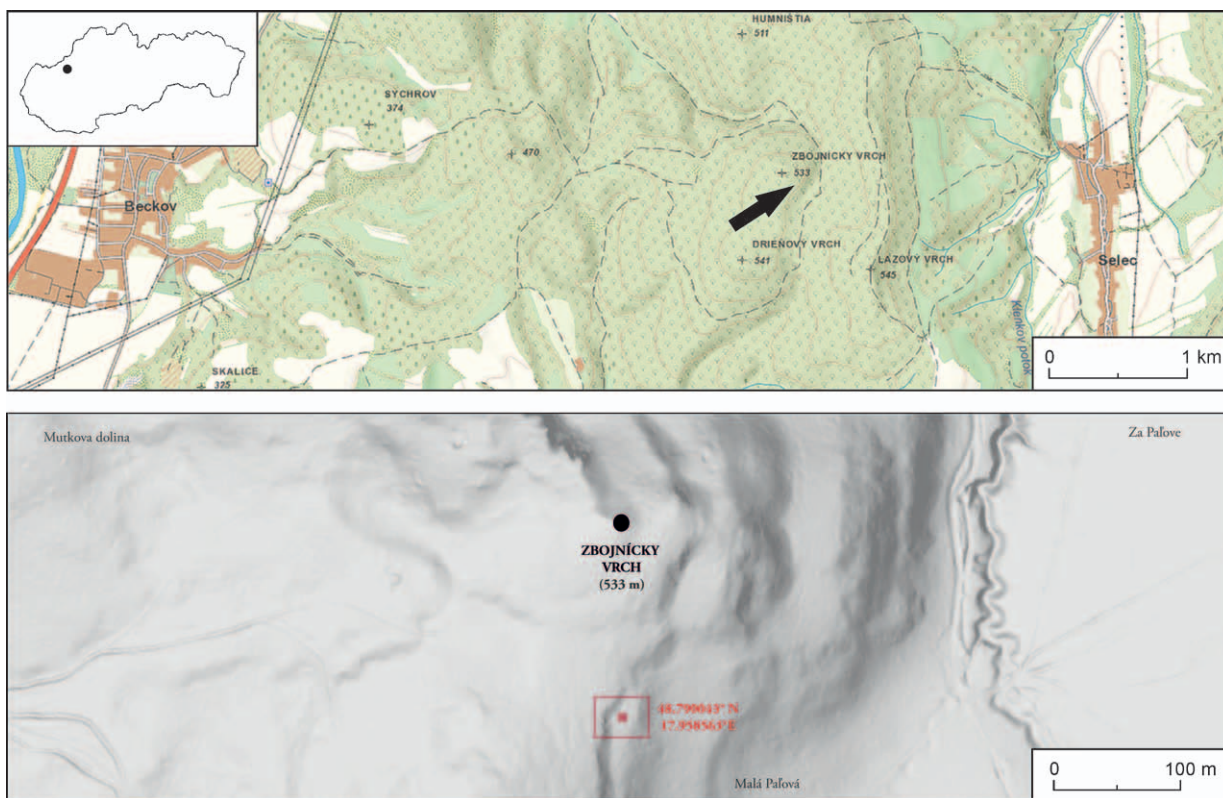
V posledných troch desaťročiach intenzívna ťažba drevnej hmoty, sprevádzaná hlbokými zásahmi do pôvodného terénu, početné stavebné akcie a rozšírenie detektorov kovov, často vo vzájomnej symbióze, výrazne rozšírili množstvo archeologických nálezov z miest, ktoré boli dovtedy mimo obzor záujmu profesionálnych archeológov. Na povrch sa tak dostalo veľa ojedinelých i hromadných nálezov z kovov, nachádzaných často na takých miestach, ktoré by podľa tradičných historických modelov mali byť zväčša mimo záujmu našich predkov. K nim patrí aj kopec Zbojnický vrch, ktorý sa nachádza v hrebeňovej časti pohoria Považský Inovec. Napriek tomu, že leží v blízkosti obce Selec, jeho vrcholová časť s nadmorskou výškou 533 m sa z väčšej časti nachádza v katastri obce Beckov, okr. Nové Mesto nad Váhom. V prvých dvoch dekádach 21. stor. sa vraj na ňom, pri rôznych príležitostiach, našlo niekoľko hromadných nálezov mincí zo 16. až 17. stor., často spájaných s jeho pomenovaním, ale aj rôznych súborov predmetov pravdepodobne z mladšej až neskorej doby bronzovej. Do zbierok Slovenského národného múzea, Archeologického múzea v Bratislave, sa údajne z tejto polohy dostali nálezy z obdobia sťahovania národov (Turčan 2014, 447–449) a fragment včasnostredovekého strieborného náramku typu Szentendre (Farkaš/Turčan 2019, 197 n.).

Nedávno prenikla ku kolegom z Českej republiky informácia o dobre zdokumentovanom súbore me-

dených predmetov z neskorej doby kamennej, ktoré sa našli na spomínanom vrchu. Súbor pozostával zo sekeromlatu, dvojice špirálových náramkov alebo náramenníkov, piatich náramkov z drôtu a z dvoch zdobených plechových pásikov, azda čeleniek.

Široké spektrum nálezov – od eneolitu cez dobu bronzovú, včasný stredovek až po súbory novovekých mincí – zo Zbojníckeho vrchu vytvára predstavu o významnej polykultúrnej lokalite s miestnym géniom loci, občas doloženým aj z iných podobných výšinných polôh. Zaujímavo členený kopec leží na pomerne odľahlom mieste Považského Inovca, zrejme aj mimo pôvodných významnejších ciest spájajúcich Považie s Ponitím. Zatiaľ nie je dostupný ani črepový materiál, ktorý by bol dokladom tunajších sídliskových aktivít. Nemožno tak vylúčiť, aspoň pri časti nálezov, zámerné skresľovanie miesta ich pôvodného uloženia. Nálevové okolnosti depotu z neskorej doby kamennej však možno hodnotiť ako pomerne dôveryhodné.

Vo vzdialenosti okolo 5 km vzdušnou čiarou smerom na východojuhovýchod od Zbojníckeho vrchu, ale už v katastri obce Selec, sa nachádza prírodou dokonalo chránený dominantný vrch Hradisko s najvyšším bodom 732 m n. m. Náhodné nálezy dokladajú jeho osídlenie v dobe bronzovej, dobe laténskej a počas včasného stredoveku. Od doby bronzovej bezpečnosť polohy okrem prírody zaisťovala aj umelá fortifikácia, dnes pozostávajúca z valového násypu, ktorá spolu s vodným zdrojom obklopovala plochu okolo 6 ha (Pieta/Somr 2019, 30,

Obr. 1. Beckov-Zbojnický vrch. Terénne mapy s vyznačením polohy v rámci územia Slovenska. Zdroj podkladovej mapy www.zbgis.sk.

Obr. 2. Beckov-Zbojnický vrch. Nálezová situácia depotu I. Foto F. Ondrkál.

Obr. 3. Beckov-Zbojnický vrch. Fotodokumentácia depotu. Foto M. Kršková.

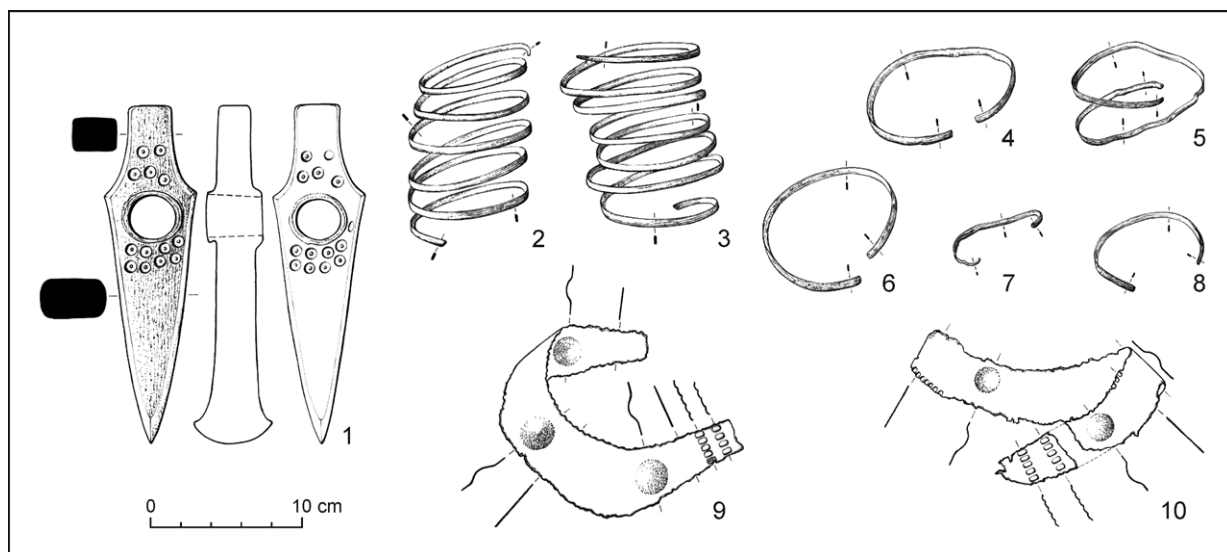
31). Stredoveký hrádok, ktorý podľa sprievodných nálezov vznikol na jeho okraji niekedy v 12. až 13. stor., zaberá časť pretiahnutého hrebeňa s rozmermi asi 40 × 10 m a s výškou okolo 694 m n. m. východne od kóty Hradisko, v polohe Sokolova skala (Malec 2010, 131, 132; Pieta/Somr 2019, 31, 32).

DEPOT – NÁLEZOVÉ OKOLNOSTI, LOKALITA, ZLOŽENIE

Metalický depot Beckov-Zbojnický vrch (I), okr. Nové Mesto nad Váhom, bol získaný náhodným nálezom za použitia detektora kovov asi 150 m južne od vrcholovej kóty v nadmorskej výške 512 m n. m. Lidarové snímky tu odhalili prítomnosť pozdĺžnej S – J terasy, v centre ktorej bol depot uložený (obr. 1). Od tohto miesta sa zalesnený terén stáva veľmi strmým, s ťažko dostupnými svahmi a skalnými útvarmi. Autentická výpoveď nálezcu poskytla informácie o základnom priestorovom usporiadaní celku. Klasifikácia depotu bola založená na jeho stratigrafickej uniformite, ktorá tu je relevantná – artefakty boli starostlivo uložené pomerne plytko, kompaktné, asi 10 cm pod súčasným povrchom s tenkou organickou vrstvou. Časť súboru bola dislokovaná a deformovaná *ex situ*, pravdepodobne činnosťou vyššej vegetácie v priebehu času (obr. 2).

Ide o zmiešaný, chronologicky súvislý súbor medených artefaktov (obr. 3). Ako jeho súčasť bol identifikovaný sekeromlat vsunutý do dvoch zlúčených špirálovitých nárameníc, fragmentárne náramky (?) a dve plechové *appliqué* s vybižanou výzdobou (pektorály/čelenky).

1. Medený sekeromlat typu Székely-Nádudvar s priamou osou tela a symetricky vejárovito rozšíreným ostrím. Ostrý lom tela s rozšírením okolo otvoru násady prechádza do pravidelného nerozšíreného tyla. Obojstranná tuľajka okolo otvoru násady. Obe strany predmetu sú opatrené razenými kruhovými znakmi v schéme dvoch radov po štyri pod prstencom tuľajky a päť (2 + 3) nad tuľajkou. Na dorzálnnej strane predmetu je na boku tuľajky umiestnená 14. značka (deformácia do podoby poloválu). Povrch rovný, vyhladený, takmer bez patiny. Rozmery: dĺžka 220 mm; šírka tyla 29,54 mm; max. šírka 61,19 mm; výška ostria 50,8 mm; priemer otvoru násady 0,14 mm; hmotnosť 1566 g. Obr. 4: 1; 8; 9.
2. Päť medených náramkov z plochého medeného drôtu nerovnaké veľkosti so zaoblenými koncami. Štyri tvoria jednoduchý neuzavretý kruh, päť predstavuje náznak špirály s jeden a pol vinutím. Povrch hladký, bez patiny. Rozmery: priemery 60, 68, 72, 95 a 100 mm; šírka drôtu 0,04–44 mm; hmotnosť 2, 6, 15, 13, 15 g; celková hmotnosť 51 g. Obr. 4: 4–8; 10.
3. Dva medené špirálovité náramky/náramenice stočené z plochého drôtu do voľnej špirály s jedným zahroteným a druhým šikmým, resp. zaobleným koncom. Prvý tvorí 5,75 vinutia, druhý 6,5 vinutia. Hladký povrch bez patiny. Rozmery: dĺžka 120 a 110 mm; priemer 65 a 60–80 mm; hmotnosť 76 a 87 g. Obr. 4: 2, 3; 11.

Obr. 4. Beckov-Zbojnický vrch. Kresbová rekonštrukcia depotu. Kresba A. Pešková.

Obr. 5. Beckov-Zbojnický vrch. Nálezová situácia depotu II. Foto F. Ondrkál.

Obr. 6. Mapa rozšírenia sekeromlatov typu Székely-Nádudvar v Európe. Autor P. Grenar.

4. Dva medené sekundárne deformované široké tepané (plechové) pásky s čiastočne olámaným, pôvodne zúbkovaným alebo zvlneným okrajom, pôvodne polmesiakovitého tvaru. Na oboch exemplároch sa nachádza symetricky (stred a boky) rozložená trojica kruhových, z vnútornej strany vytepaných vypnulín. Na jednom z koncov (raz na pravom, druhýkrát na ľavom) doplnená dvoma priečnymi pásmi kolľkovaných (zvnútra vytepaných) obdĺžnych bodov (u zachovaných 4 + 5 a 5 + 5). V jednom prípade (užší kus) sa neúplné „kolľky“ objavili aj na protíľahlých hranách pásky (3 ks v strede, 7 ks na konci). Povrch hladký, takmer bez patiny. Rozmery: dĺžka 290 a 290 mm; max. šírka 40 a 36 mm; hrúbka plechu 0,66 a 0,88 mm; hmotnosť 40 a 37 g. Obr. 4: 9, 10; 12; 13.

Beckov-Zbojnický vrch (II) – zjavne nezvyčajný súbor včasnoeneolitických medených sekier sprevádzaných radom osobných ozdôb – bol objavený amatérskym hľadačom na JZ terase na úpätí Zbojnického vrchu v roku 2012. Obsahoval dve masívne sekerky, dve špirálovité náramenice, kruhový náprsný diadém, náramok, špirálu. Neskôr bola časť artefaktov relokovaná na územie Moravy a v súčasnosti nie je známe, kde sa nachádzajú. K nálezu je k dispozícii jednoduchá fotografická dokumentácia (obr. 5). Depozitum nie je predmetom tejto štúdie.

VYHODNOTENIE NÁLEZOV

Sekeromlat

Medený sekeromlat morfológicky zodpovedá typu Székely-Nádudvar F. Schuberta (1965, 278) alebo skupine Ild J. Říhovského (1992, 25). Tvarovo pomerne variabilné nástroje tohto typu sú rozšírené v celej Karpatskej kotline (Bátora 1989, 6, 7) a to od stredného Sedmohradska až po riekú Morava (obr. 6; Patay 1984, 55). Súčasne patria k najviac zastúpenému typu medených sekeromlatov (Heeb 2011, 169). Z Považia sú podobné nálezy známe napr. z Čachtíc a Púchova (Novotná 1970, 23), a nedávno k nim pribudol nález z vršku Lípie pri Naháči (Farkaš 2020b, 38, 39). Zo Záhoria bol sekeromlat typu Székely-Nádudvar publikovaný z Vrádišťa. Jeden kus z okolia Bratislavy sa dnes nachádza v Magyar Nemzeti Múzeu v Budapešti (Novotná 1970, 23). Ďalšie dva sa našli v hromadnom náleze v moravskej Strážnici (Dobeš a i. 2019, 25; Říhovský 1992, 25, 26, tab. 1: 8, 9). P. Patay (1984, 47–56) vyčlenil medzi nimi niekoľko samostatných podtypov na podklade 63 nálezov tohto typu z Maďarska. J. Heeb (2011, 169, 267) vyčlenila deväť skupín označených ako varianty A, B, C1, C2, D1, D2, E1, E2 a E3.

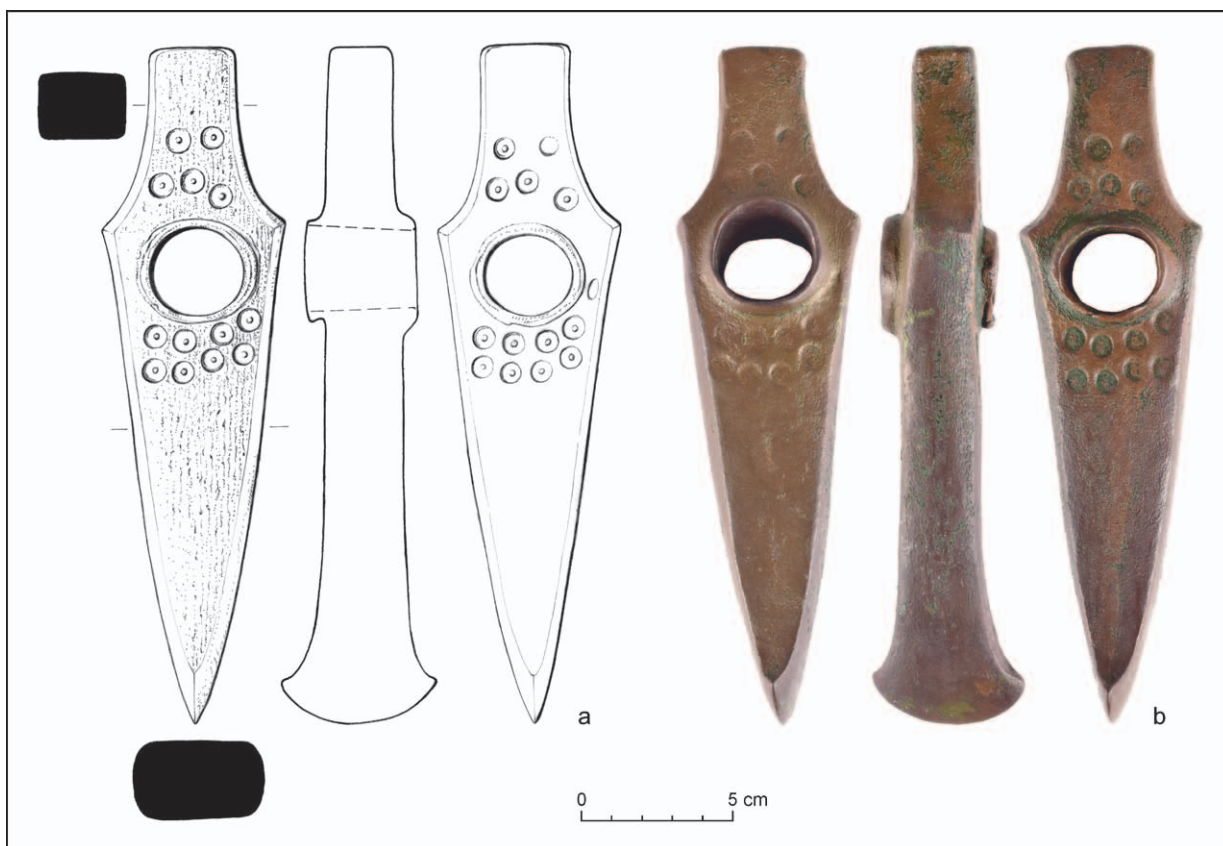
Obr. 7. Mapa rozšírenia sekeromlatov typu Handlová v Európe. Autor P. Grenar.

Priamou osou tela a symetrickým vejárovitým rozšírením ostria sa skúmaný sekeromlat najviac podobá nálezom z Púchova (Novotná 1970, 23, tab. 5: 97). Ostrý lom pôdorysu na výrazne rozšírených pleciach nástroja pri otvore a tylo bez rozšíreného obuchu je charakteristické pre variant Székely (Patay 1984, 47). Výrazne dominujúca dĺžka nad šírkou, plynulé nasadenie zosilnenia tuľajky na dorzálnnej časti a ostré na bazálnej časti nástroja, podobné ako v prípade sekier s krížovým ostrím typu Jászladány, sú skôr známe vo variante Nádudvar (Mayer 1977, 10; Schubert 1965, 278; Vulpe 1975, 26, 27; Žeravica 1993, 6, 7). Ako sekeromlat z Púchova, tak sekeromlat z Bec-kova sa predovšetkým rovná, k báze neprehnutým telom a výrazným vejárovitým ostrím odlišujú od iných, predovšetkým P. Patayom (1984, 47–56) vypracovaných variantov typu Székely-Nádudvar. Istú podobnosť vykazujú s variantami E. J. Heeb (2011, 267), ale nie sú s nimi totožné. Azda v zmysle intencií M. Novotnej (1970, 23), ktorá v rámci typu Székely-Nádudvar predpokladala rad regionálnych foriem, predstavujú miestny „považský“ variant alebo model. Nie je možné si nepovšimnúť aj niekoľko spoločných znakov s domácim typom Handlová (napr. Bešeňová; Novotná 1970, tab. 6: 102; Schubert/Schubert 1999, obr. 4: 3), od ktorého ho odlišuje iba

jednostranná tuľajka (na dorzálnnej strane) a viac menej kónicky (lahko vejárovito) formované ostrie. Spoločné sú však veľmi nápadné razené kruhové značky (pozri nižšie). Podobnosť a blízkosť oboch typov nás vedie k presvedčeniu, že typ Handlová môžeme považovať za lokálny variant na širšom území dominantného typu Székely-Nádudvar (obr. 7).

Povrch sekeromlatu na bazálnej aj dorzálnnej strane zdobia drobné kruhové značky (na každej strane 13, priemer 7–8 mm), tzv. Axtmarky (Schubert 1965, 286–295). Ich opakujúci sa tvar s ostrými hranami, veľkosť i drobný stredový výčnelok umožňujú uvažovať o použití typára s priehlbinkou v strede, čo je v súlade aj s pozorovaniami F. von Pulszkého (1884, 23). Značky sa vyrážali do povrchu už aspoň čiastočne opracovaného odliatku.

Na oboch plochých stranách nástroja je po 13 značiek. Osem z nich sa nachádza v dvoch radoch po štyri, pod prstencom zosilnenej tuľajky sekero-vitého ramena, a päť nad ostrým lomom obuchu, z ktorých tri opäť oblúkom lemujú tuľajku a ďalšie dva ich dopĺňajú smerom k tylu. V prípade rovného tela a pravidelného vejárovitého ostria nemožno jednoznačne vizuálne odlíšiť pôvodnú hornú a dolnú stranu nástroja. Podľa iných variantov sekeromlatov

Obr. 8. Beckov-Zbojnický vrch. Kresba a fotografia sekeromlatu typu Székely-Nádudvar. Kresba A. Pešková, foto M. Kršková.

typu Székely-Nádudvar sa však dorzálna strana zvyčajne vyznačuje plynulým nasadením prstenca tuľajky, zatiaľ čo pri bazálnej strane je odsadenie ostré. V takomto prípade by na hornej strane bola 14 značka umiestnená na bočnej strane tuľajky nad lomom k bočnej stene. Tu je však, azda vďaka šikmému podkladu, deformovaná na ovál bez stredového výbežku. Ten chýba aj pri plytkej značke na tej istej strane z hornej dvojice na obuchu (obr. 8; 9).

V prípade sekeromlatu z Beckova sa však otvor pre porisko zužuje od ostro nasadenej tuľajky k plynulejšie vystupujúcemu prstencu. Podľa kamennej brúsenej industrie práve veľkosť priemeru otvoru, azda súvisiaca s možnosťou zaklinovania rúčky, bola často jedným z kritérií odlišujúcich bázu od hornej časti nástroja či zbrane.

Pôvodný účel značiek na medených nástrojoch nepoznáme. Vyskytujú sa však iba na niektorých typoch industrie, predovšetkým na typologicky pokročilých sekeromlatoch typu Agnița, Crestur, Holíč, Handlová, Kežmarok, Szendrő, Székely-Nádudvar, Mezőkeresztes a na sekerách s krížovým ostrím typu Jászladány, menej Kladari či Nógrádmárcal (Peška 2022; Schubert 1965, 287). Objavujú sa asi na 20 % všetkých známych medených sekeromlatoch, s výraznou prevahou práve pri

Obr. 9. Beckov-Zbojnický vrch. Sekeromlat typu Székely-Nádudvar. Detail výzdoby (značiek). Foto M. Kršková.

type Székely-Nádudvar (Heeb 2011, obr. 68, tab. 14). Celkom chýbajú na plochých sekerkách a klinoch, čo azda spochybňuje ich interpretáciu ako značiek výrobcov či výrobných dielní (napr. Patay 1984, 14; Vulpe 1975, 17, 18). Ojedinelé sú aj v prípade morfológicky starších nástrojov, ku ktorým patria sekeromlaty typu Mugeni, Širia a Pločník (Peška 2022) a úplne chýbajú pri typoch Vidra a Čoka (Schubert 1965, 287). Nevyskytujú sa ani pri žiadnom type medených sekeriek s jedným ostrím z obdobia mladého eneolitu až začiatku doby bronzovej. Zrejme tak majú chronologický význam a charakteristické sú predovšetkým pre obdobie druhej polovice starého až začiatku stredného eneolitu podľa chronológie používanej na Slovensku, v jeho západnej časti reprezentovanej ludanicou skupinou až začiatkom vývoja badenskej kultúry, zastúpenej boľarázskou skupinou.

Územne sa *Axtmarky* najčastejšie objavujú v Karpatskej kotline, kde sa nachádzajú približne na každom piatom exemplári vyššie uvedených sekeromlatov a sekier s krížovým ostrím (Heeb 2011, obr. 68). Početné sú predovšetkým v Alfölde, v Sedmohradsku, na strednom Dunaji a pozdĺž toku Moravy (Heeb 2011, 171; Patay 1984, 15; Peška 2022; Schubert 1965, 287–292; Vulpe 1975, 17) s presahom na susedné teritória. Na Slovensku sú charakteristické predovšetkým pre typy Székely-Nádudvar a Handlová. Celkovým počtom 27 značiek patrí sekeromlat z Beckova k zatiaľ najbohatšie takto dekorovaným nástrojom severne od stredného Dunaja. Trojica krúžkov lemuje spodný okraj prstenca tuľajky aj tvarovo blízkeho sekeromlatu z Púchova (Novotná 1970, tab. 5: 97).

Ak vynecháme rôzne typy zásekov, ktoré zriedkavo vytvárajú na povrchu nástrojov zložité výzdobné vzory (Patay 1984, tab. 14: 199; 15: 202; 16: 211; Schubert 1965, obr. 4: 4, 5; Todorova 1981, tab. 12: 165; 14: 173; Vulpe 1975, tab. 8: 61), tak majú kruhové značky len zopár základných typov:

- a) plytká kruhová až oválna jamka, zväčša s mierne prehnutým dnom;
- b) plytko do kovu zahĺbený plochý terčík bez stredového výčnelku;
- c) obvodový prstenec, krúžok;
- d) rôzne hlboko do kovu vrazený kolok so stredovým výčnelkom.

Okrem toho predpokladáme, že rôzny uhol nastavenia razidla, keďže väčšina značiek vznikla za pomoci typára, umožnil vznik ich rôznych derivátov a variantov, napr. polmesiačikov, oválov a pod. Zdá sa, že rôzne druhy značiek už nemajú jemnejší chronologický význam, napr. v zmysle od jednoduchšej po najzložitejšiu, a ani ich pôvodný význam nie je jednoznačný (Peška 2022).

Výskyt niektorých sekeromlatov typu Székely-Nádudvar v hromadných nálezoch spolu s inou medenou industriou a časť morfológických znakov, zreteľných aj pri náleze z Beckova, ktoré sú blízke sekerám s krížovým ostrím typu Jászladány, umožňujú zaradiť aspoň časť nástrojov tohto typu do obdobia zodpovedajúceho vývoju bodrogke-resztúrskej kultúry (Mayer 1977, 15; Vulpe 1975, 26–28, obr. 1; Žeravica 1993, 8), teda do doby, ktorej na juhozápadnom Slovensku zodpovedá veľká časť z pomerne dlhého vývoja ludanickej skupiny, azda s presahom až do skupiny Bajč-Retz.

Náramky a špirálovité náramenice

Hromadný nález pozostával aj z piatich krúžkov, podľa veľkosti zrejme náramkov, z výrazne plochého medeného drôtu so zaoblenými koncami (obr. 4: 4–8; 10). Štyri krúžky tvoria jednoduchý neuzavretý kruh, pričom dva z nich sú takmer identické (obr. 4: 4, 6–8; 10) a jeden krúžok sa skladá z jeden a pol oblúka alebo závitú (obr. 4: 5; 10). Tvori tak prechod medzi úzkymi pásikovými náramkami či náramenicami z viacnásobných špirálových oblúkov, zastúpených v depote dvomi exemplármi (obr. 4: 2, 3; 11). Na základe morfometrickej podobnosti nemožno úplne vylúčiť hypotézu, že jednoduché náramky sú sekundárnym produktom z pôvodného tretieho špirálovitého exemplára.

Úzke kovové krúžky z drôtu, či už s kruhovým alebo hranatým prierezom, patria k najjednoduchším šperkom či doplnkom odevu s dlhým časovým vývojom. Ich predlohou mohli byť ozdoby z iných, predovšetkým organických materiálov. Prvé doklady tohto medeného šperku sa v Karpatskej kotline objavujú už v materiálnej náplni neolitických stupňov lengyelskej kultúry. Patria k nim náramky z hrobov 113, 115, 230 a 286 v Zengővárkony v Maďarsku (Dombay 1960, 86, 88, 123, 136, tab. XLI: 10; XLII: 2; LXIV: 18, 19; LXXIII: 4; *Ecsedy* 1990, obr. 1: 14; 3: 1, 3–5), ktoré zväčša zhotovili z drôtu kruhového prierezu, miestami roztepaného do plôšky alebo boli zhotovené zo širšieho plechu (hrob 115). Nemali ale jednotný výzor. Kruh mohol mať jednak iba prekrížené konce, ale aj jedna a pol, dva, a dokonca až dva a pol závitú. Z pohrebiska z obdobia mladého neolitu v Mórág-Tűzkődomb (hrob 38, 71) sú známe dva takéto náramky, z ktorých jeden bol poškodený a druhý mal tri a pol závitú, čím sa už blíži k tzv. špirálovým náramkom alebo náramenicam (Zalai-Gaál 1996, 3, obr. 7: 1). Ďalšie dva špirálové náramky so štvor- až šesťnásobným vinutím z plochého drôtu pochádzajú z náhodného nálezu v Zengővárkony (Zalai-Gaál 1996, 18, obr. 7: 2, 3). Chýbajúce nálezové okolnosti síce sťažujú

Obr. 10. Beckov-Zbojnický vrch. Jednoduché drôtené náramky. Foto M. Kršková.

jednoznačné časové zaradenie, ale napriek tomu ich datovanie do obdobia mladého neolitu nie je vylúčené. Podľa I. Zalai-Gaála (1996, 18) medené náramky a niekoľkošpirálové náramenice z pohrebísk neolitických stupňov lengyelskej kultúry vyrobili prevažne z drôtu s kruhovým prierezom s viac či menej stenčenými koncami.

Na Slovensku sa dva medené kruhy z drôtu s kruhovým prierezom našli vo výplni priekopy neolitického rondelu na rozhraní katastrov obcí Ružindol a Borová, okr. Trnava. Avšak ich stratigrafická poloha nevyklučuje ani mladšie časové zaradenie do obdobia ludanickej skupiny (Němejcová-Pavúková 1997, 86–89). Vzhľadom na ich konce s jedným hrotitým a druhým tupým ukončením nemožno nespomenúť ani možnosť, že pôvodne tvorili jeden celok s najmenej dvomi závitmi (Němejcová-Pavúková 1997, 86–89). V prostredí skupiny Čičarovce, súčasnej so záverom I. stupňa lengyelskej kultúry, ktorá patrí do okruhu staršieho stupňa polgárskej kultúry na východnom Slovensku, sa v hrobe 11 na eponymnej lokalite našiel plochý kruhový náramok z medeného pásika s nespojenými koncami (Vizdal 1980, 70, obr. 32: 4, tab. L: 2, 4). Náramok je tak zatiaľ najstaršou, ešte do obdobia mladého neolitu jednoznačne datova-

nou kovovou ozdobou tohto druhu na Slovensku. Rámcovo súčasné kovové ozdoby rúk vo východnej časti Karpatskej kotliny pochádzajú aj z prostredia potiskej a herpályskej kultúry. Náramky z hrobov 11 a 17 v Hódmezővásárhely-Gorzse zhotovili z drôtu s kruhovým prierezom a pozostávali z troch až štyroch závitov (Horváth 1987). V prípade lokality Berettyóújfalu-Herpály sa vyskytli až tri typy takýchto ozdôb. Jeden z náramkov, podobne ako v Čičarovciach, zhotovili zo širokého medeného pásika s neuzavretými koncami, iný, pozostávajúci z dva a pol závitov, bol zhotovený z drôtu kruhového prierezu, ktorý bol ukončený drobnou špirálkou. Ďalší pozostával zo štyroch závitov stočených zo širokého plochého drôtu (Kalicz/Raczky 1987, 122, obr. 41). V Polgári-Nagy-Kaszibe sa v hrobe 14 našiel náramok z tenkého širokého pásika s jedným odlomeným koncom (Solnay 2018, 183).

Od začiatku eneolitu – v severovýchodnej časti Karpatskej kotliny, od Potisia až po Sedmohradsko, reprezentovaného tiszapolgárskou skupinou polgárskej kultúry – pribúda predovšetkým v hrobových nálezoch dokladov medenej industrie, medzi ktorou významné miesto zastáva aj niekoľko typov náramkov a nárameníc. Časť z nich je však

Obr. 11. Beckov-Zbojnický vrch. Jeden zo špirálovitých náramenníkov. Foto M. Kršková.

výrazne poškodená ako koróziou, tak aj nie vždy adekvátnymi konzervačnými postupmi, čo znižuje ich výpovednú hodnotu.

Na Slovensku sa zatiaľ najviac medených náramkov (predpokladaných 12 ks) našlo na pohrebisku v Tibave, spolu v siedmich hrobách. Stav ich súčasného zachovania však nevyklučuje, že niektoré pozostávali aj z viacerých závitov, čím by sa ich počet znížil a niektoré z nich by tak mohli patriť k viaczávitovým nárameniciam. Všetky boli súčasťou chronologicky mladších pohrebov a vytvárali dve základné skupiny. Prvú skupinu predstavujú jednoduché drôtené šperky kruhového alebo oválneho prierezu, v prípade hrobu 4/55 hrúbka drôtu dosahovala až 1 cm a jeho konce sa prekrývali. Druhú skupinu predstavovali náramky pozostávajúce z viacerých závitov (Šiška 1964, 333; 1968, 114, obr. 21). Z Veľkých Raškoviec pochádza zo siedmich hrobov 8 až 10 náramkov, pričom v tomto prípade sú zastúpené takmer výlučne tyčinkové typy s roztvorenými, menej preloženými koncami a len v jednom prípade náramok pozostával z jeden a pol závitov (Vizdal 1977, 17, 23, 26, 29, 65, 87, 88).

Na území Maďarska sú známe predovšetkým z pohrebísk Deszk B, Hódmezővásárhely-Népkert,

Tiszapolgár-Basatanya či Polgár-Nagy-Kasziba (Bognár-Kutzián 1963, 332; 1972, 138, 139; Solnay 2018, 191, 192). Väčšina z nich má rôzne tvary, veľkosť, váhu i počet závitov, zväčša sa však morfológicky odlišujú od náramkov a nárameníc z hromadného nálezu na Zbojníckom vrchu pri Beckove. Tvarom sú blízke predovšetkým nálezom známym zo severozápadného pobrežia Čierneho mora a Balkánu (Černých 1991; Todorova/Vajsov 2001, 77–82), kde sa najstaršie z nich objavujú už v hrobách z obdobia neskej kultúry Hamangia (Todorova/Vajsov 2001, 82). Mohli by tak byť o čosi staršie ako kovové šperky z neolitických stupňov lengyelskej kultúry v Maďarsku. V Karpatskej kotline sú ojedinelé náramky terčovitého tvaru z hrobu 2 v Hódmezővásárhely-Népkert (Bognár-Kutzián 1972, tab. 35: 3, 5) výzorom takmer identické s podobnými predmetmi z Bulharska, od ktorých sa odlišujú iba voľnými nespojenými koncami (Todorova/Vajsov 2001, 79). V prostredí nasledujúcej bodrogkeresztúrskej skupiny pokračovala móda náramkov z hrubého medeného drôtu (napr. Mezősas, Polgár-Basatanya, Polgár-Bacsókert, Tiszadob-Urkondúló) kruhového alebo oválneho prierezu s jedným alebo dvoma závitmi, pričom v hrobách boli zastúpené jedným alebo dvoma exemplármi (Patay 1978, 45).

„Novinku“ predstavoval náramok z Tiszavalk-Kenderföldu z hrobu 29, ktorý zhotovili z hranatej tyčinky s roztvorenými, pečatidlovo zosilnenými koncami (Patay 1978, 45, tab. 9: 10). Typologicky takmer totožná s náramenicami zo Zbojníckeho vrchu, je dvojica náramkov zo ženského hrobu 225 z Rákoczfalvy, časti Bagi-föld, kde obidve zápästia nebohej obopínali valcovité náramky z plochého drôtu stočeného do šiestich závitov (Csányi/Raczky/Tárnoki 2010, 258, 267, obr. 9: 2, 3; 11). Jeden koniec oboch náramkov bol akoby odštiknutý a druhý, stenčený, prechádzal do plochej špirálovej ružice. Na pravom zápästí nebožtíka v mužskom hrobe 225, a vo zvyškoch detského, orbou celkom zničeného hrobu, sa našli iba veľkosťou odlišné masívne kruhy, zatiaľ bez bližších analógií (Csányi/Raczky/Tárnoki 2010, 258, 267, obr. 9: 1; 12; 13).

Na západnom Slovensku sa náramky z podobného tenkého plochého drôtu, ako zo Zbojníckeho vrchu, objavili v hrobe 108 datovanom do obdobia ludanickej skupiny v Branči pri Nitre (Lichardus/Vladár 1964, 94, obr. 48: 1, 3) a v hrobe 73 v Jelšovciach (Pavúk/Bátora 1995, 100, obr. 69: 1, 2). Tu sa však našli v polohe, ktorá naznačuje ich využitie vo funkcii nánožných kruhov. Iný tenký medený pásik tvaru jednoduchého náramku sa našiel aj na lebke v hrobe 1 z obdobia tiszapolgárskej skupiny v Polgár-Nagy-Kasziba (Solnay 2018, 192), čo umožňuje predpokladať širšie spektrum využitia niektorých, občas pomerne jednostranne interpretovaných predmetov. Ako neobyčajne veľké ozdoby účesu sú interpretované aj krúžky so stenčenými, mierne prekríženými koncami, s priemerom od 5,1 do 8,5 cm z hrobov 2, 7 a 8 z prostredia lublinsko-volyňskej kultúry z Książnice 2 vo východnom Poľsku (Wilk/Garbacz-Klempka 2016, 30, 31, obr. 1A), ktoré sa našli pri hlavách zosnulých. Iné podobné predmety vyrobené z drôtu kruhového prierezu s hrotitými koncami z toho istého pohrebiska, s analógiami z hrobových celkov v prostredí lublinsko-volyňskej skupiny z Grodziska II v Złotej a Stefankowicz-Kolonie, či skupiny Wyciąże-Złotniki z Krakówa a Nowej Huty, poloha Cło, už možno považovať za ozdoby rúk (Wilk/Garbacz-Klempka 2016, 31, obr. 1: B). Ich priame tvarové paralely sú doložené aj v náplni kultúry Balaton-Lasinja, napr. v maďarskom Kaposvári (Somogyi 2002, 345, obr. 3: 1).

Zaujímavá kolekcia zrejme zámerne fragmentarizovaných medených ozdôb a súčastí odevu sa našla počas výskumu horných vrstiev jaskyne Dzeravá skala pri Plaveckom Mikuláši (Farkaš 2005, 70, 71, obr. 14: 21–24, 26–28, 32, 33; 2013, 42–45, obr. 12, 13; 14: 1, 2). Okrem zlomkov masívnych pásikových náramkov (Farkaš 2005, obr. 14: 24, 26; 2013, obr. 12: 8, 9) sa tu našli aj tenké prúžky obdĺžnikového prierezu (Farkaš 2005, obr. 14: 27; 2013, obr. 12: 15, 17), rozmermi aj tvarovo blízke drôtu, z ktorého

zhotovili náramky a náramenné špirály z hromadného nálezu z katastra mesta Beckov. Jeden z nich dokonca vytvára oblúk a jeho zvyšnú časť odlomili prekrútením pôvodného tvaru (Farkaš 2013, obr. 12: 15; 13: 11). Nemožno preto vylúčiť, že bol súčasťou náramku s viacerými oblúkmi alebo špirálovej náramenice s viacnásobným závitom, ktorých pár sa našiel aj v hromadnom nálezu zo Zbojníckeho vrchu (obr. 4: 2, 3; 11). Nálezy z Dzeravej skaly možno podľa sprievodného keramického materiálu zaradiť do obdobia mladších vývojových stupňov ludanickej skupiny s výraznými vplyvmi okruhu kultúry Balaton I-Lasinja, skupiny Bisamberg-Oberpullendorf a jordanovskej kultúry (Farkaš 2013, 47).

Početná medená industria z Dzeravej skaly kladie do nového svetla aj správy o staršom nálezu menšieho súboru „bronzových“ predmetov, ktoré tu údajne objavili pomocou detektora kovov (podľa iných informácií na protiľahlej Tmavej skale) v priebehu deväťdesiatych rokov 20. stor. Podľa nejednoznačných informácií malo ísť o drobné šperky a o jednu, či viac špirálovitých nárameníc, pôvodne bezvýhradne pripisovaných obdobiu mladšej až neskorej doby bronzovej (Farkaš 2005, 66). Iná špirálová náramenica, údajne spolu s do nej vsunutým medeným sekeromlatom, sa vraj našla koncom roku 2004 aj na hrebeni Malých Karpát medzi obcou Horné a Dolné Orešany.

Dve špirálové náramenice z plochého drôtu s prierezom zodpovedajúcim ako zlomkom z jaskyne Dzeravá skala, tak náramkom zo Zbojníckeho vrchu, boli ďalšou súčasťou toho istého depotu. Mali nepravidelný valcovitý tvar a pozostávali z päť a pol a šesť a pol závitov (obr. 4: 2, 3). Jeden z ich voľných koncov bol zahrotený, druhý tupý, akoby odlomený. Či takéto „zalomenie“ možno spájať s prípadnou formou suroviny (Peška 2022) je však otázne. Nemožno ani vylúčiť, že to súviselo s pôvodnou dĺžkou drôtu a jeho členením na kratšie, šperkárskom či kovolejárom požadované časti. Poukazovať by na to mohla dvojica drôtov stočených do širokého kužela s otvorom v strede s prierezom tvaru plochého obdĺžnika, ktorá pochádza z hromadného nálezu z polohy Bezová v Lopeníku na Morave (Peška 2021, 70, 73, 74, obr. 4: 5, 6; 5). Kužele, ktoré nemajú v období eneolitu zatiaľ priame analógie, dĺžkou drôtu a jeho obojstranným ostrým ukončením pripomínajú polotovary určené k ďalšiemu remeselnému využitiu. Datovanie depotu z Lopeníku-Bezovej umožňujú ploché sekerky typu Jordanów a sekeromlat typu Širia, variant Aszód (Peška 2021, 69, 70). Ďalšie štyri špirálovité náramenice valcovitého tvaru – dva z nich pozostávajú až zo štrnástich závitov – pochádzajú z iného, nedávno zachyteného hromadného nálezu z predhoria Bielych Karpát, a to pri Slavkove na východnej Morave (Peška 2022,

obr. 3; 4B). Ďalšie dva sa našli v hromadnom nálezu pri obci Komňa na juhovýchodnej Morave (Peška 2022, obr. 11). Avšak medený pásik tu má v priereze mierne trojuholníkový tvar a náramenice pozostávajú z deväť a dvanásť a štvrt závitů.

Z rozhrania starého a stredného eneolitu pochádza zo stredoeurópskeho kultúrneho priestoru aj pár špirálových nárameníc pozostávajúcich z deväť a pol a desať závitů z hromadného nálezu v rakúskom Stollhofe (Angeli 1966, 491; Ruttkay 1995, obr. 13). Ako efektívny a pritom na zhotovenie jednoduchý šperk našli uplatnenie aj v hrobovej výbave v okruhu jordanovskej kultúry. Z Kobierzyc-Domasławi napr. pochádzajú tri náramky z tenkého, ale širokého pásu plechu s jedným, dvoma a dva a pol závitmi a jedna dvanásťzávitová náramenica z užšieho, v priereze zaobleného pásika (Miazga/Mozgała-Swacha 2018, tab. 1: 2; 2: 9; Mozgała-Swacha/Murzyński 2017, 47, tab. 9: 8; 22: 1; 27: 7; 50: 25), pripomínajúca nálezy zo Stollhofu alebo hromadného nálezu zo sliezskych Skarbienic (Pieczyński 1986, tab. 1; 3). Oba hromadné nálezy možno rámcovo datovať do obdobia zodpovedajúceho záveru ludanickej skupiny, do priebehu jordanovskej kultúry a skupiny Bajč-Retz. Špecifikom prevažne v prostredí jordanovskej kultúry boli súčasťou odevu a šperky z plechu, predovšetkým jazykovité závesky a náramenice z viacerých širokých závitů, známych napr. z Jordanówa Śląského (Kulczycka-Leciejewiczowa 1979, 121, tab. 57: 8) alebo už spomínanej Kobierzyc-Domasławi.

Špirálovité náramky, resp. náramenice z pásikov prierezu tvaru sploštenej šošovky, či so strieškovitým profilom a s pomerne husto k sebe priliehajúcimi závitmi stočenými buď do tvaru rovného alebo mierne kónického valca, morfológicky odlišné od nálezů z Beckova, sú okrem strednej Európy zastúpené aj v juho- a východoeurópskom kultúrnom prostredí (Černých 1991, obr. 3: 7; 4: 5, 6; Kuna 1981, obr. 21: 11). Ich obľuba pretrvala aj v neskoršom období eneolitu, napr. v Čechách sú dva takéto náramky v hrobovom celku z obdobia kamýckej fázy badenskej kultúry z Velvar, sprevádzané okrem iného aj unikátnym plechovým lunicovým pektorálom (Dobeš 2008, 29; Moucha 1960, 465 n.). Pre svoj jednoduchý, ale zároveň efektívny tvar, nachádzal tento druh „šperku“ široké uplatnenie aj neskôr v dobe bronzovej (Peška 2022).

Napriek dlhému vývoju jednoduchých špirálových náramkov novšie spracované hromadné nálezy z východnej Moravy a západného Slovenska azda umožňujú vysloviť predpoklad, že predmety vyrobené z pomerne tenkého medeného drôtu s obdĺžnikovým prierezom a stočené či už do jednoduchých, či viaczávitových krúžkov až mnoho špirálových náramkov alebo nárameníc, spadajú do jedného, pomerne úzkeho časového úseku. Známe

sú z hromadných nálezů z Beckova, Slavkova, z hrobů v Branči pri Nitre a Jeřšovciach, z Rákoczi-falvy, Bagi-földu, z nálezů v jaskyni Dzeravá skala a dva diskovité zvitky pochádzajú z depotu z Lopeníku-Bezovej. Ten zodpovedá epilengyelskému kultúrnemu vývoju na Morave, reprezentovanému jordanovskou kultúrou, na západnom Slovensku ludanicou skupinou a na východe Karpatskej kotliny bodrogkeresztúrskou skupinou. Náramky a špirály z tohoto typu drôtu by tak mohli byť späté s druhým horizontom výskytu kovových artefaktů z obdobia včasného eneolitu na Morave (Peška 2020), ktorý zodpovedá tretiemu horizontu rozmachu medenej industrie v Karpatskej kotline podľa N. Kalicza (1992, 10) alebo tzv. konsolidačnej fáze podľa Ch. Strahma a A. Hauptmanna (2009, 125).

Náramky z tenkého medeného drôtu s obdĺžnikovým profilom by tak mohli v širšom stredoeurópskom prostredí zodpovedať predovšetkým obdobiu vývoja mladších stupňů ludanickej skupiny, skupiny Bisamberg-Oberpullendorf, kultúry Balaton I-Lasinja, jordanovskej kultúry, bodrogkeresztúrskej skupiny, a azda s čiastočným presahom do obdobia spätého so skupinou Bajč-Retz. V absolútnych dátach by išlo o obdobie na prelome 5. a 4. tisícročia pred Kr. (Stadler/Ruttkay 2007, obr. 8, tab. 7). Novšie AMS dáta posúvajú toto obdobie do minulosti a súčasne spochybňujú pôvodne predpokladanú plynulú chronologickú nadväznosť niektorých kultúr a kultúrnych skupín (Csányi/Raczky/Tárnoki 2010, 263, 266; Raczky/Siklósi 2013, 556, 571).

Náramky a náramenice sa v hroboch aj v hromadných nálezoch často vyskytujú v dvojiciach (Peška 2022, 126–128), ale nie je to pravidlo. V hrobových celkoch sú zastúpené tak v ženských, ako aj v mužských hroboch (Todorova/Vajsov 2001, 77). Na základe hrobových nálezů mohli okrem okrasy rúk v niektorých prípadoch slúžiť aj ako nánožníky, prípadne, predovšetkým pri náramkoch s menším počtom závitů, najčastejšie jedným, aj ako súčasťou úpravy účesu či pokrývky hlavy. Niekedy sa predpokladá ich symbolický alebo identifikačný význam v rámci spoločenského statusu. Podľa J. Soafera Derevenskiho (2000, 389 n.) označovali predovšetkým deti a mládež vo veku od štyroch rokov až po pubertu, kedy boli plnohodnotne prijatí do radů dospelých.

Zhotovenie dlhého, pevného, pružného a tvarovaného medeného drôtu, následne dĺžkou prispôbovaného na výrobu náramkov a nárameníc z depotu z Beckova a im podobných súčasných predmetů, zrejme súvisí aj s pokrokom na poli metalurgie a nasledovného zvládnutia technologických postupů spracovania vytaveného kovu do veľkosti až niekoľko desiatok centimetrov dlhých kompaktných tenkých pásikov, zrejme v špecializovaných dielnach vtedajších remeselníkov.

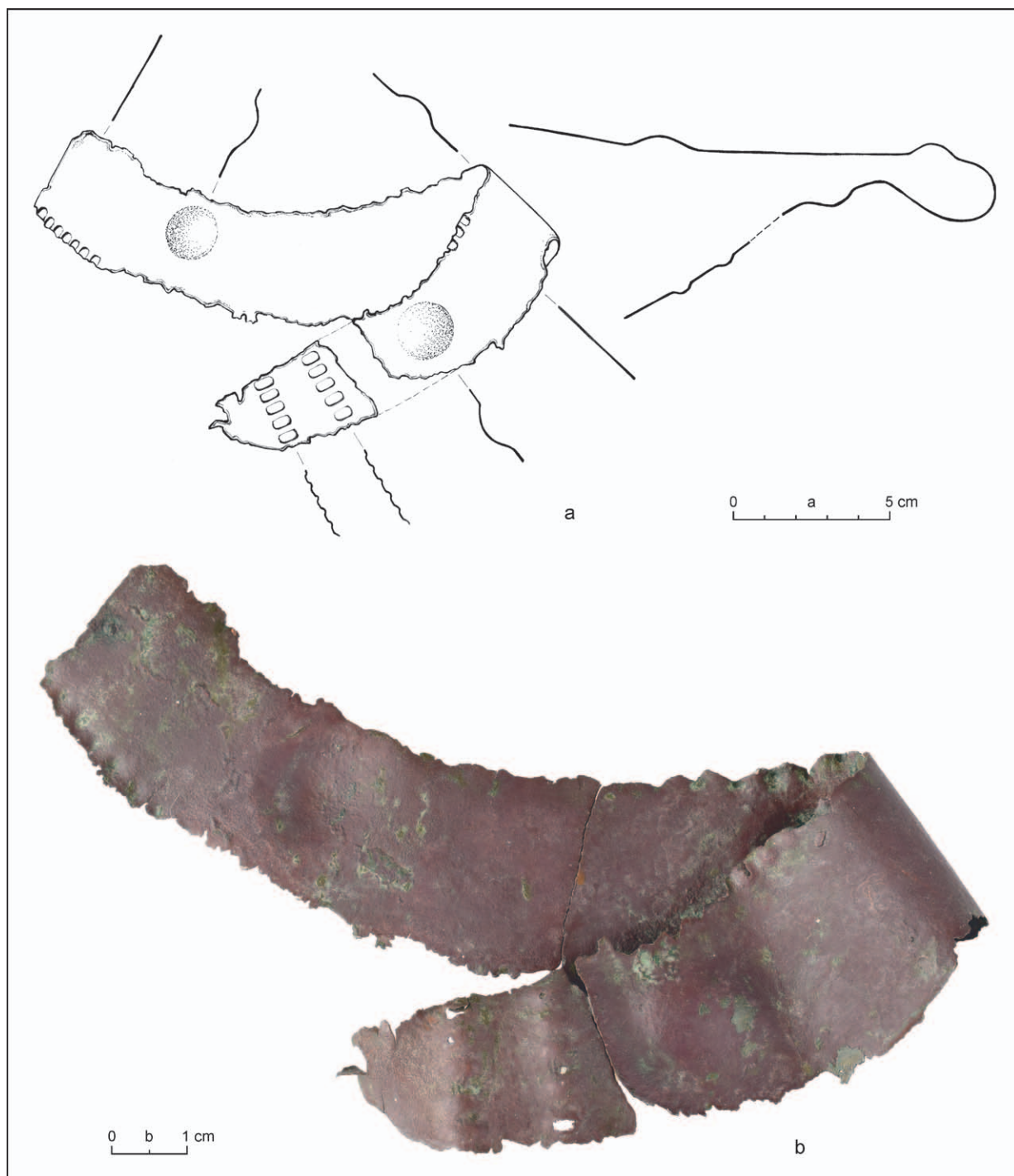

Obr. 12. Beckov-Zbojnícky vrch. Plechový diadém 1. Kresba A. Pešková, foto M. Kršková.

Plechové členky/pektorály?

K nezvyklým predmetom, nie iba v rámci hromadných nálezov eneolitickej medenej industrie, patrí dvojica sekundárne deformovaných širokých plechových pásov s akoby sčasti olámaným, pôvodne zúbkovým či zvlneným okrajom, primárne polmesiacového

tvaru (obr. 4: 9; 12). Na obidvoch z nich sa nachádza symetricky rozložená trojica kruhových, z vnútornej strany vytepaných pukličiek na jednom z koncov (raz na pravom, druhý raz ľavom konci), doplnených dvomi priečnymi pásmi kolokovaných obdĺžnikov (obr. 12–14). V jednom prípade (obr. 13) sa takéto neúplné kolky objavili aj na protiahlych hranách pásika v jeho

Obr. 13. Beckov-Zbojnícky vrch. Plechový diadém 2. Kresba A. Pešková, foto M. Kršková.

strede (3 ks) a na konci (7 ks). V obidvoch prípadoch boli orientované v pozdĺžnej osi predmetu.

Polmesiacový plochý plechový pásik s dvomi otvormi v tele a zúbkovaným okrajom je súčasťou aj časovo blízkeho hromadného nálezu medených predmetov zo Slavkova (Peška 2022, 121–125, obr. 3; 4A: 1; 9: 6). Ten je, podobne ako nález z vrchu Kotouč pri Štramberku, považovaný za jeden z najstarších

známych pektorálov v strednej Európe, ktorý možno datovať do horizontu Jordanów-Ludanice-Balaton I-Lasinja (Šikulová/Zápotocký 2010, 412, 413, 415–420, obr. 5: 1; 6). Časovo tak predchádzajú unikátny masívny polmesiacovitý náprsný plech z hrobu zo staršieho stupňa řivnáčskej kultúry z Velvar v Čechách (Dobeš 2013, 58–60, obr. 4, tab. 14: 1; Moucha 1960, 468, obr. 171: 5).

Obr. 14. Beckov-Zbojnický vrch. Plechový diadém 1. Detail výzdoby. Foto M. Kršková.

Tvarovo blízke pektorálom sú plechové pásiky diadémov (Šikulová/Zápotocký 2010, 417), ktoré sa podobne ako „náprsníky“ vo všeobecnosti považujú za symbol spoločenského postavenia a osobnej prestíže (Dobeš 2013, 68).

Veľkosť a sekundárna deformácia plechových ozdôb zo Zbojnického vrchu pri Beckove neumožňujú ich jednoznačnú interpretáciu. Dĺžka (deformovaná dĺžka 10–12 cm; po rozvinutí pásiku cca 29 cm) a prehnutie predbežne nevylučujú ich využitie napr. vo forme nákrčníka, resp. pektorálu alebo ozdoby hlavy, azda na podklade z organického materiálu (látka, koža).

Sofistikované pokrývky hláv, doplnené početnými rôznorodými nášivkami priamo na nich alebo na samostatných pásikoch, možno predpokladať podľa nálezov z troch hrobov v Kruszi Zamkowej 3 z poľských Kujáv (2 hroby žien a 1 hrob dieťa), kde sa na hlavách mŕtvych našli zložité kompozície zostavené z 58 až 181 medených korálikov, doplnených korálikmi z vápenca alebo dvomi okuliarovitými medenými záveskami z drôtu a 66 korálikmi z mušle druhu *Theodoxus* Sp. (detský hrob 412; Czerniak 1980, 104, tab. 36: 1; 40: B). Nálezy patria do okruhu kultúry Brześć Kujawski, známej aj inými typmi medených „šperkov“ z hrobovej výbavy. Kultúra Brześć Kujawski je približne súčasná s lublinsko-volyńskou, jordanovskou a gaterslebenskou kultúrou, a datovaná je približne medzi roky 4350 až 4000/3900 pred Kr. (Czerniak/Pyzel 2019, 63). Aspoň sčasti je tak súčasná aj s ludanicou skupinou.

Donedávna sa za najstarší nálež „diadému“ alebo pásiky zdobiacej čelo z územia Slovenska považoval na dva kusy zlomený plech oválneho tvaru so zahnutými koncami z hromadného nálezu medených predmetov, objaveného koncom 19. stor. na opevnenom sídlisku badenskej kultúry vo Veľkej Lomnici, okr. Kežmarok (Novotná 1984, 62, 65, tab. 61: 362; 72: A8; Novotná/Soják 2013, 194–199, obr. 126;

127: 1). Jeho okraje lemoval pás drobných plastických pukličiek, z väčšej časti zničených koróziou. Sprievodný materiál a nádoba, do ktorej depot uložili, ho umožňuje zaradiť do mladšieho horizontu vývoja neskorej badenskej kultúry na Spiši, ktorý na juhozápadnom Slovensku zodpovedá už postbadenskému kultúrnemu vývoju mladého eneolitu (Novotná/Soják 2013, 199). Spolu s ním sa okrem iného našlo aj 25 rôzne poškodených plechových pásikov so zavinutými kratšími koncami, ktoré tiež mohli byť súčasťou slávnostného odevu, vrátane čelenky či komplikovanej pokrývky hlavy (Novotná 1984, 65). Najnovšie k nim pribudli tri zlomky rovných medených pásikov, ktoré sa podarilo objaviť počas archeologického výskumu v Slovenskom Grobe, okr. Pezinok. Ich časové zaradenie však nie je jednoznačné. Našli sa v kultúrnej vrstve medzi objektami lengyelskej kultúry – zrejme zo stupňa, ktorý predchádzal vývoju ludanickej skupiny – a z obdobia boľerázskej skupiny (Bazovský/Farkaš 2011, 30). Dva z nich zrejme pochádzajú z jedného a toho istého predmetu, zhodujú sa šírkou i hrúbkou. Tretí z nich má odlišné rozmery, predovšetkým hrúbku. Všetky tri pochádzajú z tela tenkých rovných pásikov s paralelnými dlhšími stenami so stopami lomu na obidvoch užších koncoch. Tvarovo sa tak blížia tzv. pásikovým diadémom, ktoré azda najlepšie vystihuje nemecký názov *Stirnband*. Známe sú napr. z hrobového celku v chorvátskom Vukovare alebo z hromadného nálezu v ukrajinskej Horodnici (Kuna 1981, 33, tab. XX: B6, C13). N. Kalicz (1982, 11) najnovšie kladie vukovarský nálež do obdobia zodpovedajúceho kultúre Balaton-Lasinja I až Balaton-Lasinja II–III, teda do časového úseku blízkeho vývoju ludanickej skupiny s presahom do obdobia skupiny Bajč-Retz, či skupiny Bodrogkeresztúr A a B. Sem zrejme možno časovo zaradiť aj nálež zo Zbojnického vrchu pri Beckove.

Iný, podobný pásikový diadém, lemovaný pri hranách vytepávaným radom pukličiek, obopínal kalvu ženy z hrobu 1 v maďarskom Vörse. Sprievodným materiálom je datovaný do obdobia badenskej kultúry (Banner 1956, tab. 87: 1, 2, 4, 8). Dĺžka pásika umožňuje predpokladať, že pôvodne bol súčasťou pokrývky hlavy z organického materiálu a dvojica drôtených háčikov, do ktorých diadém na koncoch prechádzala, slúžila predovšetkým na jeho zopnutie či pripevnenie k podkladu (Bondár 2015, 112, obr. 3: 8; 4: 2, 3, 5) a nie ako doplnok čelenky vo forme „býčích“ rohov.

Aj na Balkáne v časovom úseku od posledných stupňov kultúry Hamangia cez kultúru Varna až po kultúrny komplex Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, sa predovšetkým v severovýchodnom Bulharsku objavujú kompozitné ozdoby pokrývok hlavy, prevažne zo spondylu, ale aj zo zlata. Oblúbené boli u obidvoch pohlaví, pričom u mužov sa čiapy

Tabela 1. Beckov-Zbojnický vrch. XRF analýza depotu. Autor F. Ondrkál.

Objekt	Číslo vzorky	Úprava	Kolimátor	Obsah stanovených prvků [%]								
				Cu	As	Sb	Ag	Ni	Bi	Pb	Co	Au
Sekeromlat	aco_rfa_2253	odvrtanie	široký	98,65	–	0,05	0,02	–	0,02	–	–	–
Náramenica #1	aco_rfa_2257	odvrtanie	široký	98,80	0,04	0,10	0,04	–	0,10	–	–	–
Náramenica #2	aco_rfa_2259	odvrtanie	široký	99,00	0,04	0,09	0,03	–	0,12	–	–	–
Čelenka #1	aco_rfa_2266	povrchová analýza	široký	99,12	–	–	0,03	–	0,03	–	–	–
Čelenka #2 (1)	aco_rfa_2265	povrchová analýza	široký	98,96	–	0,05	0,04	–	0,03	–	–	–
Čelenka #2 (2)	aco_rfa_2263			99,44	–	0,05	0,04	–	0,03	–	–	–
Náramok #1	aco_rfa_2255	odvrtanie	široký	98,21	0,05	0,08	0,02	–	0,12	–	–	–
Náramok #2	aco_rfa_2256	odvrtanie	široký	98,54	0,04	0,07	0,03	–	0,12	–	–	–

a kapucne zhotovovali predovšetkým z kože alebo filcu. Podľa nálezov drôtených krúžkov v hrobových nálezoch v blízkosti hlavy nemožno vylúčiť, že ich súčasťou boli aj akési klapky na uši zdobené kruhovými záveskami (*Todorova/Vajsov 2001*, 31, 42, 43, tab. 5). Zaujímavé je, že kovové diadémy zo širokých zlatých plechových pásov v tvare obráteného T sú známe len zo symbolických hrobov z akýchsi hlinených masiek z Varny 1 (*Ivanov 1991*, 132, 133, 138; *Lichardus 1991a*, 179, obr. 7; *Nikolov 1991*, 159, 160). Z toho istého prostredia sú známe aj ozdoby hrude rôznych geometrických tvarov, niekedy označované ako pektorály (*Todorova/Vajsov 2001*, 69, tab. 23: 324–326; 24: 327–329).

Všetky z nich sa výrazne odlišujú od plechových „členiek alebo pektorálov“ známych z depotov z Beckova a Slavkova (*Peška 2022*). V obidvoch prípadoch tak možno iba predpokladať ich pôvodný účel, ktorý však bol istotne spätý s dobovým slávnostným krojom.

PALEOMETALURGIA

Hromadný nález bol podrobený spektrometrickým analýzám (tabela 1) v archeometrickom laboratóriu Archeologického centra Olomouc s archivovaným metodologickým protokolom (aco_rfa_2253–2266). Vzorky boli odobraté mikrovŕtaním a u lineárnych plechových ozdôb bola zvolená povrchová analýza po mechanickom očistení nekovového materiálu.

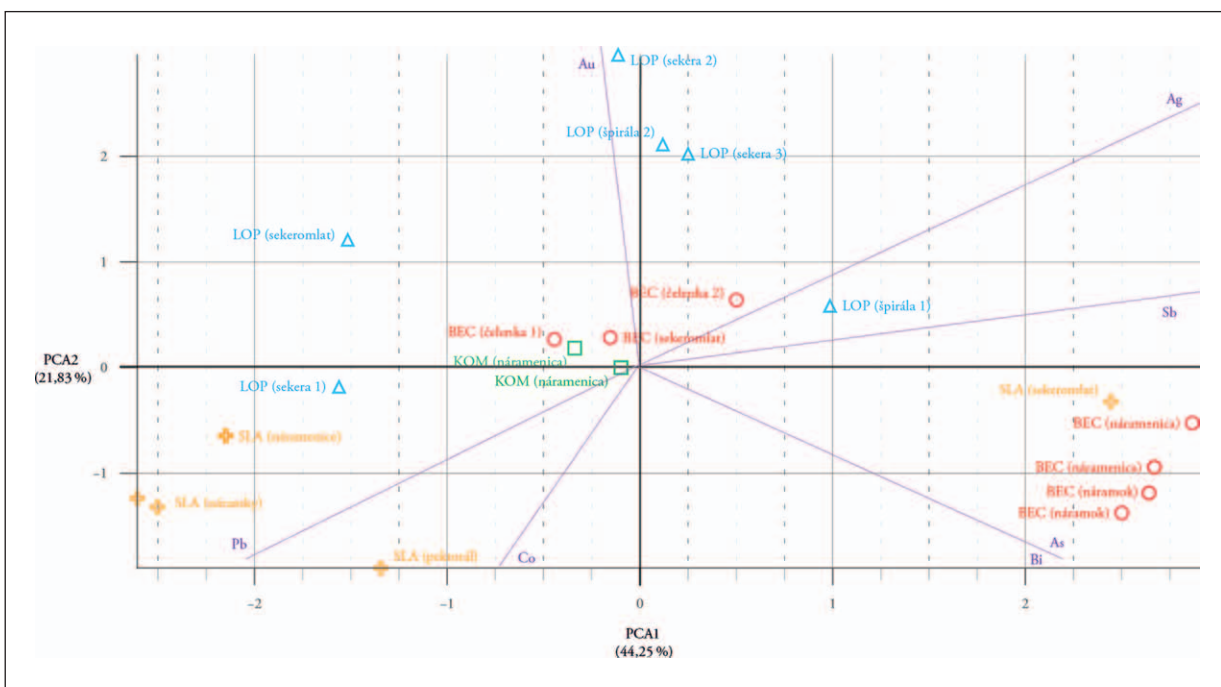
Pre zobrazenie korelácií spektrometrických údajov bola zvolená PCA analýza, poskytujúca informácie o vzťahoch medzi jednotlivými premennými (chemické prvky) pomocou zvýraznenia hlavných trendov. Všetky premenné sú štandardizované a následne zobrazené na jednej úrovni. Výhodou PCA je, že menej výrazné premenné majú v korelačnom diagrame rovnakú hodnotu ako tie dôležitejšie.

Pre PCA diagram 1 (obr. 15) bola ako vstup využitá korelačná matica spektrodát časovo a geogra-

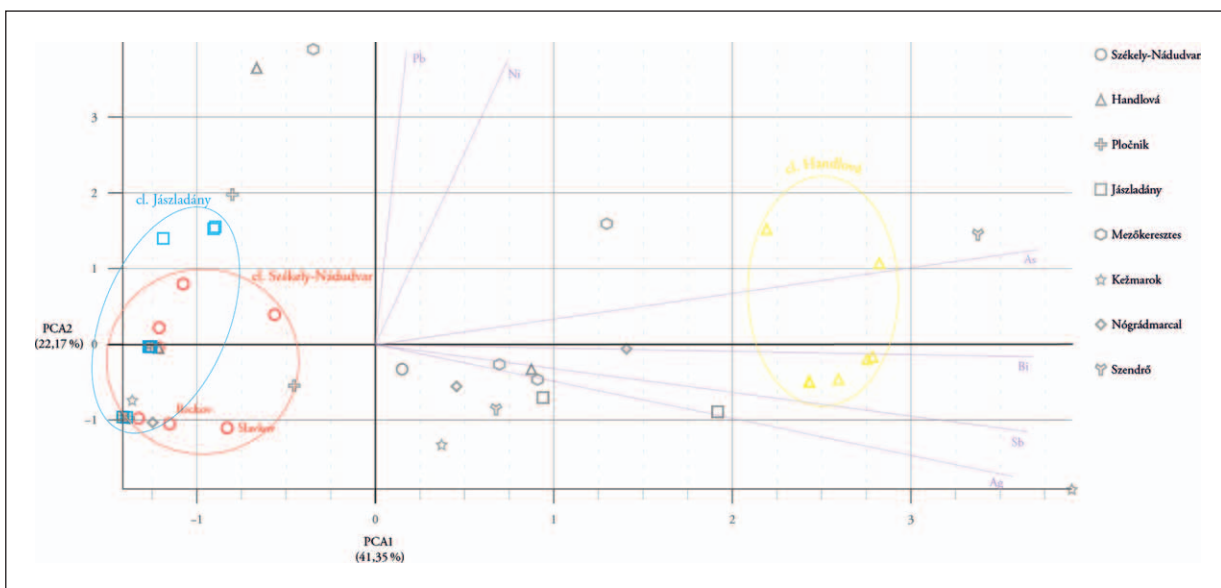
ficky príbuzných súborov: Komňa (Biele Karpaty), Lopeník, Slavkov. Vytvorený model vykazuje kumulatívnu odchýlku 66,08 % so šiestimi hlavnými komponentami a ukazuje, ako rozptýl v údajoch závisí primárne od arzenu, antimónu a zlata. Pozorovaná bola najmä korelácia sekeromlatu (Beckov 1), plechových *appliqué* (Beckov 4) a depotu Komňa (špirálovité šperky). Nakoniec je možné nájsť koreláciu u špirálovitých šperkov (Beckov 2, 4), ktoré tvoria samostatný klaster so sekeromlatom Slavkov.

PCA diagram 2 (obr. 16) vyniesol elementárne zloženie sekeromlatov Beckov a Slavkov (typu Székely-Nádudvar) na korelačnú maticu spektier sekeromlatov (resp. sekier s krížovým ostrím) nájdených na území Slovenska. Ako je zrejmé z vizualizácie, kombinácia skóre PCA 1 a PCA 2 (63,52 %) umožnila separáciu materiálových skupín Székely-Nádudvar a Jászladány so vzájomným prienikom a potvrdením umiestnenia položiek Beckov a Slavkov do samostatného typologicko-materiálového klastru. Vizualizácia PCA preukázala významné oddelenie dát sekeromlatov typu Handlová, čo robí toto zahrnutie účinným pre klasifikáciu jednotlivých typov.

Pre širokospektrálne vyhodnotenie údajov bol vytvorený PCA diagram 3 (obr. 17; typ Pearson 2) podobností prvkového zloženia drôtených a plechových šperkov včasného/staršieho eneolitu z územia Západných Karpát. Modely odhalili fundamentálnu podstatu prekrývania sa chronologicky súvisiacich súborov Epilengyel (klaster 1 a 2) a Retz-Bajč (klaster 3), ktoré v tomto prípade jednoducho zrozumiteľnou vizualizačnou projekciou nepriamo poukazujú na možnú spoločnú geologickú provenienciu špirálovitých šperkov (Beckov 2, 4) s artefaktami z jaskynného prostredia Plavecký Mikuláš-Džeravá skala a Radošina-Čertova pec. Je však dôležité poznamenať, že PCA nedefinuje skupiny explicitne a hlavná užitočnosť PCA je skôr prieskumná ako interferenčná.

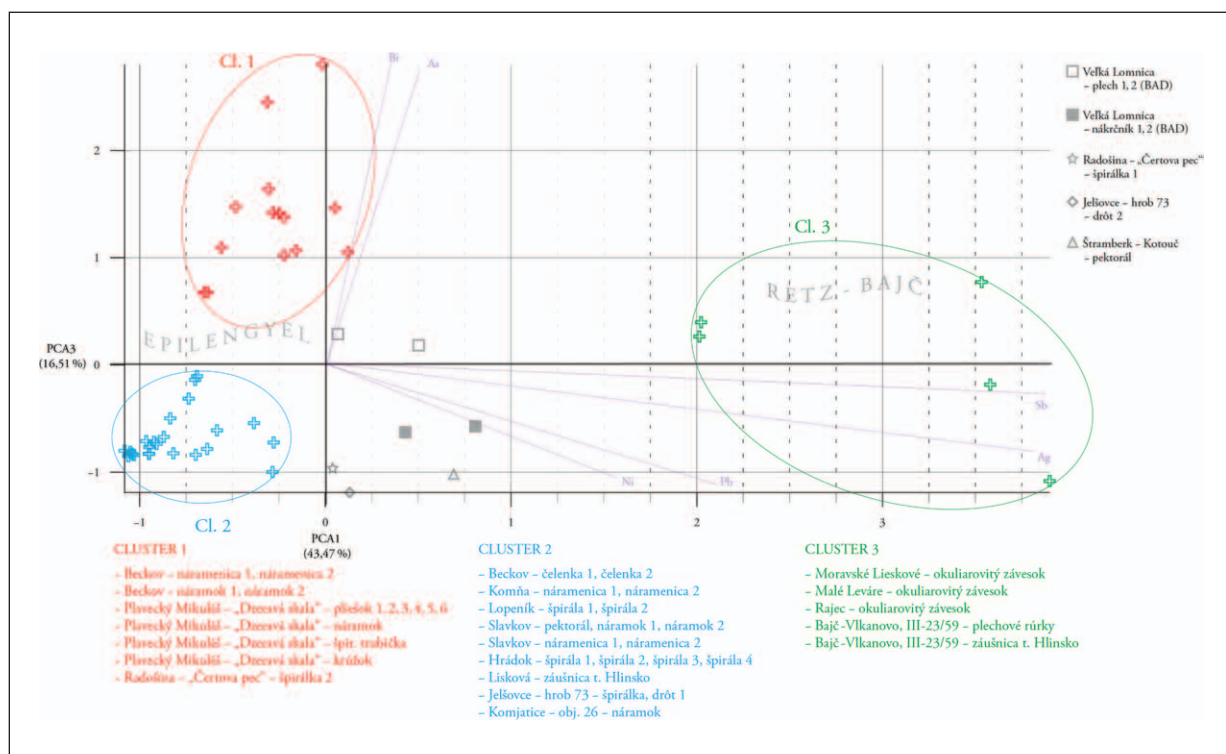
Obr. 15. PCA plot t. Pearson podobností prvkového zloženia depotov Beckov, Slavkov, Lopeník a Komňa. Autor F. Ondrkál.

Obr. 16. PCA plot t. Pearson podobností prvkového zloženia medených sekeromlatov z územia Slovenska. Autor F. Ondrkál.

Intenzita XRF spektrometrických signálov pri následnom skúmaní veľmi nejasne a sotva rozpoznateľne odhalila zliatinové profily medi typu Nógrádmárcal (SAM C1A/B) v pomerne nízkych koncentráciách. Pri meraní čelenky 1 sa zloženie dokonca priblížilo čistej medi (SAM E00; *Ottaway 1994*, 26–29), povrchové meranie však mohlo prípadný antimónový signál v jadre artefaktu zanedbať.

Sekundárne prvky ako nikel, olovo, zlato, zinok, cín a kobalt nie sú v žiadnom prípade detekované. Prítomnosť arzenu v rozmedzí ($As : Sb = \text{cca } 1 : 2$) u špirálovitých šperkov pripomína kódovanie medi typu Handlová (SAM C6A), ktorú definuje antimón-striebr-bizmut v podstate s rovnakou intenzitou prvkov ako u typu Nógrádmárcal. Nízke hladiny arzenu u typu Nógrádmárcal sú vysvetľované ako

Obr. 17. PCA plot t. Pearson podobností prvkového zloženia drôtených a plechových šperkov včasného/staršieho eneolitu z územia Západných Karpát. Autor F. Ondrkál.

mierne znečistenie v dôsledku kontaminácie z primárneho rudného telesa (tetradrit), prípadne sa hľadá pôvod materiálu v iných mineráloch medzi obsahujúcich arzén (Novotná/Zachar/Dzúrik 2021, 521).

Medený kov typu Nógrádmárcal je všeobecne vnímaný ako prvý dôsledok západokarpatského metalurgického prúdu, charakterizovaného nielen predmetmi, ale aj konkrétnou technológiou a znalosťami (Novotná/Zachar/Dzúrik/Kvietok 2021, 84, 85). Na základe prítomnosti arzénu v depote Zbojnický vrch sa dá predpokladať, že nízkokoncentračná anti-mónovo-strieborná meď typu Nógrádmárcal môže byť odvodená od príbuznej medi typu Handlová. Ich nápadná podobnosť sa dá vysvetliť použitím rovnakého druhu rudy a zavedením inej metalurgickej techniky, ktorá viedla k vysokej nestabilite arzénu a antimónu (Pernicka 1999, 169), kedy sa ich obsah v zliatine vplyvom sublimácie znížil. Handlovská dielňa bola situovaná takmer presne do oblasti medzi údolím Váhu a Hronu (Schubert/Schubert 1999, 664) a predstavovala unikátnu metalurgickú tradíciu. Nemožno v nej vylúčiť ani využitie rôznych typov medi, ktoré mohli kolovať vo forme zliatiek či ingotov v širšom priestore strednej Európy, či pôvod nízkokoncentračnej arzénovo-antimónovej medi v úplne inom, neznámom a unikátnom zdroji Západných Karpát.

ZÁVER

Hromadný nález medených predmetov zo Zbojnického vrchu pri Novom Meste nad Váhom možno napriek tomu, že sa nenašiel pri regulárnom archeologickom výskume a ani spolu s iným sprievodným materiálom, zaradiť do obdobia záveru epilengyelského kultúrneho okruhu, na západnom Slovensku a predovšetkým na Považí reprezentovaného ludanickou skupinou, s výraznými možnými vplyvmi z prostredia jordanovskej kultúry. V absolútnych dátach je možné depot datovať na prelom 5. a 4. tisícročia pred Kr. (Stadler/Ruttkay 2007, obr. 8, tab. 7). Je zhruba súčasný s nedávno publikovanými hromadnými nálezmi zo Slovenska – Mníchova Lehota, okr. Trenčín (Novotná/Zachar/Dzúrik/Kvietok 2021, 71 n.), Hrádok, okr. Nové Mesto nad Váhom (Novotná/Zachar/Dzúrik 2021, 507 n.) a Dobrá Voda, okr. Trnava (Farkaš 2020a, 222, 223), ako aj s hromadnými nálezmi z blízkej východnej Moravy – Lopeník-Bezová (Peška 2021, 69 n.), Slavkov a Komňa, okr. Uherské Hradiště (Peška 2022). Vo väčšine nedávno zverejnených hromadných nálezoch sa popri štandardných ťažkých medených nástrojoch, ako sú sekery, klíny a sekeromlaty, objavujú aj súčasti vtedajšieho slávnostného kroja, často doteraz celkom neznámych z iných celkov

v širšom priestore moravsko-slovenského pohraničia. Jedným z nich sú drôtené náramky a voľne špirálovo stočené tzv. náramenice, zhotovené z pomerne tenkého drôtu obdĺžnikového prierezu. Práve dlhý, pružný a v priereze štvorhranný drôt, ktorý sa uplatnil aj pri zhotovení iných ozdobných predmetov, ako napr. okuliarovitých či jednošpirálových záveskov (Novotná/Zachar/Dzúrik 2021, 508, obr. 2: 3–6; 3), by mohol byť charakteristický pre druhý horizont výskytu kovových artefaktov z obdobia včasného eneolitu na Morave (Peška 2020). Toto obdobie zodpovedá tretiemu horizontu rozmachu medenej industrie v Karpatskej kotline podľa N. Kalicza (1992, 10), alebo tzv. konsolidačnej fáze definovanej Ch. Strahmom a A. Hauptmannom (2009, 125). V širšom stredoeurópskom prostredí by tak mohli zodpovedať obdobiu vývoja mladších stupňov ludanickej skupiny, skupiny Bisamberg-Oberpullendorf, kultúry Balaton I-Lasinja, jordanovskej kultúry, bodrogresztúrskej skupiny, a azda s čiastočným presahom do obdobia spätého s kultúrou Balaton II–III a skupinou Bajč-Retz. Dva plechové zdobené pásiky, ktoré sú zatiaľ bez priamych analógií, boli zrejme tiež výnimočným doplnkom odevu alebo pokrývky hlavy.

Hromadný nález z Beckova tak predstavuje zaujímavý súbor predmetov kovových doplnkov slávnostného či rituálneho odevu a honosného pracovného nástroja, zbrane alebo dokonca symbolu spoločenského postavenia, moci a prestíže. Teoreticky by tak mohlo ísť o tzv. „mužský“ súbor (napr. podobnosť s depotom Slavkov-Kolo). Avšak podľa hrobových nálezov náramky a náramenice, ktorých funkčné využitie sa mohlo prispôsobovať predstavám a potrebám toho-ktorého jedinca (napr. nánožné kruhy, kruhy do účesu alebo kruhy z po-

krývok hlavy a pod.), neboli úzko viazané iba na jedno pohlavie alebo vekovú skupinu. V každom prípade súbor predstavoval vo svojej dobe významnú spoločenskú i materiálnu hodnotu, ktorej uloženie do zeme na zaujímavom, ale odľahlom mieste, malo osobitný význam.

V kopcovitom teréne, mimo bežné sídliskové areály, sa našli aj vyššie spomínané hromadné nálezy na Slovensku a na východnej Morave. Otázne je, či súbory i jednotlivé nálezy medenej industrie na dominantných polohách, niekedy aj v takom množstve, aké zvyčajne nepoznáme zo sídlisk v nížinách, súvisia iba s bežnými aktivitami eneolitického obyvateľstva v horskom prostredí (strata, úschova cenného, možno aj na vtedajšie pomery nie celkom legálne získaného predmetu a pod.), alebo možno uvažovať o ich zámernom uložení vo forme obety v snahe o ovplyvnenie či naklonenie si nie vždy priateľsky naladených „vyšších síl“. Túto otázku azda pomôžu vyriešiť až širšie koncipované archeologické výskumy na mieste ich objavu (Farkaš 2020b, 46). Podobné otázky vyvolávajú aj nálezy z vodných tokov v blízkosti prameňov, močarísk, jaskýň a pod., kde náhodná strata takmer nepoškodených medených predmetov síce bola možná, ale nie vždy aj pravdepodobná.

Ukladanie hromadných, ale aj ojedinelých nálezov eneolitickej medenej industrie do zeme v rôznych polohách, vzájomných kombináciách a obdobiach, zrejme nemalo len jednu príčinu (Lichardus-Itten 1991, 753 n.). Okrem ekonomických dôvodov (sklad, úkryt a pod.) nemožno zabúdať ani na dôvody rituálne, kde cenený a na vtedajšiu dobu priam „magický“ získavaný kov bol istotne mimoriadne vhodnou a oceňovanou obetou.

LITERATÚRA

- Angeli 1966 – W. Angeli: Der Depotfund von Stollhof. *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien* 70, 1966, 491–496.
- Banner 1956 – J. Banner: *Die Pécelér Kultur*. Archaeologia Hungarica 35. Budapest 1956.
- Bazovský/Farkaš 2011 – I. Bazovský/Z. Farkaš: Archeologický výskum na stavbe obytného súboru Monari v Slovenskom Grobe. *AVANS* 2008, 2011, 30, 31.
- Bátora 1989 – J. Bátora: Medené sekeromlaty z Dolných Obdokoviec a Volkoviec. Príspevok k počiatkom metalurgie na hornom Požitaví. *Archeologické rozhledy* 41, 1989, 3–15.
- Bognár-Kutzián 1963 – I. Bognár-Kutzián: *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*. Archaeologia Hungarica. Series Nova 43. Budapest 1963.
- Bognár-Kutzián 1972 – I. Bognár-Kutzián: *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpatian Basin*. Archaeologia Hungarica. Series Nova 48. Budapest 1972.
- Bondár 2015 – M. Bondár: The Vörs diadem: a unique relic of Late Copper Age metallurgy. Supposition, fact, new results. *Antaeus* 33, 2015, 99–120.
- Bondár 2018 – M. Bondár: Complex analyses of the Late Copper burials in the Carpathian Basin. *Hungarian Archaeology E-journal*, Autumn 2018, 10–20.
- Csányi/Raczky/Tárnoki 2010 – M. Csányi/P. Raczky/J. Tárnoki: Das kupferzeitliche Gräberfeld von Rákóczi-falva – Bagi-föld in Ungarn. *Das Altertum* 55, 2010, 241–270.
- Czerniak 1980 – L. Czerniak: *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*. Poznań 1980.
- Czerniak/Pyzel 2019 – L. Czerniak/J. Pyzel: The Brześć Kujawski culture. The north-easternmost Early Chalcolithic communities in Europe. In: R. Gleser/D. Hofmann (eds.): *Contacts, Boundaries & Innovation in the fifth millennium. Exploring developed Neolithic societies in Central Europe and beyond*. Leiden 2019, 59–90.

- Černých 1991 – E. N. Černých: Frühestes Kupfer in den Steppen- und Waldsteppenkulturen Osteuropas. In: *Lichardus 1991b*, 581–592.
- Dobeš 2008 – M. Dobeš: Měď v českém eneolitu. In: E. Neustupný/M. Dobeš/J. Turek/M. Zápotocký (ed.): *Archeologie pravěkých Čech 4. Eneolit*. Praha 2008, 28–32.
- Dobeš 2013 – M. Dobeš: *Měď v eneolitických Čechách – Kupfer im Äneolithikum Böhmens*. Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque 16. Praha 2013.
- Dobeš a i. 2019 – M. Dobeš/M. Fikrlé/A. Drechsler/K. Falťánek/P. Fojtík/J. Halama/Z. Jarůšková/M. Kalábek/J. Langová/Z. Schenk/S. Španihel/J. Peška: Eneolitická měděná industrie na Moravě. Nové a staronové nálezy ve světle stávajících poznatků o vývoji středoevropské metalurgie. *Památky archeologické* 110, 2019, 5–58.
- Dombay 1960 – J. Dombay: *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Beiträge zur Kultur des Aeneolithikums in Ungarn*. Budapest 1960.
- Ecsedy 1990 – I. Ecsedy: On the early development of prehistoric metallurgy in southern Transdanubia. *Godišnjak* 26, 1990, 209–231.
- Farkaš 2005 – Z. Farkaš: Postpaleolitické osídlenie jaskyne Dzeravá skala pri Plaveckom Mikuláši. In: I. Cheben/I. Kuzma (ed.): *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín 2004*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 8. Nitra 2005, 49–90.
- Farkaš 2013 – Z. Farkaš: Osídlenie jaskyne Dzeravá skala v období epilengyelského kultúrneho okruhu. *Slovenská archeológia* 61, 2013, 21–91.
- Farkaš 2020a – Z. Farkaš: Eneolitická medená industria z okolia Čhtelnice. *Študijné zvesti AÚ SAV* 67, 2020, 217–226.
- Farkaš 2020b – Z. Farkaš: Ojedinelé nálezy medenej industrie z priesmyku pri Bukovej. *Zborník SNM* 114. *Archeológia* 30, 2020, 35–50.
- Farkaš/Turčan 2019 – Z. Farkaš/V. Turčan: Fragment náramku typu Szentendre z Beckova. *Zborník SNM* 113. *Archeológia* 29, 2019, 197–201.
- Heeb 2011 – J. Heeb: *Copper shaft-hole axes and early metallurgy in south-eastern Europe: an integrated approach*. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Archaeology. Exeter 2011.
- Horváth 1987 – F. Horváth: Hódmezővásárhely-Gorzsa. A settlement of the Tisza culture. In: L. Tálás/P. Raczky (eds.): *The late neolithic of the Tisza region. A survey of recent excavations and their findings*. Budapest – Szolnok 1987, 31–46.
- Ivanov 1991 – I. S. Ivanov: Der Bestattungsritus in der chalolithischen Nekropole von Varna (mit einem Katalog der wichtigsten Gräber). In: *Lichardus 1991b*, 125–149.
- Kalicz 1982 – N. Kalicz: A Balaton-Lasinja kultúra történeti. Kérdései és fémléletei. *Archaeologiai Értésítő* 109, 1982, 3–17.
- Kalicz 1992 – N. Kalicz: A legkorábbi fémléletek Délkelet-Erőpában és a Kárpát-medencében az i.e. 6–5. évezredben. *Archaeologiai Értésítő* 119, 1992, 3–14.
- Kalicz/Raczky 1987 – N. Kalicz/P. Raczky: Berettyóújfalu-Herpály. A settlement of the Herpályculture. In: L. Tálás/P. Raczky (eds.): *The late neolithic of the Tisza region. A survey of recent excavations and their findings*. Budapest – Szolnok 1987, 105–125.
- Kulczycka-Leciejewiczowa 1979 – A. Kulczycka-Leciejewiczowa: Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach Polskich. Kultury kręgu Naddunajskiego. In: W. Hensel/T. Wiślański (red.): *Prahistoria ziem Polskich. Tom II. Neolit*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979, 19–164.
- Kuna 1981 – M. Kuna: Zur neolithischen und äneolithischen Kupferverarbeitung im Gebiet Jugoslawiens. *Godišnjak* 19, 1981, 13–81.
- Lichardus 1991a – J. Lichardus: Das Gräberfeld von Varna im Rahmen des Totenrituals des Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI-Komplexes. In: *Lichardus 1991b*, 167–194.
- Lichardus 1991b – J. Lichardus (Hrsg.): *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.–13. 11. 1988*. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55. Bonn 1991.
- Lichardus/Vladár 1964 – J. Lichardus/J. Vladár: Zu Problemen der Ludanice-Gruppe in der Slowakei. *Slovenská archeológia* 12, 1964, 69–162.
- Lichardus-Itten 1991 – M. Lichardus-Itten: Hortfunde als Quellen zum Verständnis der frühen Kupferzeit. In: *Lichardus 1991b*, 753–762.
- Malec 2010 – J. Malec: Drobné stredoveké fortifikácie na strednom Považí (12. stor.–pol. 16. stor.). *Zborník SNM* 104. *Archeológia* 20, 2019, 119–138.
- Mayer 1977 – E. F. Mayer: *Die Äxte und Beile in Österreich*. Prähistorische Bronzefunde IX/9. München 1977.
- Miazga/Mozgała-Swacha 2018 – B. Miazga/M. Mozgała-Swacha: Wyroby ze stan. 10/11/12 w Domasławiu, gm. Kobierzycy w świetle badań metaloznawczych. *Przegląd Archeologiczny* 66, 2018, 31–43.
- Moucha 1960 – V. Moucha: Příspěvek k datování velvarského hrobu. *Archeologické rozhledy* 12, 1960, 465–476.
- Mozgała-Swacha/Murzyński 2017 – M. Mozgała-Swacha/T. Murzyński: Cmentarzysko kultury jordanowskiej ze stanowiska 10/11/12 w Domasławiu, gmina Kobierzycy, województwo dolnośląskie. In: B. Gediga (red.): *Badania na autostradzie A4. Część XIV. Cmentarzysko ludności kultury jordanowskiej w Domasławiu, pow. wrocławski*. Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN 19. Wrocław 2017, 7–136.
- Němejcová-Pavůková 1997 – V. Němejcová-Pavůková: *Kreisgrabenanlage der Lengyel-Kultur in Ružindol-Borová*. *Studia archaeologica et mediaevalia* 3. Bratislava 1997.
- Nikolov 1991 – V. Nikolov: Zur Interpretation der spätäneolithischen Nekropole von Varna. In: *Lichardus 1991b*, 157–165.
- Novotná 1970 – M. Novotná: *Die Äxte und Beile in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde IX/3. München 1970.
- Novotná 1984 – M. Novotná: *Halsringe und Diademe in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde XI/4. München 1984.
- Novotná/Soják 2013 – M. Novotná/M. Soják: *Velká Lomnica – Burchbrich. Urzeitliches Dorf unter den Hohen Tatra*. *Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia* 16. Nitra 2013.
- Novotná/Zachar/Dzúrik 2021 – M. Novotná/T. Zachar/J. Dzúrik: Fascinácia špirálou. Depot medených ozdobných predmetov zo staršieho eneolitu z Hrádku, okr. Nové Mesto nad Váhom. *Archeologické rozhledy* 73, 2021, 507–532.
- DOI: <https://doi.org/10.35686/AR.2021.16>
- Novotná a i. 2021 – M. Novotná/T. Zachar/J. Dzúrik/M. Kvietok: Depot medených predmetov z Mníchovej Lehoty (okr. Trenčín). Príspevok k poznaniu antimó-

- novej medi typu Nógrádmárcal v období staršieho eneolitu. *Památky archeologické* 112, 2021, 71–100.
DOI: <https://doi.org/10.35686/PA2021.2>
- Ottaway 1994 – B. S. Ottaway: *Prähistorische Archäometallurgie*. Espelkamp – Leidorf 1994.
- Patay 1978 – P. Patay: *Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld*. *Fontes Archaeologici Hungariae* 9. Budapest 1978.
- Patay 1984 – P. Patay: *Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn*. *Prähistorische Bronzefunde* IX/15. München 1984.
- Pavúk/Bátora 1995 – J. Pavúk/J. Bátora: *Siedlung und Gräber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce*. *Archaeologica Slovaca Monographiae* 5. Nitra 1995.
- Pernicka 1999 – E. Pernicka: Trace Element Fingerprinting of Ancient Copper: A Guide to technology or Provenance? In: S. M. M. Young/A. M. Pollard/P. Budd/R. A. Ixer (eds.): *Metals in Antiquity*. BAR International Series 792. Oxford 1999, 163–171.
- Peška 2020 – J. Peška: Nejstarší kovová industrie Moravy. In: I. Cheben/P. Kalábková/M. Metlička (ed.): *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2017–2019*. *Archaeologica Slovaca Monographiae*. Communicationes 26. Nitra – Olomouc – Plzeň 2020, 161–190.
- Peška 2021 – J. Peška: Časné eneolitické depozitum v Bílých Karpatech na moravsko-slovenském pomezí. *Přehled výzkumů* 62/1, 2021, 69–77.
DOI: <https://doi.org/10.47382/pv0621-03>
- Peška 2022 – J. Peška: A remarkable hoard of copper objects in the foothills of the White Carpathians in Eastern Moravia. In: M. Debiec/J. Górski/J. Müller/M. Nowak/A. Pelisiak/T. Saile/P. Włodarczak (eds.): *From Farmers to Heroes? Archaeological Studies in Honor of Stawomir Kadrow*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 376. Bonn 2022, 115–133.
- Pieczynski 1986 – Z. Pieczyński: Skarb miedziany ze Skarbienic, woj. bydgoskie. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 35, 1986, 35–40.
- Pieta/Somr 2019 – K. Pieta/J. Somr: Predhistorické a rano-historické osídlenie. In: M. Fedorov/L. Grešner/V. Hábl (zost.): *Selec. Obraz mnohých generácií*. *Selec* 2019, 27–32.
- von Pulszky 1884 – F. von Pulszky: *Die Kupfer-Zeit in Ungarn*. Budapest 1884.
- Raczky/Siklósi 2013 – P. Raczky/Z. Siklósi: Reconsideration of the Copper Age chronology of the eastern Carpathian Basin: a Bayesian approach. *Antiquity* 87, 2013, 555–573.
- Ruttkey 1995 – E. Ruttkey: Gemischte Gruppe mit Furchenstichkeramik. In: E. Lenneis/Ch. Neugebauer-Maresch/E. Ruttkey (Hrsg.): *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*. St. Pölten – Wien 1995, 138–144.
- Říhovský 1992 – J. Říhovský: *Die Äxte, Beile, Meißel und Hämmer in Mähren*. *Prähistorische Bronzefunde* IX/17. Stuttgart 1992.
- Schubert 1965 – F. Schubert: Zu den südosteuropäischen Kupferäxten. *Germania* 43, 1965, 274–295.
- Schubert/Schubert 1999 – E. Schubert/F. Schubert: Die Hammeräxte vom Typus Handlová. In: F. R. Hermann (Hrsg.): *Festschrift für Günter Smolla II*. Materialien zur Vor- und Frühgeschichte in Hessen 8. Wiesbaden 1999, 657–671.
- Sofaer Derevenski 2000 – J. Sofaer Derevenski: Rings of Life: The Role of Early Metalwork in Mediating the Gendered Life Course. *World Archaeology* 31/3, 2000, 389–406.
- Solnay 2018 – E. Solnay: Early Copper Age Graves from Polgár-Nagy-Kasziba. *Dissertationes Archaeologicae* 3/6, 2018, 179–216.
DOI: <https://doi.org/10.17204/dissarch.2018.179>
- Somogyi 2002 – K. Somogyi: Neuere Daten zur hochkupferzeitlichen Kupferindustrie im Komitat Somogy (Südwestungarn). *Antaeus* 25, 2002, 337–353.
- Stadler/Ruttkey 2007 – P. Stadler/E. Ruttkey: Absolute chronology of the Moravian-Eastern-Austrian group (MOG) of the painted pottery (Lengyel-culture) based on new radiocarbon dates from Austria. In: J. K. Kozłowski/P. Raczky (eds.): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 117–146.
- Strahm/Hauptmann 2009 – Ch. Strahm/A. Hauptmann: The Metallurgical Developmental Phases in the Old World. In: T. L. Kienlin/B. W. Roberts (eds.): *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 169. Bonn 2009, 116–128.
- Šikulová/Zápotocký 2010 – V. Šikulová/M. Zápotocký: Raně eneolitický měděný pektorál z vrchu Kotouče u Štramberka. *Archeologické rozhledy* 62, 2010, 395–428.
- Šiška 1964 – S. Šiška: Pohrebisko tiszapolgárskej kultúry v Tibave. *Slovenská archeológia* 12, 1964, 293–356.
- Šiška 1968 – S. Šiška: Tiszapolgárska kultúra na Slovensku. *Slovenská archeológia* 16, 1968, 61–175.
- Todorova 1981 – H. Todorova: *Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien*. *Prähistorische Bronzefunde* IX/14. München 1981.
- Todorova/Vajsov 2001 – H. Todorova/I. Vajsov: *Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens*. *Prähistorische Bronzefunde* XX/6. Stuttgart 2001.
DOI: <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3610.4724>
- Turčan 2014 – V. Turčan: Nové nálezy z juhozápadného Slovenska zo sfahovania národov. In: B. Komoróczy (ed.): *Sociální diferenciacie barbarských komunit ve světle nových hrobových, sídlištních a sčetrových nálezů*. (*Archeologie barbarů* 2011.) – *Soziale Differenzierung barbarischer Gemeinschaften im Lichte der neuen Grab-, Siedlungs- und Lesefunde*. (*Archäologie der Barbaren* 2011.) *Spisy AÚ AV ČR* Brno 44. Brno 2014, 447–452.
- Vizdal 1977 – J. Vizdal: *Tiszapolgárske pohrebisko vo Veľkých Raškovciach*. Košice 1977.
- Vizdal 1980 – J. Vizdal: *Potiská kultúra na východnom Slovensku*. Košice 1980.
- Vulpe 1975 – A. Vulpe: *Die Äxte und Beile in Rumänien II*. *Prähistorische Bronzefunde* IX/5. München 1975.
- Wilk/Garbacz-Klempka 2016 – S. Wilk/A. Garbacz-Klempka: Eneolithic copper jewellery from grave 7 of the Lublin-Volhynian culture at the site 2 in Książnica, Świętokrzyskie Province, Poland. Typological and physical metallurgy characteristic. *Recherches Archéologiques* 8, 2016, 29–46.
- Zalai-Gaál 1996 – I. Zalai-Gaál: Die Kupferfunde der Lengyel-Kultur im südlichen Transdanubien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 48, 1996, 1–34.
- Žeravica 1993 – Z. Žeravica: *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*. *Prähistorische Bronzefunde* IX/18. Stuttgart 1993.

Eneolithic Hoard from Beckov and its Transcarpathian Interactions

Zdeněk Farkaš – Jaroslav Peška – Filip Ondrkál

SUMMARY

The hoard of copper objects from Zbojnický vrch near Nové Mesto nad Váhom, despite the fact that it was not found during regular archaeological survey and not even together with other accompanying material, can be classified in the period of the end of the Epilengyel culture zone, in western Slovakia represented by the Ludanice group, especially in Váh region with significant influences from the environment of Jordanów culture. In absolute data, it can thus be placed at the turn of the 5th and 4th millennium BC (*Stadler/Ruttikay 2007*, fig. 8; tab. 7). It is roughly contemporary with the recently published hoards from the Mníchova Lehota, Trenčín district (*Novotná/Zachar/Dzúrik/Kvietok 2021*, 71), Hrádok, Nové Mesto nad Váhom district (*Novotná/Zachar/Dzúrik 2021*, 507) and from Dobrá Voda, Trnava district (*Farkaš 2020a*, 222, 223) in Slovakia, or Bezová near Lopeník (*Peška 2021*, 69), Slavkov and Komňa in nearby eastern Moravia (*Peška 2022*). In the most of the recently published mass finds, in addition to classic heavy copper tools, such as axes, chisels and axe-hammers, there are also parts of the festive costume of the time, often completely unknown until now from other finds in the wider area of the Moravian-Slovak borderland. One of them is wire armrings and twisted spiral bracelets, made of relatively thin wire of rectangular cross-section. It is a long, flexible wire with a square cross-section, which was also used in the production of other decorative objects, e.g. spectacle-shaped or single-spiral pendants (*Novotná/Zachar/Dzúrik 2021*, 508, fig. 2: 3–6; 3), and could be characteristic of the second horizon of occurrence of metal artefacts from the Early Chalcolithic period in Moravia (*Peška 2020*), which corresponds to the third horizon of the boom of copper industry in the Carpathian Basin according to *N. Kalicz (1992, 10)* or the Strahm's and Hauptmann's so-called consolidation phase (*Strahm/Hauptmann 2009*, 125). In the broader Central European environment, they could thus correspond to the period of development of the younger stages of the Ludanice group, the Bisamberg-Oberpullendorf group, the Balaton I-Lasinja culture, the Jordanów culture, the Bodrogkeresztúr group, perhaps with a partial overlap into the period associated with the Balaton II–III culture and the Bajč-Retz. Two

decorated metal strips (diadems), which are without direct analogies so far, were probably also an exceptional accessory to clothing or headgear.

The hoard from Beckov thus represents an interesting set of objects of metal accessories of ceremonial or ritual clothing and a magnificent work tool, weapon or even a symbol of social status, power and dignity. Theoretically, it could be the so-called 'male' set (cf. similarity with the Slavkov-Kolo hoard). However, according to grave finds, armrings and spiral bracelets, the functional use of which could also be adapted to the ideas and needs of the individual (e.g. ankle rings, rings for hairstyles or head-dresses, etc.), were not strictly tied to only one gender or age group. In any case, the set represented a significant social and material value in its time, the depositing of which in the ground in an interesting but remote place had a special meaning. In the mountain terrain, outside the usual residential areas, hoards from Mníchova Lehota, Trenčín district (*Novotná/Zachar/Dzúrik/Kvietok 2021*, 71), Hrádok, Nové Mesto nad Váhom district (*Novotná/Zachar/Dzúrik 2021*, 507), Dobrá Voda, Trnava district (*Farkaš 2020a*, 222, 223) in Slovakia or Lopeník (*Peška 2021*, 69), Slavkov and Komňa, Uherské Hradiště district in eastern Moravia (*Peška 2022*) were also found. It is questionable whether the collections and individual findings of the copper industry in dominant locations, sometimes even in such quantities as we do not usually know from settlements in the lowlands, are only related to the normal activities of the Chalcolithic population in the mountain environment (loss, safekeeping of valuables, perhaps not quite 'legally' acquired object, etc.) or it is possible to think about their deliberate deposit in the form of a sacrifice in an attempt to influence or favour not always friendly 'higher forces', perhaps only more broadly conceived archaeological research at the place of their discovery will help solve this problem (*Farkaš 2020b*, 46). Similar questions are also raised by finds from watercourses, near springs, swamps, caves, etc., where the accidental loss of almost undamaged copper objects was possible, but not always probable.

Fig. 1. Beckov-Zbojnický vrch. Terrain maps with location markings within the territory of Slovakia. Source of the base map www.zbgis.sk.

Fig. 2. Beckov-Zbojnický vrch. Finding situation of the hoard I. Photo F. Ondrkál.

Fig. 3. Beckov-Zbojnický vrch. Photo documentation of the hoard. Photo M. Kršková.

Fig. 4. Beckov-Zbojnický vrch. Drawing reconstruction of the hoard. Drawing A. Pešková.

Fig. 5. Beckov-Zbojnický vrch. Finding situation of the hoard II. Photo F. Ondrkál.

Fig. 6. A map of the distribution of the Székely-Nádudvar hammer-axes in Europe. Author P. Grenar.

Fig. 7. A map of the distribution of the Handlová type hammer-axes in Europe. Author P. Grenar.

Fig. 8. Beckov-Zbojnický vrch. Drawing and photo of the hammer-axe of the Székely-Nádudvar type. Drawing A. Pešková, photo M. Kršková.

Fig. 9. Beckov-Zbojnický vrch. Székely-Nádudvar type hammer-axe. Detail of the decoration (marks). Photo M. Kršková.

Fig. 10. Beckov-Zbojnický vrch. Simple wire bracelets. Photo M. Kršková.

Fig. 11. Beckov-Zbojnický vrch. One of the spiral armlets. Photo M. Kršková.

Fig. 12. Beckov-Zbojnický vrch. Tin diadem 1. Drawing A. Pešková, photo M. Kršková.

Fig. 13. Beckov-Zbojnický vrch. Tin diadem 2. Drawing A. Pešková, photo M. Kršková.

Fig. 14. Beckov-Zbojnický vrch. Tin diadem 1. Detail of the decoration. Photo M. Kršková.

Fig. 15. PCA plot t. Pearson of the elemental composition similarities of the Beckov, Slavkov, Lopeník and Komňa hoards. Author F. Ondrkál.

Fig. 16. PCA plot t. Pearson of the elemental composition similarities of copper axe-hammers from the territory of Slovakia. Author F. Ondrkál.

Fig. 17. PCA plot t. Pearson of the elemental composition similarities of wire and sheet jewellery of the Early Chalcolithic from the territory of the Western Carpathians. Author F. Ondrkál.

Tab. 1. Beckov-Zbojnický vrch. XRF analysis of the hoard. Author F. Ondrkál.

Rukopis prijatý 31. 1. 2023

Translated by Filip Ondrkál

PhDr. Zdeněk Farkaš, PhD.
Archeologické múzeum SNM
Žižkova 12
P. O. BOX 13
SK – 810 06 Bratislava 16
farkaszdeno@zoznam.sk

doc. PhDr. Jaroslav Peška, PhD.
Archeologické centrum Olomouc
U Hradiska 42/8
CZ – 779 00 Olomouc 9
peska@ac-olomouc.cz

Mgr. Filip Ondrkál
Ústav pro archeologii FF UK
Celetná 20
CZ – 116 36 Praha 1
filip.ondrkal@seznam.cz

OPFERFUNDE DER RÖMISCHEN KAISERZEIT AUS STREŽENICE, NORDWESTSLOWAKEI¹

KAROL PIETA

Sacrificial Finds from the Roman Period from Streženice, Northwestern Slovakia. Two pits with artificially deformed and burnt parts of weapons, equipment, belts, metal vessels and other objects were found illegally on the Rudná hill near Streženice in north-western Slovakia. Additional research confirmed the finding situation, and a third grouping of objects was found. According to the analysis, the find belongs to the interface of the older and younger Roman period and represents the remains of ritual practices related to local warfare. The article mentions other similar deposits from the same period, found in the area of the Púchov culture (Blatnica) as well as in the Central Danube region, Moravia and Bohemia. These also include solitary finds of horse harnesses deposited in special places in the landscape.

Keywords: Slovakia, Roman period, 2.–3. c. A.D., weapons, parts of equipment, burning, artificial deformation, ritual practices, sacrificial offerings, depots.

EINLEITUNG

Die illegalen Aktivitäten von Hobbysuchern führen häufig zur Entdeckung, aber auch zur Entwertung von Objekten von beträchtlichem historischem Wert. Solche Funde verlieren einen Teil ihres authentischen Aussagewertes, und ihre Fundumstände müssen sehr sorgfältig geprüft werden. Bei außergewöhnlichen Objekten sollte jedoch das mögliche Risiko ungenauer Daten in Kauf genommen und versucht werden, sie zu bewerten und zu veröffentlichen.

Ende 2009 übergab ein unbekannter Mann dem Archäologischen Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften die Gegenstände, die er auf dem Rudná-Hügel in der Gemeinde Streženice im Bezirk Púchov gefunden hatte, zur Dokumentation. Der Autor des Artikels führte zusammen mit J. Somr am 5. März 2010 eine Untersuchung der Stätte durch, bei der an zwei Stellen Grabungsspuren gefunden wurden. In der mit Steinen vermischten Erde wurden kleine Fragmente von Bronzeblechen und eine verbrannte Eisenniete gefunden. In der Umgebung waren noch Spuren einer Metalldetektorsuche zu sehen.

Im Jahr 2021 wurden die Funde aus dieser Fundstelle dem Archäologischen Institut der SAW zur Verfügung gestellt, zusammen mit Fotos und einer Videoaufnahme, die den Prozess der Entdeckung und Bergung der Funde dokumentierten. Die Lokalisierung der Funde wurde auch durch Baummarkierungen und Koordinatenangaben auf dem mitgelieferten Plan erleichtert. Am 15. Juni 2021 wurde

eine neue Geländeerkundung durchgeführt. Ihr Ziel war es, die Fundumstände zu überprüfen und die unmittelbare Umgebung des Fundes zu erforschen.

Das Dorf Streženice befindet sich in der Nähe der Stadt Púchov im Nordwesten der Slowakei (Abb. 1). Der Berg Rudná bildet den Abschluss eines in West-Ost-Richtung verlaufenden Bergrückens westlich der Straße zwischen Streženice und der Ortschaft Štepnice, oberhalb der Mündung eines Seitenbachs in das Tal mit beiden Gemeinden. Der breite, abgerundete und mit Wiesen bedeckte Rücken ist auf der Ostseite erhöht und mit lichtem Buchenwald bewachsen (Abb. 2). Weiter östlich fällt der Hügel steil in ein Tal ab, wo am oberen Ende des Dorfes derzeit neue Häuser gebaut werden. Das Massiv des Hügels besteht aus Kalkstein. Direkt auf dem Gipfel im Wald befinden sich stellenweise größere Steine auf der Oberfläche. Eine Linie alter Schützengraben, wahrscheinlich aus dem Zweiten Weltkrieg, verläuft entlang des westlichen und südlichen Randes des Hügelplateaus. Bei der Oberflächenuntersuchung wurden keine neuen Suchspuren festgestellt, und es wurden keine Hinweise auf eine Besiedlung des Geländes oder der unmittelbaren Umgebung gefunden. Auf der kleinen Hügelkuppe wurde ein Netz von 40 × 40 m abgesteckt, das systematisch mit Detektoren untersucht wurde. Lediglich zwei Artefakte, ein Fragment eines Bronzeblechs und eine Pfeilspitze, wurden neben modernen Gegenständen, meist Munitionsfragmenten, gefunden. Anhand der Markierungen an den Bäumen und der Daten aus der eingereichten Dokumentation

¹ Diese Arbeit wurde von der Agentur VEGA im Rahmen der Forschungsprojektes Nr. 2/0043/22 „Archeologické pramene k včasnej dobe dejinnej a začiatku stredoveku v strednom Podunajsku“ und APVV-19-0563 „Mocenské centrá a ich zázemie v 8.–11. stor.“ unterschützt.

Abb. 1. Germanische Fundorte in Umgebung von Púchov. 1 – Beluša-Pechová; 2 – Horenice-Medzipotočie; 3 – Púchov-Skala; 4 – Streženice, Kote 426 m; 5 – Streženice-Rudná. Legende: Punkte – Siedlungen; Dreieck – Opferplatz. Graphik M. Bartík, K. Pieta.

Abb. 2. Streženice-Rudná. Blick auf die Fundstelle von Süden. Foto K. Pieta.

Abb. 3. Streženice-Rudná. Gipfel der Anhöhe mit markierten Fundgruppen (Objekten). Foto K. Pieta.

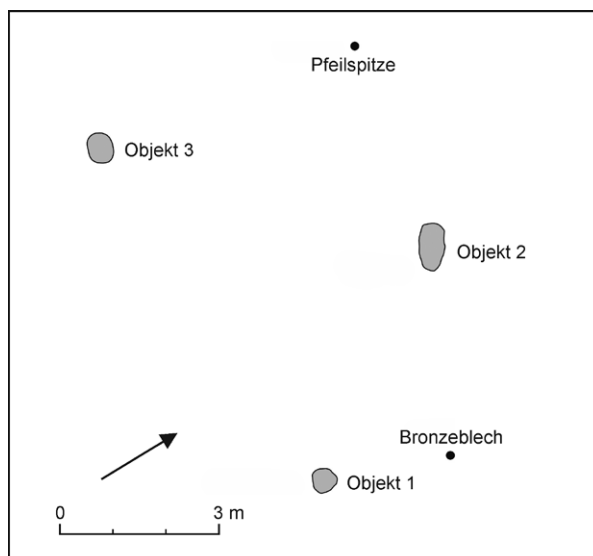

Abb. 4. Streženice-Rudná. Lage der Objekte 1–3. Graphik Š. Hritz.

konnten die zwei Stellen der Fundkonzentrationen aus dem Jahr 2009 identifiziert und eingehend untersucht werden. Sie wurden als Objekt 1 und 2 bezeichnet. In einer Entfernung von 6 m westlich von Objekt 2 wurde eine weitere Fundansammlung entdeckt (Objekt 3; Abb. 3; 4).

Objekt 1

Die Vertiefung infolge der früheren Ausgrabung war bereits an der Oberfläche zu erkennen. Nach dem Abtragen des Deckbodens kam eine 30 × 30 cm große seichte Grube im Mutterboden zum Vorschein (Abb. 5: 1). Unter der Lehmfüllung wurden in 25 cm Tiefe kleine Fragmente von Eisenblechen gefunden. Nach den Angaben des Finders wurden in diesem Bereich zwei Stuhlsporen und Fragmente einer Schildfessel geborgen, die in der eingereichten Fundansammlung gut identifizierbar waren (Abb. 5: 2; 6). Aus der Verfüllung der Grube und ihrer unmittelbaren Umgebung wurden Bodenproben entnommen, doch konnten beim Schlämmen keine organischen Reste festgestellt werden.

1. Schildfessel aus Eisenblech mit erweiterten Enden, deformiert. Auf einer Seite hat sich eine Niete erhalten. Der mittlere Teil hat einen halbkreisförmigen Querschnitt. Eisen. Erhaltene L. 164 mm, mittlerer Dm. 22 mm. Abb. 6: 1.
2. Stuhlsporn mit spitz zulaufendem, feinkantigem Stachel. Die rechteckigen Seitenplatten sind an den Rändern mit doppelten Rillen verziert. Der Sockel des Stachels ist auf einer Seite verziert. Eisen. H. 45 mm, B. 38 mm. Abb. 6: 2.

3. Stuhlsporn mit spitz zulaufendem, feinkantigem Stachel. Die rechteckigen Seitenplatten sind an den Rändern mit doppelten Rillen verziert. Der Sockel des Stachels ist ebenfalls auf einer Seite verziert. Eisen. H. 42 mm, B. 35 mm. Abb. 6: 3.

Objekt 2

Nordwestlich von Objekt 1 wurde in einer Entfernung von 430 cm eine ovale SO – NW orientierte Grube mit 90 × 60 cm gefunden. Sie war in den gelben Lehm Boden eingelassen, und ihre gestörte Füllung bestand überwiegend aus 20 × 30 cm großen Kalksteinen (Abb. 7: 1). Am Boden befanden sich in einer Tiefe von 30–40 cm mehrere Eisen- und Bronze fragmente, die aber offenbar nicht mehr in ihrer ursprünglichen Position lagen. Nach den Angaben des Finders wurden 2009 in diesem Objekt die Reste von zwei verbrannten Bronzegefäßen, ein Fragment eines Schildbuckels, ein Schwertscheidenortband, sechs Sporen, Gürtelteile, ein Messer, eine Pfeilspitze und eine Eisenfibel geborgen (Abb. 7: 2; 8–12). In einer geschlammten Bodenprobe wurden keine organischen Reste gefunden.

1. Fibel mit gewölbtem Bogen, zylindrischem Kopf und nach oben gerichtetem Fuß mit massivem Knoten. Die Spirale mit äußerer Sehne hat sechzehn Windungen auf der zentralen Öse. Eisen, Kopf plattiert mit Silberfolie mit Filigrandekor. L. 64 mm, B. der Windung 41 mm. Abb. 8: 1.
2. Messer mit fragmentarisch erhaltener kurzer Klinge und beidseitig abgesetztem Dorn. Eisen. Erhaltene L. 89 mm. Abb. 8: 2.

1

2

Abb. 5. Streženice-Rudná. Objekt 1. 1 – nach der Freilegung; 2 – Wiederherstellung des originalen Befundes. Foto K. Pieta.

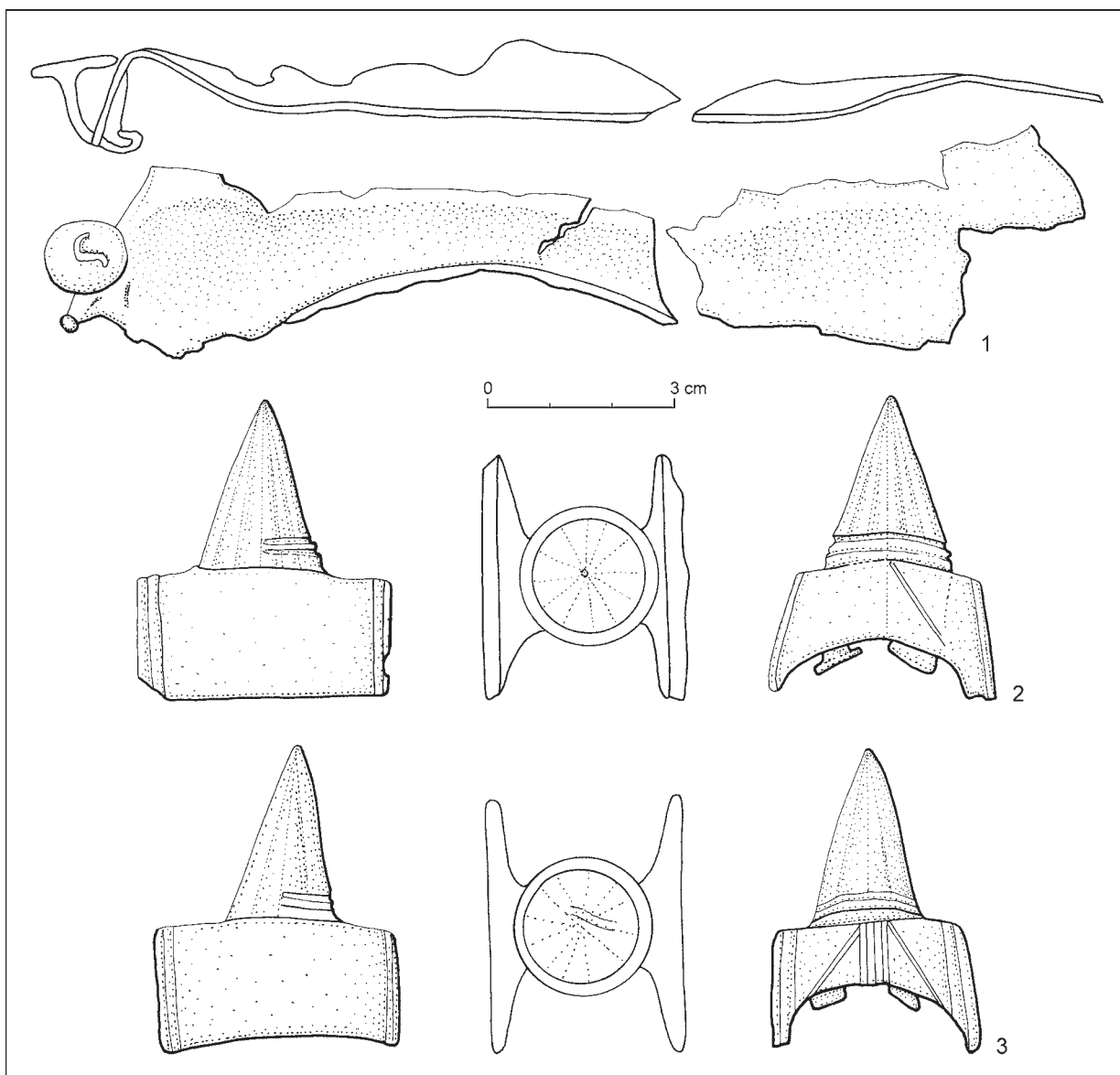

Abb. 6. Streženice-Rudná. Funde aus dem Objekt 1. Eisen. Zeichnungen J. Marettová.

3. Pfeilspitze, flach, mit Andeutungen von Widerhaken und mit Dornansatz, beschädigt. Eisen. Gesamt-L. 48 mm. Abb. 8: 3.
4. Ortband einer Schwertscheide in stilisierter Peltaform mit zentraler Niete, Eisen. Auf der Rückseite eingeschmolzene Bronzestücke. Äußere B. 62 mm, innere B. 56 mm, D. 12 mm. Abb. 8: 5.
5. Schwertriemenbügel, Eisen. L. 109 mm. Abb. 8: 4.
6. Aufhängebeschlag aus Flachprofil, halbrund, mit Löchern an den Enden. Kupferlegierung. B. 47 mm. Abb. 8: 6.
7. Schnalle mit rechteckigem Rahmen, kurzem Dorn und fragmentierter Kappe mit zwei Befestigungsnielen. Eisen. H. des Rahmens 35 mm, B. der Kappe 21 mm. Abb. 9: 1.
8. Schnalle mit rechteckigem Rahmen, kurzem Dorn und Kappe. Eisen. Rahmen H. 24 mm, Kappe B. 17 mm. Abb. 9: 2.
9. Schnalle mit D-förmigem Rahmen, fragmentiert. Eisen, Spuren von eingeschmolzenem Buntmetall. B. 25 mm. Abb. 9: 3.
10. Aufhängebeschlag mit rechteckigem Rahmen. Eisen. L. 49 mm. Abb. 9: 4.
11. Aufhängebeschlag mit rechteckigem Rahmen. Eisen. L. 49 mm. Abb. 9: 5.
12. Riemenzunge mit Ringabschluss. Eisen. L. 52 mm. Abb. 9: 6.
13. Ösenbeschlag mit dreieckigen Platten. Eisen. L. 35 mm. Abb. 9: 7.
14. Feuerstahl, barrenförmig, mit Ösenbeschlag, Brandspuren. Eisen. L. (Feuerstahl) 90 mm. Abb. 9: 8.
15. Ringösenbeschlag. Ring Dm. 21 mm. Kupferlegierung. Abb. 9: 9.
16. Ring. Eisen. Dm. 40 mm. Abb. 9: 10.
17. Nägel mit flachem rundem Kopf, 6 St. Eisen. Sekundär verbrannt. Abb. 10: 1–6.

1

2

Abb. 7. Streženice-Rudná. Objekt 2. 1 – nach Freilegung, mit Steinen aus der Füllung; 2 – Wiederherstellung des originalen Befundes. Foto 1 – K. Pieta, 2 – J. Somr.

18. Kannenhenkel mit geschwungenem Fortsatz, Fragment, deformiert. Bleilegierung (Pb 46,260 %, Cu 41,550 %, Zn 1,624 %, Sn 9,998 %). L. 75 mm. Abb. 10: 7. 19. Fragment, wahrscheinlich von einem Kannenhenkel. Bleilegierung (Pb 63,263 %, Cu 31,750 %, Sn 2,530 %). 27 × 25 mm. Abb. 10: 11. 20. Div. Gegenstände, zusammengesmolzen. Eisen und Bronze. 40 × 65 cm. Abb. 10: 10.	21. Stange von einem Schildbuckel, zum oberen Ende hin verbreitert. Eisen. Sekundär verbrannt. L. 70 mm. Abb. 10: 8. 22. Niete mit kleinem flachem Kopf und gekantetem, am Ende breitgehämmertem Stift. Eisen. Sekundär verbrannt. L. 83 mm. Abb. 10: 9. 23. Niete mit steilkonischem Kopf und gekantetem, am Ende breitgehämmertem Stift mit Unterlegscheibe.

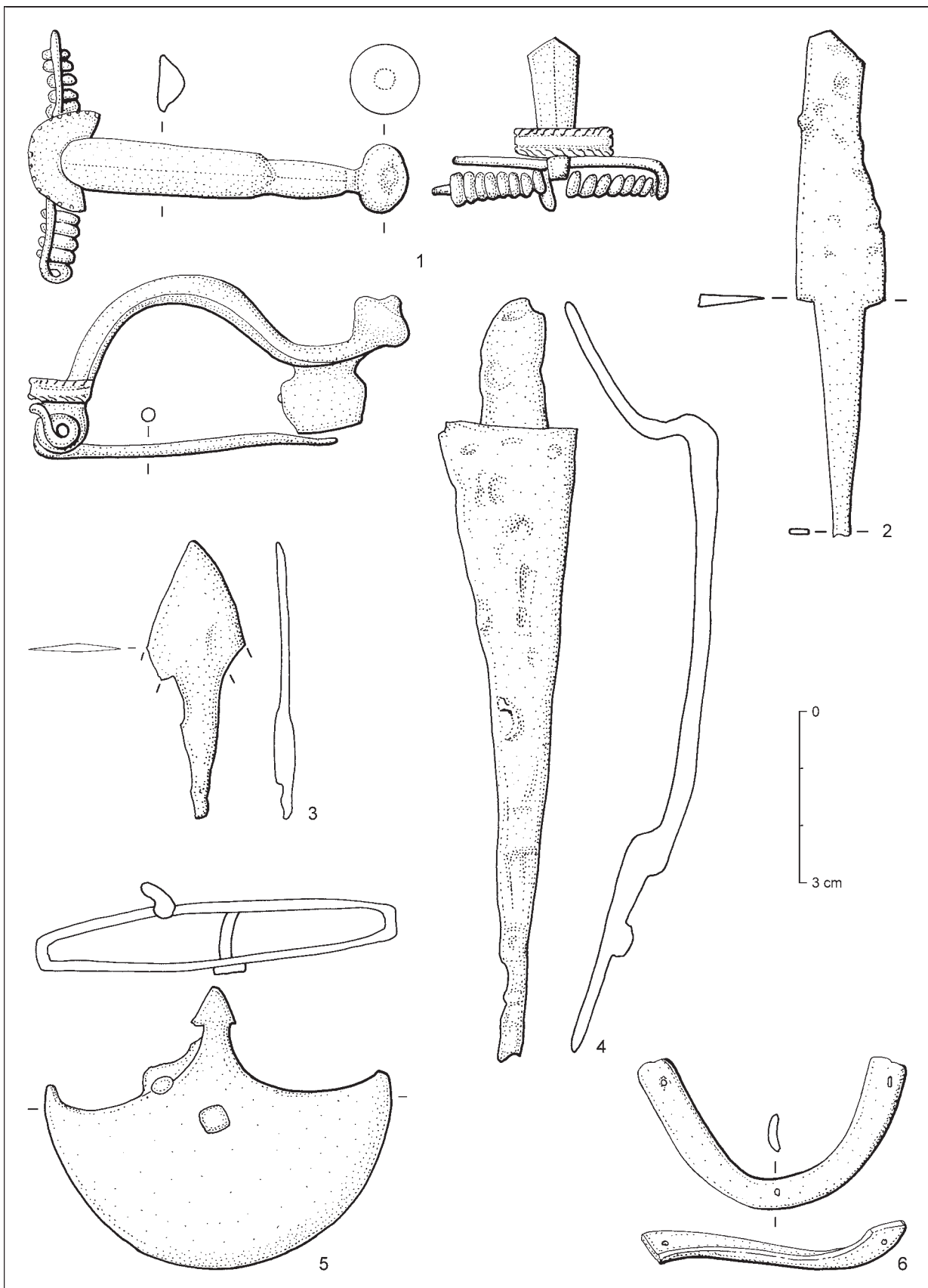

Abb. 8. Streženice-Rudná. Funde aus dem Objekt 2. Teil 1. 1 – Eisen und Silber; 2–5 – Eisen; 6 – Bronze. Zeichnungen J. Marettová.

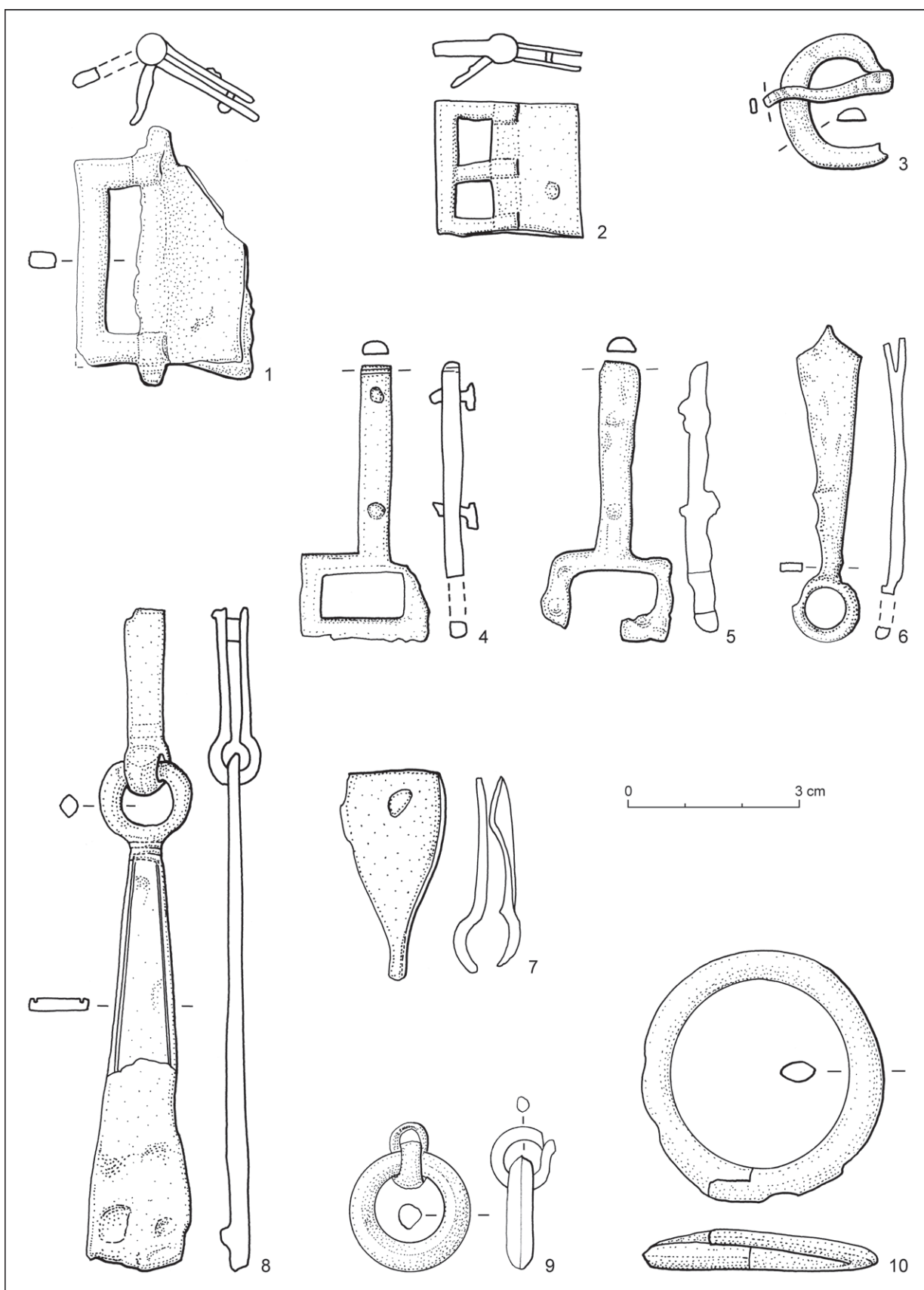

Abb. 9. Streženice-Rudná. Funde aus dem Objekt 2. Teil 2. 1–8, 10 – Eisen; 9 – Bronze. Zeichnungen J. Marettová.

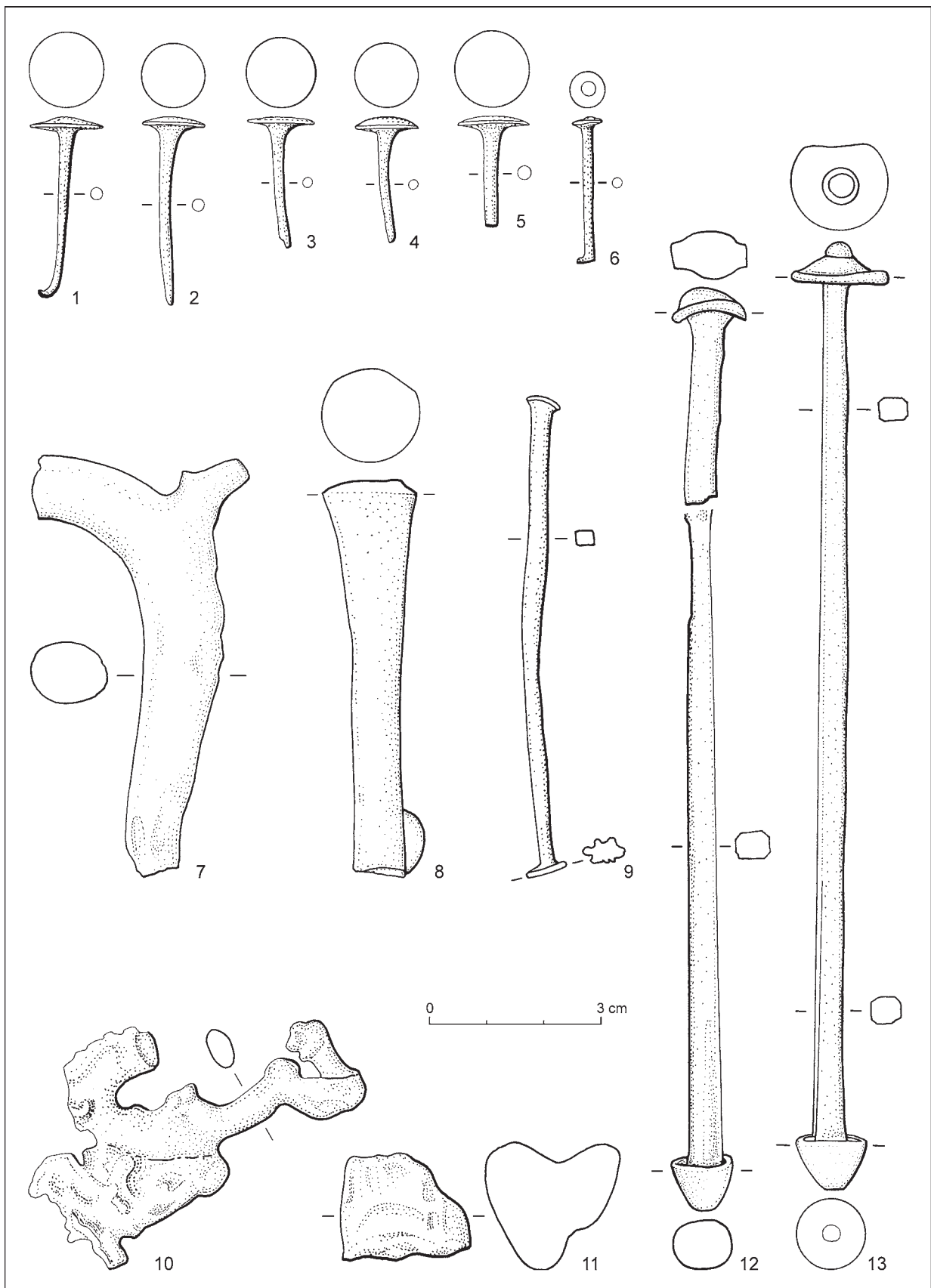

Abb. 10. Streženice-Rudná. Funde aus dem Objekt 2. Teil 3. 1–6, 8, 9, 12, 13 – Eisen; 7, 11 – Bleilegierung; 10 – Bronze und Eisen. Zeichnungen J. Marettová.

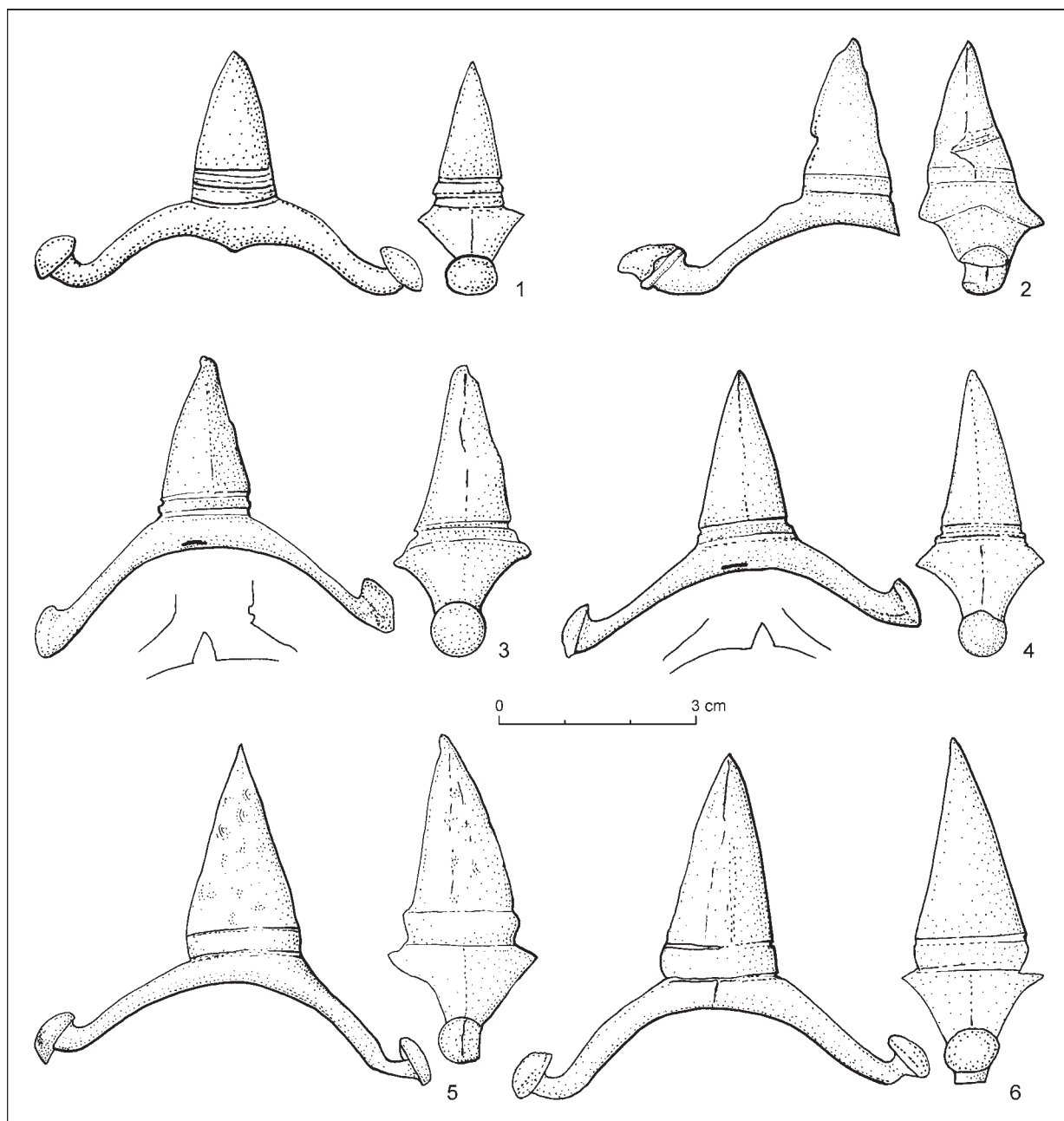

Abb. 11. Streženice-Rudná. Funde aus dem Objekt 2. Teil 4. Eisen. Zeichnungen J. Marettová.

- In zwei Teilen, sekundär verbrannt. Eisen. L. 165 mm. Abb. 10: 12.
24. Niete mit steilkonischem Kopf und gekantetem, am Ende abgerundetem Stift mit Unterlegscheibe. Sekundär verbrannt. Eisen. L. 170 mm. Abb. 10: 13.
25. Knopfsporn mit spitzkonischem, im unteren Teil mit Rillen verziertem Stachel, sekundär verbrannt. Eisen. B. 53 mm, Stachel H. 23 mm. Abb. 11: 1.
26. Knopfsporn mit spitzkonischem, im unteren Teil mit Rillen verziertem Stachel, fragmentiert. Eisen. Stachel H. 23 mm. Abb. 11: 2.
27. Knopfsporn mit spitzkonischem, im unteren Teil mit Rillen verziertem Stachel, sekundär verbrannt. Eisen. B. 54 mm, Stachel 23 mm. Abb. 11: 3.
28. Knopfsporn mit spitzkonischem, im unteren Teil mit Rillen verziertem Stachel, sekundär verbrannt. Eisen. B. 55 mm, Stachel 23 mm. Abb. 11: 4.
29. Knopfsporn mit spitzkonischem im unteren Teil mit Rillen verziertem Stachel. Eisen. B. 63 mm, Stachel 35 mm. Abb. 11: 5.
30. Knopfsporn mit spitzkonischem im unteren Teil mit Rillen verziertem Stachel. Eisen. B. 63 mm, Stachel H. 34 mm. Abb. 11: 6.
31. Eimer mit kurzem Schrägrand und nach oben gerichteter Lippe, Fragmente: zwei angenietete At-taschen, 2 Randteile, 23 Wandfragmente und sekundär deformierter Boden. Kupferlegierung (Gefäß: Cu 82,380 %, Sn 8,421 %, Zn 7,608 %, Pb 0,787 %), Eisen (Attaschen). Abb. 12: 1, 3.

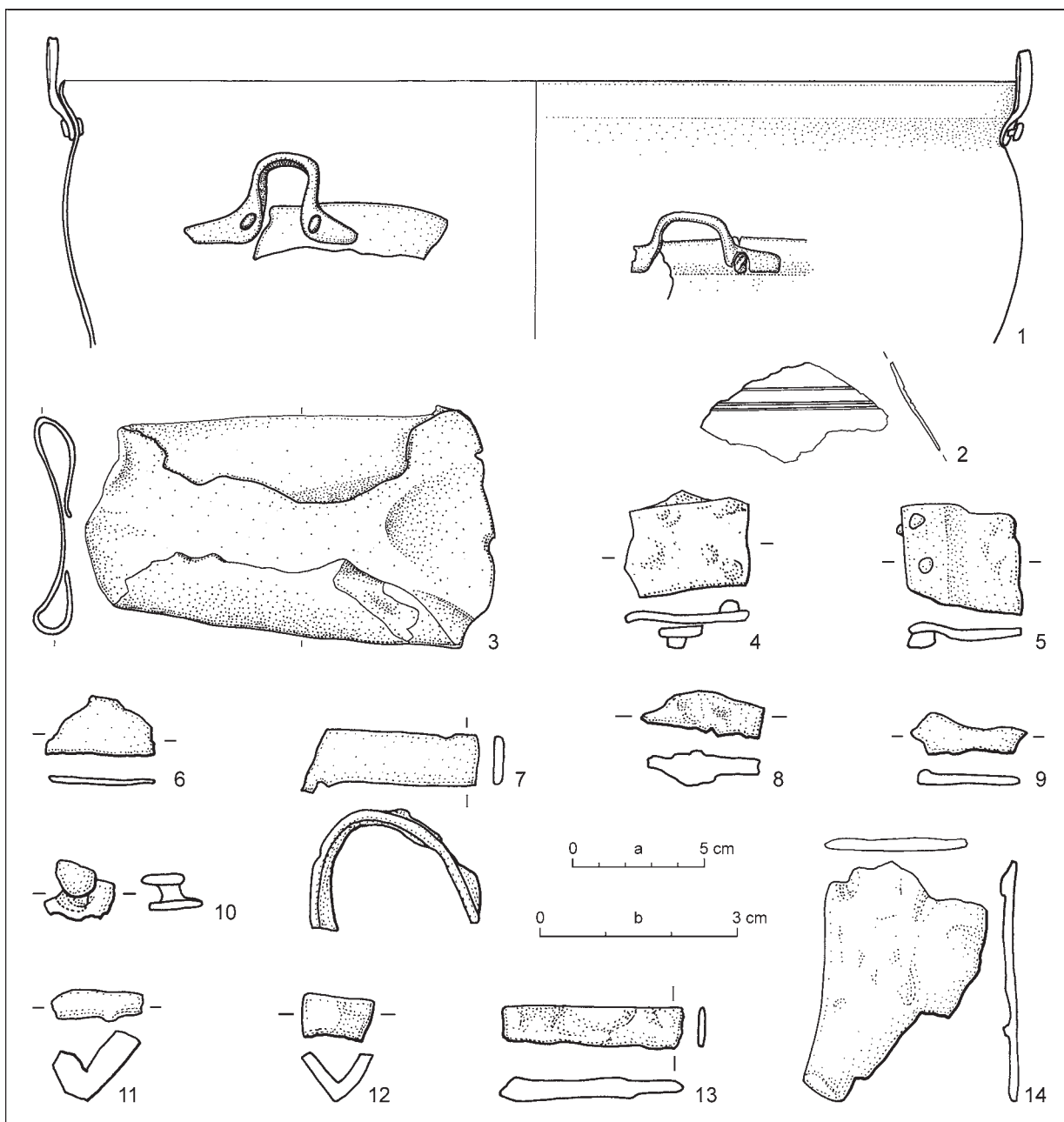

Abb. 12. Streženice-Rudná. Funde aus dem Objekt 2. Teil 5. 1 – Bronze und Eisen; 2, 3, 14 – Bronze; 4–13 – Eisen. Maßstab: a – 1–3; b – 4–14. Zeichnungen J. Marettová.

32. Blech vom oberen Teil eines Metallgefäßes mit Umlaufrillen an der Außenfläche. Kupferlegierung (Cu 77,315 %, Zn 15,050 %, Pb 0,564 %). Abb. 12: 2.
 33. Plättchen mit Nieten, in zwei Teilen. Eisen. B. 30 mm. Abb. 12: 4, 5.
 34. Blechfragmente, 9 Stück. Eisen. Abb. 12: 6–14.

Objekt 3

In einer Tiefe von 15–20 cm lagen auf einer Fläche von 30 × 25 cm die Bestandteile eines Gürtels

(Riemenzunge, Nadelfeuerstahl und Öse) sowie drei Pfeilspitzen, von denen eine stark deformiert war (Abb. 13). In den geschlämmten Lehmproben wurden keine Reste von kalzinierten Knochen oder Holzkohle gefunden.

1. Riemenzunge mit erweiterter Basis und Befestigungs-niete, am Ende eine flache Scheibe. Deformiert. Eisen. L. 83 mm. Abb. 14: 1.
2. Ösenbeschlag, Eisen. L. 33 mm. Abb. 14: 2.
3. Pfeilspitze, 3 Fragmente. Eisen. Abb. 14: 3–5.
4. Nadelfeuerstahl mit Seitenöse. Eisen. L. 87 mm. Abb. 14: 6.

Abb. 13. Streženice-Rudná. Objekt 3. Foto J. Somr.

5. Spitze in Weidenblattform, Tülle abgebrochen. Eisen. Erhaltene L. 123 mm. Abb. 14: 7.
6. Spitze in Weidenblattform mit langer Tülle, stark deformiert. Eisen. Ursprüngliche L. 108 mm. Abb. 14: 8.

Streufunde

1. Blechfragment. Kupferlegierung. L. 19 mm.
2. Pfeilspitze mit Widerhaken, leicht deformiert. Eisen. L. 76 mm. Abb. 15.

DER BEFUND

Die Nachgrabungen bestätigten, dass die Artefakte mit Ausnahme von zwei Einzelfunden in drei Gruppen in geringem Abstand voneinander konzentriert waren. Die Lage der beiden Fundgruppen konnte anhand der Amateurdokumentation und der Nachgrabung identifiziert werden, so dass die Angaben des Finders über die Lagerung der Artefakte bestätigt werden konnten. Die Zusammensetzung der Artefakte in den beiden Fundkomplexen erwies sich anhand des gelieferten Videos oder der kleinen Fragmente, die in den beiden Vertiefungen verblieben waren, als durchaus plausibel. Die Aufnahmen der Vertiefungen mit zusätzlich deponierten Objekten (Abb. 5: 2; 7: 2) bieten eine Rekonstruktion der ursprünglichen Befunde nach der Videoaufnahme des Finders. Der dritte Komplex

wurde während der Untersuchung im Jahr 2021 vor Ort entdeckt und dokumentiert. In allen Fundgruppierungen sind Teile von Kriegerausrüstung und Ausstattung enthalten (Schwertscheidenbeschläge, Schildbuckelfragment, vier Sporenpaare, Gürtelteile wie Schnallen und Beschläge). In Objekt 2 befanden sich außerdem Fragmente von zwei Bronzegefäßen und andere Gegenstände (Messer, Fibel). Mehrere Stücke sind unvollständig und wurden zerbrochen oder deformiert, bevor sie dem Feuer ausgesetzt wurden. Durch den Brand sind mehrere Stücke aus Buntmetall geschmolzen. Entsprechend dem Aufschmelzen auf mehreren Eisengegenständen wurden die erhaltenen Teile zusammen ins Feuer gelegt. Innerhalb und in der Nähe der Objekte wurden jedoch keine Kremationsreste oder andere organische Überreste gefunden. In allen drei Fundkomplexen fanden sich Objekte, die chronologisch recht zuverlässig einzuordnen sind.

Trachtteile

Die in Objekt 2 gefundene *Eisenfibel* (Abb. 8: 1) gehört nach ihren charakteristischen Merkmalen – zweiteilige Konstruktion, Knotenprofilierung und zylindrischer Kopf – zur siebten Serie der Gruppe V nach O. Almgren. Diesem weit verbreiteten Fibeltyp wurde erhebliche Aufmerksamkeit zuteil (Mączyńska 2009, 42–45; Schuster 2010, 97–102;

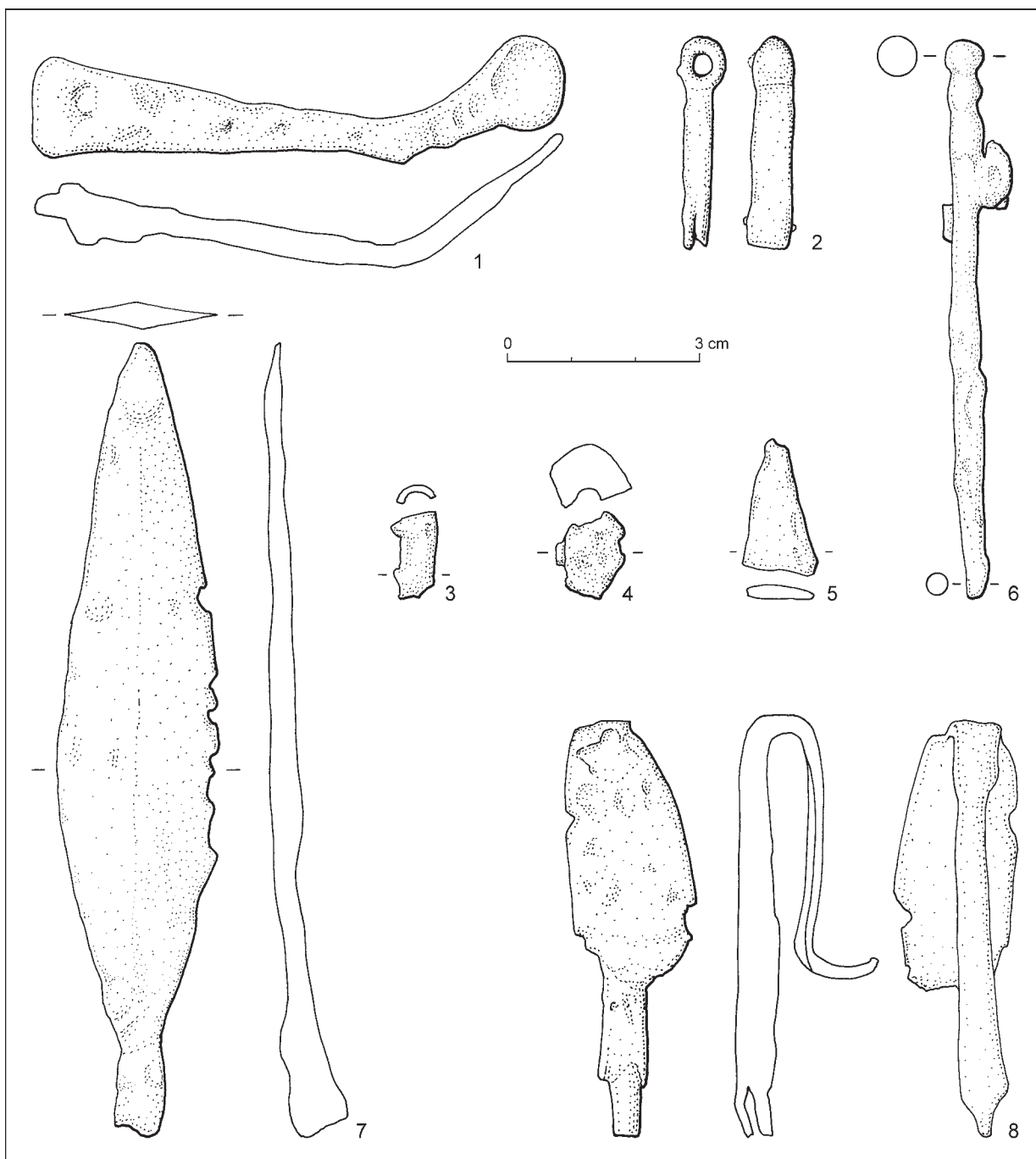

Abb. 14. Streženice-Rudná. Funde aus dem Objekt 3. Zeichnungen J. Marettová.

2016, 122, 123). Der Schwerpunkt seiner Verbreitung liegt zwischen der unteren Elbe und unteren Weichsel. Im Mitteldonaauraum kommen Fibeln dieser Art nur selten vor, was auch für die Eisenexemplare gilt (Mączyńska 2009, 43–45). In diesem Zusammenhang verdient eine ähnliche Spange Beachtung, die in der Nähe der hier behandelten Fundstelle gefunden wurde (Abb. 16: 3). Eine ge-

naue Parallele zu dem Exemplar aus Objekt 2 von Streženice ist uns jedoch nicht bekannt. Die Fibeln Almgren V Serie 7 gelten als typisch für die Stufe B2a, aber die ungewöhnliche Folierung des Kopfes, die die sonst übliche Silberdrahtverzierung zu ersetzen scheint (von Carnap-Bornheim 1994, 102, 103; Schuster 2010, 106, 107), deutet eher auf eine B2b-Datierung hin.²

² Dank an J. Andrzejowski für seine Hilfe bei der Beurteilung der Fibel.

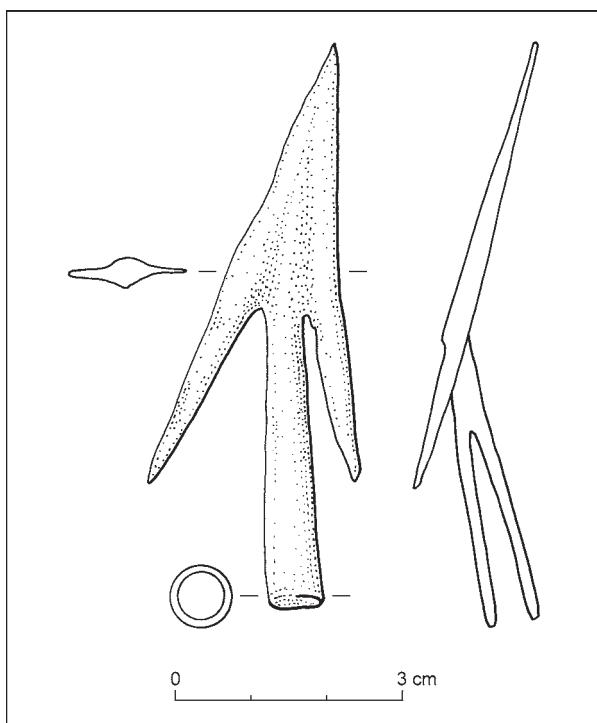

Abb. 15. Streženice-Rudná. Streufund. Eisen. Zeichnungen J. Marettová.

Die Gürtelteile, einschließlich der dazugehörigen Ausrüstung, wurden in Objekten 2 und 3 gefunden. Die Schnallen mit rechteckigem Rahmen und kurzem Dorn der weit verbreiteten Gruppe G, Typ 16 (Abb. 9: 1, 2) finden sich an der Wende der früher und jüngeren Kaiserzeit praktisch in allen barbarischen Kulturen (Blankenfeldt 2015, 127, 128, Taf. 11, PA70; Madyda-Legutko 1987, 48, 49). Auch in der Endphase der Púchov-Kultur sind sie vereinzelt zu finden. Im Siedlungsobjekt aus Slovenské Pravno wurde eine Schnalle dieses Typs zusammen mit einer provinziellen Kniefibel mit halbkreisförmigem Kopf gefunden (Pieta 1982, 50, Taf. LIII; LIV: 4). Zwei Schnallen vom gleichen Typ wie in Streženice Objekt 2, aber von unterschiedlicher Größe, könnten zu einer Gürtel- und Schwertbandgarnitur gehören (Ilkjaer 1993, Abb. 144).

Eine kleine einteilige Eisenschnalle mit D-förmigem Rahmen, etwa der Gruppe D, Typ 11, kommt ebenfalls hauptsächlich in den Gräbern der späten Stufe B2 oder der Stufe B2/C1 vor (Madyda-Legutko 1987, 28).

Andere Teile des Gürtels bzw. der Gürtel von Streženice gehören demselben Zeitraum an. Aufhängebeschläge mit rechteckigem Rahmen (Abb. 9: 4, 5) gehören ebenfalls zu Gürtelgarnituren aus der Abschlussphase der frühromischen Kaiserzeit. Dies belegen u.a. analoge Exemplare aus dem

Fürstengrab von Mušov (von Carnap-Bornheim 2002, 227–230). Die Riemenzungen des Typs 5 Var. 1 waren im Bereich der Przeworsk-Kultur, aber auch in den umliegenden Gebieten weit verbreitet. Sie gehören hauptsächlich zur Stufe C1a (Madyda-Legutko 2011, 48–50). Sie werden immer wieder zusammen mit Schnallen mit rechteckigem Rahmen der Gruppe G Typ 16 gefunden, möglicherweise auch mit einem halbrunden Aufhängebeschlag und mit einem barrenförmigen Feuerstahl, wie es beim Inventar von Objekt 2 der Fall ist (Madyda-Legutko 2011, Taf. L: 1–3). Feuerstahle dieses Typs gehören zu den üblichen Bestandteilen von Gürtelgarnituren, vor allem in der Przeworsk-Kultur, aber auch in den umliegenden Gebieten, einschließlich der Púchov-Kultur (Istvánovits/Kulcsár 2017; Jonakowski 1996; Pieta 1996, Taf. V: 3).

Die mit einer flachen runden Scheibe endende Riemenzunge wurde in Objekt 3 zusammen mit einem Nadelfeuerstahl gefunden. Sie gehört zum Typ 8, der in den südlicheren Teilen des Barbaricums eher selten ist. Sie ist zeitlich mit den Stufen B2b und C1a verbunden (Madyda-Legutko 2011, 66, 67).

Waffen und Ausrüstung

Das Ortband der Schwertscheide (Abb. 8: 5) gehört zum Hamfelde-Vimose-Typ (Miks 2007, 327–330), der meist aus Eisen, seltener aus Buntmetall gefertigt wurde. Dieser Typ hat eine stilisierte peltoide Form, die meist in die zweite Hälfte des 2. Jhs. n. Chr. gehört, aber auch noch im frühen 3. Jh. n. Chr. vorkommt (Gschwind 2004, 144; Matešić 2015, 70, 71; Miks 2007, 328, 329).

Der Schwertriemenbügel (Abb. 8: 4) ist ein einfaches Erzeugnis aus keilförmig zugespitztem Eisenband, das beidseitig mit Vorsprüngen zur Befestigung abschließt und als Carnap Typ IIID oder Miks 14 („Laschenkopf“-Bügel) bezeichnet wird. Seine Verbreitung ist mit einer relativ großen Zeitspanne zwischen der zweiten Hälfte des 2. und der Mitte des 3. Jhs. n. Chr. verbunden (von Carnap-Bornheim 1991, 44–46; Miks 2007, 306, 307).

Diese Datierung wird auch durch das Kriegergrab 5a aus Sekule, Bezirk Malacky, Westslowakei, bestätigt. Die Urne des Brandgrabes lag unterhalb des Grabes 5b, in dem eine Fibelvariante Almgren 132 vom Ende der Stufe B2b gefunden wurde (Iván u. a. 2013, 279; Iván/Kováčsová/Rajtár 2019, 299, 309, Taf. 7: 5b: 2). Das Inventar des Grabes 5a enthielt neben dem Schwertriemenbügel auch weitere Ausrüstungsteile, die mit dem Inventar des Objekts 2 aus Streženice übereinstimmen (Stangenschildbuckel, Sporn vom Typ Ginalskei E2: Iván/Kováčsová/Rajtár 2019, Taf. 6: 1, 2, 7, 9).

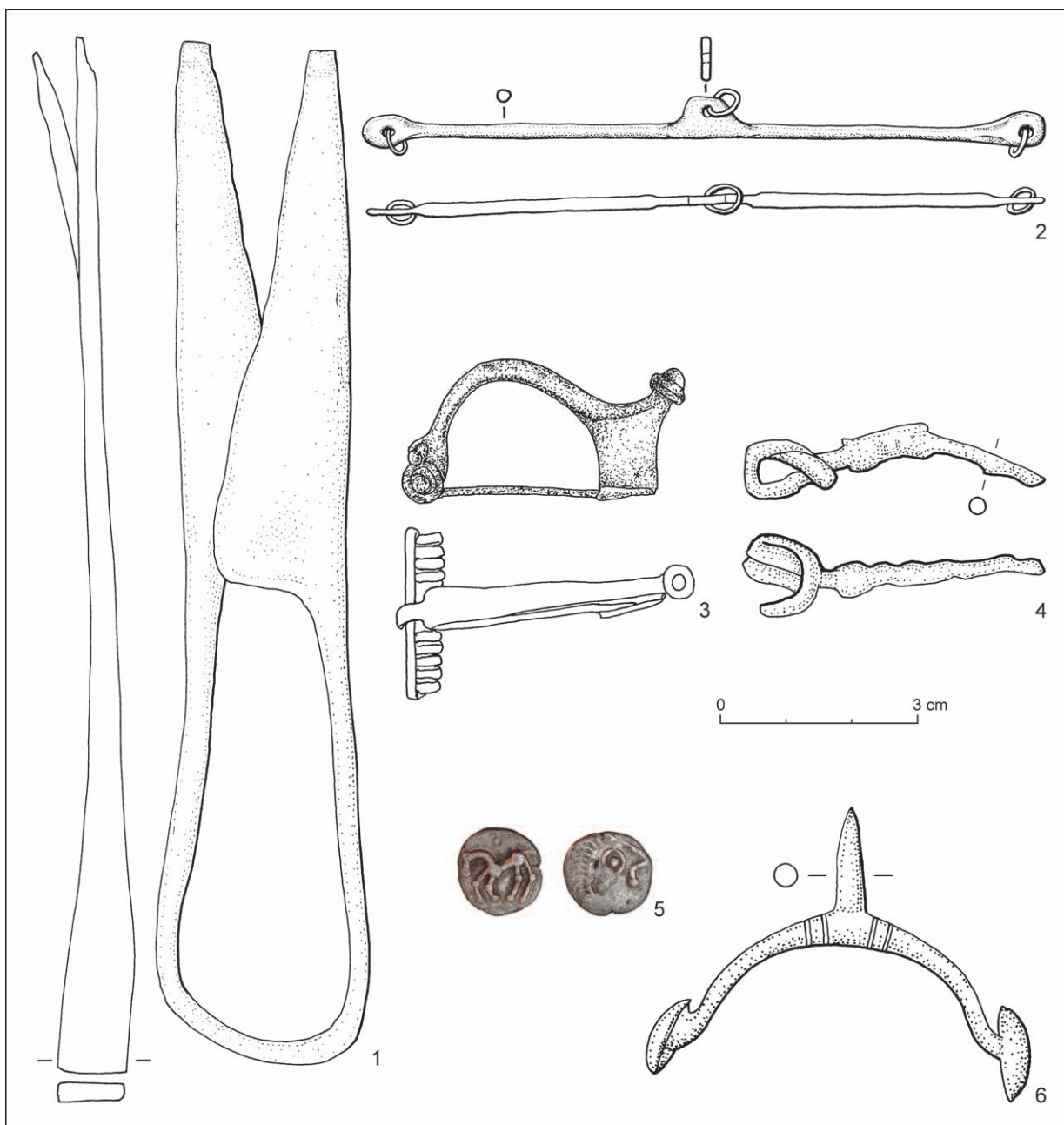

Abb. 16. Streženice, Kote 626 m. Auswahl der Streufunde. Zeichnungen J. Marettová. Foto K. Pieta.

Fernwaffenspitzen (Pfeilspitzen) wurden in den Objekten 2 und 3 gefunden. Nach den üblichen Kriterien zur Unterscheidung der Lanzen und Speere von Pfeilen anhand der Tüllenbreite und des Pfeilgewichts (Kaczanowski 1995, 9, 10) handelt es sich um Bestandteile von Pfeilen. Das Exemplar von Objekt 3 (Abb. 14: 3–5) ist nur in Fragmenten erhalten. Die flache Pfeilspitze aus Eisenblech, die nach Angaben des Finders in Objekt 2 gefunden wurde, hat einen Dornaufsatz und Andeutungen von Widerhakenflügeln (Abb. 8: 3). Es handelt sich um eine Form, die den seltenen frühmittelalterlichen Flachpfeilen mit

Dorn und Rückseitenflügeln vom Typ A VI.b.1 ähnelt (Holeščák 2019, 45). Daher ist seine Zugehörigkeit zu dem Fundkomplex von Objekt 2 fraglich.

Beide Stücke in Weidenblattform mit sehr schmaler Tülle (Abb. 14: 7, 8) gehören zu den üblichen Pfeilspitzentypen der Römerzeit mit einer großen zeitlichen Streuung, wobei ihr Vorkommen in der jüngeren und späten Kaiserzeit überwiegt. Im norddanubischen Barbaricum sind die Pfeilspitzen im Gegensatz zu einigen anderen Gebieten (Bemmann 2007, 247–249) in Grab- oder Siedlungsfunden nicht häufig (Droberjar/Peška 1994, 276; 2002, 111–115;

Varsik/Kolník 2021, 188). Auch die einzeln gefundene Pfeilspitze mit langen Widerhaken, die in der Nähe der Objekte geborgen wurde (Abb. 15), lässt sich zeitlich nicht genauer einordnen. Vielmehr handelt es sich um ein jüngeres, wahrscheinlich frühmittelalterliches Artefakt, das mit den Objekten 1–3 nicht zusammenhängt.

Der *Stangenschildbuckel* ist im Inhalt von Objekt 2 nur durch ein Fragment der Stange vertreten und gehört zweifellos zu dem Typ Jahn 7a (Abb. 10: 8). Ähnliche Formen finden sich in den Zielsing-Typen B2c–d oder C2c (*Jílek/Horník 2017, 77*, mit Literatur; *Zielsing 1989, 47, 48*). Die Unvollständigkeit des Fragments lässt eine genauere Einordnung nicht zu.

Die *Schildfessel* von Objekt 1 (Abb. 6: 1) ist in einigen deformierten Fragmenten erhalten. Lediglich die konvexe Profilierung und die erweiterten Enden mit einer einzelnen Niete mit flachem, verziertem Kopf waren zu erkennen. Typologisch kann sie nur mit einiger Wahrscheinlichkeit der weit verbreiteten Gruppe II Typ V mit Datierung von B2 bis C1b zugeordnet werden (*Zielsing 1989, 218–223, Taf. 30*).

Die *Stuhlsproten* mit konischem Stachel aus Objekt 1 (Abb. 6: 2, 3) bilden aufgrund der identischen Größe und Gestaltung ein Paar. Sie gehören zu den eisernen Exemplaren mit zwei Befestigungsnieten, die besonders im Elbgebiet und in Skandinavien vorkommen. In der Przeworsk-Kultur sind sie weniger verbreitet (*Roman 1998; Schuster 2016, 129*). Die Exemplare mit einer hohen Basis werden typologisch als jüngere Varianten betrachtet (*Tejral 2002, 148*). Die beiden Stücke aus Streženice mit einer Basishöhe (Seitenplatten) von bis zu 1,7 cm gehören offensichtlich zu dieser Gruppe von Sporen.

Bügelknopfsporen mit spitzkonischem Stachel sind in unserem Fund durch sechs Stücke aus Objekt 2 vertreten (Abb. 11). Nach der Größe, der Technik und den Zierelementen zu urteilen kann man davon ausgehen, dass es sich um drei Paare handelt. Sie gehören zur großen Gruppe E mit spitzkonischem Stachel und kurzen, mit Knöpfen abgeschlossenen Schenkeln. Aufgrund der längeren Stacheln handelt es sich wahrscheinlich um die Untergruppe E5 oder E6, die den Stufen B2/C1–C1a zugeordnet wird (*Ginalski 1991, 63, 64; Tejral 1999a, 162; 2002, 166, 167; Zeman 2017, 151–153*).

Bronzegefäße sind im Bestand von Objekt 2 durch zwei Exemplare vertreten. Die beiden Fragmente aus einer Blei-Kupfer-Legierung stammen von einem massiven, durch Brand verformten Kannenhenkel mit aufgeschwungenem Fortsatz zum Halten des Kannendeckels mit dem Daumen (Abb. 10: 7, 11). Zum Blechkörper der Kanne gehören wahrscheinlich einige deformierte Bleche mit einem höheren Zinkanteil (Abb. 12: 3). Es handelt sich wahrscheinlich um eine Klappdeckelkanne

vom Typ Eggers 128 oder Tass. 5200–5300 (*Tassinari 1993*). Gefäße dieser Art waren auf dem Gebiet des Römischen Reiches weit verbreitet und über einen langen Zeitraum in Gebrauch. Diese Metallgefäße sind im norddanubischen Barbaricum relativ selten (*Jílek 2012, 63*). Zu den nächstgelegenen Fundorten gehört ein Teil des Kannenhenkels ähnlichen Typs aus der germanischen Siedlung in Beluša unweit von Streženice (*Pieta 1974, 97, 98*).

Von einem Eimer des Typs Östland (Eggers 38–40) sind insgesamt 25 Fragmente erhalten, darunter mehrere Stücke eines profilierten Randes mit zwei Eisenösen zur Griffbefestigung und ein großes Stück eines sekundär deformierten Gefäßbodens (Abb. 1; 2). Es handelt sich um einen häufigen Typ von Metallgefäßen, der in den Provinzen und im Barbaricum reichlich vertreten ist (*Bazovský 2007, 17; Droberjar 1997, 129; Jílek 2012, 31–34*, mit Literatur).

Der Fundort befindet sich auf dem Gipfel eines kleinen, aber von weitem gut sichtbaren Hügels. In knapp unter der Oberfläche liegenden Vertiefungen wurden an drei nicht weit voneinander entfernten Stellen Gruppierungen von offenbar zeitgenössischen Metallgegenständen, Teile von Rüstungen und Ausrüstungen sowie Gürtel gefunden. In einem Fall fanden sich auch Fragmente von zwei Bronzegefäßen. Die Objekte waren sekundär verbrannt, viele von ihnen waren fragmentarisch und künstlich verformt. In den Vertiefungen wurden keine Holzkohle-, Knochen- oder Keramikreste gefunden. In der Nähe der Objekte wurden keine Spuren anderer Aktivitäten entdeckt. Es sei jedoch darauf hingewiesen, dass bei der Feldbegehung, die sich auf den Einsatz von Metalldetektoren beschränkte, möglicherweise andere Objekte unentdeckt geblieben sein mögen.

Erinnern wir uns zunächst an die ethno-kulturelle Situation im Gebiet der Nordwestslowakei am Ende der frühromischen Kaiserzeit, wo die ursprünglichen Siedlungsstrukturen der Púchov-Kultur zunehmend unter den Druck der norddanubischen germanischen Besiedlung gerieten. Wir gehen davon aus, dass diese Population aufgrund des Bevölkerungswachstums und der dramatischen Ereignisse während der Markomannenkriege allmählich von den Hauptflussläufen flussaufwärts in das Karpatenvorland gezogen ist. Die nordslowakischen Púchover Siedlungen aus dem 1. bis 2. Jh. n. Chr. dokumentieren ebenfalls den wachsenden Einfluss der Przeworsk-Kultur von jenseits der Karpaten auf die lokale Bevölkerung (*Pieta/Švihurová 2020*). Unter dem Druck dieser beiden Kräfte verschwanden im 2. Jh. n. Chr. die Siedlungen, die jahrhundertlang von der einheimischen Bevölkerung der Púchov-Kultur bewohnt worden waren. Der Fund aus Streženice passt genau in diese turbulente Zeit.

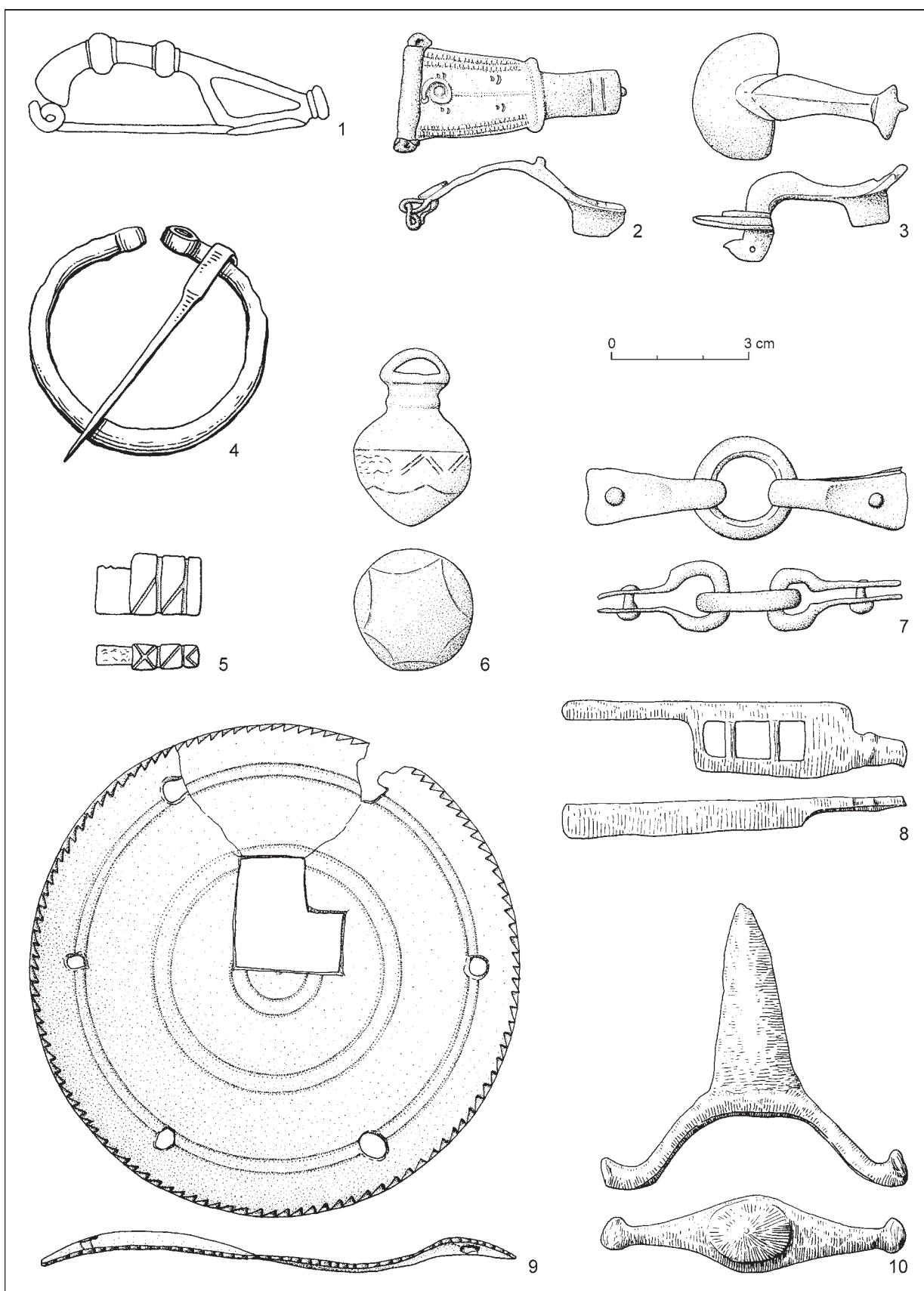

Abb. 17. Púchov-Skala. Metallfunde aus der Frühkaiserzeit. Zeichnungen N. Vaššová.

Im Folgenden soll kurz auf die Fundsituation in der Umgebung von Streženice eingegangen werden, die wir zumeist nur aus Begehungen kennen (Pieta/Moravčík 1980; 1987). Auf der Anhöhe mit der Kote 426, etwa 1 km westlich des Fundplatzes Rudná, befindet sich eine kleine latènezeitliche Erdbefestigung (Abb. 16: 2, 4–6). Ihre Nutzung am Ende der frühromischen Kaiserzeit wird durch eine Eisenfibel etwa vom Typ A 110 belegt (Abb. 16: 3). Von den weiteren Fundstellen in der Umgebung ist die etwa 1,7 km Luftlinie südsüdöstlich gelegene Wallanlage Streženice-Skala (470 m) mit Funden aus Spätlatènezeit zu nennen (Benedíková 2019; Pieta/Moravčík 1980, 170, 171). Die heute schon zerstörte Fundstelle Skala bei Púchov in strategischer Lage an der Mündung des Púchov-Tals in das Váh-Tal ist für die Kenntnis der Situation in der Region am Ende der älteren Kaiserzeit von besonderer Bedeutung. Die Ergebnisse und Materialien der Ausgrabungen, die bis ins 19. Jh. n. Chr. zurückreichen, sind nur teilweise veröffentlicht worden (Beninger 1937). Die umfangreiche Sammlung alter und jüngerer Funde von dieser Fundstelle umfasst Metallgegenstände (Abb. 17) sowie römisch-provinziale Keramik, darunter Terra Sigillata und rätische sowie andere Waren, die an die Schnittstelle der älteren und jüngeren römischen Kaiserzeit gehören. Auch für die quadischen Siedlungen im Donaauraum charakteristische handgefertigte Keramik ist vertreten. Die Tatsache, dass diese Gefäße keine Kennzeichen der charakteristischen Keramikproduktion der Púchov-Kultur aufweisen, deutet darauf hin, dass dieser Ort und seine Umgebung zu dieser Zeit neu besiedelt waren. Das beweisen mehrere Funde eindeutig germanischen Charakters, die bei späteren Ausgrabungen in Púchov gefunden wurden (Moravčík 1976, 40, 45, Taf. XVII: 4, 9; XVIII: 1; 1991, 6–10, Taf. I: 3; II: 6), sowie an Fundstellen in der Umgebung (Bolešov; Moravčík 1976, 13, Taf. I: 1–3). 1965 wurden in Beluša, Bezirk Púchov, am Ostufer des Váh-Flusses, mehrere Wohnhäuser mit typischer Sechsfachpfosten-Konstruktion und ein Töpferofen untersucht. Die Anfänge dieser Siedlung gehören nach den Begleitfunden an das Ende des 2. Jhs. n. Chr. Die meisten Objekte und Funde weisen auf eine Verbindung zu den Siedlungen des 3. bis 4. Jhs. n. Chr. aus der Südwestslowakei hin (Pieta 1974).

SPUREN RITUELLER PRAKTIKEN IN DER RÖMERZEIT

Bekanntlich gibt es in den Westkarpaten während der gesamten Frühgeschichte keine Belege für die üblichen Bestattungen der einheimischen Bevölkerung. Der Totenkult steht wahrscheinlich nur

indirekt im Zusammenhang mit der zunehmenden Zahl von Opferplätzen aus der Mittel- und Spätlatènezeit, bei denen die Opferung von wertvollen Artefakten, manchmal aber auch von Menschen, insbesondere von Frauen, Teil des Rituals war. Das vorherrschende Opferritual in der Púchov-Kultur war die Verbrennung von Opfergaben, einschließlich deformierter und zerbrochener Gegenstände. Waffen kommen in diesem Zusammenhang nicht vor. Die Nutzung solcher Naturheiligtümer beschränkt sich auf die jüngere Eisenzeit (Pieta 2010, 315–322; 2018; 2019).

Während der frühromischen Kaiserzeit sind die Spuren ritueller Praktiken im Bereich der Púchov-Kultur selten. Ein eigenartiger Fund von ähnlicher Art wie die Objekte aus Streženice stammt aus Blatnica, Bezirk Martin (Abb. 18; 19). Leider handelt es sich auch hier um Fundsituationen, die nur nachträglich überprüft und bestätigt werden konnten. An der Mündung des Gader-Tals in der Flur Rémová wurden an den Steilhängen unterhalb der Felsklippen Fibeln, Gürtelteile, Schildbuckel und Pfeilspitzen gefunden. Alle gefundenen Gegenstände sind Männern zuzuordnen und gehören zur Kriegerausrüstung. Mehrere von ihnen wurden künstlich deformiert und sekundär verbrannt.

Teile eines römischen Militärgürtels (*cingulum*; Abb. 18: 1–8) sind ein häufiger Fund im Limes-Bereich, wo analoge Stücke eindeutig der Zeit um die Markomannenkriege zuzuordnen sind (Gschwind 2004, 158; Petculescu 1995). Die gleiche Zeitstellung wird durch Funde aus Bratislava-Rusovce-Gerulata (Krekovič 1996, 217, Abb. 5: 1–6), dem Holz-Erde-Lager in Iža (Rajtár 1994, 93, Abb. 8: 6–8) oder aus den römischen Gräbern in Virt bestätigt (Komoróczy u. a. 2020, 187, Abb. 14: 4e; 15: 6d). Nördlich der Limes-Grenze finden sich Teile von Militärgürteln auf temporären römischen Lagern (Tejral 1999b, Abb. 40: 13; 43: 7, 8) und vereinzelt auf germanischen Siedlungen (z. B. Ostrožská Nová Ves; Zeman 2017, Abb. 38: 13).

Andere Funde aus Blatnica haben die gleiche Datierung. Die Bronzefibel Almgren 84 (Abb. 18: 9; Dąbrowska 1998) im Milieu der Púchov-Kultur stellt ein charakteristisches Artefakt ihrer Endphase aus der zweiten Hälfte des 2. Jhs. n. Chr. dar (Pieta/Švihurová 2020, 114). Die Fibel des Typs Jobst 4F mit dreieckig verbreitertem Fuß wird ebenfalls auf diese Weise datiert (Abb. 18: 10; Andrzejowski 1992; Komoróczy/Vlach/Zeliková 2017; Leitner/Färber 2013, 218, 219). Ein intentionell deformierter und sekundär verbrannter Stangenschildbuckel des Typs C2 mit steilkonischem Dach und langer Stange mit eingeschmolzenen Bronzeresten (Abb. 19: 2) kommt vor allem in der Stufe B2 vor (Zieling 1989, 66, 67, Taf. 5: 5).

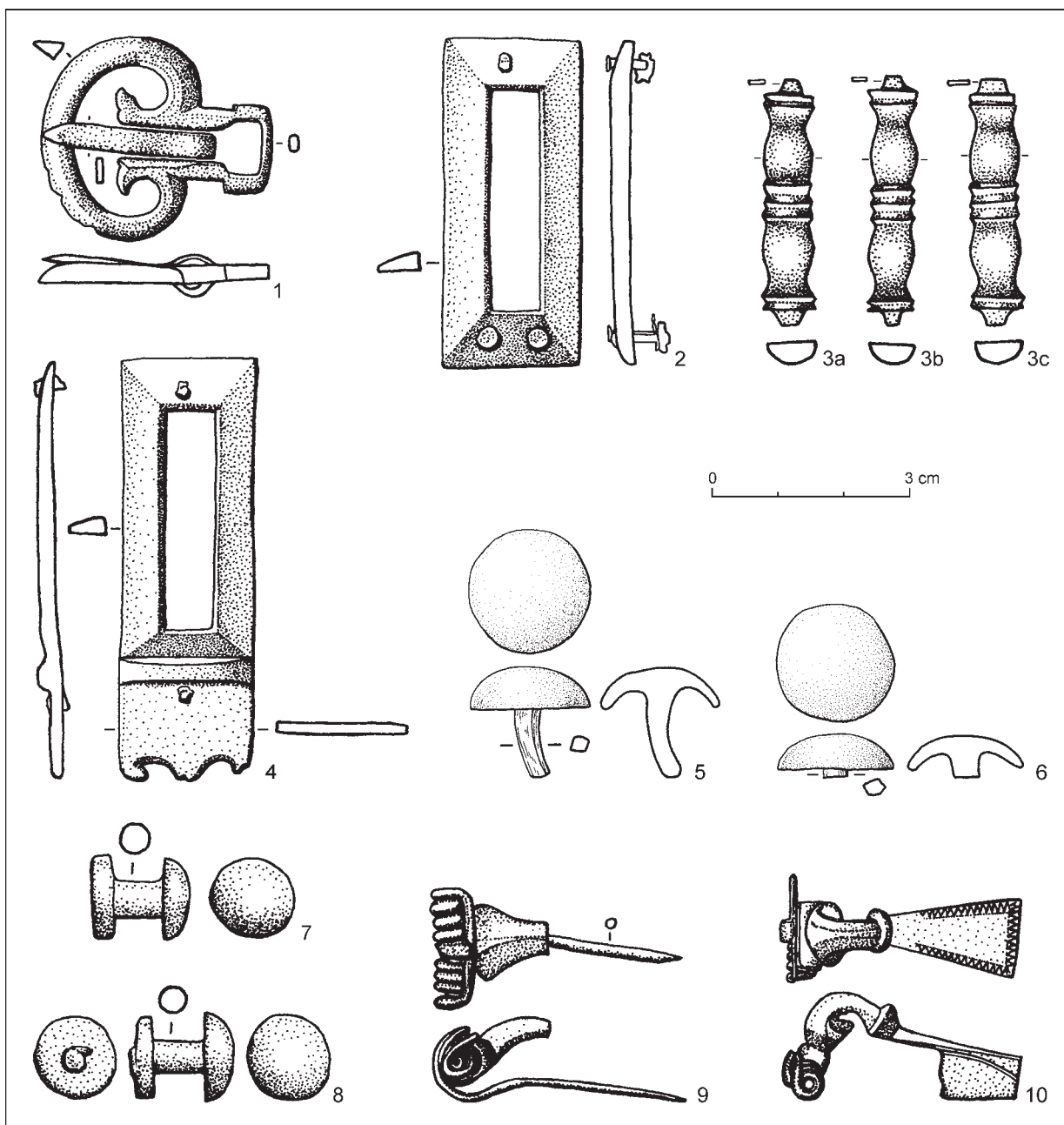

Abb. 18. Blatnica-Rémová. Gürtelteile und Fibeln. Bronze. Zeichnungen N. Vaššová.

An den Hängen in Rémová wurden auch Gegenstände gefunden, die von der früheren Nutzung dieses Ortes zeugen. Von einem Dornschildbuckel ist nur der flachkonische Dachbereich erhalten (Abb. 19: 3). Es handelt sich dabei zweifellos um den Typ E1 nach Zielsing, der im Barbaricum im keltisch-römischen Übergangshorizont und in der B1-Stufe weit verbreitet war, mit sporadischen Vorkommen in der Folgezeit (Zielsing 1989, 80).

An der gleichen Stelle wurden auch ein deformiertes und von Feuer gezeichnetes Spätlatène-Schwert in Scheide und eine sekundär verbrannte

Speerspitze gefunden (Abb. 19: 1, 6; Pieta 2010, 296, Abb. 126: 2). Diese Funde deuten darauf hin, dass der mutmaßliche Opferplatz oder das Gräberfeld in dieser extremen Lage eine längere Tradition hatte. Bei einer kurzen Nachgrabung wurden hier auch vereinzelte anthropologisch bestimmbare menschliche Knochen gefunden (Pieta 2014, 147; Pieta/Švihurová 2020, 118).

Selbst im germanischen Siedlungsgebiet nördlich der mittleren Donau oder im Gebiet des heutigen Böhmens stößt man am Ende der frühromischen Kaiserzeit gelegentlich auf Gegenstände oder

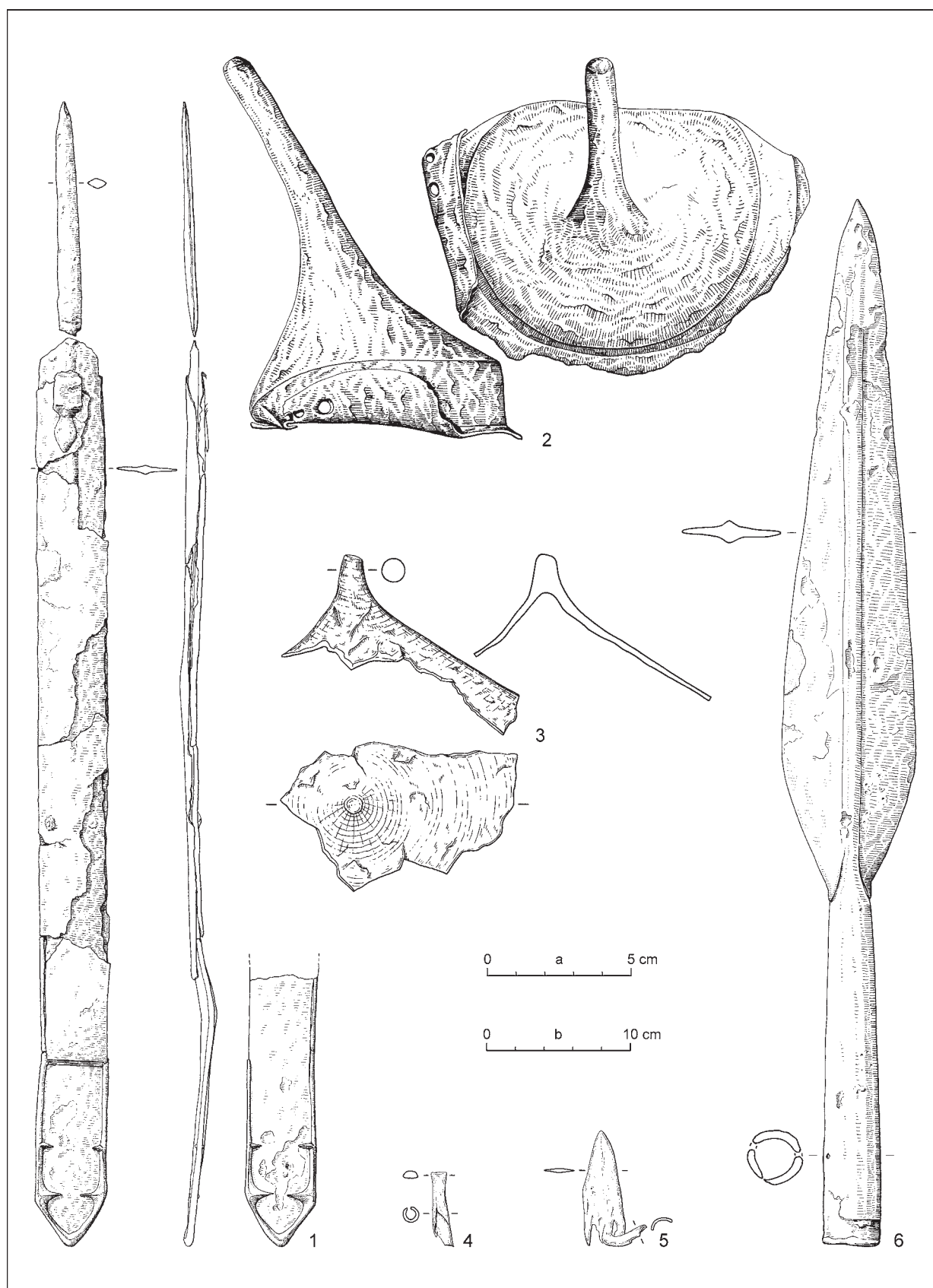

Abb. 19. Blatnica-Rémová. Waffen und Ausrüstung. Eisen. Maßstab: a – 1; b – 2–6. Zeichnungen N. Vaššová.

1

2

Abb. 20. Einzelfunde von Trensens. 1 – Bojná III-Žihľavník; 2 – Nitrianske Rudno-Predný Rokoš. Foto K. Pieta.

Objekte, die auf rituelle Handlungen hindeuten. In Zohor, Kreis Malacky, im unteren Marchgebiet wurde am Rande eines Gräberfeldes innerhalb eines großen germanischen Ballungsraumes eine von einem kreisförmigen Graben umfasste Grube freigelegt. In der Verfüllung der Grube wurden sekundär verbrannte und in kleine Teile zerbrochene Gegenstände gefunden, ohne dass verbrannte oder nicht verbrannte menschliche Überreste vorhanden waren. Zum Unterschied von Streženice wurde hier Keramik und Tierknochen gefunden. Männliche Attribute sind durch die Gürtelteile, Pferdegeschirr und Trinkhornbeschläge belegt. Waffen fehlen (*Elšček/Rajtár/Varsik 2011*).

Der Situation in Streženice entspricht eher ein Fund bei Niederfladnitz, Gemeinde Hardegg, im nördlichen Niederösterreich. Auf einem bewaldeten Hochplateau wurde in einer Felsspalte eine Ablagerung von deformierten und verbrannten Teilen einer Kriegerausrüstung gefunden, zusammen mit Teilen eines Gürtels und Fragmenten von Bronzegefäßen. Auch hier handelte es sich um Garnituren von mehreren Personen (*Lauermann/Lindinger 2018*).

In den letzten Jahren wurde ein Waffenfund aus der Umgebung von Jevíčko im nordwestlichen Teil Mährens veröffentlicht, wo in einem abgelegenen Waldgebiet außerhalb des besiedelten Areals ein deformierter Schildbuckel zusammen mit zwei Lanzenspitzen freigelegt worden war (*Vích/Jílek 2016*). Ein ähnlicher Fund wurde in Hrádečná, Bezirk Chomutov, dokumentiert, wo im bergigen Vorfeld des Erzgebirges außerhalb der Siedlungsgebiete eine Ansammlung von deformierten Waffen gefunden wurde (*Půlpánová-Reszczyńska/Půlpán/Ondráčková 2018*). Beide Befunde liegen zeitlich ebenfalls an der Schnittstelle der älteren und jüngeren Römerzeit. Aus Böhmen sind weitere einzeln deponierte Waffenlager bekannt, die von anderem Inventar begleitet werden. Sie ähneln den Fundgruppen, die in den Kriegergräbern deponiert sind. Die Waffenlager aus Sendražice zeigen sowohl eine zeitliche Übereinstimmung als auch gewisse Ähnlichkeiten mit unseren Funden. Nach A. Rybová könnte es sich dabei um die unteren Teile von pfluggestörten Brandbestattungen oder um symbolische Gräber handeln (*Rybová 1972, 525, 526*). In der Diskussion der erwähnten Funde wurde neben ihrem hypothetischen Bestattungsscharakter auch die Möglichkeit einer Interpretation als Opfergaben angesprochen (*Vích/Jílek 2016, 374*).

Die unbekannten rituellen Praktiken aus dieser Zeit stehen wahrscheinlich auch mit den vereinzelt gefundenen von Pferdegeschirren in Verbindung, die in Westkarpaten sporadisch auf Bergkuppen oder an Hängen außerhalb der Siedlungsgebiete oder Bestattungsareale auftauchen. Auf dem Berg

Predný Rokoš (811 m) in der Nähe von Nitrianske Rudno, Bezirk Prievidza, wurde ein komplettes Zaumzeug vom Typ Vimose entdeckt (Abb. 20: 2). Ein Fund gleicher Art wurde aus Borinka in der Nähe von Bratislava veröffentlicht, wo an einem unbewohnten abgelegenen Ort ebenfalls Zaumzeugteile gefunden wurden (*Bazovský u. a. 2020, 251, mit Literatur*). Auch auf dem Hügel Žihľavník bei Bojná, Bezirk Topoľčany, wurde ein Zaumzeug als einziger Fund aus römischer Zeit auf einer frühmittelalterlichen Wallanlage gefunden (Bojná III; Abb. 20: 1; *Pieta 2006, 183, Abb. 9; 10*). In Niederösterreich wurden in der Nähe des Dorfes Mödring Teile eines römischen Zaumzeugs in einer Felsspalte freigelegt (*Friesinger/Tuzar/Pollak 2000–2001; Lau 2018, 354, 355, 357*).

Bei der Bewertung der Funde aus Streženice und anderen ähnlichen Objekten bewegen wir uns auf der Hypothesen-Ebene. Die damalige Absicht der Leute, die die Gegenstände hier lagerten, lässt sich nur teilweise durch die Interpretation der Deponierungsart und der Zusammensetzung der Befunde rekonstruieren. Die gewonnenen Erkenntnisse sind allerdings im Fall von Streženice, aber auch bei den meisten erwähnten Funden, sehr lückenhaft. Ein gemeinsames Merkmal der meisten genannten Horte ist ihre Lage in einer exponierten, abgelegenen Stelle außerhalb besiedelter Gebiete, oft direkt auf den Gipfeln von Hügeln oder Anhöhen (Bojná, Nitrianske Rudno, Streženice). Dies zeigt die Absicht, einen landschaftlich dominanten, aber auch kommunikativ abgelegenen Ort zu wählen. Ein weiteres gemeinsames Merkmal dieser Fundgruppen ist ihre eindeutig „männliche“ Zusammensetzung, wie z. B. Waffen, Ausrüstung, Trachtteile oder Pferdegeschirr. Abgesehen von den Trensenfunden weisen die Gegenstände auf vorherige rituelle Aktivitäten hin.

Abgesehen von den Menschenresten ähneln sie dem Inhalt von Brandgräbern (Auswahl von Artefakten oder Artefakt-Teilen, intentionelle Beschädigung von Gegenständen, Feuerverbrennung, System *pars pro toto* verwendet, zeremonielle Beisetzung im Boden). Es ist bemerkenswert, dass diese Aktivitäten zeitlich etwa gleich liegen und in die Übergangszeit zwischen der älteren und der jüngeren Römerzeit fallen, d. h. in den Zeitraum B2 (B2/C1)–C1a. Es handelt sich um eine turbulente Zeit, in der es zu ethnischen Verschiebungen und historisch belegten Kriegen und Epidemien kam, die das Leben im Römischen Reich und in weiten Bereichen des norddanubischen Barbaricums erheblich beeinflussten.

Natürlich kann es sich bei den beschriebenen Funden auch um eine bisher unbekannte Form von Grabbeigaben handeln – zum Beispiel um die tiefen

liegenden Bestandteile von Brandgräbern. Es ist jedoch eher wahrscheinlich, dass hier der materielle Nachweis für eine Reflexion gewaltsamer Auseinandersetzungen vorliegt, die mit der Opferung von Wertgegenständen, Waffen erschlagener Feinde oder persönlichen Objekten gefallener Kameraden oder Verwandter verbunden sind (Kriegsbeuteopfer, Kriegsopferfunde). Im Vergleich zu den bekannten Massenablagerungen in skandinavischen und norddeutschen Mooren, Flüssen und Seen (Makiewicz 1992; 1995; Müller-Wille 1999; Rau 2012) handelt es sich hier jedoch wohl nur um Belege für lokale oder sogar individuelle Kampfhandlungen und anschließende Opferrituale, die durch die vorherige Manipulation von Gegenständen zuverlässig belegt sind.

Diese Aktivitäten werden traditionell als Reinigungszeremonien erklärt, die mit der Purifikation durch die Wirkung des Feuers und der Freisetzung des „Geistes“ der Gegenstände verbunden waren. Gleichzeitig handelte es sich um eine funktionale Entwertung der Objekte, die den unumkehrbaren Zweck der Deponierung deutlich macht (zusammenfassend Czarnecka 2021, 196, 197).

Die anderen Niederlegungen von Waffen oder Teilen von Pferdegeschirr aus demselben Zeitraum, gehören zu den „gewöhnlichen“ Massenfunden, die aus vielen Perioden von der Vorgeschichte bis zum Frühmittelalter bekannt sind. Ihre profane oder sakrale Bedeutung ist oft diskutiert worden (Jiráň 2021; Salaš 2005). Es wird davon ausgegangen, dass die Opfer- und Votivhorte vor allem an schwer zugänglichen oder merkwürdigen Plätzen niedergelegt wurden, die die umgebende Landschaft beherrschen. Es sind auch Orte mit einer erstaunlich langen sakralen Tradition bekannt, die mit der Hinterlegung von Votivgaben verbunden sind, so auch in den Westkarpaten (Bradley 2017; Pieta 2020, 62, 63). Die Lage der Objekte in Streženice auf einer weithin sichtbaren Hügelkuppe zeigt deutlich, dass dieser Ort gewählt wurde, um das Ritual zu demonstrieren und nicht um es zu verbergen.

Wer waren die Beteiligten an den Ritualen, deren Spuren in Streženice belegt sind? Diese Frage lässt sich anhand der fragmentarisch erhaltenen archäologischen Funde nicht eindeutig beantworten. Nach den Siedlungsfunden in der Umgebung von Púchov im Waagtal am Ende des 2. Jhs. n. Chr. wurde die Siedlung der Púchov-Kultur durch eine neue Bevölkerung aus dem quadischen Gebiet der Südwestslowakei ersetzt. Andererseits weisen Grab- und Siedlungsfunde im weiteren Bereich der Donaugrenze eine Reihe von Elementen auf, die auf einen starken Anteil materieller Kultur der Przeworsk-Kultur hindeuten. Ein starker Einfluss von jenseits der Karpaten kennzeichnete auch die letzte Phase der Púchov-Kultur. Historischen Quellen zufolge waren Kämpfe in der Endphase der Markomannenkriege zweifelsohne auch in diesem Gebiet zu erwarten, denn vom Überwinterungsort der römischen Militärgarnison im Jahr 179, von dem die bekannte Inschrift auf dem Felsen der Burg Trenčín zeugt, liegt unser Ort nur 28 km Luftlinie nördlich. Auch die Analyse der Funde erlaubt es nicht zu bestimmen, zu welchem der beiden germanischen Kreise dieser Fund gehört.

Während der Fund aus Streženice wahrscheinlich ein einmaliges Ereignis am Wechsel vom 2. zum 3. Jhs. n. Chr. belegt, zeugt die Fundsammlung aus Blatnica von einer längeren Tradition der Nutzung dieses (sakralen) Ortes, der etwa zur gleichen Zeit wie der oben erwähnte Opferplatz (noch) aktiv war. Die vorgelegten Materialien erweiterten unser Wissen über besondere Rituale, die mit dem lokalen Kriegswesen zusammenhängen konnten. Die Ergebnisse sind jedoch sowohl durch die Störung der ursprünglichen Fundsituation als auch durch unser mangelndes Wissen über den Hintergrund dieser sakralen Komplexe begrenzt. Es ist zu hoffen, dass in Zukunft weitere vergleichbare Objekte gefunden werden, und dass durch fachkundige Felduntersuchungen mehr Daten für deren Auswertung gewonnen werden können.

LITERATUR

- Andrzejowski 1992 – J. Andrzejowski: Strongly profiled brooches with triangular foot in the Roman provinces and in Barbaricum. In: K. Godłowski/R. Madyda-Legutko (red.): *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet*. Kraków – Karniowice 3.–7. Dezember 1990. Kraków 1992, 111–120.
- Bazovský 2007 – I. Bazovský: Depot z doby rímskej z Dunajskej Lužnej. In: J. Beljak/G. Březinová/V. Varsik

- (ed.): *Archeológia barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov. Sídľiskové a ekonomické štruktúry od neskorej doby laténskej po včasný stredovek*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 10. Nitra 2010, 13–32.
- Bazovský u. a. 2020 – I. Bazovský/H. Majerová/D. Szabóová/D. Arendt: Zaumzeug mit Zügelketten aus Borinka, Kreis Malacky (SW Slowakei). *Zborník SNM* 113. *Archeológia* 30, 2020, 251–272.
- Bemmann 2007 – J. Bemmann: Anmerkungen zu Waffenbeigabensitte und Waffenformen während der jüngeren Römischen Kaiserzeit und der Völkerwan-

- derungszeit in Mitteldeutschland. *Alt-Thüringen* 40, 2007, 247–290.
- Benediková 2019 – L. Benediková: Výskum na Skale v Streženicach, okr. Púchov. In: B. Lofajová Danielová/M. Furman (ed.): *Výsledky nových archeologických výskumov na strednom Slovensku II. a III. Zborník príspevkov z 2. a 3. ročníka konferencie archeológov pôsobiach v oblasti stredného Slovenska, Banská Bystrica 2017 – Oravský Podzámok 2018*. Dolný Kubín – Bratislava 2019, 84–90.
- Beninger 1937 – E. Beninger: *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*. Reichenberg – Leipzig 1937.
- Blankenfeldt 2015 – R. Blankenfeldt: *Das Thorsberger Moor 2. Die persönlichen Ausrüstungen*. Schleswig 2015.
- Bradley 2017 – R. Bradley: *A Geography of Offerings. Deposits of Valuables in the Landscapes of Ancient Europe*. Oxbow Insights in Archaeology 3. Oxford – Philadelphia 2017.
- von Carnap-Bornheim 1991 – C. von Carnap-Bornheim: *Die Schwertriemenbügel aus dem Vimose (Fünen). Zur Typologie der Schwertriemenbügel der römischen Kaiserzeit im Barbaricum und in den römischen Provinzen. Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg* 38. Marburg 1991.
- von Carnap-Bornheim 1994 – C. von Carnap-Bornheim: Zur Entwicklung des germanischen Gold- und Silberschmiedehandwerks vor und nach den Markomannenkriegen – Vergoldung, Filigran und Preßblech. In: H. Friesinger/J. Tejral/A. Stuppner (Hrsg.): *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. VI. Internationales Symposium "Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet"*, Wien, 23.–26. November 1993. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 1. Brno 1994, 99–107.
- von Carnap-Bornheim 2002 – C. von Carnap-Bornheim: Der Trachtschmuck, die Gürtel und das Gürtelzubehör. In: Peška/Tejral 2002, 189–260.
- Czarnecka 2021 – K. Czarnecka: Broń jako wyznacznik prestiżu, rekwizyt rytuału oraz świadectwo kontaktów w Barbaricum w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich. In: B. Kontny (red.): *Wojna w pradziejach i średniowieczu*. Światowit Supplement Series B, Barbaricum 13. Warszawa 2021, 173–217.
- Dąbrowska 1998 – T. Dąbrowska: Die kräftig profilierten Fibeln Almgren Gruppe IV, Fig. 74–84 (Trompetenfibeln) – mit einem Ausblick auf die östlichen Formen. In: J. Kunow (Hrsg.): *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren*. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5. Wünsdorf 1998, 149–158.
- van Driel-Murray 1994 – C. van Driel-Murray (ed.): *Military Equipment in Context. Proceedings of the Ninth International Roman Military Equipment Conference, Held at Leiden, The Netherlands 15th–17th September 1994*. Journal of Roman Military Equipment Studies 5. Oxford 1994.
- Droberjar 1997 – E. Droberjar: *Studien zu den germanischen Siedlungen der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren*. Fontes Archaeologici Pragenses 21. Pragae 1997.
- Droberjar/Peška 1994 – E. Droberjar/J. Peška: Waffengräber der römischen Kaiserzeit in Mähren und die Bewaffnung aus dem Königsgrab bei Mušov. In: C. von Carnap-Bornheim (Hrsg.): *Beiträge zur römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*. Marburger Kolloquium 1994. Lublin – Marburg 1994, 271–301.
- Droberjar/Peška 2002 – E. Droberjar/J. Peška: Die Waffen. In: Peška/Tejral 2002, 97–125.
- Elschek/Rajtár/Varsik 2011 – K. Elschek/J. Rajtár/V. Varsik: Sepulkralny objekt zo Zohora. In: E. Droberjar (ed.): *Archeologie barbarů 2010. Hroby a pohřebiště Germánů mezi Labem a Dunajem. Sborník příspěvků ze VI. Protohistorické konference Hradec Králové, 6.–9. září 2010 – Archäologie der Barbaren 2010. Die Gräber und Gräberfelder der Germanen zwischen Elbe und Donau. Materialien der VI. Frühgeschichtlichen Konferenz Hradec Králové, 6.–9. September 2010*. Studia Archaeologica Suebica 1. Olomouc 2011, 133–151.
- Friesinger/Tuzar/Pollak 2000–2001 – H. Friesinger/J. M. Tuzar/M. Pollak: Neue Überlegungen zu einem alten Depotfund der Jüngeren Römischen Kaiserzeit aus der KG Mödring, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 84–85, 2000–2001, 259–278.
- Ginalski 1991 – J. Ginalski: Ostrogi kabłakowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna – Bügelsporen der Przeworsk-Kultur. Eine typologische Klassifikation. *Przegląd Archeologiczny* 38, 1991, 53–84.
- Gschwind 2004 – M. Gschwind: *Abusina. Das römische Auxiliarkastell Eining an der Donau vom 1. bis 5. Jahrhundert n. Chr.* Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 53. München 2004.
- Holeščák 2019 – M. Holeščák: *Medieval archery equipment from the territory of Slovakia*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 31. Nitra 2019.
- Ilkjaer 1993 – J. Ilkjaer: *Illerup Ådal 3. Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör*. Moesgård 1993.
- Istvánovits/Kulcsár 2017 – E. Istvánovits/V. Kulcsár: Once more about Sarmatian and Germanic connections – from a new point of view. Looped strike-a-lights. In: B. V. Eriksen/A. Abegg-Wigg/R. Bleile/U. Ickerodt (Hrsg. – eds.): *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts. Band I – Interaction without borders. Exemplary archaeological research at the beginning of the 21st century. Volume I*. Schleswig 2017, 387–397.
- Iván/Kováčsová/Rajtár 2019 – R. Iván/L. Kováčsová/J. Rajtár: Das germanische Brandgräberfeld in Sekule und seine Bindungen zur Przeworsk-Kultur. In: M. Piotrowska/M. Oledzki/A. Michalowski/K. Kot-Legiec (eds.): *Kultura przeworska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne – Przeworsk Culture. Transformation processes and external contacts*. Łódź 2019, 291–326.
- Iván u. a. 2013 – R. Iván/M. Knoll/R. Ölvecký/J. Rajtár: Germánske žiarové pohrebisko v Sekuliach. K využitiu interdisciplinárnych metód pri výskume a záchrane archeologických nálezov. In: *Zborník príspevkov konferencie CSTI 2013. Conservation Science, Technology and Industry*. 20.–22. február 2013. Bratislava 2013, 276–281.
- Jiráň 2021 – L. Jiráň: Vom Handel bis zum Opfer. Zur Interpretation der Metalldeponierungen in der tschechischen Fachkomunität. In: B. Gediga/S. Nowaczyk/H. P. Dąbrowski/M. Olszta-Bloch (ed.): *Od archeologii przedmiotów do archeologii idei*. Biskupińskie Prace Archeologiczne 14 – Prace Komisji Archeologicznej 23. Biskupin – Wrocław 2021, 135–141.

- Jílek 2012 – J. Jílek: *Bronzové nádoby z doby římské na Moravě a naddunajské části Dolního Rakouska – Roman Period Bronze Vessels in Moravia and in Lower Austria North of the Danube*. Pardubice 2012.
- Jílek/Horník 2017 – J. Jílek/P. Horník: Výzbroj a výstroj z doby římské ve východním Polabí. Hroby bojovníků a jejich interpretace (stav k roku 2013). *Študijné zvesti AU SAV* 62, 2017, 61–100.
- Jonakowski 1996 – M. Jonakowski: Komplet narzędzi do krzesania ognia w kulturze przeworskiej ze szczególnym uwzględnieniem krzesiw sztabkowatych. In: W. Nowakowski (red.): *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*. Warszawa 1996, 93–104.
- Kaczanowski 1995 – P. Kaczanowski: *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*. Kraków 1995.
- Komoróczy u. a. 2020 – B. Komoróczy/J. Rajtár/M. Vlach/C.-M. Hüssen: A companion to the archaeological sources of Roman military interventions into the Germanic territory north of the Danube during the Marcomannic Wars. In: M. Erdrich/B. Komoróczy/P. Madejski/M. Vlach (eds.): *Marcomannic Wars and Antonine Plague. Selected essays on two disasters that shook the Roman World – Die Markomannenkriege und die Antoninische Pest. Ausgewählte Essays zu zwei Desastern, die das Römische Reich erschütterten*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 61 – Lubeskie Materiały Archeologiczne 17. Brno – Lublin 2020, 173–254.
- Komoróczy/Vlach/Zelíková 2017 – B. Komoróczy/M. Vlach/M. Zelíková: Dokumentace, publikace a interpretace detektorových nálezů na příkladu spon typu Jobst 4f. In: E. Droberjar/B. Komoróczy (eds.): *Římské a germánské spony ve střední Evropě. (Archeologie barbarů 2012.) – Römische und germanische Fibeln in Mitteleuropa. (Archäologie der Barbaren 2012.)* Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 53. Brno 2017, 31–61.
- Krekovič 1994 – E. Krekovič: Military equipment on the territory of Slovakia. In: *van Driel-Murray 1994*, 211–225.
- Lau 2018 – N. Lau: Die Pferdegeschirre der jüngeren Römischen Kaiserzeit aus Opferungen von Heeresrüstungen und Ihre Verbindungen in den Donaauraum. *Slovenská archeológia* 66, 2018, 343–361.
- Lauermann/Lindinger 2018 – E. Lauermann/V. Lindinger: Grab, Depot oder Opfer? – Die kaiserzeitlichen Funde von Niederfladnitz (Vorbericht). In: F. Pieler/P. Trebsche (Hrsg.): *Beiträge zum Tag der Niederösterreichischen Landesarchäologie 2018*. Wissenschaftliche Publikationen aus den Landessammlungen Niederösterreich. Asparn/Zaya 2018, 83–90.
- Leitner/Färber 2013 – S. Leitner/V. Färber: Beobachtungen zur Formenvielfalt des Fibeltyps Jobst 4f. In: G. Grabherr/B. Kainrath/Th. Schierl (Hrsg.): *Verwandte in der Fremde. Fibeln und Bestandteile der Bekleidung als Mittel zur Rekonstruktion von interregionalen Austausch und zur Abgrenzung von Gruppen vom Ausgreifen Roms während des 1. Punischen Krieges bis zum Ende des weströmischen Reiches*. IKARUS. Innsbrucker klassischarchäologische Universitätsschriften 8. Innsbruck 2013, 211–246.
- Maczyńska 2009 – M. Maczyńska: Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern). *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 90, 2009, 7–481.
- Madyda-Legutko 1987 – R. Madyda-Legutko: *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. BAR International Series 360. Oxford 1987.
- Madyda-Legutko 2011 – R. Madyda-Legutko: *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*. Kraków 2011.
- Makiewicz 1992 – T. Makiewicz: Broń jako element rytuałów ofiarnych w okresie przedrzymskim i rzymskim na terenie Polski. In: M. Głosek/M. Mielczarek/W. Świętosławski/K. Walenta (red.): *Arma et Ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa, Łódź, 7–8 maja, 1992*. Łódź 1992, 109–128.
- Makiewicz 1995 – T. Makiewicz: Waffen als Opfergaben in der vorrömischen Eisenzeit und der römischen Kaiserzeit in Polen. *Offa* 52, 1995, 133–148.
- Matešić 2015 – S. Matešić: *Das Thorsberger Moor. Die militärischen Ausrüstungen. Vergleichende Untersuchungen zur römischen und germanischen Bewaffnung*. Text. Band 3. Schleswig 2015.
- Miks 2007 – Ch. Miks: *Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit*. Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 8. Rahden/Westf. 2007.
- Moravčík 1976 – J. Moravčík: Nové archeologické nálezy z Púchova a okolia. *Vlastivedný zborník Považia* 12, 1976, 13–49.
- Moravčík 1991 – J. Moravčík: Archeologické nálezy v Považskom múzeu v rokoch 1981–1985. *Vlastivedný zborník Považia* 16, 1991, 5–42.
- Müller-Wille 1999 – M. Müller-Wille: *Opferkulte der Germanen und Slawen*. Archäologie in Deutschland. Sonderheft. Stuttgart 1999.
- Peška/Tejral 2002 – J. Peška/J. Tejral: *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren. Teil 1. Römisch-germanisches Zentralmuseum. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte* 55. Mainz 2002.
- Petculescu 1995 – L. Petculescu: Military equipment graves in Roman Dacia. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 6, 1995, 105–145.
- Pieta 1974 – K. Pieta: Sídliisko z doby rímskej v Beluši. *Slovenská archeológia* 22, 1974, 89–106.
- Pieta 1982 – K. Pieta: *Die Púchov-Kultur*. *Studia archaeologica Slovaca* 1. Nitra 1982.
- Pieta 1996 – K. Pieta: *Liptovská Mara. Ein frühgeschichtliches Zentrum der Nordslowakei*. Archäologische Denkmäler der Slowakei 5. Bratislava 1996.
- Pieta 2006 – K. Pieta: Hradiská Bojná II a Bojná III. Významné sídlo z doby sťahovania národov a opevnenia z 9. storočia – Burgwälle Bojná II a III. Herrensitz der Völkerwanderungszeit und Befestigung aus dem 9. Jahrhundert. In: K. Pieta/A. Ruttkay/M. Ruttkay (ed.): *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva – Wirtschaftliches und politisches Zentrum des Fürstentums von Nitra*. *Archeologica Slovaca Monographiae. Studia* 9. Nitra 2006, 173–190.
- Pieta 2010 – K. Pieta: *Die keltische Besiedlung der Slowakei. Jüngere Latènezeit*. *Archeologica Slovaca Monographiae. Studia* 12. Bratislava 2010.

- Pieta 2014* – K. Pieta: Hradiská vo Folkušovej – Necpaloch a Blatnici. Juhovýchodné prvky v púchovskej kultúre. *Slovenská Archeológia* 62, 2014, 125–165.
- Pieta 2018* – K. Pieta: Ein mittellatènezeitlicher Brandopferplatz in Slatina nad Bebravou. *Študijné zvesti AÚ SAV* 64, 2018, 89–113.
- Pieta 2019* – K. Pieta: Early Roman Period Burials of Púchov Culture: Buried Natives or Offered Foreigners? *Slovenská archeológia* 67, 2019, 241–286.
DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2019.67.8>
- Pieta 2020* – K. Pieta: Die frühvölkerwanderungszeitliche Höhensiedlung in Dolná Súča, Westslowakei. Ein Berg mit Hortungstradition. *Slovenská archeológia* 68, 2020, 37–68.
DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2020.68.3>
- Pieta/Moravčík 1980* – K. Pieta/J. Moravčík: Prieskum hrádok púchovskej kultúry v Maríkovskej a Púchovskej doline. *AVANS* 1979, 1980, 169–171.
- Pieta/Moravčík 1987* – K. Pieta/J. Moravčík: Druhý prieskum hrádok púchovskej kultúry v Maríkovskej a Púchovskej doline. *AVANS* 1986, 1987, 86, 87.
- Pieta/Švihurová 2020* – K. Pieta/M. Švihurová: Influence of the Przeworsk culture in the Púchov culture milieu. *Acta Archaeologica Carpathica* 54, Kraków 2020, 107–128.
DOI: <https://doi.org/10.4467/00015229AAC.19.007.11884>
- Půlpánová-Reszczyńska/Půlpán/Ondráčková 2018* – A. Půlpánová-Reszczyńska/M. Půlpán/L. Ondráčková: Depot zbraní z doby římské v krušnohorské Hrádečné, okr. Chomutov. *Archeologické rozhledy* 70, 2018, 554–595.
DOI: <https://doi.org/10.35686/AR.2018.32>
- Rajtár 1994* – J. Rajtár: Waffen und Ausrüstungsteile aus dem Holz-Erde-Lager von Iža. In: *van Driel-Murray* 1994, 83–95.
- Rau 2012* – A. Rau: Weihungen von Kriegerausrüstungen bei den nördlichen Germanen der Kaiser- und Völkerwanderungszeit. In: *Waffen für die Götter. Krieger – Trophäen – Heiligtümer*. Innsbruck 2012, 232–243.
- Roman 1998* – E. Roman: Ostrogi krzeslowate z terenu ziem polskich. In: J. Ilkjaer/A. Kokowski (red.): *20 lat archeologii w Masłomczu I*. Lublin 1998, 165–188.
- Rybová 1972* – A. Rybová: Svazky zbraní z mladší doby římské v Sendražicích, o. Hradec Králové. *Památky archeologické* 63, 1972, 498–530.
- Salaš 2005* – M. Salaš: *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku*. Brno 2005.
- Schuster 2010* – J. Schuster: *Lübsow. Älterkaiserzeitliche Fürstengräber im nördlichen Mitteleuropa*. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 12. Bonn 2010.
- Schuster 2016* – J. Schuster: Der arme Fürst. Ein bescheiden ausgestattetes Prunkgrab der älteren Kaiserzeit von Zgliczyn Pobodzy, Nordmasowien (Polen). *Germania* 94, 2016, 117–154.
DOI: <https://doi.org/10.11588/ger.2016.39070>
- Tassinari 1993* – S. Tassinari: *Il Vasellame Bronzoe di Pompei*. Ministero Per I Beni Culturali Ed Ambientali Soprintendenza Archeologica Di Pompei. Cataloghi 5. Roma 1993.
- Tejral 1999a* – J. Tejral: Die Völkerwanderungen des 2. und 3. Jhs. und ihr Niederschlag im archäologischen Befund des Mitteldonaupraumes. In: J. Tejral (Hrsg.): *Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 12. Brno 1999, 137–213.
- Tejral 1999b* – J. Tejral: Zum Stand der archäologischen Forschung über den römischen militärischen Eingriff in Gebieten nördlich der Donau. *Přehled výzkumů* 39, 1999, 81–164.
- Tejral 2002* – J. Tejral: Die Sporen. In: *Peška/Tejral 2002*, 141–188.
- Varsik/Kolník 2021* – V. Varsik/T. Kolník: Cífer-Pác. *Eine spätantike Residenz im Quadenland*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 369. Bonn 2021.
- Vích/Jílek 2016* – D. Vích/J. Jílek: Hrob nebo depot? Nález z doby římské u Jevíčka (okr. Svitavy). *Archeologické rozhledy* 68, 2016, 363–380.
DOI: <https://doi.org/10.35686/AR.2016.18>
- Zeman 2017* – T. Zeman: *Střední Pomoraví v době římské. Svědectví povrchové prospekce*. Archaeologica Olomouciensia 2. Olomouc 2017.
- Zieling 1989* – N. Zieling: *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène – und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. Teil II*. BAR International Series 505. Oxford 1989.

Manuskript angenommen am 27. 4. 2023

Übersetzung von dem Autor und Hans Geisler

PhDr. Karol Pieta, DrSc.
Archeologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
karol.pieta@savba.sk

Obetné nálezy z doby rímskej zo Streženíc, severozápadné Slovensko

Karol Pieta

SÚHRN

Na temene vrchu Rudná pri Streženiciach, okres Púchov (obr. 1; 2) boli na dvoch miestach nelegálne nájdené prepálené a umelo deformované súčasti zbraní, výstroje, opaskov, bronzových nádob a ďalších predmetov. Pri dodatočnom výskume sa zistilo, že predmety boli uložené v dvoch plytkých jamách a zasypané hlinou a kameňmi. Pôvodnú nálezovú situáciu a zloženie oboch súborov umožnila zrekonštruovať podrobná amatérska dokumentácia z priebehu ich vyzdvihnutia a potvrdili ju i zlomky kovových predmetov, nájdené v oboch priehlbniach. Počas výskumu sa v blízkosti oboch nálezov našlo tretie zoskupenie predmetov (obr. 3; 4). Pri preosievaní a preplavení hliny z výplne priehlbni a ich okolia sa nezistili žiadne organické zvyšky.

V objekte 1 bolo pod hlineným zásypom uložené deformované držadlo štítu a dve párové stoličkové ostrohy (obr. 5; 6). Spod kamenného zásypu objektu 2 (obr. 7) bola nálezcami vyzdvihnutá kumulácia deformovaných a žiarom poznačených predmetov a zliatkov, z ktorých sa niektoré zlomky ešte našli na dne jamy. Súbor obsahoval fragmenty dvoch prepálených a deformovaných bronzových nádob, zlomok štítovej puklice, kovania pošvy meča, šesť ostrôh, súčasti viacerých opaskov, nožík, hrot šípu a železnú sponu (obr. 7–12). Na dne plytkej priehlbne objektu 3 (obr. 13) sa našli súčasti opaska (nákončie, ihlové kresadlo a úchytka), ako aj tri hroty šípov (obr. 14). Počas podrobnej prospekcie vrcholu kopca sa v okolí objektov našli len dva predmety, malý zlomok plechu z bronzovej nádoby a hrot šípu, pravdepodobne mladšieho datovania (obr. 15).

Analýza chronologicky citlivejších predmetov (spona, súčasti opaskov, ostrohy, kovania pošvy meča, štítová puklica) potvrdila zhodné časové postavenie všetkých troch súborov, ktoré sa pohybuje v rámci stupňov B2–C1a na rozhraní staršej a mladšej doby rímskej.

Príspevok sa ďalej venuje zázemiu nálezu v okolí Púchova, kde staršie osídlenie púchovskej kultúry koncom 2. stor. vystriedali sídliská s materiálnou kultúrou, blízku kvádskemu osídleniu z juhozápadného Slovenska (obr. 16; 17). Objekt podobný nálezu zo Streženíc z oblasti púchovskej kultúry pochádza z Blatnice, okres Martin. V ústí Gaderskej doliny v polohe Rémová sa na strmých svahoch pod bralami našli spony, súčasti opaska, štítové puklice a hroty šípov. Všetky nájdené predmety majú charakter mužskej – bojovníckej výbavy. Viaceré z nich boli umelo deformované a sekundárne prepálené (obr. 18; 19). Časť z nich je súčasná s nálezmi zo Streženíc. Našli tu však aj staršie predmety, ktoré svedčia o využívaní tohto miesta v predchádzajúcich obdobiach (obr. 18: 3; 19: 1, 3).

Situácii v Streženiciach je najbližší nález neďaleko obce Hardegg-Niederfladnitz v severnej časti Dolného Rakúska, kde sa na zalesnenej vyvýšenine v skalnej pukline našiel depozit deformovaných, žiarom poznačených súčastí bojovníckej výbroje spolu so súčasťami opaska a zvyškami bronzových nádob. Depozity zbraní z prelomu staršej a mladšej doby rímskej boli objavené aj v okolí Jevíčka na severozápadnej Morave i v Hrádečnej, či v Sendražiciach v Čechách. Solitérne uložené zväzky zbraní podobné súborom ukladaným do bojovníckych hrobov sú známe i z oblasti przeworskej kultúry. V diskusii sa uvažuje o symbolických hroboch, ale najmä o obetách.

S rituálnymi praktikami pravdepodobne súvisia aj nálezy kónských postrojov z konca staršej doby rímskej, ktoré sa ojedinele objavujú v západokarpatskej oblasti mimo sídliskové či pohrebné areály, na vrcholoch, či svahoch kopcov (Bojná, Borinka, Mödring, Nitrianske Rudno).

Možnosti rekonštrukcie pôvodného zámeru osôb, ktoré depozity uložili, obmedzujú neúplné nálezové okolnosti. Ich spoločným znakom je rovnaké datovanie a umiestnenie na exponovaných odľahlých miestach mimo osídlené oblasti. Majú jednoznačne „mužské“ zloženie. S výnimkou kónských postrojov išlo o ukladanie predmetov vykazujúcich znaky predchádzajúcich rituálnych aktivít (výber artefaktov alebo ich častí, poškozovanie predmetov, spaľovanie na hranici, obradné ukladanie do zeme). Obsahom sú podobné žiarovým hrobom, pravdaže s výnimkou absentujúcich telesných pozostatkov, ktoré by sa v Streženiciach v pôdnom prostredí vápencového podložia museli zachovať.

Predpokladáme, že sú reflexiou násilných stretov spojených s obetovaním cenností či výbroje zabitých nepriateľov alebo osobných vecí padlých spolubojovníkov, či príbuzných (*Kriegsbeuteopfer*, *Kriegsopferfunde*). Odohrávali sa v turbulentnej dobe etnických pohybov a historicky doložených vojnových stretnutí, ktoré významne ovplyvnili život v Rímskom impériu i v rozsiahlych častiach naddunajského barbarika. Ukladanie súčastí kónského postroja zapadá do rámca „bežných“ hromadných nálezov, známych z mnohých období od praveku po stredovek. Ich profánny či sakrálny význam sa často diskutuje, v uvedených prípadoch je zrejme na mieste uvažovať o obetnej symbolike týchto predmetov.

Otázku etnickej príslušnosti nálezov zo Streženíc nemôžu fragmentárne zachované archeologické nálezy presvedčivo zodpovedať. Sú svedectvom jednorazovej udalosti niekedy na rozhraní 2. a 3. stor. Súbor nálezov z Blatnice svedčí o dlhšej tradícii využívania lokálneho sakrálneho miesta, ktoré bolo činné aj (ešte) v čase zániku osídlenia púchovskej kultúry.

- Obr. 1. Germánske náleziská v okolí Púchova. 1 – Beluša-Pechová; 2 – Horenice-Medzipotočie; 3 – Púchov-Skala; 4 – Streženice-kóta 426 m; 5 – Streženice-Rudná. Legenda: body – sídliská; trojuholník – obetisko. Autor M. Bartík, K. Pieta.
- Obr. 2. Streženice-Rudná. Pohľad na lokalitu od juhu. Foto K. Pieta.
- Obr. 3. Streženice-Rudná. Vrchol kopca s vyznačenými koncentraciami nálezov (objektmi). Foto K. Pieta.
- Obr. 4. Streženice-Rudná. Rozmiestnenie koncentrácií nálezov (objekty 1–3). Autor Š. Hritz.
- Obr. 5. Streženice-Rudná. Objekt 1. 1 – po vybraní; 2 – rekonštrukcia rozloženia nálezov. Foto K. Pieta.
- Obr. 6. Streženice-Rudná. Nálezy z objektu 1. Železo. Kresby J. Marettová.
- Obr. 7. Streženice-Rudná. Objekt 2. 1 – po vybraní s kameňmi z výplne; 2 – rekonštrukcia rozloženia nálezov. Foto: 1 – K. Pieta, 2 – J. Somr.
- Obr. 8. Streženice-Rudná. Nálezy z objektu 2. 1 – železo a striebro; 2–5 – železo; 6 – bronz. Kresby J. Marettová.
- Obr. 9. Streženice-Rudná. Nálezy z objektu 2. 1–8, 10 – železo; 9 – bronz. Kresby J. Marettová.
- Obr. 10. Streženice-Rudná. Nálezy z objektu 2. 3. časť. 1–6, 8, 9, 12, 13 – železo; 7, 11 – zliatina olova; 10 – bronz a železo. Kresby J. Marettová.
- Obr. 11. Streženice-Rudná. Nálezy z objektu 2. 4. časť. 1, 4 – bronz a železo; 2, 3, 5, 6 – železo. Kresby J. Marettová.
- Obr. 12. Streženice-Rudná. Nálezy z objektu 2. 5. časť. 1 – bronz a železo; 2, 3, 14 – bronz; 4–13 – železo. Mierka: a – 1–3; b – 4–14. Kresby J. Marettová.
- Obr. 13. Streženice-Rudná. Objekt 3. Foto J. Somr.
- Obr. 14. Streženice-Rudná. Nálezy z objektu 3. Kresby J. Marettová.
- Obr. 15. Streženice-Rudná. Ojedinelý nález. Železo. Kresba J. Marettová.
- Obr. 16. Streženice-kóta 626m. Výber nálezov. Kresby J. Marettová.
- Obr. 17. Púchov-Skala. Kovové nálezy zo staršej doby rímskej. Kresby N. Vaššová.
- Obr. 18. Blatnica-Rémová. Súčasti opaska a spony. Bronz. Kresby N. Vaššová.
- Obr. 19. Blatnica-Rémová. Zbrane a výstroj. Železo. Mierka: a – 1; b – 2–6. Kresby N. Vaššová.
- Obr. 20. Ojedinelé nálezy súčastí konského postroja. 1 – Bojná III-Žihľavník; 2 – Nitrianske Rudno-Predný Rokoš. Foto K. Pieta.

ATYPICAL BURIALS FROM THE EARLY MIDDLE AGES IN THE TERRITORY OF WESTERN SLOVAKIA¹

LUCIA NEZVALOVÁ

The change in the burial rite in the Early Middle Ages brought new problems in the interpretation of burials. Within the regular graves, with individuals placed in stretched supine position with the head towards the west, occurred also those who defy this rule. They are mainly the graves found outside the cemeteries (isolated graves, graves at settlement, individuals laid in settlement features) and graves of individuals buried at cemeteries but in atypical positions (individuals in prone, lateral, or other rare positions) or orientation (north-southern directions of a grave pit or with the head laid towards the east), eventually the graves with identified posterior interventions. These atypical graves gain the attention of European scientists, who try to interpret them, in the last few years. The paper concentrates on these graves from the territory of western Slovakia from the period of the 9th to 12th c. and tries to contribute to the understanding of this problem.

Keywords: Western Slovakia, Early Middle Ages, burial rite, atypical grave, body position, grave orientation.

INTRODUCTION

In the Early Middle Ages, there was a widespread change in the burial ritual in Central Europe. In the territories where cremation was previously performed, the burial rite changed to the inhumation rite. The changes and the reasons that may have led to this move have been addressed by several scholars (summarized in Štefan 2009; Ungerman 2006). In the lowland areas of western Slovakia (in the area of the Danube Lowlands)², inhumation burials were found mainly in so-called flat burial grounds. The dead were placed in the burial pits with their heads turned to the west and their feet to the east. They were placed in an extended position on their backs with their arms along their bodies and their legs outstretched. This position was typical throughout early medieval Europe (Unger 2006, 43). However, in the European area as a whole, in addition to these graves, which make up the majority of those buried, some graves differ from this typical burial mode. In the past, many of these deviations have been attributed to anti-vampiric measures or fear of the undead (Aspöck 2008, 21; Hanuliak 1998; Krumphanzlová 1961; 1964). In other languages, these graves tend to be referred to as deviant (in English the term deviant is common, in German *sonder*), with the English term, in particular, having negative connotations.

In Slovakia, in addition to a comprehensive study of the funerary rite, these graves were studied by M. Hanuliak (e.g. 1994; 1997; 1998; 1999), who, however, did not cover these graves with a special category, but rather dealt with particular anomalies within the funerary rite. Based on suggestions by other scholars (Aspöck 2008, 29; Gardeta 2017), it is inclined to label these graves as atypical, as they fall outside the description mentioned in the first paragraph in one or more characteristics.

The flat burial grounds cease to exist in the 12th c. when the burials definitely move to the churchyards (Unger 2006, 59). The number of atypical graves rapidly decreases in these cemeteries, and different burial customs can be observed here. That is the reason why this paper focuses on the period from the 9th to the 12th c.

Atypical graves or atypical burials can be divided into two basic groups. The first consists of individuals found outside of contemporary burial sites – they may not even be buried in grave pits, but in features with a different function originally. This group includes isolated graves and graves in settlements.

The second group includes individuals who, although found in regular burial sites, position or orientation of their body is out of the prevailing one. Individuals laid in lateral or in the prone position laid in north-south or east-west directions, and individuals

¹ This work was supported by the Slovak Research and Development Agency under the Contract no. APVV-19-0563 and by OP RDE, MEYS, under the project 'Ultra-trace isotope research in social and environmental studies using accelerator mass spectrometry', Reg. No. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/000072.

² The area of region Záhorie was not included in the paper. Cemeteries in its territory were found mainly in its northern part, which belonged rather to the Moravian part of Great Moravia as an economic background of Mikulčice (Hladík 2014, 53–56).

on which posterior interventions have been observed belong to this group. In the study, it is these two groups and the possible reasons for such deposition that will be addressed.

INDIVIDUALS OUTSIDE CEMETERIES

Isolated graves

Isolated graves appeared continuously in the past, not only in the Early Middle Ages. Ideally, an isolated grave can be classified as one in which the individual found has been dated to the period under investigation, with no other contemporaneous finds in the vicinity. According to the publication of M. Hanuliak (2004, 37), 44 finds have been identified in this way in Slovakia. However, the author also included findings that do not fall within the criteria outlined in this category. There are sites where artefacts only probably coming from the grave were found. He also included finds from the centre of Bratislava and Nitra in this category. Given the extensive and intensive building activity in the cities, it is more likely that the graves were part of a settlement or burial site that archaeologists have been unable to capture. The decision has also been made not to consider graves that have been dated to the Early Medieval period based solely on the orientation and position of the buried person, as it can be believed that this does not prove conclusively that the deceased was buried in this period. Thus, the number of isolated graves is reduced to 15. According to the map (Fig. 1; Table 1), the graves are distributed in the peripheral areas of the Danube Plain but their distribution partly overlaps with other sites with anomalous graves and not only with them (for comparison Hanuliak 2004, fig. 37). In the area of Žitný ostrov, Early Medieval sites are less numerous. The reasons for this phenomenon are beyond the scope of this paper.

Also, anthropological analysis has not been carried out for most of the graves. Sex was determined for only five individuals. One individual was identified as a child and one as a juvenile. An elderly woman was supposed to have been found at Želiezovce, a location near the major (*Mitscha-Märheim/Pittioni* 1934, 165), but it is not clear whether the sex was determined by an anthropologist or only based on the inventory, which consisted of three earrings and one vessel. Males have been found at Chotín at three sites separated from each other by a large distance (*Nevizánsky* 1978b) and at Kamenín (*Nevizánsky* 1980). Two of the men were of *adultus* age, two of *maturus* age. A knife, an axe, and a bucket fitting were found in the graves of the identified

men in the Chotín grave from the Káptalan site, and four arrowheads were found in the Chotín grave, location near the house 144, respectively (*Nevizánsky* 1978b). The man's grave from Chotín-Kenderláb site did not have any inventory with him. Also interesting is a double grave from Kamenín in which a man with a child aged one and a half to two years was interred, and the man carried two spurs, an axe, and pottery (*Nevizánsky* 1980). An axe was also found in a grave at Dvorníky (*Bialeková* *zost.* 1989, 438). Otherwise, mostly vessels were found in the graves, in two cases there was jewellery. Depth was specified in only two cases. The orientation of the individuals was predominantly in the W – E direction, sometimes with small deviations. In two cases, the skeletal remains were deposited in the S – N or NNE – SSW direction. The position of a body in the graves was often not indicated – if indicated, the individuals were in a stretched position.

We can also rely on written sources to interpret these graves. However, these are not directly related to the territory in question or to the phenomenon we are studying. One of the hypotheses that have been suggested is that the people buried in this way were persons who died in a place far from home, or they may have been strangers who did not fully integrate into the community. Also, in the codices of Břetislav I the prohibition of burying the dead in fields or forests is mentioned, indicating that this type of burial was widespread (*Unger* 2006, 55). Outside cemeteries, people who died in sin, or suicide, and those who died in hunting or tournaments were to be buried. In the 16th c., Protestants in Catholic land, witches, or dead as the result of magical practices may have been buried outside the cemetery. Murder victims and illegitimate children were also interred outside the burial ground (*Unger* 2006, 144, 145). Execution in the Middle Ages did not necessarily mean that an individual was buried elsewhere than in a consecrated area. Criminals have mostly been buried outside the cemetery since the Late Middle Ages (*Mašková* 2009, 79). Suicides may also have been buried outside the boundaries of the area designated for interment (*Unger* 2006, 163). These interpretations are however concentrated on areas where Christianity and churchyards were more firmly established than in the Early Middle Ages in Slovakia.

The territory of Hungary was regulated by the law codes of Ladislaus and Coloman, which were written at the end of the 11th and at the beginning of the 12th c. In the *Code of St. Ladislaus*, the punishment for those who do not bury the dead near the church is to repent for twelve days on bread and water (*Závodszyky* 1904, 75). Also, the mayor who does not bury the body of a poor guest or villager, and the

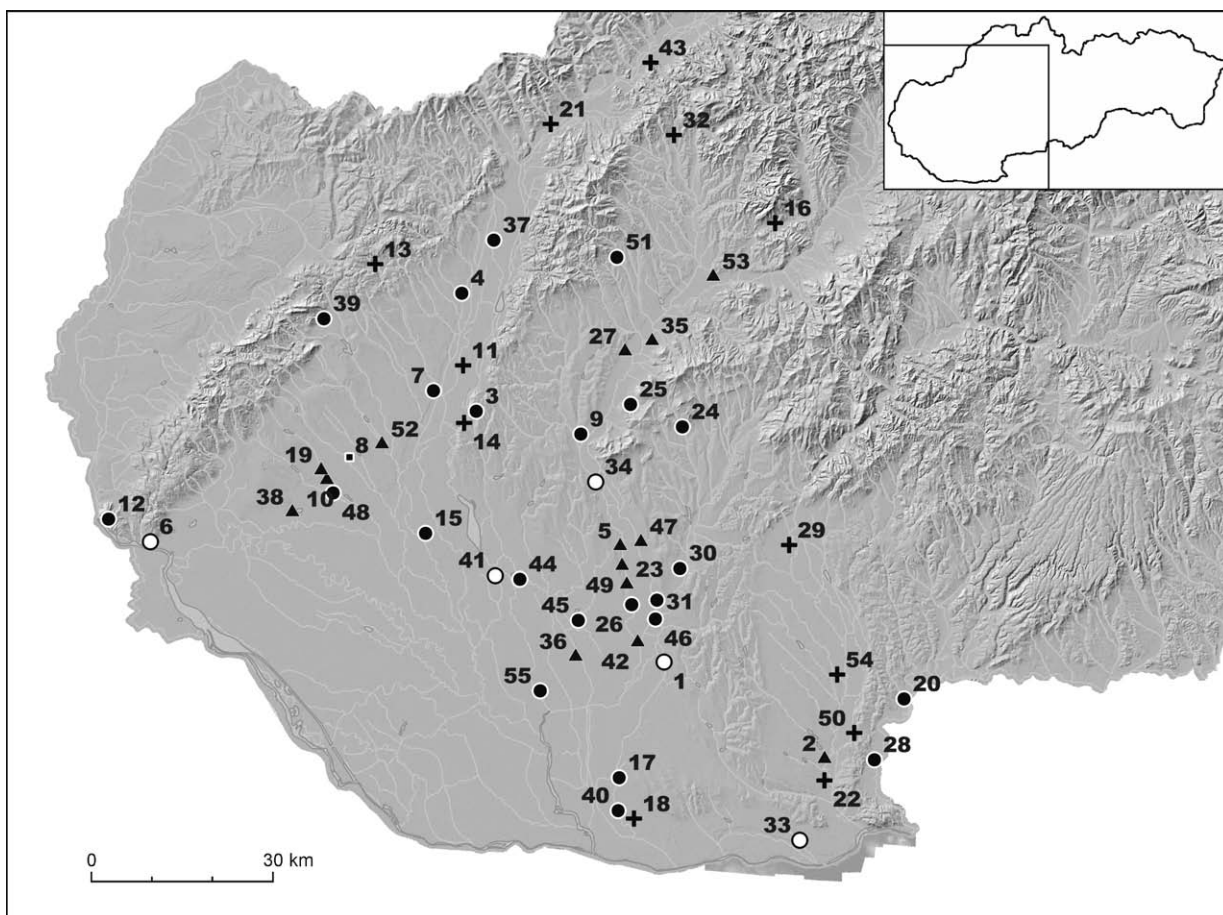

Fig. 1. Map with sites where atypically buried individuals were found (the numbers of sites correspond with the numbers in the table of sites). Legend: ● – cemetery; ▲ – settlement + isolated grave; ○ – cemetery/settlement; ■ – cemetery/isolated grave.

master the remains of a servant, are to repent. There is a law in the later code of King Coloman which states that burials of Christians are not to take place elsewhere than in atriums, the courts of churches (Závodszy 1904, 192). These laws may point to the common practice of burials outside churches and thus to the existence of solitary graves. However, it may rather address the problem of the persistence of burial grounds without churches.

Natural scientific methods could also influence the number of graves categorized in this way. By comparison, in England, it is thanks to radiocarbon dating that several finds have recently been reassessed with the conclusion that the majority of graves fall within the Anglo-Saxon period, i.e. the 7th to 11th c. (Reynolds 2009, 209–218). Moreover, the location of these graves confirms that these graves were often located on the boundaries of two administrative units (hundreds). A few individuals have also been discovered along old roadways. In London, graves of women have also been found on the banks of the Thames who may have been victims of judicial drowning (Reynolds 2009, 210).

Weapons found in the graves of younger men in southern Slovakia could indicate possible victims of the conflict buried far from home. The fact that the individuals were buried in a stretched position and mostly in a standard orientation does not indicate that those who buried them tried to treat them differently, it is just that even though they found themselves 'alone' without the presence of their own, their family, their community, those who buried them were perhaps trying to make sure that they rested in peace despite this (unless of course there was a crossroads or border at the site that we do not know about now). Even if the isolated graves do not provide enough information to interpret them satisfactorily, it is necessary to draw attention to this phenomenon. As they form part of the contemporary burial ritual, they must be treated with the hope that in the future methods will be applied which will give more information to new finds, or perhaps at least the analysis of older finds will be performed. If for nothing else, they should be taken note of for the reason that they may indicate the presence of other graves or settlements and thus draw attention to new sites.

Table 1. The list of sites with atypically buried individuals. Legend: A – number of site on map; B – site; C – location; D – district; E – years of research; F – type of site (c – cemetery; s – settlement; ig – isolated grave); G – number of graves/features; H – prone position; I – plate number; J – lateral position; K – plate number; L – lateral position on left side; M – lateral position on right side; N – orientation of skeleton; O – plate number; P – E – W and adjacent directions; R – N – S, S – N and adjacent directions; S – posterior interventions; T – plate number; U – grave in the settlement area; V – individuals in the settlement features; X – dating/centuries; Y – bibliography.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	V	X	Y
1a	Bešeňov	Malomgát	NZ	1956	s	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	2	10 th –11 th	Bialeková 1958
1b	Bešeňov	Papföld	NZ	1949–1950	c	131	0	–	3	–	1	2	2	–	2	0	20	–	–	–	second half of 10 th –half of 12 th	Kraskovská 1958
1c	Bešeňov	Papföld	NZ	1942	c	73	0	–	0	–	1	0	12	–	12	0	17	–	–	–	half of 11 th –half of 12 th	Szöke/Nemeskéri 1954
1d	Bešeňov	Sírdűlő/ Sirvölgy	NZ	1974–1976	c	134	0	–	3	II: 4; III: 1, 2	0	3	0	–	0	0	18	X: 3, 4; XI: 1	–	–	end of 9 th –end of 10 th	Hanuliak 1977; Nevizánsky 1975; 1978a; 1979
2a	Bíňa	Park	NZ	1994	s	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	1	early middle ages	Prášek 1996
2b	Bíňa	–	NZ	1962–1963	s	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	2	9 th –12 th	Habovštiak 1966
3	Bojničky	Cintorínske pole	HC	1967	c	24	0	–	1	–	1	0	2	–	2	0	2	–	–	–	first–second third of 9 th	Bialeková 1993a
4	Borovce	–	PN	1986–2010	c	447	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8 th –12 th	Staščíková-Štuková 1986; Seřčáková et al. 2015
5	Branč	Helyfődek	NR	1961–1962	s	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	0	second half of 9 th –beginning of 10 th	Vladár 1964
6a	Bratislava- -Karlova Ves	Botanická záhrada	BA	1954	c	20	0	–	1	–	1	0	0	–	0	0	1	–	–	–	9 th –first half of 10 th	Kraskovská 1955
6b	Bratislava- -Staré Mesto	Beblavého ul.	BA	1968–1971	s	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	0	9 th –first half of 10 th	Polla/Vallašek 1991
6c	Bratislava- -Staré Mesto	Panská ul. 16	BA	1990	s	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	3	second half of 9 th –half of 10 th	Lesák/Musilová 1999
6d	Bratislava- -Staré Mesto	Panská ul. 19–21, parcela 300	BA	1984	c	4	0	–	1	–	0	1	0	–	0	0	0	–	–	–	second half of 9 th –half of 10 th	Lesák/Musilová 1999
6e	Bratislava- -Staré Mesto	Uršulínska ul. parcela 62	BA	1995	c	4	0	–	1	–	1	0	3	–	2	1	1	–	–	–	second half of 9 th –half of 10 th	Lesák/Musilová 1999
6f	Bratislava- -Staré Mesto	Ventúrska ul. 3–5	BA	1967	s	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	7	second half of 9 th –half of 10 th	Vallašek 1972
7	Bučany	Vínohrady	TT	1986	c	94	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	10	–	–	–	10 th	Hanuliak 1993
8a	Cífer-Pác	Diaľnica	TT	1976	ig	1	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0	–	–	–	9 th –10 th	Zábojník 1976; 1985
8b	Cífer-Pác	Drahy	TT	1974–1976	c	40	0	–	5	III: 3–6	1	4	3	–	2	1	0	–	0	7	10 th	Zábojník 1976; 1985
9	Čakajovce	Kostolné	NR	1974, 1976–1986	c	805	0	–	6	IV: 1–5	3	3	36	IX: 1–3	28	8	29	XI: 2–4	–	–	9 th –12 th	Rejholcová 1974; 1977; 1978a; 1978b; 1979b; 1980; 1981; 1983a; 1983b; 1986; 1995a; 1995b
10	Čataj	Nad korytom	SC	1976	s	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	0	9 th	Oždáni 1977
11	Červeník	Pozemok domu 88	HC	1976	ig	1	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0	–	–	–	9 th	Pastorek 1977

Table 1. Continuation.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	V	X	Y
12a	Devín	Staré vinohrady	BA	1952	c	26	0	–	0	–	0	0	11	–	9	2	4	–	–	–	second half of 9 th	Kraskovská 1953
12b	Devín	Za kostolom	BA	1967–1971	c	123	3	–	11	–	5	6	24	–	22	2	5	–	–	–	9 th –first half of 10 th	Plachá/Hlavicová/Keller 1990
13	Dobrá Voda	Pozemok domu J. Damiána	TT	1960	ig	1	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0	–	–	–	9 th	Bialeková zost. 1989; Hanuliak 2004
14	Dvorníky-Posádka	Pozemok A. Majku	HC	1964	ig	1	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0	–	–	–	9 th	Bialeková zost. 1989; Hanuliak 2004
15	Galanta-Hody	Duna II	TT	1982–1983	c	16	0	–	0	–	0	0	4	–	2	2	4	–	–	–	9 th	Hanuliak/Izof 2002; Izof 1984
16	Horné Vestenice	Hôrka	PD	1941	ig	1	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0	–	–	–	9 th –11 th	Bialeková zost. 1992
17	Hurbanovo	Pieskovisko	KN	1956	c	75	0	–	2	IV: 6	0	2	0	–	0	0	1	–	–	–	9 th –10 th	Točík 1971
18a	Chotín	Dom č. 144	KN	1977	ig	1	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0	–	–	–	9 th –11 th	Nevízansky 1978b
18b	Chotín	Káptalan	KN	1977	ig	1	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0	–	–	–	9 th	Nevízansky 1978b
18c	Chotín	Kenderláb	KN	1977	ig	1	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0	–	–	–	8 th –9 th	Nevízansky 1978b
19	Igram	Trasa plynovodu	SC	1976	s	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	0	9 th	Oždáni 1977
20	Ipeľský Sokolec	rozhranie poléh Zsamba dúľ a Mogyorós	LV	1961	c	10	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	3	–	–	–	9 th	Vendtová/Rejholec 1963
21	Ivanovce	Skala	TN	1946	ig	1	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0	–	–	–	9 th	Bialeková zost. 1989; Hanuliak 2004
22	Kamenín	Kiskukoricás	NZ	1978	ig	1	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0	–	–	–	early middle ages	Nevízansky 1980
23a	Komjatice	Kňazova jama	NZ	1979	s	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	2	11 th –12 th	Hanuliak 1997
23b	Komjatice	Štrkovisko	NZ	1983	s	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	1	11 th –12 th	Hanuliak 1997
24	Ladice	Dvor JRD	ZM	1960	c	4	0	–	0	–	0	0	1	–	1	0	0	–	–	–	second half of 9 th –beginning of 10 th	Vendtová 1962
25	Lefantovce	Dolné Konopnísko	NR	1987	c	12	0	–	1	V: 1	0	1	2	–	1	1	0	–	–	–	second half of 9 th	Rejholecová 1988; 1989; 1992
26	Lipová-Ondrochov	Tallószér	NZ	1953	c	68	0	–	0	–	0	0	5	–	3	2	16	XI: 5, 6; XII: 1	–	–	9 th –10 th	Rejholecová 1958; Točík 1971
27	Ludanice	Agrolet	TO	1977	s	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	0	9 th –10 th	Wiedermann 1985
28	Malé Kosihy	Horné Konopnice	NZ	1985–1986	c	434	1	I: 2	1	V: 2	1	0	1	–	0	1	13	XII: 2	0	1	10 th –11 th	Hanuliak 1986; 1994
29	Marušová	JRD	LV	1955	ig	1	0	–	0	–	0	0	1	–	0	1	0	–	–	–	end of 8 th –first half of 9 th	Bialeková 1961

Table 1. Continuation.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	V	X	Y
30	Michal nad Žitavou	Domovina	NZ	1956	c	32	0	-	0	-	0	0	4	-	2	2	4	-	-	-	9 th -10 th	Točík 1971
31	Mojzesovo	Pozemok domu 106	NZ	1969	c	2	0	-	0	-	0	0	1	-	1	0	0	-	-	-	9 th -10 th	Béres 1977
32	Motešice-Horné Motešice	-	TN	1944	ig	1	0	-	0	-	0	0	0	-	0	0	0	-	-	-	9 th -10 th	Bialeková 1961
33a	Mužla-Čenkov	Orechový sad	NZ	1985-1986, 1989, 1992	s	45+1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	1	9 th -12 th	Hanuliak/Kuzma 2015
33b	Mužla-Čenkov	Vlínakert	NZ	1980-1990, 1996	s+c	54+8	2	-	5	-	1	4	10	-	5	5	7	-	32	11	9 th -12 th	Hanuliak/Kuzma 2015; Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993
34a	Nitra	Lupka	NR	1959	c	92	0	-	3	V: 3-5	1	2	4	-	3	1	22	XII: 3-6	-	-	9 th	Chropovský 1962; 1968
34b	Nitra-Dolné Krškany	Nábytkáreň	NR	1976, 1979	c	54	0	-	0	-	0	0	2	-	1	1	2	-	-	-	9 th	Chropovský 1979; Hanuliak/Chropovský 2019b
34c	Nitra-Chrenová	Bauman-Sheil	NR	1996, 1999	c	7	0	-	0	-	0	0	6	-	6	0	0	-	0	0	9 th	Březinová a kol. 2003
34d	Nitra-Chrenová	Selenec II	NR	2010	c	64	0	-	0	-	0	0	0	-	0	0	12	-	-	-	10 th -11 th	Daňová 2013; Daňová/Ruttkay 2011
34e	Nitra-Horné Krškany	Mäsokombinát	NR	1964, 1967	c	101	0	-	1	V: 6	0	1	0	-	0	0	2	-	-	-	10 th -11 th	Chropovský 1979; Hanuliak/Chropovský 2019a
34f	Nitra-Chrenová	Športový areál	NR	1984	s	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	end of 9 th -beginning of 10 th	Chropovský/Fusek 1988
34g	Nitra-Martinský vrch	Kasárne pod Zaborom	NR	1992	s	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	early middle ages	Březinová 1993
34h	Nitra-Staré mesto	Farská ul. 14	NR	1954	s	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	2	9 th	Hanuliak 1997
34i	Nitra-Staré mesto	Farská ul. 9	NR	1956	s	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	9 th	Bialeková zost. 1989
34j	Nitra-Staré mesto	Tržnica	NR	2000-2001	s+c	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	10	9 th	Bednár/Fottová 2003; Jakab 2003
34k	Nitra-Staré mesto	Západný svah hradného kopca	NR	1995	c	3	0	-	0	-	0	0	3	-	0	3	0	-	-	-	second half of 9 th -10 th	Bednár 1997
34l	Nitra-Janičkovce	Dolná ul. 15	NR	1978	c	6	0	-	1	-	0	1	1	-	0	1	0	-	-	-	9 th -10 th	Hanuliak 1995
34m	Nitra-Zobor	Dolnozoborská cesta	NR	1973	c	52	1	I: 1	4	VI: 1-4	0	4	9	IX: 4	4	5	4	XII: 7	-	-	9 th -10 th	Chropovský 1974; 1978
34n	Nitra-Zobor	Pod Zaborom	NR	1951	c	165	0	-	1	-	0	1	1	-	1	0	3	-	-	-	second half of 10 th -beginning of 11 th	Čaplovič 1954
35	Nitrianska Streda	Patriková	TO	1966	s	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1	9 th	Hanuliak 1997

Table 1. Continuation.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	V	X	Y
36	Palárikovo	Dolný keresztúr	NZ	1974	s	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	4	12 th –13 th	Hanuliak 1997
37	Pobedim	Na Laze	NM	1961–1971	c	162	1	I: 3	3	VI: 5, 6; VII: 1, 2	1	2	20	–	12	8	108	–	–	–	last third of 9 th –half of 10 th	Bialeková 1993a; Vendtlová 1966; 1969
38	Senec	Pastienok	SC	1977	s	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	1	11 th –12 th	Hanuliak 1997
39	Smolenice	Záhumenice	TT	1972–1973	c	43	0	–	0	–	0	0	1	–	1	0	0	–	–	–	second half of 9 th –beginning of 10 th	Dušek 1979
40	Svätý Peter	Malé lúky/ Kisréti	KN	1959–1960	c	68	0	–	1	–	0	1	3	–	3	0	3	–	–	–	second half of 9 th –first quarter of 10 th	Zábojník 1976; 1985
41a	Šaľa-Veča	Hidas	SA	1964–1965	s	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	4	10 th –11 th	Točík 1992
41b	Šaľa-Veča	Pleskovisko	SA	1957	c	23	0	–	1	–	1	0	2	–	2	0	1	–	–	–	second half of 9 th –beginning of 10 th	Točík 1992
42	Šurany-Nitriansky Hrádok	Vysoký breh	NZ	1955	s	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	0	9 th	Bialeková 1958; 1959
43	Trenčianska Teplá	Pozemok domu 223	TN	1960	ig	1	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0	–	–	–	9 th	Bialeková zost. 1989; Hanuliak 2004
44	Trovec nad Váhom-Horný Jatov	Remiza	SA	1951–1954	c	528	4	I: 4; II: 1–3	12	VII: 3–9; VIII	3	8	24	–	22	2	44	XIII: 1–3	–	–	9 th –11 th	Rajček 1955; Točík 1971
45a	Trdšovice	Halomi domb	NZ	1975	c	24	1	–	1	–	1	0	5	–	1	4	13	–	–	–	second half of 9 th	Kraskovská/Paulík 1978
45b	Trdšovice	Kekrekút	NZ	1960	c	24	0	–	0	–	0	0	1	–	0	1	0	–	–	–	second half of 9 th	Točík 1971
46	Úľany nad Žitavou	Agač	NZ	1962	c	38	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	3	–	–	–	9 th –11 th	Liptáková 1963
47	Veľký Cetin	Jakubská B	NR	1991	s	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	3	early middle ages	Hanuliak 1997; Cheben/Ruttikayová/Ruttikay 1994
48	Veľký Grob	Za potoky	GA	1951	c	143	0	–	0	–	0	0	14	X: 1, 2	7	7	26	XIII: 4–6	–	–	9 th	Chropovský 1955; 1957; Kraskovská 1950
49	Veľký Kýr	Násypový sek	NZ	1997	s	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5	1	9 th –10 th	Kuzma 2000; Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999
50	Zalaba	Libadomb	LV	1934	ig	1	0	–	0	–	0	0	0	–	0	0	0	–	–	–	9 th –10 th	Eisner 1937
51	Závada	Chriby	TO	1974, 1976	c	36	1	–	0	–	0	0	5	–	2	3	9	–	–	–	9 th	Bialeková 1982
52	Zeleneč	Pri potoku	TT	1976	s	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	2	11 th –12 th	Hanuliak 1997
53	Žabokreky nad Nitrou	Hlinisko	PE	1961	s	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0	1	9 th	Hanuliak 1997
54	Železovce	Pri majeri	LV	1931	ig	1	0	–	0	–	0	0	1	–	0	1	0	–	–	–	9 th –10 th	Mitscha-Märheim/Pittioni 1934
55	Zemné	osada Gúg	NZ	1979	c	66	0	–	1	–	0	1	–	–	0	0	0	–	–	–	–	Rejholcová 1979a

Individuals on the settlement

Finds of skeletons in the settlement are quite frequent. Individuals from this group can be divided into two subgroups, depending on the type of feature they were found in. The first group consists of the dead buried in the settlement but in a regular grave pit. The second group is made up of individuals found in settlement features. In Moravia, a category of individuals found in settlement layers was singled out by Š. Krupičková (2010), but such a case has not been documented in Slovakia yet.

Graves in the settlement area

In the settlements, in addition to the features that were originally used for housing or economic purposes, we also find those for which this purpose cannot be assumed. They are approximately the size of the human body and contain human skeletons. We can therefore reasonably conclude that their primary function was funerary – they were burial pits. In Slovakia, 66 graves have been documented in this way at 11 sites (Branč, Čataj, Igram, Ludanice, Mužla-Čenkov-Orechový sad, Mužla-Čenkov-Vilmakert, Nitra-Chrenová, Nitra-Martinský Vrch, Nitra-Staré mesto, Šurany-Nitriansky Hrádok and Veľký Kýr). The largest number of graves, numbering 32, was examined at the settlement in Mužla-Čenkov, site Vilmakert, making this site the most prominent representative of this category of graves. It should be mentioned that a burial site with regular graves was also investigated at the site, and individuals were also discovered in the settlement buildings. A similar situation exists at the Orechový sad site, where, in addition to the nine individuals buried in the settlement area, three cemeteries and one individual in a settlement feature were also identified. At the other sites, these numbers do not reach such high figures. As the Vilmakert and Orechový sad sites are a single settlement unit within the Mužla-Čenkov site (Orechový sad is thought to be an outpost of the Vilmakert hillfort; Hanuliak/Kuzma 2015, 7), the sites in question will be evaluated together. An analogous case is or should be a castle hill in Nitra and its surroundings. There were also found scattered graves and individuals found in settlement features. The only thing missing is a burial ground, but this may be due to the dense development, which undoubtedly distorts the image of the settlement in Nitra.

However, several limitations are encountered in the analysis of the finds assemblage, which may significantly affect the interpretation of this phenomenon. One of them is unsatisfactory or

incomplete publication. For most of the sites analysed, there is no published site plan. Therefore, it is not possible to verify where the graves were located within the settlement area. The positioning of the graves in the context of the surrounding settlement buildings could tell us something about the status (either of the buried or living relative to the deceased) or function of the part of the settlement in question.

When analysing such graves, we must also allow for the possibility that the graves may have not coincided with the settlement. First, there may have been one and after a time the other. In such a case it would be a regular burial site, not graves in a settlement. Therefore, if there was a settlement on the site first, could its remains still be visible when the location was used as a burial ground? In reverse, if it was a burial site first, did it not interfere with the community in establishing the settlement if the surviving grave mounds were still visible? After all, if there was a fear of the dead in the community, as evidenced by atypical burial locations, posterior arrangements, and such, among other things, surely potential residents would have thought twice about building their dwellings in a location where they might disturb the peace of the dead. But if the dead were being buried in the remains of the settlement, could this have had benefits we don't know about? Or were they the last inhabitants of the estate? Could they perhaps have longed to be laid to rest besides their native dwelling? Cases of burial within a settlement area have also been documented in early medieval settlements in France (*Zadora-Rio* 2003, 2), but also in neighbouring Moravia (*Krupičková* 2010, 195).

According to the published plans of some of the investigated sites, the graves within the complex were dispersed unevenly among the individual settlement buildings, i.e. they did not form clusters. The depth of the graves at the individual sites varies from 5 to 100 cm, which classifies them as very shallow to standard deep graves. Of course, research methodology plays a role here. Simply measuring the depth of a grave from either the present ground level or from the level of its discovery can make a big difference. Compared to graves from regular burials, grave pits from settlements appear to be relatively shallow (*Hanuliak* 2004, 75). However, the burials found at the Vilmakert burial site at Mužla-Čenkov, for example, were also not very deep (*Hanuliak/Kuzma* 2015, 107), so the depth may have depended on the particular site. The grave pits were rectangular or trapezoidal in shape, which is typical for the period. Mostly they were not specially modified recorded grave pit adjustments were found only at the Mužla-Čenkov

site. During the excavations here, stepped modification of the walls or the bottom of the grave pit was documented, or there were mats or postholes in the grave. In one case (grave 36 at the site Orechový sad) the pit was lined with wood (*Hanuliak/Kuzma 2015, 155*).

The usual way of burial orientation of the dead in the Early Middle Ages was in the west-east direction. Individuals in graves in the settlements also usually had a standard orientation in the west-east direction, or in deviations towards the southwest and northwest, which in this case accounts for 44 burials. However, in this case, too, burials in a different, odd, orientation were documented during the excavations. Individuals were buried in north-south directions in six cases (*Čataj, grave 3; Oždáňi 1977, 213; Mužla-Čenkov, graves 1, 12, 25; Hanuliak/Kuzma 2015, 153; Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993, 37, 38; Nitra-Chrenová, grave 1/84; Chropovský/Fusek 1988, 155; Veľký Kýr, grave 3; Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999, 100*). In four cases burials were recorded in the opposite orientation, i.e. in the east-west direction (*Čataj, graves 1, 2 and 4; Oždáňi 1977, 213; Šurany-Nitriansky Hrádok, grave 2/55; Bialeková 1959, 445*).

Most often a single individual was buried in the grave. Of these, 14 were adults, 27 were children, and only three were under two years of age. There were five women and nine men. Most individuals were buried in the standard position for the period, i.e. stretched out on their backs. Only two individuals were placed on their side. In four cases, double graves were found (graves 6, 17, 36 and 39 from *Mužla-Čenkov; Hanuliak/Kuzma 2015, 152, 155; Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993, 37*). Children were buried in two double graves, no. 6 and 17, and an adult and a child in the other two, namely a woman and a five-year-old child in the case of grave 39, and a man and a nine- to a ten-year-old child in the other grave, no. 36.

35 graves, slightly more than half of them, had equipment. The composition of the inventory varied from a single relatively common item, such as a knife or vessel, to relatively rich and numerous grave attachments. At the *Mužla-Čenkov* site, Vilmakert location, a spur, a buckle, an eyelet loop, the end of a clamping belt, and an awl were found in grave 11, belonging to a man (*Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993, 155*). At the settlement in *Veľký Kýr*, an individual had two knives, a flint, a folding knife, a bucket, and an axe attached to a grave 5 (*Kuzma 2000, 119*).

According to the information gathered, the graves found within the settlements do not show differences from those excavated for individuals on the regular burial site. It is therefore ques-

tionable what led the community to make such a choice of the final resting place, especially if we know that there were contemporary burial sites nearby at the time. Their equipment, location, orientation, and lack of posterior arrangements in most cases do not suggest that there was a reason for these individuals to be buried outside of the established space.

J. Unger (2010, 166) provides an interesting interpretation of the phenomenon of burying the dead in settlement areas. In his view, the adoption of Christianity is also manifested by the transfer of burial sites to the intramural area, not only near churches but also near courtyards. These processes have been documented in Germany. A similar situation may have occurred at the site of *Břeclav-Pohansko*, where scattered groups and isolated graves within a functioning settlement were to be used to bury mainly people who had already broken away from the patrilineal community and integrated into the structures of the new state. An analogous explanation can also be applied in the case of *Mužla-Čenkov* and *Nitra-Staré mesto*. *J. Unger (2010, 167)* offers other explanations for this phenomenon. For the decision of the survivors to bury the deceased within the settlement area, the society-wide situation may have played a role. People may have been buried in this way during times of wartime conflict. If the inhabitants of the locality were threatened by potential troops, it may have been that burial in the usual place was made impossible because of the imminent danger. Burial in the settlement area would have been a provisional crisis solution. This is especially true for graves located on the grounds of fortified settlements – an open settlement would have had difficulty withstanding an attack by the army.

As far as the *Mužla-Čenkov* and *Nitra-Staré mesto* are concerned, the situation is similar at the Moravian site of *Břeclav-Pohansko*. Here, graves are also found in smaller or larger groups or isolated within settlements, but in addition, two church cemeteries have been discovered here (*Přichystalová 2018, 47*). The author suggests that while burials in the church cemeteries must have been centrally controlled and planned, there is more variation in the other graves within the complex, which was due to the less homogeneous religious, social, and perhaps ethnic background of those buried. This was also reflected in the non-centralized arrangement of the burial complexes (*Přichystalová 2018, 60*). It may also have been the case at the fortified settlement of *Mužla-Čenkov*, whose greater distance from central sites and position on the periphery of the empire may have reinforced this diversity.

Individuals found in settlement features

Compared to the standard graves dating to the Early Medieval period, here we encounter a diverse group of buried individuals who differ not only in that they were deposited in a feature with an originally different function but also in that their position and orientation do not correspond to contemporary practices. In this respect, the individuals found in the settlement features form a considerably heterogeneous group, in which it is difficult to find common traits that would unite them. In the researched area, 65 individuals have so far been documented in settlement features of 21 localities (Fig. 1). It is also questionable whether the burial of these individuals can be considered at all as a form of burial, or whether they can be classified as buried individuals since the treatment of these bodies often shows indifference to the point of contempt for the remains.

Individuals were deposited in various types of settlement features. Storage pits dominated, either pear-shaped (7 cases) or cylindrical in cross-section (8 cases). There were also cases in which the deceased were buried in features with a residential function (Palárikovo; *Hanuliak* 1997, 163). Human skeletons have also been found in a well-shaped pit (Bratislava-Ventúrska ulica; *Vallašek* 1972, 246). Some of the features were used for burials shortly after their primary function ended, others were already partially filled and did not execute their original function for a longer period.

As with the graves in the settlements, we cannot say for certain why individuals were buried in this form when there were standard graves in the immediate vicinity. It does, however, speak to their unusual position within the community. It is interesting to note that some individuals were found in features near the cemeteries, or directly in their area of them. This is the case at the Cífer-Pác site, where feature 4/7 was located between two groups of graves and feature 32 directly in a smaller group together with three graves (*Zábojník* 1985, fig. 2). However, the dating of the entire burial site is questionable. As the author of the research, J. Zábojník, has commented, the graves show considerable differences. Some of them may have been dug as early as in the Bronze Age, others have been dated to the 8th c., and others to the 9th or early 10th c. (*Zábojník* 1985, 215). Since the burial site has not been completely excavated, it is with difficulty that we can pronounce definitive conclusions. At Mužla-Čenkov, at the Orechový sad site, which formed the outpost of the hillfort, only one case of the burial of a corpse in a settlement structure has been recorded. In a storage pit of

cylindrical cross-section, a child was found dead at the age of 1 to 1.5 years (*Hanuliak/Kuzma* 2015, 279). In this case, it is possible to think about the deposition of an individual not yet accepted into the community.

In 24 cases at 20 sites, only one human skeleton was discovered in a settlement feature. Multiple individuals were found in 11 features at 10 sites. The highest number of individuals, nine, was recorded at Nitra-Tržnica (*Bednár/Fottová* 2003). Seven individuals were found in Bratislava on Ventúrska ulica (*Vallašek* 1972), in a feature that probably previously served as a well. At two localities, four individuals were documented in one feature (Cífer-Pác-Drahy, Palárikovo). Of these, each time it was a different type of feature. At Cífer-Pác it was a pear-shaped storage pit (*Zábojník* 1985, 208) and at Palárikovo a pit-house (*Hanuliak* 1997, 163). Three individuals each were recorded in features at three sites (Bratislava-Staré Mesto-Panská ulica 16; *Lesák/Musilová* 1999, 55; Cífer-Pác-Drahy; *Zábojník* 1985, 208; Veľký Cetín; *Cheben/Ruttkayová/Ruttkay* 1994, 202). Also, at three localities one feature with two individuals in it was examined (Komjatice; *Hanuliak* 1997, 159; Mužla-Čenkov-Vilmakert; *Hanuliak/Kuzma* 2015, 157; Zeleneč; *Hanuliak* 1997, 166). In Cífer-Pác, several individuals were found in two pits, but it was not possible to determine whether they were buried together or with a time gap. In the case that the bodies were laid in the pit at the same time, we could consider the hypothesis that the individuals succumbed to an epidemic or were affected by some other misfortune that required quick burial, and so pre-existing features could have been used. Or the survivors may have resorted to digging two large pits, rather than granting each deceased their own grave pit.

Individuals discovered in the features were buried in a wide range of positions. For this period the standard supine position was recorded in only 23 cases. If several individuals were found in a feature, the supine position was observed for all those buried in only one case, namely in feature 966 at the Mužla-Čenkov-Vilmakert fortress (*Hanuliak/Kuzma* 2015, 157). Individuals were also buried on their backs in feature 27 at the Mužla-Čenkov site, the Orechový sad site, and in feature 438 at the Vilmakert site (*Hanuliak/Kuzma* 2015, 157, 279; *Hanuliak/Kuzma/Šalkovský* 1993, 160). In these cases, however, the site context did not indicate a clear attempt for a standard position. They all had one of the limbs flexed and thus the respectful position was not fully observed. Their burial in a settlement feature may therefore have been related to other causes. Children were found in features 27 and 438, one aged 1–1.5 years, the

other aged 10–11 years. In feature 966 an adult female and a child in the *Infans* II age category were found. The female had her left lower limb severely bent, with the knee extending into the chest area. The child in feature 438, in turn, had both lower limbs severely flexed, resting against the wall of the lateral niche. The individual in feature 438 was lying in a WNW – SSE direction, the others were positioned in opposite E – W directions. Placement of the body on the abdomen occurred four times, on the left side 13 times, on the right side 10 times, and four times the individuals were in a semi-sitting position. The position could not be ascertained in 11 cases, either because the bones were scattered, the position of the skeleton was not indicated, or only some bones were found.

Individuals were buried in different orientations within the settlement. The respectful position of individuals can be traced at the site in Bíňa, where two individuals were found in a stretched supine position and buried in a west-east direction (Habovštiak 1966, 454, 463). One of them, however, was deposited in a regular grave pit, which was located in the area of an older dwelling. In addition, there were two other graves nearby, which could indicate that a burial ground was later established at the site. In the second case from Bíňa, it is a grave dug in the backfill of a rampart. It was situated under the building, so it probably does not count as the situation we are looking for. In the other settlement features, even if the individuals were deposited in the ‘correct direction’, they rested in a particular position.

Skeletal remains of children in settlement features have been recorded in four cases (Mužla-Čenkov-Orechový sad site, feature 27; Hanuliak 1997, 161; Mužla-Čenkov-Vilmakert site, features 438 and 966; Hanuliak 1997, 161; Veľký Cetín-Jakubská B, feature 2; Cheben/Ruttkayová/Ruttkay 1994, 202), of which twice they were buried together with an adult (features 966 from Mužla-Čenkov and two from Veľký Cetín). Of the adults, males predominated – 21 were discovered, compared to 16 females. For ten adults it was not possible to specify their ages more precisely. One individual was classified as a subadult. Nine individuals died between the ages of 20 and 40, and there was one deceased between the ages of *adultus* and *maturus* (20–40 and 40–60). There were eight individuals in the *maturus* age group. Two individuals were of *senilis* age, i.e. over 60 years. For 24 skeletons the age could not be determined. A more detailed anthropological analysis is missing in most cases.

No inventory was found for most of the skeletons deposited in early medieval settlement fea-

tures. If artefacts were discovered, they were found in the backfill of the pit and thus were probably not part of the grave goods. Quite often animal bones were also found in the features. These were directly on the bodies of two individuals uncovered in Bratislava-Ventúrska Street 3–5 (Vallašek 1972, 230, 231) or Cífer-Pác-Drahy (Zábojník 1985, 208). A vessel close to a human skeleton was discovered at the settlements of Bíňa, feature 3/62 (Habovštiak 1966, 454); Mužla-Čenkov-Vilmakert, feature 336 (Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993, 28); Nitra-Staré Mesto, Farská ulica 14, feature 1 (Hanuliak 1997, 161); and Nitrianska Streda, feature 1 (Hanuliak 1997, 163). The individual at Bíňa, location Park, was carrying a small copper ornament (Prášek 1996, 142), and at Šaľa-Veča, location Hidas, pit 15, it was carrying two spindle whorls and a knife (Točík 1992, 205, 206).

As varied as the settlement features and the individuals within them are, the reasons for depositing these individuals in unusual contexts may have had different motivations. Several of these may likely have been joined in a single case. It is therefore necessary to examine each case individually and then attempt to interpret it. The state of publication of the features also matters a great deal in this respect, since without proper information it is impossible to formulate satisfactory conclusions. It also makes a difference whether the bodies were thrown into the feature at the same time or whether they were put in at intervals, but this could not be ascertained for most of the features.

One early medieval written source also mentions the throwing of a corpse into a settlement feature. In the *Czech Chronicle of Kosmas*, the murder of Božej and Bořut of the Vršovci family in Libice in 1108 is described: ‘Božej ve vsi Libici, o svém osudu, žel, nic netušil. Zatímco se synem a manželkou právě sedal k obědu, přistoupil k němu chlapec a pravil: ‘Pohled’, pane, na ten lidský dav, který se sem ve velikém zmatku žene přes pole.’ Ale on odvětil: ‘Vracejí se z boje, ať přijdou s Božím požehnáním.’ Ještě ani nedomluvil, když tu hle, divoký Krása otevře dveře a zableskne vytašeným mečem a zvolá: ‘Pryč s tebou, zlosyne, pryč, ty ničemo, který jsi v postní čas mého příbuzného Tomáše bez příčiny zabil.’ I vstal jeho syn Borut se slovy: ‘Co činite, bratři? Je-li nařízeno, abychom byli zajati, můžeme být zajati bez zbraní a bez hluku.’ A vtom již mu, aniž co tušil, vrazili meč do břicha až po jilec. A v té chvíli i zbrocený ještě kroví synovou meč byl do hrdla otcova vražen. A ti útočníci, jako dobyvatelé hradů, rozebrali si nesmírné poklady, a jak praví Cato, nazmar zakrátko přišlo, co získáno za dlouhou dobu. Neboť z takového bohatství nezbyl ani kousek látky, aby jí byla pokryta jejich těla, nýbrž bez rakve a bez pohřbu byli dne 27. října Božej a jeho syn Borut jako hovada nazí vhozeni do jámy...’ (Kosmas 2011,

166, 167).³ In this case, Božej and his son Bořut were thrown into the pit as part of the power struggles that took place in the early medieval kingdom. The main reason for such an action was to dehumanize the remains as much as possible. Other members of the family also met an inglorious end. The chronicle mentions how *'Neboť jedni byli vedeni na tržiště a jako dobytek skoleni, jiní byli na hoře Petříně sřati, mnoho jich bylo povražďeno v domech nebo na ulicích...'* (Kosmas 2011, 167).⁴ The findings recorded in early medieval settlements were certainly not about settling scores among the upper classes. However, the form in which the skeletons are found in most cases speaks of the indifference of the survivors to the further fate of the body. It even suggests contempt or disgust for the remains. It is unlikely that a community would treat its valued member in this way – rather, it may be a kind of additional punishment. Someone who had transgressed against established rules may have been thrown into the pit.

This hypothesis, however, cannot be applied comprehensively, to all the remains found in the settlements. Certainly, young children did not commit such misdemeanours to be punished by being thrown into an unused pit, and yet we find them in such situations. A one to a one-and-a-half-year-old child was found in cylindrical storage pit 27 in Mužla-Čenkov, at the Orechový sad site (Hanuliak/Kuzma 2015, 279). In the same settlement area, a ten- to an eleven-year-old child was discovered in cylindrical storage pit 438 with a niche, with the child's lower limbs resting in the niche (Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993, 160).

Children's remains are often found outside the place where the community usually buried. Already in the Neolithic period, children's graves appear, which differ from those of adults (Čermáková 2007, 17). During the duration of the Roman Empire, children did not have the right to burial until the first teething, and infants were therefore buried under the hearth or in front of the house (Unger 2006, 127). In medieval burial sites, we often encounter the absence of especially the youngest children, or their proportion is smaller than it should be

(Tomková 2003, 584). It is the lack of integration of younger children that may be the reason why some individuals were buried in settlement pits. This method may have represented an 'alternative route' to burial if they were not allowed to rest on the burial ground. Applying a highly pragmatic, unimaginative approach, depositing children's remains in a settlement pit appears to be the easiest way to dispose of them. In Bohemia, several cases have been documented in which the skeletons of the youngest children have been found in pits together with animal bones as waste after meat consumption (Unger 2006, 130).

The proximity of settlements with finds of human remains and regular burial sites is known from several Slovak sites. In Cífer-Pác, in the Drahý location, two cases dating back to the 10th c. have been recorded. In feature 4/7 there were three individuals buried in the prone or semi-sitting position, in feature 32 there were four individuals in the prone position (Zábojník 1985, 208). Anthropologically, the skeletons in the pits were determined to be individuals between the ages of *maturus* and *senilis*, of which four individuals could be identified as female and three as male. In addition to the human skeletons, a horse skull was found in feature 4/7. Unspecified animal bones were also discovered in feature 32. The pits were pear-shaped, but no traces of grain residues were found in them, both of them were, moreover, located between graves. For this reason, their settlement function is questionable.

A structure with seven men was found at 3–5 Ventúrska ulica in Bratislava, which, unlike the previous ones, is not situated near a burial site (Vallašek 1972). The individuals were resting in a circular pit in unnatural positions, the pit having a secondary use in this respect – originally it may have served as a well (Vallašek 1972, 246). A disjointed wreath of iron hrivnas was uncovered at the edges of the pit. In addition, animal bones and sherds were found in the backfill. Beneath the human skeletons was a layer of almost burnt clay. Unfortunately, the remains could not be subjected to anthropological analysis, as they disintegrated after being removed from the pit.

³ 'Božej in the village of Libice, unfortunately, did not know anything about his fate. While he was sitting down to lunch with his son and wife, a boy came up to him and said, 'Look, sir, at the crowd of people who are rushing across the fields in great confusion.' But he replied, 'They are returning from the battle, may they come with God's blessing.' He had not even finished speaking, when behold, the fierce Beauty opens the door and flashes his drawn sword, crying out: 'Away with thee, thou villain, away with thee, thou wretch, who hast slain my kinsman Thomas without cause in Lent.' And his son Borut arose, saying: 'What do you, brethren? If it is ordered that we should be taken captive, we may be taken captive without weapons and without noise.' And then, without knowing it, they plunged a sword into his belly up to the hilt. And at that moment the sword, still covered with his son's blood, was thrust into his father's throat. And the assailants, like the conquerors of castles, dismantled their immense treasures, and, as Cato says, what was gained over a long time was soon lost. For of such riches, there was not a bit of cloth left to cover their bodies, but without a coffin and without burial, on the 27th of October, Božej and his son Borut were thrown naked like beasts into the pit...' (translated by L. Nezvalová).

⁴ 'Some were led to the marketplace, and as cattle, they were slaughtered, others were beheaded on the mountain of Petřín; many were killed in dwellings or the streets...' (translated by L. Nezvalová).

The presence of animal bones, eggs, iron artefacts, and charcoal in the settlement features at the same time as the human remains could be indicative of ritual ceremonies that may have been performed when the individuals were deposited. However, due to the nature of the archaeological sources, we are unable to interpret them satisfactorily. They could, nevertheless, also be indicative of the waste function of the features, with the placement of bodies in such features indicating the aforementioned indifference or desire to dishonour. Death as a result of an epidemic would also come into consideration. Moreover, if the deaths occurred at the same time or shortly after each other, there may not have been time to dig corresponding grave pits for everyone, especially if the survivors were still suffering from the disease.

In the case of the feature from Bratislava, Ventúrska ulica, we can also consider a makeshift burial of combatants who may have fallen in a war clash. A 12th–13th c. find from Palárikovo (*Benadik* 1975, 23; *Hanuliak* 1997, 163) could also be related to the battle. Four individuals, one male, one female, and two juveniles, were found in a square pit house. The dwelling was to have been destroyed by fire and the dead were to have been violently killed. This misfortune is linked to the Tartar invasion.

Nine individuals were discovered in a 9th–10th c. settlement in Nitra-Tržnica (*Bednár/Fottová* 2003; *Nezvalová* 2022). The cause of their death was not found out by anthropological analysis. Besides them, animal bones and pottery were also found in the pit. Eleven graves from the 9th to 11th c. were also discovered in the vicinity. It is uncertain whether they were excavated after the settlement's demise or whether they existed simultaneously with it (*Bednár/Fottová* 2003, 307). There was no layer between the lowest deposited individual and the bottom of the feature, so the individuals may have been dumped into the feature when it was in use or shortly after it ceased to function (*Jakab* 2003). The body of a 20–30-year-old female was first found on top of the feature, with a backfill between her and the other bodies indicating her later burial. The remaining deceased were probably buried at the same time. Most of them were males aged between 20–50 years, in addition, there was one juvenile aged 12–15 years and one 20–30-year-old female. However, none of the skeletons had injuries that could confirm that they had died during combat. The report by *J. Jakab* (2003), also described in more detail in another paper by the author (*Nezvalová* 2022), describes exactly how the individuals were thrown into the feature. Based on this evidence it is not possible to

interpret the feature as the clear result of a violent combat encounter as suggested by *M. Hanuliak* in his study (*Hanuliak* 2020, 88). The provisional burial of individuals that might reflect turbulent times could confirm the radiocarbon dating of the bones from this feature.

According to oral information from *K. Daňová*, a feature with several human individuals piled in one pit at Dolné Krškany was thus uncovered in 2021. The feature was located approximately 250 m from a Great Moravian burial site and was dated by ¹⁴C dating to approximately the end of the 9th c.⁵ Whether it was part of a settlement will only be possible to ascertain once the research has been evaluated. If a similar dating were to be demonstrated for the Nitra-Tržnica find, the deaths of the individuals may also have been the result of turbulent times, and these features could reflect the possible harshness of the period at the time of the demise of Great Moravia.

The upper part of the human body was found in feature C33 also in site Nitra-Tržnica (*Bednár/Fottová* 2003, 305, 306). However, it seems, according to a picture of *M. Hanuliak* (2020, fig. 2: 3) that the feature was not uncovered whole, so the rest of the body could have been destroyed with the rest of the feature.

For individuals who died on the hillforts, in the area inside the fortifications, it is also necessary to consider the possibility that the individuals could not be buried in the burial ground because of the immediate danger to the living. This can be attested by the finds from Mužla-Čenkov, which, according to the latest interpretation of *M. Hanuliak* (*Hanuliak/Kuzma* 2015, 129), come from one time period that corresponds with the period of the demise of Great Moravia. Thus, they could have been victims or died during one of the combat clashes that undoubtedly took place in this period.

Some individuals may also have been victims of murder, and the dumping of their bodies was a way of disposing of them inconspicuously. This does not only apply to adults but also to new-born infants. However, in the recorded cases, it was not possible to identify potential victims.

Evidence of human skeletons found in settlements may evoke the use of defensive practices against the dangerous dead. This issue is still relevant. In our territory, this topic has long been dealt with by *M. Hanuliak* (e.g. *Hanuliak* 1997, 173), who has observed these manifestations in burial sites of the time, but also in individuals found in settlement features. It should be noted, however, that according to the recent interpretations, he has abandoned

⁵ The burial site evaluation was published by *M. Hanuliak* (2019a).

them (*Hanuliak/Kuzma 2015, 129*). These practices include burial on the side or stomach, unusually bent limbs, and unnatural head positions. It was the coincidence in the burial of individuals in burial sites and settlements that should have made the reasons for the burial of individuals in those contexts identical (*Hanuliak 1997, 176, 177*). Individuals found in settlements were supposed to represent a risky group that could return among the living, i.e. revenants. The placement of the body in a settlement feature was meant to be a form of prevention against the potential harmfulness of the dead. It was through the use of this ritual that negative manifestations could be attenuated and it was, therefore, safe to place the deceased near the living community.

This reasoning cannot be applied unquestioningly (if only because of the principle underlying revenantism) to individuals deposited in settlements. The revenant or returnee represents the dead who, for a variety of reasons, returns among the living. One category of revenants consists of those whose return has been due to the neglect of some of the requisites belonging to burial. The latter then returned to demand that this condition be rectified (*Navrátilová 2005, 117*). If the Great Moravians truly believed in the return of this group of the unfortunate, their primary goal would have been to bury them in accordance with all customs. The individuals found in the settlements in the territory in question, by virtue of their burial, do not usually fall into this category.

The second group consists of those revenants who have committed something against the rules of the community, whose death was something special, who was violently killed, or who committed suicide (*Navrátilová 2005, 118*). Since these people were expected to return, efforts had to be made to prevent their return. This was to be manifested, among other things, by the performance of preventive rites and measures to prevent the dead from rising from the grave. In the case of the revenants *J. Mjartan* (1953, 115–117) still in the 20th c. mentions laying the dead on his stomach, fastening his hands or clothes against the coffin, pouring poppy or millet into the grave, etc. Distance may have been one of the means of protecting oneself from a potential returnee. Murderers or suicides were also buried at crossroads, the boundaries of cadastral areas, precisely so that they would not hit back home (*Halliday 2010, 81*). In the Early Medieval period, burial sites were separated from settlements by a sufficient distance, possibly by natural barriers (*Hanuliak 2004, 52, 53*). These factors certainly played a role and may have

constituted 'bonus' protection by separating the world of the living from the world of the dead. Therefore, there is no reason to consider the intercepted measures at the settlements as equivalent to those at the burial sites. All available means had to be used to discourage the risk of return. Thus, there was no reason to bury revenants in the settlements.

INDIVIDUALS AT CEMETERIES

At cemeteries, we found individuals buried in unusual positions, atypical orientations, or with signs of posterior interferences. These graves have attracted interest from the beginning of archaeological research (in the Middle European area, e.g. *Borkovský 1939*). In Slovakia, these graves have been found at 43 sites, whereas by 2004, for comparison, 275 cemeteries with 3410 flat graves dated to the 9th and 10th c. were recorded (*Hanuliak 2004, 27*).

Atypical body position

As the individuals were mostly buried in a supine position, atypical positions represent the findings of skeletons placed in a prone position or on the side. Although there are also variations in the supine position where the head may have been tilted to one side or the other, the lower limbs may have been slightly bent or crossed, and the upper limbs may not have been placed along the body but may have been placed, for example, on the chest. Some of these shifts may have been related to taphonomic processes that took place on the body after it was placed in the grave (on this issue: *Prokeš 2007, 17–22*) and thus were not intentional. In the case of the burial of one or both upper limbs in the abdomen or chest area, these manifestations are considered to be more a manifestation of the survivors' choice and, therefore, have not been included in this study. In Slovakia, 73 individuals were found in atypical positions at 22 localities.

At least 17 individuals were buried in the prone position (Pl. I; II), and only in three cemeteries more than one such skeleton has been found (Pl. I: 4; II: 1–3; three such individuals are recorded in Bratislava-Devín; *Plachá/Hlavicová/Keller 1990* and Borovce; *Staššíková-Štukovská 1986, 98*; four in Trnovec nad Váhom; *Točík 1971*).⁶ Among the anomalous graves, they form the least numerous group.

No distinguished exceptions were noted when considering the location of graves within the site

⁶ The burial site in Borovce has not yet been completely published and there is only a brief mention of these individuals, so the number of such buried individuals may not be final.

area. They were not isolated or otherwise significantly differentiated from traditional graves. In the case of Trnovec nad Váhom, the individuals in the prone position are concentrated in the south-eastern part, with a relatively large empty space between them. However, they are located among other graves in which individuals were buried in a standard manner. Here the problem of dating the cemeteries comes to the fore, as they are often only approximately assigned to a particular period and the phases of burials are not distinguished. In such cases, graves that were originally located on the edge of the burial ground may have been surrounded by regular graves over time, either because their location or uniqueness may have been forgotten with the passage of time, or a lack of space may have been the cause. This is especially true for larger burial grounds. The burial sites in Moravia at Rajhrad (*Staňa 2006, 34*) and Olomouc-Nemilany (*Přichystalová 2014, 218*) may point to a special emphasis on burying individuals in atypical positions. At Rajhrad, a group of skeletons deposited in the prone and lateral position was concentrated in the central part of the burial site on its southwestern edge. The graves were concentrated in an area to the north of a trough that may have originally enclosed the older part of the site (*Staňa 2006, 34*). However, it should be borne in mind that the other three deceased in the prone position were freely scattered among the regular graves, and also that the trough may not have enclosed the older part of the burial site according to more recent research (*Hendrychová 2014, 106, 107*). In Olomouc-Nemilany, grave 20 (man 30–40 years old; *Přichystalová et al. 2014, 37*) was located with two other burials at the boundary of two main groups in the burial ground (*Přichystalová/Kalábek 2014*, plan of the burial ground). Grave 17, with the second individual (woman 25–35 years old) deposited on its abdomen from this burial, was excavated at the edge of the south-eastern group of graves, its centre line oriented transversely to the other burials (*Přichystalová et al. 2014, 34*). This case may suggest her posthumous exclusion from the community.

The cubature of the burial pits could not be quantified in most cases because their metric data have not been published. In some, only their depth was given. This may have been influenced by the inappropriate pedological composition, in which the outlines of the grave pits were indistinct. The level from which the depths of the graves were documented should also be considered in the evaluation. There are known cases indicating the depth of graves from the level of detection, also data measured from the present ground. While we can give the dimensions of the pits, no universal

rules can be deduced from them. The depth of the pits ranged from 35 to 140 cm, covering the range of seven of the nine depth grades delineated in the work of *M. Hanuliak (2004, 75)*. None of the graves were deeper than 140 cm, so the deepest categories were not represented. Thus, this finding does not support the hypothesis that revenant grave pits were dug as deep as possible to prevent the undead from returning. However, graves must also be considered in the context of burials, as some soil types require more effort to excavate a pit than others.

There were several differences in the position of skeletal remains resting on the abdomen. In grave 24 at Závada, the left upper limb was found twisted behind the back (*Bialeková 1982, 134*). Some individuals had their lower limbs crossed (*Devín, graves 34 and 85; Plachá/Hlavicová/Keller 1990, 46, 58*), which may be related to their binding (*Prokeš 2007, 27*). For some graves, the details of their position are not given more precisely and they are referred to only as crouched in the prone position.

The orientation of the individuals in most graves does not differ from the usual one. As a standard, the bodies of those buried in this period tend to be placed in a W – E direction, possibly with deviations towards the southwest and northwest. Seven of the deceased were found in this way. Deviations towards the southwest or northwest from the usual direction occur regularly and there is no need to look for specific reasons behind them – they are usually caused by the configuration of the terrain (*Hanuliak 2004, 112*). Greater attention should be paid to graves where individuals were buried atypically, i.e. in the E – W or N – S direction and vice versa. Three of the deceased fell out of this course. All individuals were oriented in the opposite E – W direction, in graves 62 at Devín (*Plachá/Hlavicová/Keller 1990, 54*), 34 at Nitra-Pod Zoborom (Pl. I: 1; *Chropovský 1978, 104*), and grave 546 at Trnovec nad Váhom (Pl. II: 2; *Točík 1971, 182*).

Four individuals in the graves were identified as female or possibly female, a male was found in one grave. Women were also more likely to be buried in this position in Moravia (*Nezvalová 2018, 15*) and Bohemia (*Štefan 2009, 148*). In Poland, the situation is the opposite, with males lying on their stomachs dominating the graves, no children were found in this position (*Gardela 2011; 2012*). This difference may be due to Scandinavian influences, where mainly males are also found in the prone position (*Gardela 2011, 49*). According to the author's more recent interpretations (*Gardela 2017, 92*), the graves of such individuals are concentrated in areas where a legal culture was developing and thus may have been an application of justice and a form of punishment.

In Slovakia, no children were found in this position, these were juvenile to adult individuals. In Moravia, adults also dominate, only at the burial site in Prušánky were two children found, one aged 7–8 years, the other aged 13–14 years (Klanica 2006, 142, 176). According to anthropological analyses of grave 215 from Malé Kosihy (Pl. I: 2), a woman of *maturus* age suffered from a blockage of the fourth and fifth lumbar vertebrae due to trauma or an inflammatory process, and the inflammatory process altered the cranial surface of the body of the first sacral vertebra (Vondráková/Hanuliak 2006, 372). This condition must have caused her severe pain in the lumbosacral region.

An inventory was found in only one individual. A vessel was found in grave 548 in Trnovec nad Váhom (Pl. II: 3; Točík 1971, 182). Vessels do not belong to the prestigious inventory. This phenomenon is also common in Bohemia (Štefan 2009, 146), Poland, and Scandinavia (Gardela 2011, 47). As the graves have minimal or no equipment, it is difficult to date them more precisely. Often, we can only determine them approximately according to the duration of the cemetery, so if the burial site is extensive and burials were dug there for a long time, it is impossible to date the grave more precisely.

As one of the few practices, the prone position is also mentioned in historical and ethnographic sources. During cholera epidemics, the dead were placed on their stomachs as a precaution. During an epidemic of humans, cattle, or another tragic event, the survivors could open the grave of the recently buried and turn the corpse face down (Hoššo 1975, 158). As late as the 20th c., individuals considered to be vampires were still buried in the face-down position (Mjartan 1953, 115). Given the considerable distance in time from the period we are examining, the question arises as to whether it is at all possible for this custom to have persisted for many centuries, and what and how many transformations it underwent during that time. L. Gardela (2017, 105) had a correct observation on the use of modern sources in the interpretation of graves when he pointed out that in the case of the modern sources the dead were placed on their bellies only after the grave had been reopened, whereas in the Early Middle Ages no traces of grave reopening have been found, and thus it is likely that they were buried in this way deliberately for the first time.

Unfortunately, there are no surviving written sources from the period in the area under analysis that comment on burial customs. The existing written records are quite distant, both in time and geography. According to the period sources, King Pippin the Short was buried lying face down on a cross. This position was an expression of his repentance

(Štefan 2009, 156). With the gradual consolidation of Christianity in the Great Moravian environment, it is, therefore, necessary to take this hypothesis into account.

Particularly in the case of individuals lying on their stomachs, who appeared to have been dumped into the pit, one might consider the careless or hasty execution of burial rites, perhaps linked to the low social status of the individual. Strangers who did not integrate sufficiently into the community may also have been deposited in this way. In the context of researching the issue, it is worth mentioning grave 7 found at the burial site in Tetín, Bohemia (Kubálek et al. 2008). It contained an individual placed in the prone position, who had a health handicap, as he was probably born with a skull cleft (Kubálek et al. 2008, 648, 649). From a medical point of view, he certainly required special care. His handicap had a high probability of injury and infection and yet he lived to a relatively old age (*adultus* I, 20–30 years). This deformity was probably accompanied by physical or mental disabilities. Therefore, a possible reason for this position of the corpse's deposition is also the physical or mental deformity of the individual and his or her associated difference and lack of integration into society. The difference from the majority society could also be confirmed by the discovery of a man from Břeclav-Pohansko (JP/129, found in feature 205), who had a gracile physique and thus differed from the majority of men in the southern bailey, which is usually interpreted as a settlement of warriors (Přichystalová 2010, 144).

It could also be an example of protection against hexes taken to the extreme (Gardela 2017, 102), which was widespread throughout the world and also occurred in the Slavic environment.

In the case of individuals from burial sites, burial in this position evokes some form of punishment, or the consequence of the 'act', or it could have been the aforementioned lack of integration of the person into society, whether for psychological, physical, or possible alien reasons.

In the case of the graves at Devín, all three individuals had their legs crossed, which might suggest that they were tied. According to A. Reynolds (2009, 165), in England such individuals may have been hung upside down – in the *Harley Psalter*, the inverted crucifixion is depicted in this way. Individuals may have been hung in this way after being hanged. It also mentions that Jews were hanged in this way. In the late Middle Ages in southern Germany and Austria, dogs were sometimes hanged with them, to send the individual to an 'environment of non-humans'.

In 1619, in the Silesian town of Świdnica, a case was recorded of a woman who was buried alive

and her body was subsequently pierced with stakes as punishment for the murder of her two children. L. Gardeta (2017, 100) compares this case to the discovery of a woman in grave 110 from the Starý Zámek site, where there is a possibility that a woman in the prone position may have been buried alive and her body pierced with three stakes. Those two sites are quite close to each other, so he suggests the possibility of continuity of burial rituals in this territory.

Women may also have posed a danger in terms of magic and superstition, as a form of priestesses. Their existence would certainly not have suited the priests who were trying to establish Christianity as the dominant religion. So, women may have been put in this position deliberately, as a sign of some kind of humiliation, or just as a way of repenting for their way of life. Alternatively, they were to be denied access to the Christian afterlife. Fear of their 'abilities', which they must have already possessed during their lifetime, may also have played a role, and the aim of the measure may have been the aforementioned prevention of a return from the underworld. There have been recorded cases in modern society (Kyll 1964, 178, 179) where witches were to be buried face down because society feared that their soul might leave their bodies through their mouths. Such a case was also supposed to have happened in Hungary in the early 20th c. and may have reflected practices in the past.

Because the burial of an individual in the prone position as a way of repentance could be counted on mainly in societies where Christianity was more firmly rooted, or it would be more likely that such an individual would be found in church cemeteries, we can rather count on negative causes of burial of these individuals in the case of the Slovak finds. Although it may not have been a preventive measure against the return of the deceased from beyond the grave, these individuals may have been buried in this way as a form of punishment. The positive side, however, can be found in the fact that even though these individuals may have sinned, they still remained buried in the common cemetery and were thus not completely excluded from their community after death.

In Slovakia, 69 of the deceased were buried in the lateral position (Pl. II: 4; III–VIII), a somewhat higher number than in the prone position. As in the case of individuals on their stomachs, this position is attributed to the potentially dangerous undead who may have harmed the living (Hanuliak 1998,

102). Their exclusion from society, or possible endangerment of the survivors, could be confirmed by their position within the burial grounds. Graves are usually placed among individuals with the body in a standard position and orientation. If multiple such graves are present at a burial site, they are not concentrated in one location. In Trnovec nad Váhom (Pl. VII: 3–9; VIII), unlike the graves in the prone position, these graves are located in the northern and western parts of the burial ground, but it is not clear whether this could be related to the dating of the graves or other causes. Most of the individuals buried on their sides were interred in a somewhat crouched position. Only the individual in Bešeňov (grave 119; Kraskovská 1958, 424) was stretched out. In addition to the atypical orientation, 15 graves were additionally oriented transversely or opposite to the established orientation, which multiplies the distinctiveness of these graves. However, determining why this was the case is currently impossible.

There were four females and nine males interred in this position, thus males predominate, but a further 36 individuals, after excluding children, did not have their sex determined. In contrast to the prone position, children were also frequently buried in this position. In Čakajovce, in graves 587 (Pl. IV: 3) and 672 (Pl. IV: 4), young children (in the case of grave 672 it was two new-borns and in grave 587 it was a 6-month-old baby) were buried on their sides together with adult individuals (Rejholcová 1995b, 64, 75).⁷ In both cases, the individuals were also interred in an east-west direction. Considering the age of the infants and the fact that they were attached to an adult it is not necessary to view this position only in a negative light. In children this young, it may be a case of being placed in the natural foetal position for them. The mere fact that they were buried, albeit with another adult, but placed in a grave and given a burial is indicative of a degree of care and therefore does not appear to be the burial of a dangerous deceased. In other cases, either older children were buried on the side or their ages were not more precisely determined. In the graves, however, they were alone, without an adult.

Grave goods were found in 18 graves. Inventory attributed to male warriors was uncovered in the grave of a 10-year-old child in Bojničky (knife, spur, strap ends, eyelet loops; Bialeková 1993a, 227, 228). For most of the buried we register items commonly found in burials from the 9th–10th c.

No factors come to the fore in the position on the side, allowing us to observe certain tendencies in

⁷ In grave 672 was buried an adult woman and two newborns, she had two earrings and a knife (Rejholcová 1995b, 75). They were all interred in the ESE – WNW direction. In grave 587 a man of adultus age and a child were interred. The man had rather rich equipment: a bucket, a spear, a sword, an axe, an iron chair, a knife – a razor, a knife, a forging, and the bones of a hen. Both were lying in a SE – NW direction.

the burial of individuals in this position. Perhaps this is due to the fact that the side-lying position exhibits a great deal of variability, and what one author might classify as the deceased in the side-lying position would be classified by another author as a standard, but slightly skewed, position. It is also often not possible to judge whether the skeletal displacement may also have been due to taphonomic processes. The absence of data on the degree of crouching of the individual also many times does not allow us to distinguish between individuals buried in the extended position on their side and those crouched on their side, between which differences could perhaps be traced.

There were also individuals buried in different positions at the burial sites. However, these are only rarely encountered. They suggest that the burial ritual may have been even more varied in the Great Moravian period than it appears. In Slovakia, a seated position has been recorded at the burial site in Čakajovce (grave 415; Pl. IX: 1; *Rejholcová 1995b*, 45). In Moravia, it was also possible to register a kneeling position or the position of the upper limbs behind the head (Mikulčice-Klášteřisko, grave 1051; *Klanica 1985*, 499, 500; Mikulčice-Klášteřisko, grave 1042; *Klanica 1985*, 494; Staré Město-Na valách, graves 185a/AZ, 198/AZ, 203/AZ, 187/51; *Hrubý 1955*, 78).

In the above-mentioned individual from Čakajovce, grave 415 (Pl. IX: 1), according to the author of the research, the sitting position was probably the result of an unspecified disease (*Rejholcová 1995b*, 45). The buried individual had his skull slightly overturned, his upper limbs crossed and pulled to the mandible. He was a man of *senilis* age. A buckle was found in the grave under the left pelvic bone. Interesting is the trough-like folding of the grave pit bottom, which the mourners could have formed precisely because of the deceased's medical anomaly (*Rejholcová 1995b*, 45). The situation is slightly reminiscent of the case from Borovce. There, in grave 22/86, a woman was buried who had a pronounced hump probably as a result of tuberculosis (*Staššíková-Štukovská et al. 2006*, 217). The hump must have caused her great pain – moreover, her altered appearance must have attracted attention (*Staššíková-Štukovská et al. 2006*, fig. 16). As a result of her illness, the woman could not walk upright and probably had to sleep on her side. Nevertheless, she was placed in the grave in an outstretched position on her back. This was achieved by the survivors with wooden construction. Thanks to it, the woman rested in a kind of cradle, which allowed her to be buried as reverently as possible (*Staššíková-Štukovská*

et al. 2006, 218). Above the grave was documented a hearth, which could have had both a purifying effect from negative influences and a commemorative character. Moreover, the grave ‘... does not form a row or group with other graves and is not disturbed by any or younger graves...’ (*Staššíková-Štukovská et al. 2006*, 218). It is not located at the edge of the burial site but is placed almost in its centre. The fact that the grave was not disturbed even later was probably helped by its marking in the form of a structure and a long-lasting fire, which may indicate that the burying community knew about the uniqueness of the deceased. The same can be stated in the case of an individual from grave 229, also found in Borovce, who suffered from cancer (*Staššíková-Štukovská et al. 2005*, 456, 457) and who, despite his illness, was buried in a group of men with rich furnishings, although no finds accompanied him on his journey to the grave itself. The woman in grave 422 in the same burial site also suffered from a disease that, although not causing dramatic changes in appearance, may have made her partially different in appearance from the rest of the population (*Staššíková-Štukovská et al. 2005*, 457). She was buried in a part of the burial ground where superposition of graves is common, due to the meeting of different burial phases in the burial ground. Despite this, the grave was not disturbed (*Staššíková-Štukovská et al. 2005*, 447, 448), and even traces of a wooden structure were found in it. In the case of these individuals, we can thus observe that the manifestations related to the disease, did not have a discriminatory character in individuals within the community, which would have resulted in the need to apply apotropaic practices to them.

Atypical orientation

Deviations in orientation occur more frequently than atypical positions in burial sites.⁸ Graves with a different orientation are also found in burial sites where the deceased buried in atypical body positions are not recorded. In the case of different orientations, two basic deviations are distinguished. Less numerous are the south and north orientations, in which the graves are oriented across to the general direction of the grave pit and in which the different methods of body burial must have been planned during the actual excavation of the grave pit. The eastern directions are more frequently recorded, forming the most numerous of the variations in the placement of the deceased in the grave, and greatly

⁸ Specifically, these are orientations in the east-west and adjacent directions (NE – SW, SSE – WNW, SSE – WNW, SE – NW) and in the south-north or north-south direction (S – N, N – S, SW – SSE, SE – SSE, SE – SSE, SSE – SEE, SSE – SSE).

predominate over those buried in an atypical position and individuals placed in the northern and southern directions.

There were 65 individuals buried in the N – S, S – N, and adjacent azimuths. The body position of the individuals was dominated by the usual supine position, which was found in 34 cases. The deceased in the stretched position had both upper and lower limbs extended along the body in most cases. In a few cases, the arms were noted to be slightly or more bent towards the waist. There were 9 males and 10 females and 5 children buried in this direction. Interestingly, only males with age over 40 years were found buried in this direction. For females, all age categories were represented.

Inventory was found in 23 graves, i.e. slightly more than 41% of the graves. This is a little less than is common in burial sites in general (for comparison *Hanuliak 2004*, 123). The representation of artefacts varied in terms of both number and composition. Knives (12 graves) and vessels (11 graves) were the most common. The equipment usually consisted of one, two, or three items. A combination of a knife with a vessel, or with another artefact, was frequent. Although most of the graves contain features that are not considered to be rich, we also record a few with above-average equipment. An inventory typical for more prominent men was found in Devín-Za kostolom in grave 9 (vessel, bucket, spearhead, knife fragments; *Plachá/Hlavicová/Keller 1990*, 40).

In the E – W direction and adjacent azimuths, 159 individuals were buried at 29 sites. Interesting in this respect is the cemetery in Bešeňov, location Papföld, where all individuals were buried in this way (*Szőke/Nemeskéri 1954*). The dominant position of the individuals oriented in the east-west direction and its variants was extended (106 individuals). However, we also record individuals buried in the prone position (3 individuals) and lateral position (12 individuals).

There were 38 females and 26 males buried in this orientation. There were 39 children, 37 individuals had no age or sex determined. Grave inventories were found in 79 cases. The most frequently recorded finds were those regularly found in early medieval graves – knives (32 graves) and vessels (19 graves). Of the jewellery, earrings were the most frequently found (22 graves). Among the individuals buried in the eastern directions, there were also those whose grave inventory can be considered above standard. Grave 788 at the burial site in Čakajovce contained a knife, sickle, axe, bucket fittings, spurs, buckles, tongue-shaped strap ends, and frame-shaped eyelet loops (Pl. IX: 3; *Rejholcová 1995b*, 88), thus it contains attributes that are usually attributed to male warriors.

Mongoloid features were found in graves 24 and 31 at Závada (*Bialeková 1982*, 136), where one of the deceased was placed on his stomach and the other lay in an E – W line. In both cases, they were probably female. However, Mongoloid features were also present in this burial site in nine other individuals who were buried regularly. Similarly, this is true for other individuals with proven pathological changes on the skeleton. In Nitra, in the burial site Dolnozoborská cesta, in grave 42 (Pl. IX: 4), a man, oriented in the NE – SW direction, aged between 40 and 50 years (*Jakab 1978*, 134), was found to have tuberculosis of the ninth to twelfth thoracic vertebrae and the first cervical vertebrae (*Jakab 1978*, 144). The diagnosis caused their deformity and subsequent hump. However, the individual was placed in the grave in an erect position, despite the handicap.

Based on these findings, we conclude that the deformities and pathological phenomena detectable on the skeleton in the vast majority of cases did not play an important role in the decision for atypical burial. In almost all cases, we can find individuals with the same anomalies buried in a particular burial site also in a regular manner. A unifying element is absent in the archaeological material, as individuals with the aforementioned physical features lack a universal measure that would link them, and for which a non-standard burial without an observable system is applied.

Individuals interred in the opposite direction to the established one represent a diverse group of individuals that must be analysed separately. In this group, we find both the deceased whose equipment can be considered above standard, and those buried without equipment in an atypical position. An example is the burial site in Čakajovce (*Rejholcová 1995a*; *1995b*), where 25 deceased were oriented in the E – W and related directions.

Of interest is grave 226 (Pl. IX: 2; *Rejholcová 1995b*, 25), in which a woman of *maturus* age was interred in a SE – NW orientation, i.e. opposite to the majority of those buried there. It was located on the north-eastern edge of the burial site. The grave inventory contained, among other things, four preserved mosaic beads, which are rarely found at sites in Moravia and Slovakia and usually only in one or two pieces (*Ungerman 2005*, 725). The eyes on the mosaic beads may have had an apotropaic function. In the same way, the so-called serpentine pendant (after *Ungerman 2005*, 730) or the Těmice type pendant (after *Chorvátová 2015*, 164) suggests that the person may have been endowed with certain special abilities that determined his or her special place in society and that may have influenced the reserved burial place. These pendants are associated with women or girls, the moon, and fertility. The lunette

and the associated moon also have a relationship with exceptional abilities and knowledge. Moon goddesses were also considered goddesses of magic and sorcery (Chorvátová 1998, 138), which would signal the function of the woman from grave 226. It was she who may have served the community as a 'spirit guide' who had magical and healing powers (Přichystalová/Boberová 2020, 126). A similar situation has been found at the Michal nad Žitavou site, location Domovina. In grave 36/56 they uncovered a woman whose body was placed in the orientation ESE – WNW (Točík 1971, 197). The grave was situated on the southern edge of the burial site. The woman wore the first type of the so-called serpentine pendant on her neck, in the shape of two side-by-side coiled serpents with their tails, touching and their heads pointing towards each other (Unger 2005, 730). In this case, too, therefore, we can consider the burial of a woman with exceptional abilities. Moreover, these graves date from roughly the same period, a time when inhumation burials began, and the two burial sites are not so far from each other.

In the case of the east-west orientations, the Čakajovce are specific, as most of the grave pits were of an above-standard size, and some even contained above-standard equipment (Rejholcová 1995a, 8). In this case, it is possible to speculate on the hypothesis that these individuals also belonged to a marginal group, but one that was on the 'positive' fringe of society. Even the richly furnished male grave (grave 788; PL. IX: 3; Rejholcová 1995b, 88), considered to be the oldest inhumation grave in the cemetery, was oriented in the opposite direction. We can therefore speculate that, in the case of this site, the deceased who played a prominent or leading role in the community were deposited in the opposite direction. A parallel could be sought in the 17th c., when priests were oriented in the opposite direction to the established direction of burial (Unger 2006, 110), and were supposed to face their congregation even after death. Thus, these persons too could 'lead their fellows safely to the afterlife'.

Excessive grave pits were also recorded at the burial site in Veľký Grob, where two (graves 87 and 101; PL. X: 1, 2) had a volume of more than 10 m³ (Chropovský 1957, 183, 185). Interestingly, in this burial site, in the ESE – WNW, and E – W directions, exclusively women were buried. The graves of men, although also some with excessive volume, deviated to the south, in the SE direction. From Moravia, there are known sites where almost exclusively men were buried in the opposite direction. At the Holubice burial site, men (11 individuals) and children (8 individuals) were buried in the opposite direction. Only one woman buried in the E – W direction was found (Geisler 1992, 362). An analogous situation

was supposed to be in Vícemilice (Šikulová 1958, 99, 100). Interestingly, both sites are geographically quite close to each other. We have no documented cases of this kind in Slovakia. In contrast, gender orientation is common in 11th–12th c. Poland and Eastern Europe (Unger 2007, 49). According to A. Koperkiewicz (2003, 316), this is related to dualism, which is strongly rooted in the mentality of Indo-European peoples.

Posterior interventions

Posterior interventions (PL. X: 3, 4; XI–XIII) found on skeletons in 9th–12th c. graves in the studied area can be divided into two large groups – accidental and intentional. The accidental ones include those interventions in which the grave was not disturbed deliberately – the consequences of sand or clay extraction, agricultural work, etc. Their primary aim was not to damage the grave.

Under accidental interventions, we can also include the activity of animals, demonstrated for example at the burial site of Nitra-Šindolka, where several graves with the presence of animal burrows have been documented. A skeleton of a small animal was even found in grave F95 (Fusek 2011, 121, 122). Tree roots may also be responsible for the movement of bones. A documented case comes from Moravia, the site of Pohansko-Jižní předhradí, grave 3 (Přichystalová 2011, 28). Individual bones may have been broken during the collapse of a wooden structure (Prokeš 2007, 19). In Mikulčice, in the burial site near the 6th church, several graves were disturbed during stone quarrying (Profantová 2003, 50).

The disturbance of an older grave during the excavation of a new one can also be described as an accidental intervention. The bones were then, as part of a commemorative act, piled up or pushed aside against the grave wall. Such interventions have been recorded in Moravia in large burial grounds and church cemeteries with long-term burials. The largest number of clusters was discovered at the site of Staré Město-Na valách, where 47 of them were found, and, as the author of the publication V. Hrubý claims, they are related to the disturbance of older graves by younger ones (Hrubý 1955, 73, 74). The placing of bones on the pile represents a reverential way of dealing with the remains, the disturbance of which could not be avoided in multi-layered burials. The same case occurred at another burial site from Uherské Hradiště, the Sady location. Three bone clusters came from graves with possible pre-Moravian dating (Galuška 1996, 76). Also, in connection with the excavation of a pit for a younger grave, bones from grave 79 in

Mikulčice, in the burial ground near the 6th church, were piled together (*Profantová* 2003, 25). Another church cemetery where bone clusters were recorded was at the 1st church in Břeclav-Pohansko. They were found in graves 163 and 322, and in both cases, they are related to the excavation of additional grave pits (*Kalousek* 1971, 106, 177).

Bone clusters have been documented at six sites in western Slovakia. In Lipová-Ondrochov, the bones were piled in a heap, with the exception of the bones of one foot in grave 4/57 (Pl. XI: 6). These remained in their original position (*Točík* 1971, 204). According to the plan, the grave was not disturbed by another grave. Moreover, together with grave 3/57, it is located at a considerable distance from the other graves (*Točík* 1971, plan 3). The second grave from this site, marked 30/57 (Pl. XII: 1), was located among the other graves. Only the skull remained in its original position, the remaining bones were also piled together (*Točík* 1971, 208). At Závada, the bones were also found in the centre of the pit. The grave in this case was disturbed during road construction (*Bialeková* 1982, 132). Graves 20, 24, and 84 at the Bešeňov site, Papföld location, were disturbed in an unspecified way (*Szőke/Nemeskéri* 1954, 116). A bone pile containing the remains of two individuals identified as grave 14 was found at Devin-Staré Vinohrady (*Kraskovská* 1963, 394). A pile of children's bones was marked as grave 19 at this site (*Kraskovská* 1963, 396). In neither case, however, was it possible to determine the contours of the grave pit or the reason for the movement of the skeletons. At Pobedim-Na laze II, the skeleton of a 1–2-year-old child was seemingly piled into a kind of backpack (*Bialeková* 1993b, 182). Because we also encounter relatively shallow graves at this site (*Bialeková* 1993b, 193), perhaps the bones of a child could have come from just such a grave. The grave could have been uncovered after an unspecified time and its remains may have been buried more deeply. Three clusters of bones have been found in Čakajovce (Pl. XI: 2–4). One contained the skeleton of one adult, the second of three individuals, and the third of four individuals (*Rejholcová* 1995b, 7, 8, 10). According to the plan, they were located in a part of the burial site with a denser concentration of graves, but the pits were not disturbed. However, this does not rule out the possibility that they may have come from the originally destroyed graves, whose remains have been clustered together in a single mound. All three were relatively shallow, located at depths of 35–42 cm.

In church cemeteries, bone clusters can be seen as a way of taking a pragmatic approach to dealing with unplanned human remains uncovered. Due to the limited burial space, the longer-term use of the cemetery inevitably led to the disturbance of existing graves. The same situation also exists in the church cemeteries of the High Middle Ages (*Unger* 2006, 60). In this case, it is useless to look for negative connotations.

It is more difficult to interpret these finds in burial sites where there was sufficient space for their proliferation. The bone clusters here are not found in superposition with another grave. It is possible to speculate that the original graves were too shallow and therefore easily disturbed. The bones may have been subsequently collected and reburied so that the dead could rest in peace. They may also have been uncovered in the now-untraceable activity that caused them to be moved. In the case of deliberate disturbance of a grave as a precautionary measure, the utmost caution must be exercised in interpretation. If all secondary grave disturbances are considered, together with the unusual positions of buried individuals and their orientation, which can also be interpreted as a form of such disturbance, these graves make up a relatively large proportion of the sites. The grave pit disturbances mentioned above are concentrated at the same sites. Considering the fact that the implementation of these preventive measures would take a considerable amount of time, we cannot attribute to them all the interventions.⁹ It is always necessary to assess each case individually and not generalize.

The intentional disturbance may also include recent activities such as the activities of detectorists. In fact, the archaeological research itself is a form of intentional disturbance. However, during the research, we also find graves that have been disturbed in the past and it is very difficult to determine when this occurred. Some of the manipulations of the body may have been carried out just after death, before the actual burial. The degree of preservation of individual joint connections can be helpful in determining the time since death in which the manipulation may have taken place. There are two types – strong articulations, which are subject to decomposition only after several years, and weak ones, which may disengage shortly after death (*Prokeš* 2007, 17). However, the strength of the joints is also affected by how they have been stressed during life, and also depends on where in the body they are located. The areas

⁹ K. Marešová in her publication on the burial site Uherské Hradiště-Sady-Na Horních Kotvicích states that it took one worker 5.5 hours to dig a grave pit with contemporary tools. In the case that period tools were used, the time spent digging could have been up to twice as long (*Marešová* 1983, 16). Although the soil at the site in question is heavy, digging in it is more difficult than in loess or sandy soils, shovelling a pit represents considerable effort and consumes a lot of time.

around body openings break down the fastest. The process can be slowed down by the presence of clothing. E. Aspöck (2011, 303), while excavating the Longobard burial site at Brunn am Gebirge, distinguished several stages of secondary grave disturbance. She focused on the state of preservation of the soft tissues at the time the grave was reopened, assuming that the body was buried shortly after death and the soft tissues had not yet succumbed to biostratinomic factors:

1. The grave was opened shortly after burial and the body had not yet begun to decompose, so it could be moved without necessary disintegration. The result may have been an empty grave, a body in an unusual position, or partially pulled from the grave. Graves without the presence of a skeleton have been documented, for example, at the burial site of Malé Kosiň (Hanuliak 1994, 28). Of these, however, 11 belonged to young children, so their remains may have been completely digested. There is also the possibility that they had only a symbolic function. They could have been cenotaphs.
2. The grave was opened during the process of decomposition. The body is held together by ligaments, tendons, or clothing. Body parts may have separated on movement, other parts may have become dislocated in position. Grave 1472 found in Mikulčice in the burial ground near the 12th church corresponds to the second stage of secondary disturbance (Kavánová 2003, 282). The lower limbs of the individual were rotated 180° relative to the rest of the body, so they had to be manipulated while the articulations were preserved.
3. When opened, the body was fully skeletonized but still surrounded by the hollow space of the coffin or other structure. The third degree of disturbance was recorded in grave 128, at the burial site of Holubice (Geisler 1986, 19). The individual bones were arranged to respect a uniform line along the south, west, and north walls. This makes it appear as if the disturbance occurred within a limited space.
4. When the grave was reopened, the body was fully skeletonized and all structures within the grave had collapsed or were not present at all. The skeleton from grave 121 at Malé Kosiň was completely overturned, most of the bones were concentrated in the centre of the grave pit, and none of them were in their original anatomical order (Hanuliak 1994, 28, pl. XXVII: D). The wooden structure in the grave was absent or not preserved.

Secondary interventions are not the domain of Great Moravian sites alone. In French burial sites from the Merovingian period, up to 39% of graves were disturbed, with almost every grave affected in some sites and none in others (van Haperen 2010, 3). On the skeletons from Slovakia, 387 disturbances have been identified. In the case of burials without the presence of a sacred structure, the percentages of dislocated graves vary. Among the sites, Pobedim-Na laze is particularly noteworthy, where up to 65% of skeletons were supposed to have been damaged – in Tvrdosovce, at the Halomi domb location, the figure was 54%. At other burial sites, the number of posterior measures is much lower.

The result of intentional intervention was a deliberate disruption of the skeleton. This was done in order to rob it or for other reasons. Looting was not as frequent in the period under study as in other time periods. Grave robbing may also have occurred in the Great Moravian period. One of the few surviving written sources from this period, *Zakon sudnyj ljudem*, in one of its points, speaks about the desecration of corpses: '27. Kdo mrtvé v hrobě svléká, ať je pokutován...' (Vašica 1966, 155).¹⁰ This suggests that the manipulation of the dead took place even after their burial, and it is likely that the robbers were not content with just clothes. In the case of archaeological sources, however, it may be difficult to document these interventions. The existence of this law also suggests that the unclean condition of the deceased, which was intended to apply to inventory added to the body (Hanuliak 2006, 148), was probably not a sufficient argument for allowing the deceased to rest in peace. A high percentage of robbed graves in the early medieval period is attested, especially among the Longobards (Aspöck 2011, 300). In the case of the Avars in the territory of Slovakia, it has been documented at around 12% of graves (Ďuricová 2012, 150), with the proportion being as high as around 30% or more at some sites. Grave robbing may be indicated by the presence of a shaft through which the robbers were supposed to have accessed the skeleton and the valuable artefacts that were near it. However, these are not often found, especially in shallow graves (Fusek 2011, 123). Also, soil conditions do not always allow the identification of secondary excavation. Excavation can also indicate the presence of grave goods or their fragments in the backfill of a grave pit. The robbery was more likely in burial sites with rich grave goods, i.e. in centres where power was accumulated. It is not surprising, therefore, that it has been attested at several locations on the Mikulčice hillfort (near the 3rd, 6th, 7th and 12th churches), where it has been

¹⁰ '27. Whoever strips the dead in the grave, let him be fined...' (translated by L. Nezvalová).

linked to its violent plundering at the beginning of the 10th c., possibly to the state crisis of 870–871, or to isolated actions during the hillfort's existence. In the burial ground near the 6th church, 15 robbed graves have been reliably documented, but according to N. Profantová (2003, 50), there were certainly more. At the 7th church, two graves were supposed to have been robbed, at the 12th church it was even up to a fifth of all graves, counting only those with clear signs of robbery (Kavánová 2003, 281). For the 3rd church, it is stated that the graves were 'from the greater part robbed' (Poulík 1975, 76). However, according to the latest research, in the case of the 3rd church, it will be necessary to revise the findings presented by J. Poulík. According to Š. Ungerman and B. Kavánová, the robbing of graves is unlikely in most cases (Ungerman/Kavánová 2010, 76). It should be noted, that in more than half of the secondarily disturbed graves in cemeteries an inventory remained. It testifies against robbing for the sake of obtaining valuable artefacts in most burial sites. In Slovakia, it has not been possible to unequivocally demonstrate robbed graves from this period.

Interventions have also been identified in graves where rich equipment was found. Hence, other causes for posterior measures must be reckoned with. Based on skeletal disturbance, these can be divided into three areas: 1) skull disturbances, 2) thoracic and abdominal disturbances, and 3) limb disturbances, and each category may have been combined on a single skeleton. Skull disruptions were recorded in 118 cases, without distinguishing the causes for which they occurred. In some cases, the skull was found crushed or displaced, or missing, or, conversely, only a skull without a skeleton was found in the grave pit. In such a situation, the head could have been separated during life or just before burial, which should be evidenced by the chop marks. In many cases, however, a more detailed anthropological assessment is lacking. The absence of a skull in a grave pit has been documented in several burial sites. In Trnovec nad Váhom, grave 278, only the mandible and the postcranial skeleton of a juvenile were preserved (Točík 1971, 157). The grave was 46 cm deep. The burial site has only been published in the form of a brief catalogue, so no further information on the findspot is available. The skull was missing from the grave of child 5/61 in Pobedim (Vendtová 1969, 172). The absence of a skull in the case of males is usually explained by the fact that they are convicts. In the case of a child, as in this case, this is unlikely. According to the publication, the grave should have been 60 cm deep, so it could have been ploughed. However, it is questionable why the rest of the body remained intact. In adults, the absence of the

skull is more frequently encountered. The skull was also missing from an individual from grave 3 at the burial site in Galanta-Hody (Hanuliak/Ižóf 2002, 325). In addition, the man who died in adulthood, i.e. between 20–40 years of age, had his lower limbs crossed. In his grave, he had a knife, a razor, and a sparking stone, which should have made it the grave with the most valuable collection in the cemetery (Hanuliak/Ižóf 2002, 336). Together with the presence of a pole construction in the grave pit, this does not suggest a marginal position of the individual in society. A skull was also missing from grave 52 at Bučany, in which a woman was buried (Hanuliak 1993, 85). With the missing skulls, it is difficult to determine the reason why they were not found. The poor preservation of the skeleton often makes it impossible to detect the presence of chop marks, which could be a sign of deliberate decapitation (Kajkowski 2013, 158).

The situation is similar for skulls that were located further away from the body or were turned over. In these cases, we can consider their violent separation, which may have caused the death of the individual, or may have happened shortly after death. The skull may also have been displaced due to the existence of a primary or secondary hollow space. If it has been laid on organic support, skull displacement or overturning may occur following its disintegration. However, it is unlikely that it could have shifted by more than a few centimetres, as such a shift should have been prevented by the backfill. If a coffin was present in the grave, its dimensions would certainly not be sufficient to allow such movement. It would also hardly be possible for the skull to turn 180° and be face down. Nevertheless, such cases are encountered in early medieval inhumation burials.

A skull was lifted from its original place and buried in fragments 15 cm above the right shoulder in Bešeňov, location Papföld, grave 18, with a bronze ring found above it (Szőke/Nemeskéri 1954, 111). The skull in grave 80 at the Sirdűlő location at the Bešeňov site was also displaced 10 cm further south (Pl. XI: 1). Neither tibiae nor pelvic bones were found *in situ* (Nevizánsky 1979, 382). A relocated skull was also found in graves 255 and 290 (Pl. XIII: 2, 3) in Trnovec nad Váhom (Točík 1971, 156, 158) and Veľký Grob, grave 102 (Pl. XIII: 5; Chropovský 1957, 185).

The skulls were moved to the area of the thorax and abdominal cavity at the sites of Bešeňov, Veľký Grob and Trnovec nad Váhom. At Veľký Grob, the skull was placed on the chest in grave 15 (Chropovský 1957, 176). The skull placed under the pelvis was that of the man from grave 255 in Trnovec nad Váhom, with the lower jaw left in place (Pl. XIII: 2; Točík 1971, 156). A skull in grave 44 at the Nitra-Lupka site was

supposed to have been placed on the toes of a child (Pl. XII: 4; *Chropovský* 1962, 188). At Bešeňov, grave 6 (Pl. X: 4), the skull was lying on femurs relocated to the centre of the grave pit, with only the tibiae of the entire skeleton remaining in the original location (*Nevizánsky* 1979, 377).

In Bešeňov, the Papföld location, only the mandible was found in grave 60 (*Szőke/Nemeskéri* 1954, 115). An arrowhead was discovered on the sides of both calves of the man. A mandible was also found in the grave 278 of a juvenile individual in Trnovec nad Váhom (*Točík* 1971, 157).

Not only the repositioning of the skull but also the turning of it into an unnatural position is found in early medieval burials. A man of *senilis* age (over 60 years) was in a strongly crouched position on his left side and his skull faced downwards (*Lesák/Musilová* 1999, 41). At Malé Kosihy, the man in grave 38 (Pl. XII: 2), who died between the ages of 40 and 50, was placed in the supine position, with his skull turned with the lower jaw facing west (*Hanuliak* 1994, fig. 25: 1). The skeleton was not otherwise secondarily disturbed. A skull turned upside down was found in the grave 83 of a man in Veľký Grob (Pl. XIII: 4; *Chropovský* 1957, 182). The mandible in the secondary position remained in grave 2 at the site of Bešeňov, position Sirdűlő, while the skull, as well as the bones of the left leg, were not preserved (Pl. X: 3; *Nevizánsky* 1979, 376).

For adults, it is certainly not surprising that more skull transfers were recorded in males. This is related to the fact that these cases may include individuals who committed a crime and were executed as a result. Among the individuals who have been punished in this way, males have dominated. Of the 46 graves with displaced skulls, 36 belonged to males, eight to females, and the remainder had no designated gender. Of the female graves, grave 9 from the Nitra-Dolnozoborská cesta is particularly noteworthy (*Chropovský* 1978, 101). The woman had a severely deformed skull of the so-called Aymar type. This type is created by bandaging the infant's head and results in a conical skull shape (*Elgyütt* 2014, 112). It is known in the studied territory mainly from the Migration period and is predominant, especially in girls and young women (*Horácková/Strouhal/Vargová* 2004, 79). The woman found in Nitra was 40 to 50 years old at the time of her death. In addition to a deformed skull turned face down into the ground, she also had her right lower limb bent so that it reached down to her pelvis. She was probably tied up to achieve this bend. One other

unusual female grave has been documented at this site. It contained a woman, of *maturus* age, who was buried on the skeleton of a horse, which was supposed to have been buried at the same time as her (*Chropovský* 1978, 99). Although the grave inventory is nothing special, the unusual manner of burial would suggest that the women were foreigners. They could have been married into the community, for example. As foreigners, they could also have aroused suspicion.

The woman buried in Bojničky, grave 12, would have had her lower limbs crossed at the forelegs, which would indicate that they were bound (*Prokeš* 2007, 27, fig. 11). Crossed lower limbs were also found in three male graves. In the case of grave 3, in Galanta-Hody, the skull was also missing (*Hanuliak/Ižóf* 2002, 325). However, skull transfers also occurred in children, who are unlikely to have been punished for their actions. The skull was missing from Pobedim (grave 5/61; *Vendtová* 1969, 172), and a skull was found at the feet in grave 44 from Nitra-Lupka (Pl. XII: 4; *Chropovský* 1962, 188).

The absence of a skull in the grave due to decapitation is attributed in Moravia to grave 31 from Velké Hostěrádky. A 20- to 30-year-old man was supposed to be buried there (*Ludíkovský/Snášil* 1974, 24). The authors of the paper have eliminated the possibility that the skull was ploughed away or may have decayed. However, it cannot be ruled out that the skull could have been removed from the grave at a later date. As was the case with the transfer of the skull to the chest of the man from grave 24 at the Olomouc-Nemilany site. This man could also have been the victim of a combat encounter, a crime, or could have been a convict (*Přichystalová/Kalábek* 2014, 217). These hypotheses can be applied to essentially all skulls that have been moved, reversed, or removed from a grave, unless accidental interference (such as disturbance by digging another grave pit, by stone extraction, or until we have documented other clues that could specify the cause of this condition) could be identified.¹¹ In the case of decapitation, battle wounding, or crime, the marks of slashes on the cervical spine might be helpful. After traumatic alteration by decapitation, a transverse cut is usually present in the region of the cervical vertebrae, especially the cranial vertebrae, but also the seventh cervical or first thoracic vertebrae (*Horácková/Strouhal/Vargová* 2004, 88). The cut wound often also affects the mandible, *processus mastoideus*, or first rib. In the case of secondary displacement of the skull, identification of the shaft

¹¹ Due to stone quarrying, the skull was relocated in graves 36 and 40 in the burial ground in Mikulčice near the 6th church. As a result of digging a pit for a new grave, skulls were moved in graves 271, Břeclav-Pohansko, burial site near the church (*Kalousek* 1971, 158), 85 in Mikulčice near the 6th church (*Profantová* 2003, 26), 1470 in Mikulčice near the 12th church (*Kavánová* 2003, 286), 220 in Mušov (*Jelínková* 1999, 58).

through which it may have been subsequently removed and relocated would be helpful.

Sometimes the second skull is discovered in the grave pit. The latter was found at the burial site in Trnovec nad Váhom in grave 122. It was placed next to the left knee (Pl. XIII: 1; *Točík* 1971, 147). Since the burying in the cemetery was long-term, the skull may have been from the older, disturbed grave, although according to the plan, this grave did not disturb any other. More than one skull has also been found in graves from the Avar Khaganate period. Although most of the finds were when the skull got into the grave accidentally, when another grave was disturbed, there were three situations in Holiare and Prša when such an interpretation cannot be used (*Đuricová* 2007, 334, 335). The above-mentioned author interprets their insertion into the grave as an expression of piety and respect.

Two human and one-horse skulls without the presence of a body were found in Tvrdošovce in feature 10/75 (*Kraskovská/Paulík* 1978, 89). If this was a ritual burial, it may have had similar causes to the presence of the redundant skull in the grave, i.e. an attempt at a reverential deposition of the remains. The find in grave 19 at the Nitra-Lupka site was also specific (Pl. XII: 5; *Chropovský* 1962, 181). A woman with two children were buried in the grave. While one was resting in the woman's womb and thus probably still unborn inside the mother's body at the time of burial, the other was placed on the mother's chest, but its head lay between the woman's pelvic bones. The reason for the strange positioning of the child's head could theoretically be 'natural'. If the child's head was indeed detached at birth and remained wedged in the birth canal, as the author believes (*Chropovský* 1962, 199), it could have been later pushed between the woman's thighs by putrefactive processes as a form of 'partial' birth in a coffin (this phenomenon has been discussed by *P. Fojtík* and *L. Prokeš* 2004 in their paper). However, the head may also have been separated from the child's body after birth and may have been deliberately placed between the thighs during burial. In such a case, it is difficult to estimate the reason why this was done. If there was originally a primary hollow space in the grave, the head may have rolled down between the thighs, but this is impossible to assess from the pictorial documentation.

At several sites, only the human mandibles of buried individuals were moved. Situated behind the skull, it was found in grave 4 at the Galanta-Hody site (*Hanuliak/Ižóf* 2002, 325). The mandible was relocated to the thoracic region in grave 28, at Nitra-Dolnozoborská cesta (Pl. XII: 7; *Chropovský* 1978, 103). In Lipová-Ondrochov (grave 2/57; Pl. XI: 5), the mandible was found about 10 cm north

of the skull (*Točík* 1971, 204). In Hurbanovo, a skull without a mandible was discovered (*Točík* 1971, 188).

In the surveyed area we also register crushed skulls, which were found in 84 cases. Mostly, however, other parts of the body were also disturbed. Only the skull was damaged in 16 cases. Of these, most, up to 48, were observed in Pobedim-Na laze (*Bialeková* 1993b; *Vendtová* 1969). In the context of specific graves, it is usually difficult to determine whether the skull was broken deliberately or whether it is merely a remnant of post-depositional processes (*Kajkowski* 2013, 157). Different explanations tend to be given for the damage to the skull. Accidental interventions include the crushing of the skull by soil pressure, its damage during coffin collapse, crushing during deep ploughing, and so on. Intentional intervention in the form of skull-crushing is usually justified by the need to protect against the 'living dead' or grave robbing. The intention to damage the skull deliberately as part of protection could be evidenced by the existence of a secondary excavation, a shaft, but these are rarely found during excavation (*Hanuliak* 2006, fig. 8: 2; *Krumphanzlová* 1964, 185, 186). Of the total number of crushed skulls, 40 belonged to children ranging from the youngest, barely a few months old, to children of about ten years of age. It is in this group of individuals that we can consider an increased rate of skull-crushing by earth pressure. One reason for this is the fragility of their bones due to incomplete ossification. In six cases the skull of juveniles was crushed, four of whom were females – in two cases the sex was not determined. In the case of adults, females also predominated, found in 11 cases as against four males. It is noteworthy that in only three cases the crushed skull was found in graves with the individual in an unusual position. Once it was a woman in grave 215 placed on her stomach at the Malé Kosihy (Pl. I: 2; *Hanuliak* 1994, 23), the other time it was a ten-year-old child in the prone position at the Bojničky site, Cintorínske pole location (*Bialeková* 1993a, 226, 227). At Trnovec nad Váhom, the individual was placed on their right side (*Točík* 1971, 156). In all three cases, only the skull was damaged, the postcranial skeleton was not mutilated. If this was indeed a precautionary measure, should not more cases also occur in non-standard positions? Only 17 graves out of all were oriented the other way around.

Transformations of the bones of the thorax occurred most frequently of all interventions. This is probably related to the fact that the chest, or head, was usually the area where most valuables were found (upper part for women, lower part for men) and thus should have been a more frequent target for grave robbers. The chest also contained vital

organs that could have been potential targets for destruction when a living community was threatened. However, not all spatial movements of ribs, vertebrae, or surrounding bones can be attributed to intentional disturbance (Prokeš 2007, 21). There may be both intentional and unintentional reasons behind their movements, which are difficult to interpret. We cannot assume that, given that they are always concentrated in the same locations, they were all made with the intention of making the deceased harmless. Nor can we draw the same conclusions about other secondary interventions. It may also be worth drawing attention to an area of criminal law that has been largely neglected in interpretations up to the present.¹²

There have been fewer interventions in the limbs than in the chest. Violation of the lower torso and limbs, or their displacement, may perhaps imply an attempt to immobilize the deceased (Hanuliak 2006, 151). Some cases of limb absence could be associated with amputation. Lower limb amputation has been documented in Moravian burials at Mikulčice in two cases (Profantová 2003, 25; Stloukal/Vyhnánek 1978), once at Rajhrad (Hanáková/Staňa/Stloukal 1986, 67), and once at Prušánky (Vyhnánek/Hanáková 1988, 211, 212).

In Mikulčice, in grave 78 near the 6th church, a man aged 40–50 was found. He had his left leg and right upper limb amputated (Profantová 2003, 25). Such a cruciate amputation should have made it impossible for the individual to hold a weapon and dismount a horse (Unger 2006, 159). At Klášterisko in grave 1035, the individual had his left leg amputated (Stloukal/Vyhnánek 1978). This was a 40 to a 50-year-old man. In addition, he had healed fractures of both forearms and was lying in an E – W direction. This type of forearm fracture occurs when the individual uses his hand to protect his face. The amputated left lower limb, which did not belong to the individual from grave 1035, was found buried about two meters away. The cause of the amputation could not be determined, but no pathological process was demonstrated on the bone. This suggests that it may have been more likely a punishment or a consequence of a war injury.

In Prušánky, grave 138, the skeleton also belonged to a 40–50-year-old man. His right leg was amputated at the distal end of both tibia bones (Vyhnánek/Hanáková 1988, 211, 212). A similarly aged man was also discovered in grave 56 in Rajhrad. He had both upper limbs amputated at the forearm (Hanáková/Staňa/Stloukal 1986, 67).

All of the above amputations occurred in males. This is not a surprising finding because the latter were involved in fighting and were also more often judicially punished. What is interesting is the age consistency in all individuals. All were between 40 and 50 years old at the time of death. No exact cause could be identified for any of the amputations. In the case of the individual from grave 78, the cross-amputation is probably the result of punishment. In the other individuals, the injury may also have occurred in combat. The healed fracture of both forearms of the individual from Klášterisko could indicate this. Perhaps a similar injury, but with a worse healing process, massive bleeding, etc., could have resulted in the amputation of both arms in the Rajhrad man. Unfortunately, we do not have any confirmed cases of amputation in this way in Slovakia. Missing parts of the upper or lower limbs have been found in several graves (e.g. in graves 13, 27, and 37 at the burial site in Bučany; Hanuliak 1993, 85). However, without anthropological assessment, it is impossible to conclude whether at least some of the cases may have been amputated.

Punishments in the form of severing limbs have been known since the Roman Empire when hands were cut off from soldiers who refused to fight. According to a report from the *Annals of Fulda*, Svätopluk had his prisoners' hands amputated (Unger 2006, 159).

The binding of the lower limbs could be indicated by the crossing of the lower limbs (Prokeš 2007, 27). It occurred in 11 cases. In one case, the description of the skeleton indicated that it had been decapitated, which could indicate the burial of a convict. In most cases, no other bones had been moved or disturbed, so it is likely that the legs had already been positioned in this way at the time of burial. In three cases women were buried in this way (also in the case of the decapitated skeleton it was a woman) and in one a child. Males have not been documented.

CONCLUSION

Atypical graves in the Early Middle Ages represent a considerably heterogeneous group in Slovakia, but also in the territory of Europe, which has recently attracted the attention of researchers from many countries (e.g. Čulíková 2011; Gardela 2011; 2017; Hanuliak 2020; Krupičková/Válová 2011; Reynolds 2009; Štefan 2009), who are reassessing their

¹² This is how P. Mašková (2004) reassessed interpretation of Čelákovice cemetery. The site interpreted by the author of the original publication, J. Špaček, as a burial site of vampires, was, according to the compelling arguments of P. Mašková rather a place of burial of convicts.

previous interpretations. Given their considerable diversity and the absence of common denominators, these graves require an individual approach and careful consideration of their meaning and interpretation. Scientific analyses would certainly help in this, but this has not been done in a significant number of cases. Anthropological analyses that would not only determine the sex and age of an individual, but could also detect possible pathologies on the skeletons, DNA analyses to determine sex in children, and more precise dating of skeletons or isotopic analyses are lacking. However, this is not only a problem for atypical graves, and thus the possibilities of processing them were limited by these circumstances. The significant fragmentation of input data is also a problem, which relativizes acquired knowledge. In the past, mainly negative reasons have been given for the existence of atypical graves, but this may not be true for all cases.

Based on current knowledge, it has not been demonstrated that atypical graves may have been used to bury, for example, physically handicapped individuals. On the contrary, in the case of the individual from Čakajovce (*Rejholcová 1995b*, 45), an effort to bury him as much as possible in accordance with custom despite his physical handicap was evident. On the other hand, if anthropological analyses had been available for a larger number of graves the situation might have been different. Also, some handicaps may not have been observable on the skeleton. The reason for the special burial of individuals may indeed have been their distinctiveness, but this was not necessarily taken as undesirable. Even digging a grave pit required a certain amount of effort, which does not indicate indifference on the part of the survivors, whatever their reasons.

In the case of individuals outside burial grounds, they may have been dangerous individuals, especially in the case of solitary graves, who may have been buried far from the living because of the potential threat they posed. However, they could also have been people who died far from home, in which case it would have been a positive effort to give the individual as adequate a burial as possible given the circumstances. Graves on settlements are no different in manner of burial from those on burial grounds and the reason for them may not have been fear of the return of the dead. Finds of skeletons in settlement features may be indicative of dramatic events, but what these were we are unable to perceive from the find situation.

There are ample written sources on the burial of the body in the prone position as the only form, but these do not relate to the period in question. Most

interpretations of this position have negative meanings. It is possible, therefore, that even though the written sources date from a later period, a negative attitude may have persisted with this position in the past. Since we do not have an individual placed on his stomach documented in a church cemetery in Slovakia, we can assume that other reasons for this action, whether it may have been a punishment or a precautionary measure, were prevalent in the recorded cases. In the case of individuals buried in the lateral position, this may have been an isolated habit of a certain population group, which may have differed either socially, ethnically, or religiously. The same is also true in the case of orientation. However, the burial of the deceased with above-standard equipment in the opposite direction from the majority in some burial sites is interesting. It would suggest a rather exclusive position for these individuals in a positive sense. In the case of posterior interventions, a large number of skeletal transformations were caused by factors that can be categorized as taphonomic processes. Skeletal movements due to the existence of primary and secondary hollow spaces, as well as the activity of animals and tree roots, fall into this category. In the past, these processes have not been given adequate attention and therefore some skeletal transformations may have been wrongly attributed to intentional design. Other intentional measures include skeletal transfers, which tend to be attributed to an apotropaic function in order to dispose of dangerous dead. This is not always the case. Movements of skulls, or their absence or absence of limbs, can also be attributed to the consequences of criminal activity, especially in the case of male skeletons. In the case of scattered bones in the grave, caution in interpretation is necessary as post-depositional processes may have played a role. This conclusion is supported by the results of the recent work of Mikulčice researchers M. Mazuch, M. Hladík, and R. Skopal, who are convinced that the majority of *'would-be secondary interventions in graves are caused by non-intentional post-inhumation transformations'* (Mazuch/Hladík/Skopal 2017, 303).

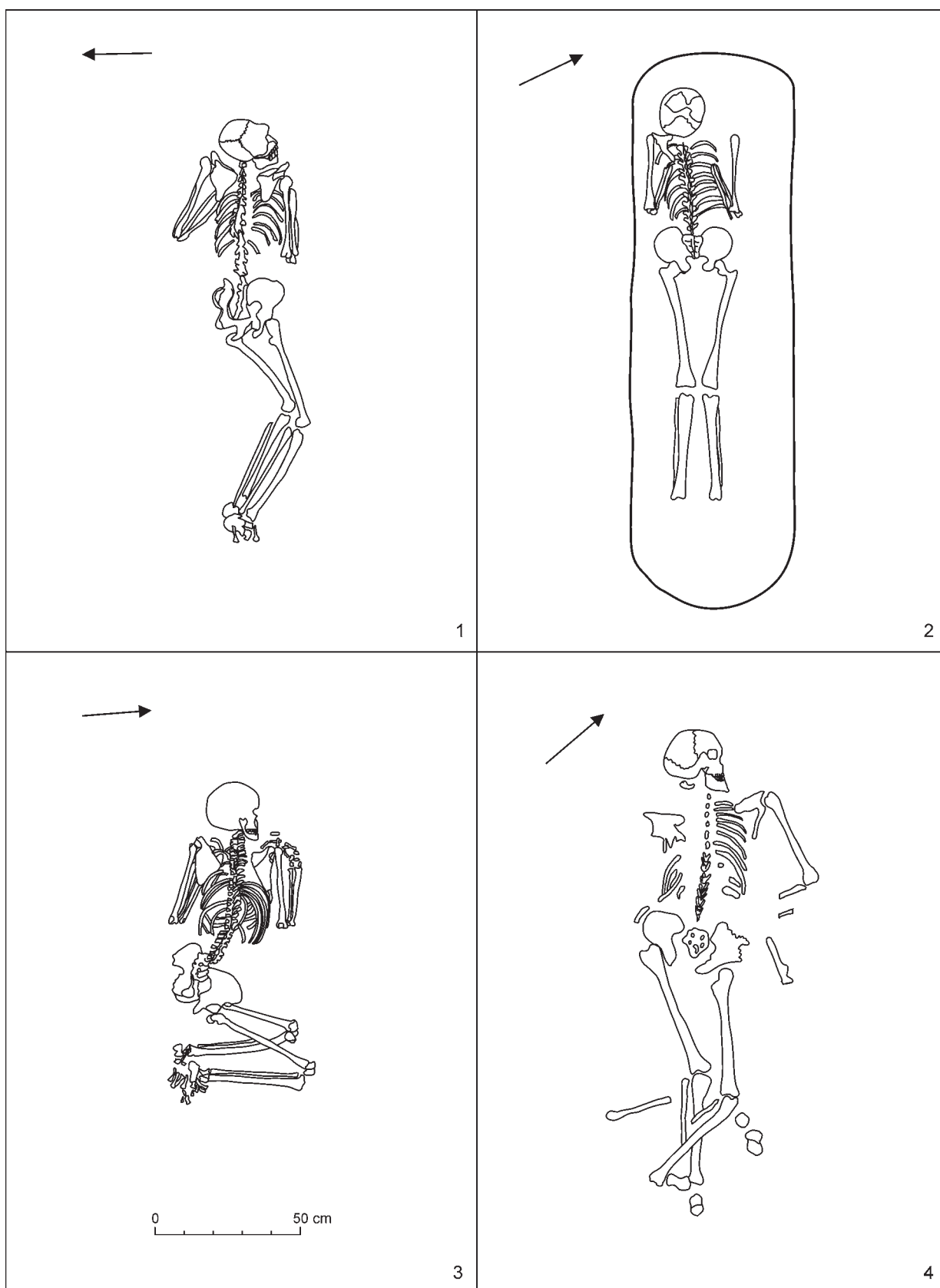
It should also be considered that the changes that took place during the duration of Great Moravia were not unique and isolated exclusively to this territory. There was a transformation from tribe to chiefdom, in the case of Great Moravia (*Macháček 2009*, 257–261) and in the case of western, northern and rest of central Europe continued later in the Middle Ages to the state. Although the timeframe varied within the territories, in all of them the burial ritual gradually became more unified into an inhumation rite, and also atypical graves were more common during the transition period (for

the territory of Poland more *Gardela 2017*; England *Reynolds 2009*). This may indicate that the transformation that was taking place in society was reflected in the burial ritual, and while the society and its customs became stabilized, the burial methods also differed to an increased extent.

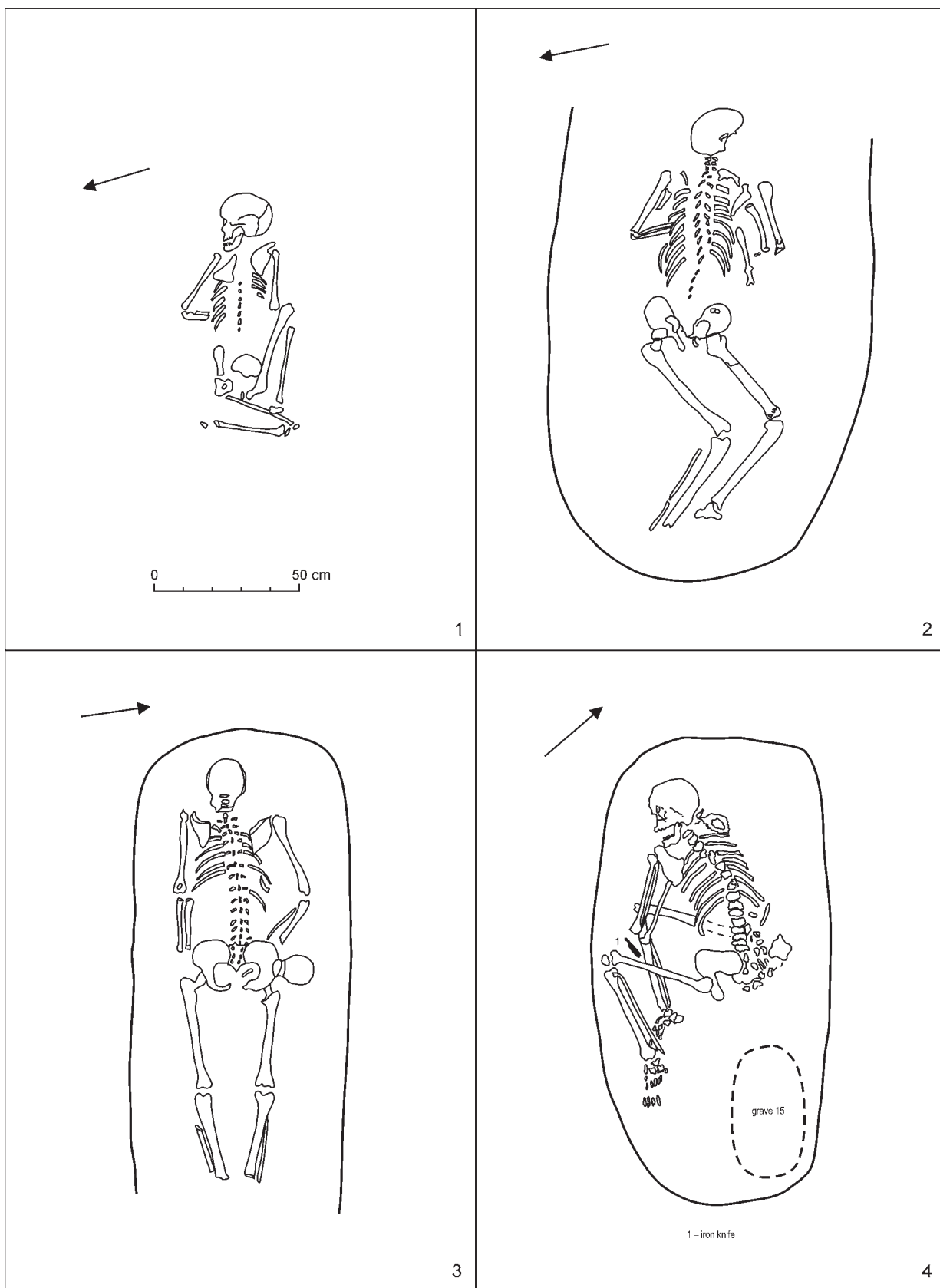
Anomalous burials represent a category of graves that will always provoke attention and questions. They represent an attractive type of finds where different, often extreme, interpretations can be applied. They are, moreover, attractive to the public because mankind has always had a penchant for strange, thrilling, or ghostly tales. It is unusual graves that provide a suitable medium for conveying scientific knowledge to a wider audience. They attract attention for their individualism, which has recently become more and more engaging, and it can be assumed that interest in these findings will only increase. With new possibilities for their analy-

sis, it will be possible to produce more advanced results that will refine our picture of the buried and also of the period as a whole.

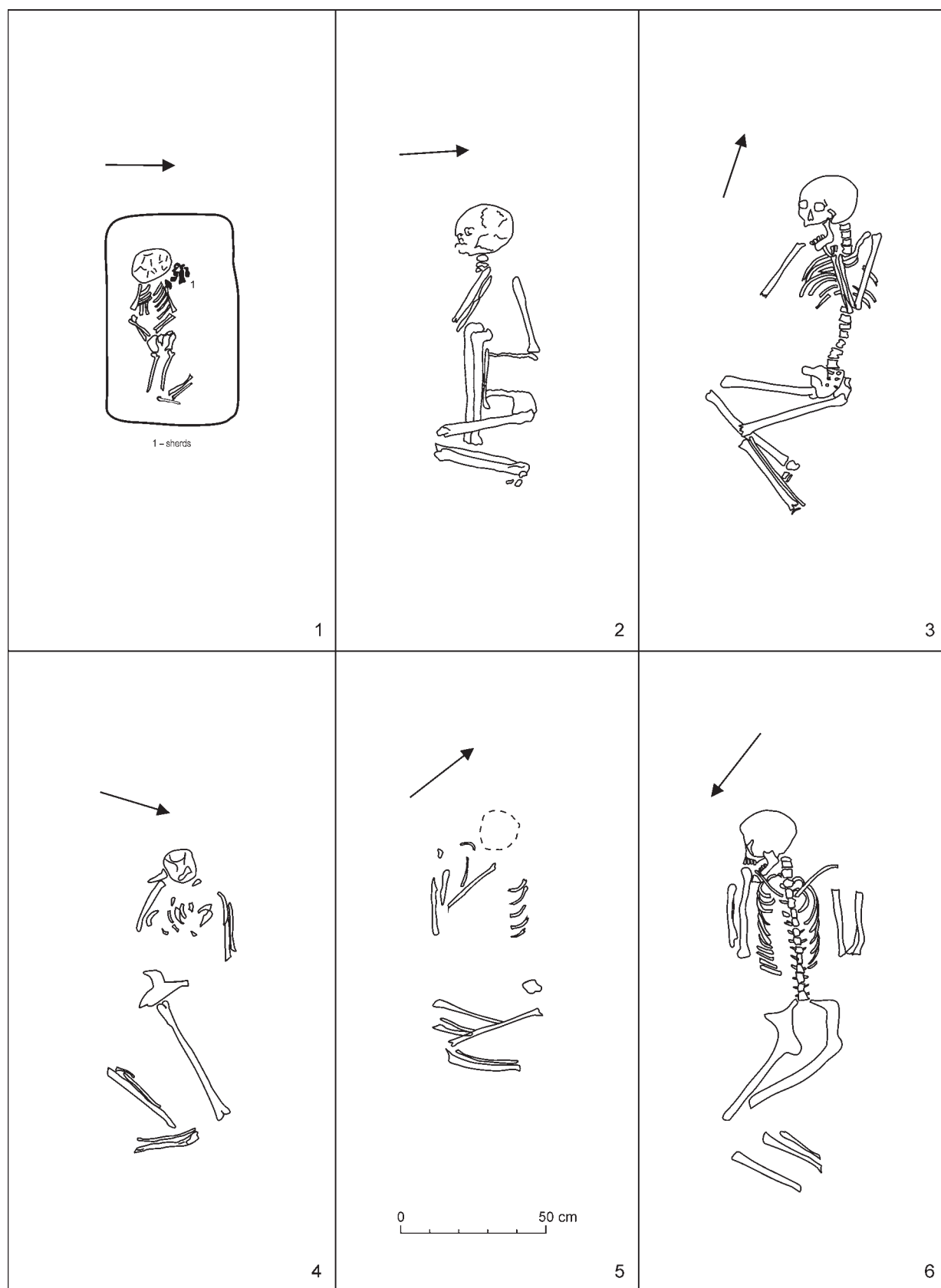
However, there will always be a real discrepancy between what we know and what actually was. This may be due both to the loss of data in the process of archaeologisation and to the impossibility of capturing the processes, rituals, and actions to which the deceased was subjected during burial. Not to mention that the very selection of artefacts, clothing, jewellery, and the like by the deceased are subject to a form of 'censorship' by the survivors. They create the image they would like others to have of the deceased, not that it is indicative of how he or she really was. It is not, after all, only a matter of the past. By analysing tombstones in the present, archaeologists of the future might think that there is a civilization of saints living in the present who all deserve to rest in peace.

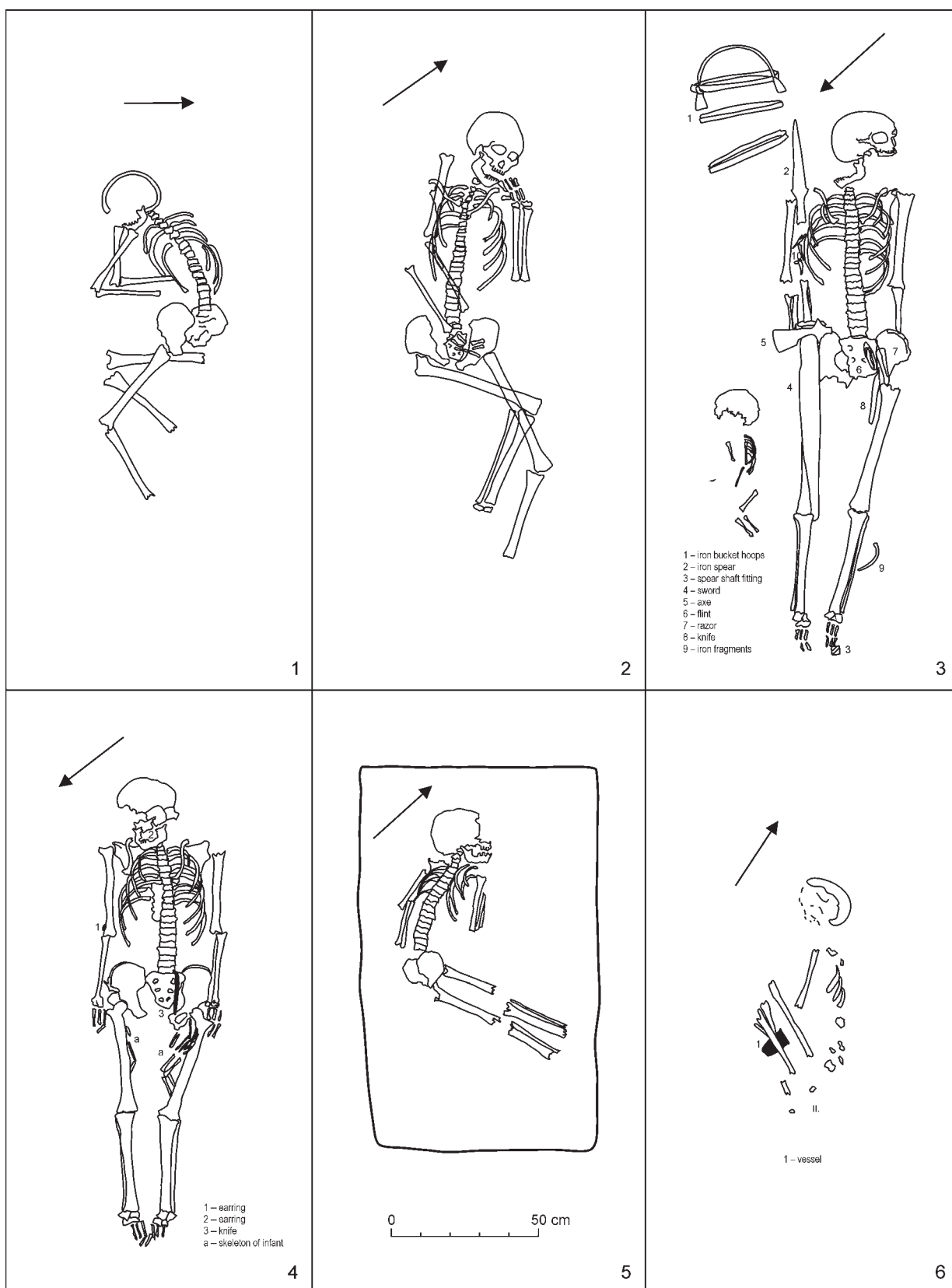
Pl. I. Graves of individuals in a prone position. 1 – Nitra-Pod Zoborom, grave 34 (according to *Chropovský* 1974); 2 – Malé Kosihy, grave 215 (according to *Hanuliak* 1986); 3 – Pobeďim, grave 53 (according to *Vendtová* 1966); 4 – Trnovec nad Váhom, grave 301 (according to *Rajček* 1955). Redrawn by E. Červeňová.

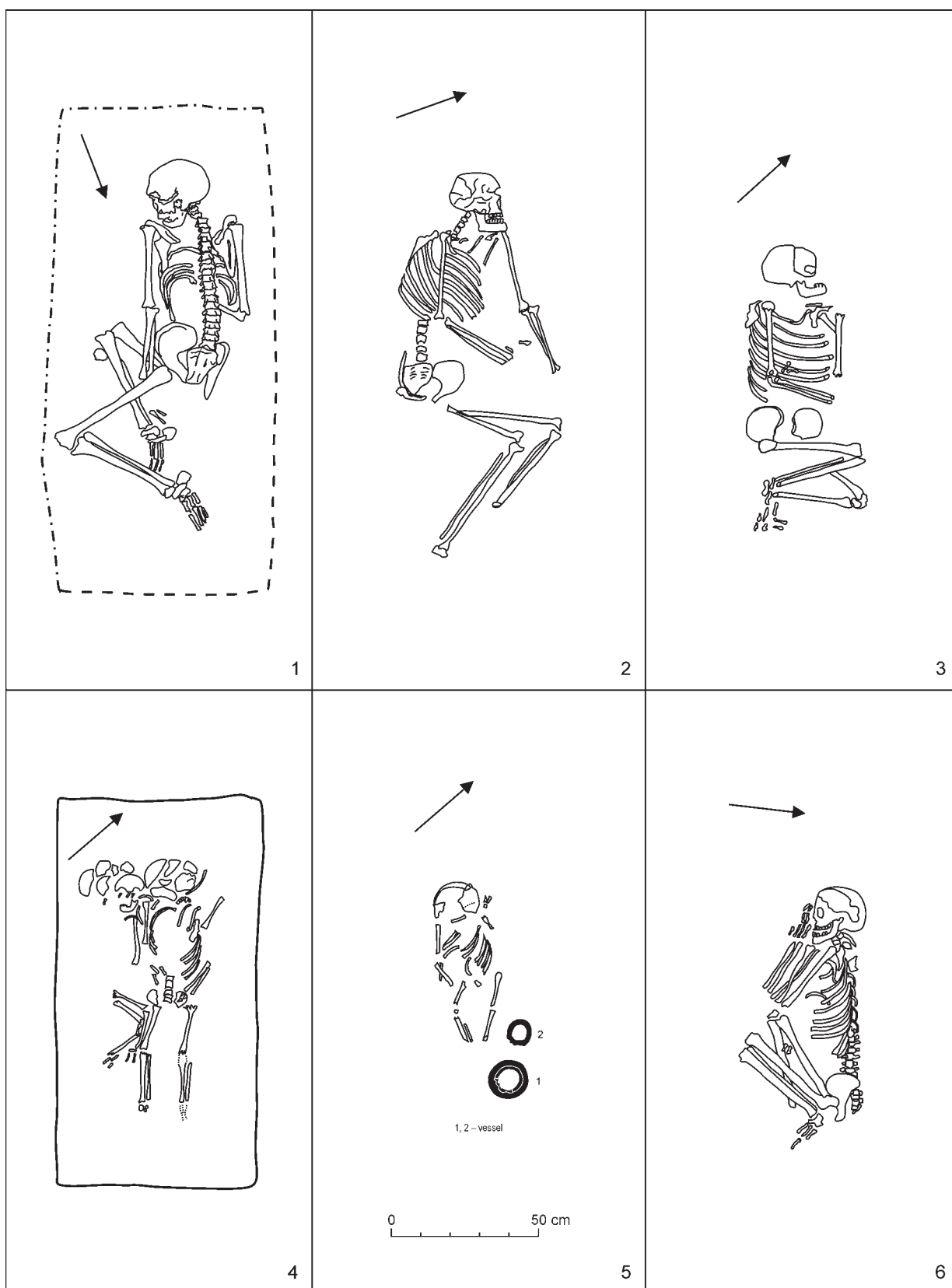
Pl. II. Graves of individuals in prone and lateral positions. 1 – Trnovec nad Váhom, grave 322; 2 – Trnovec nad Váhom, grave 546; 3 – Trnovec nad Váhom, grave 548 (1–3 according to *Rajček 1955*); 4 – Bešeňov-Sírdúló, grave 15 (according to *Nevizánsky 1975*). Redrawn by E. Červeňová.

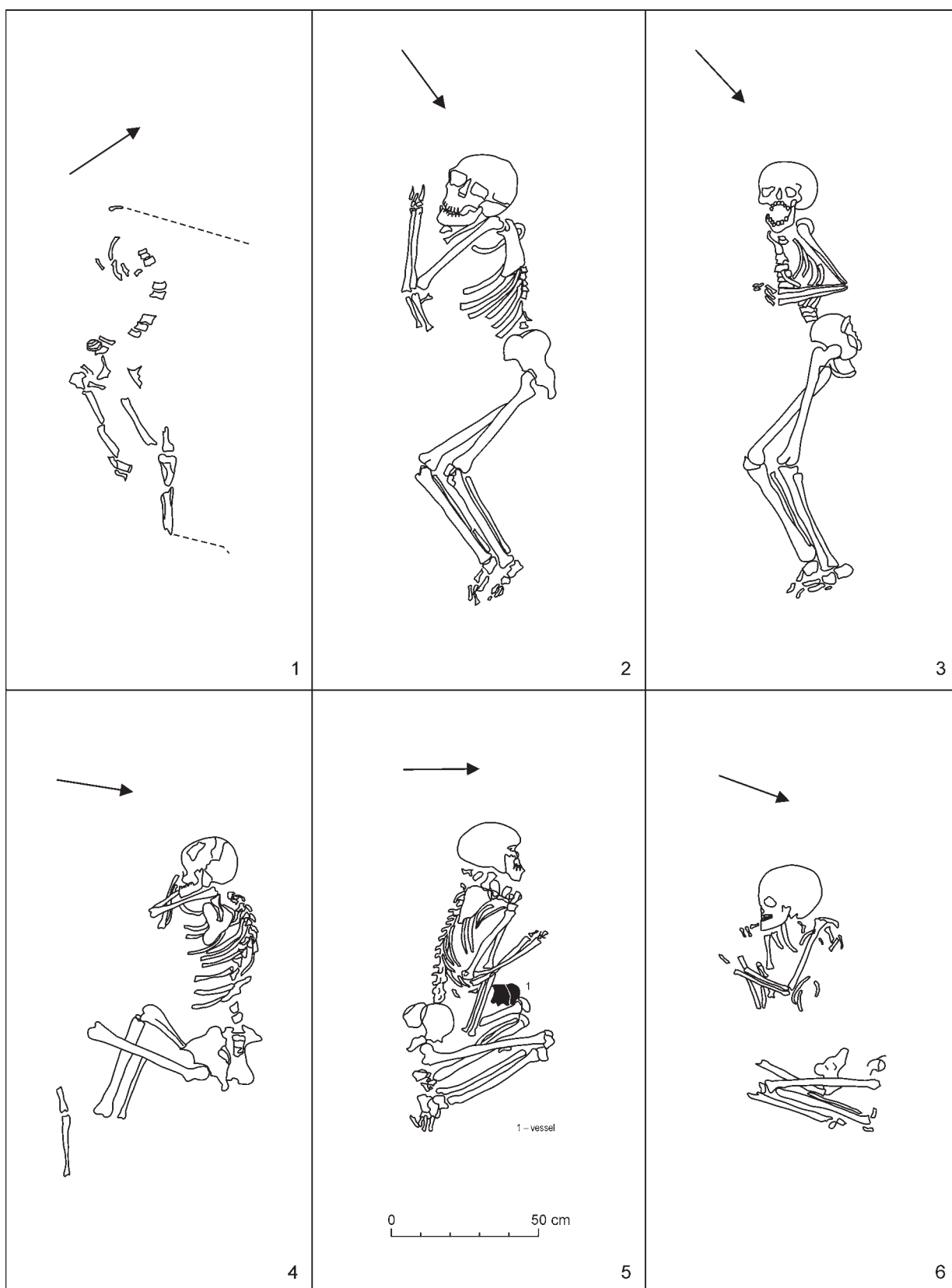
Pl. III. Graves of individuals in lateral position. 1 – Bešeňov, grave 60 (according to *Hanuliak 1977*); 2 – Bešeňov, grave 95 (according to *Nevizánsky 1978a*); 3 – Cífer-Pác, grave 8; 4 – Cífer-Pác, grave 15; 5 – Cífer-Pác, grave 21; 6 – Cífer-Pác, grave 26 (3–6 according to *Zábojník 1976*). Redrawn by E. Červeňová.

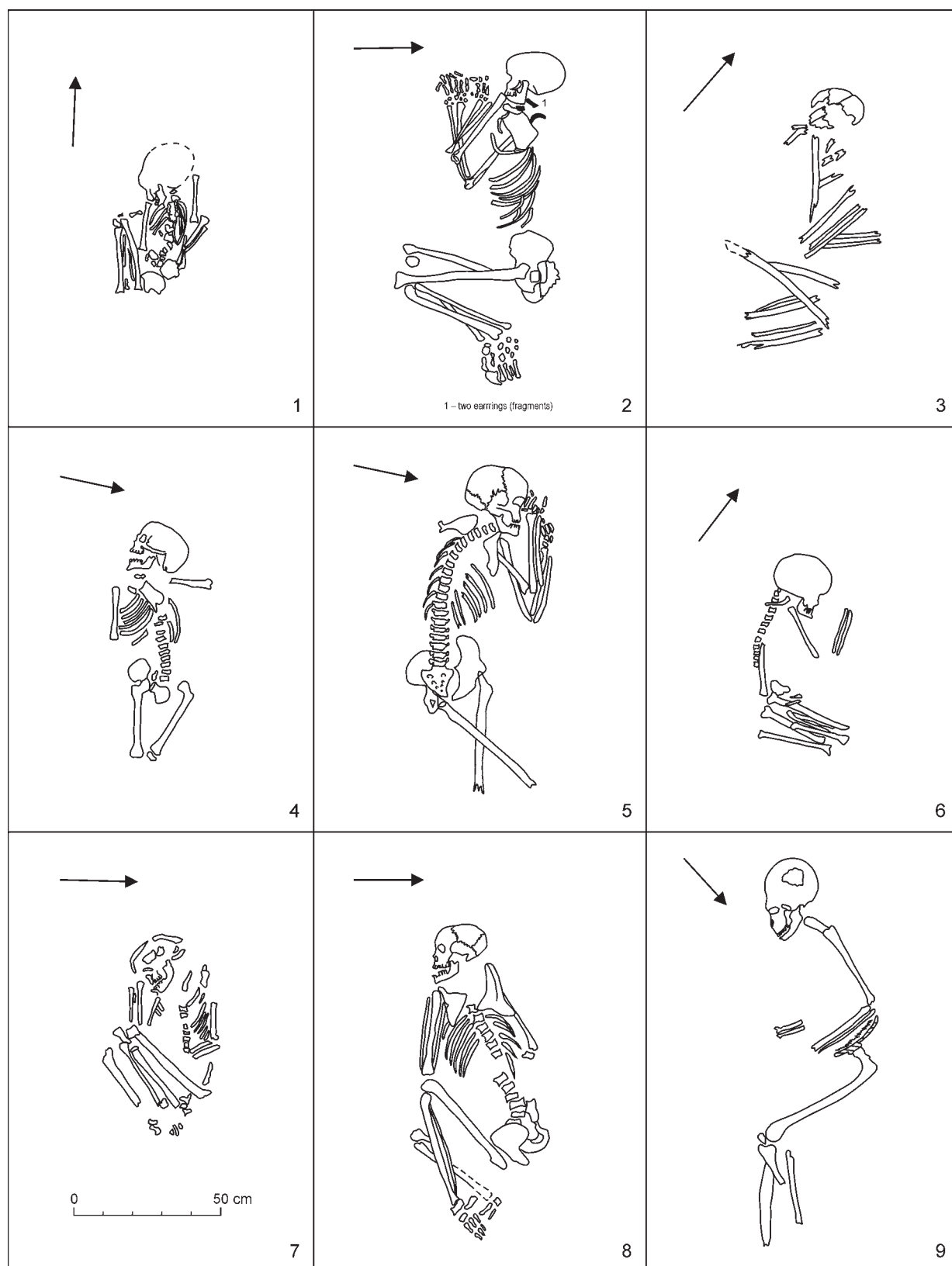
Pl. IV. Graves of individuals in lateral position. 1 - Čakajovce, grave 518 (according to *Rejholcová* 1980); 2 - Čakajovce, grave 561; 3 - Čakajovce, grave 587; 4 - Čakajovce, grave 672; 5 - Čakajovce, grave 611 (2-5 according to *Rejholcová* 1981); 6 - Hurbanovo, grave 20 (according to *Rajček* 1957). Redrawn by E. Červeňová.

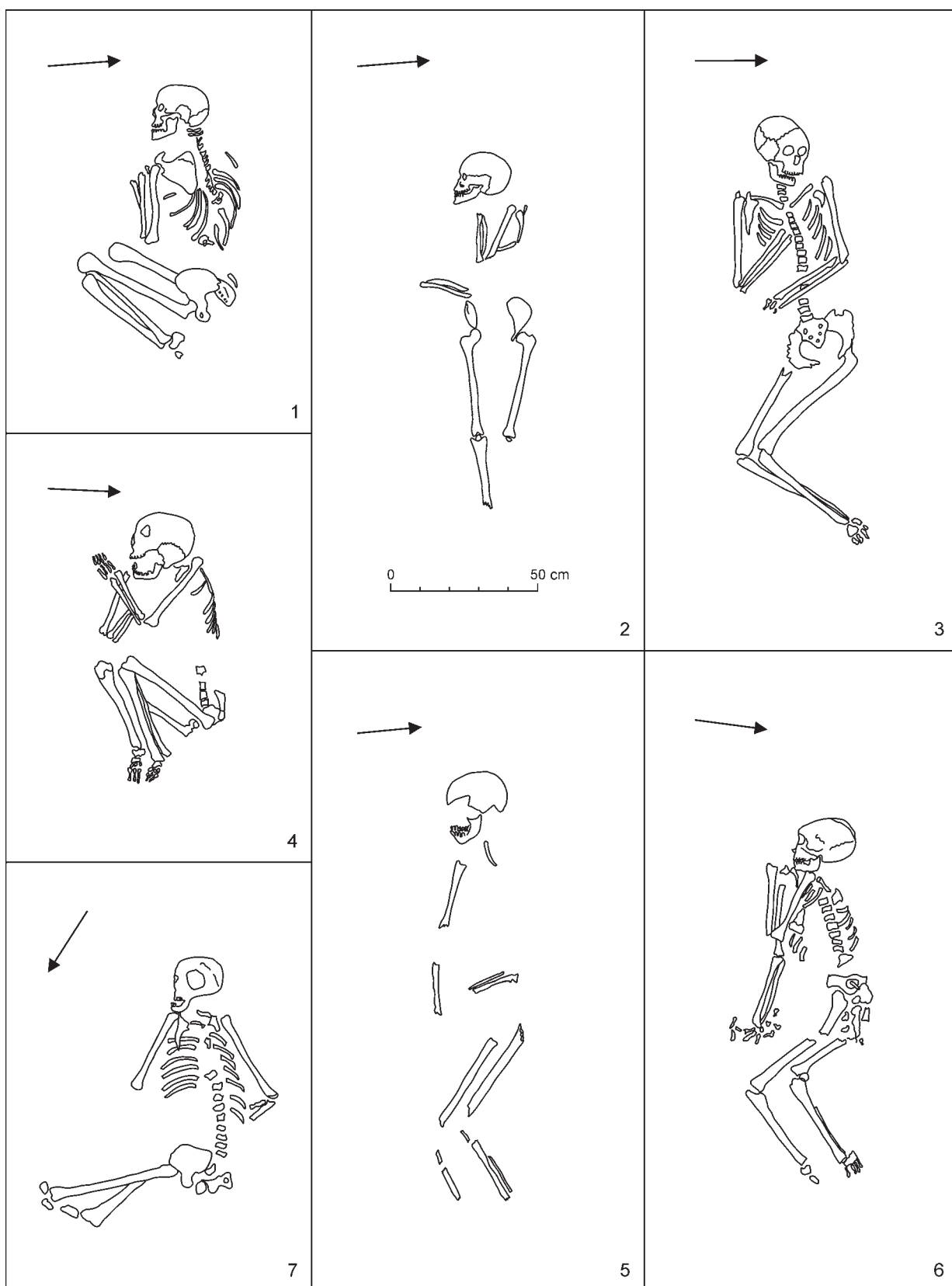
Pl. V. Graves of individuals in lateral position. 1 – Lefantovce, grave 10 (according to *Rejholcová* 1989); 2 – Malé Kosihy, grave 90 (according to *Hanuliak* 1986); 3 – Nitra-Lupka, grave 35; 4 – Nitra-Lupka, grave 55; 5 – Nitra-Lupka, grave 90 (3–5 according to *Chropovský* 1968); 6 – Nitra-Horné Krškany, grave 85 (according to *Chropovský* 1979). Redrawn by E. Červeňová.

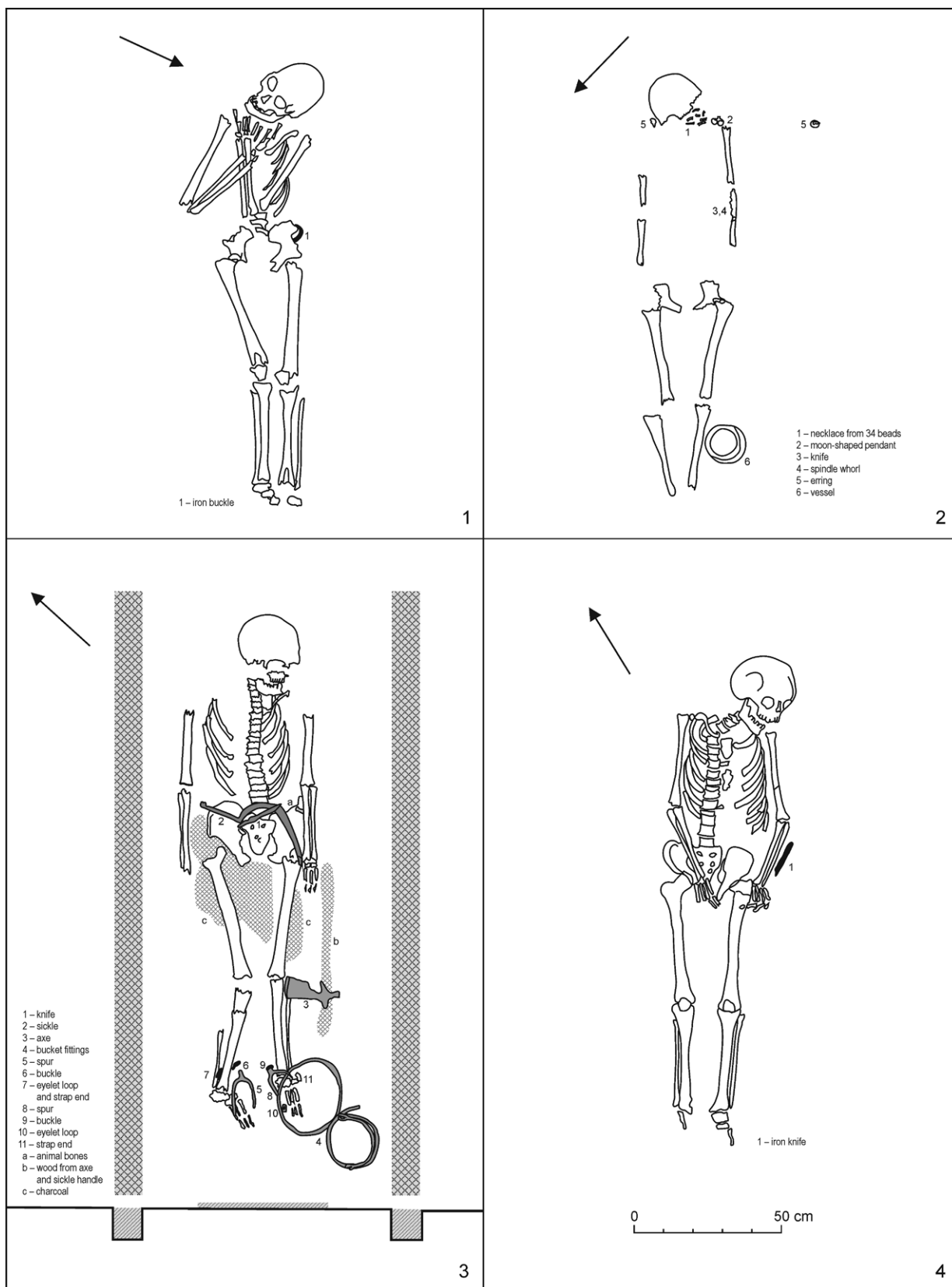
Pl. VI. Graves of individuals in lateral position. 1 – Nitra-Dolnozoborská cesta, grave 26; 2 – Nitra-Dolnozoborská cesta, grave 39; 3 – Nitra-Dolnozoborská cesta, grave 45; 4 – Nitra-Dolnozoborská cesta, grave 50 (1–4 according to *Chropovský 1974*); 5 – Pobedim-Na laze, grave 20; 6 – Pobedim-Na laze, grave 33 (5, 6 according to *Vendtová 1966*). Redrawn by E. Červeňová.

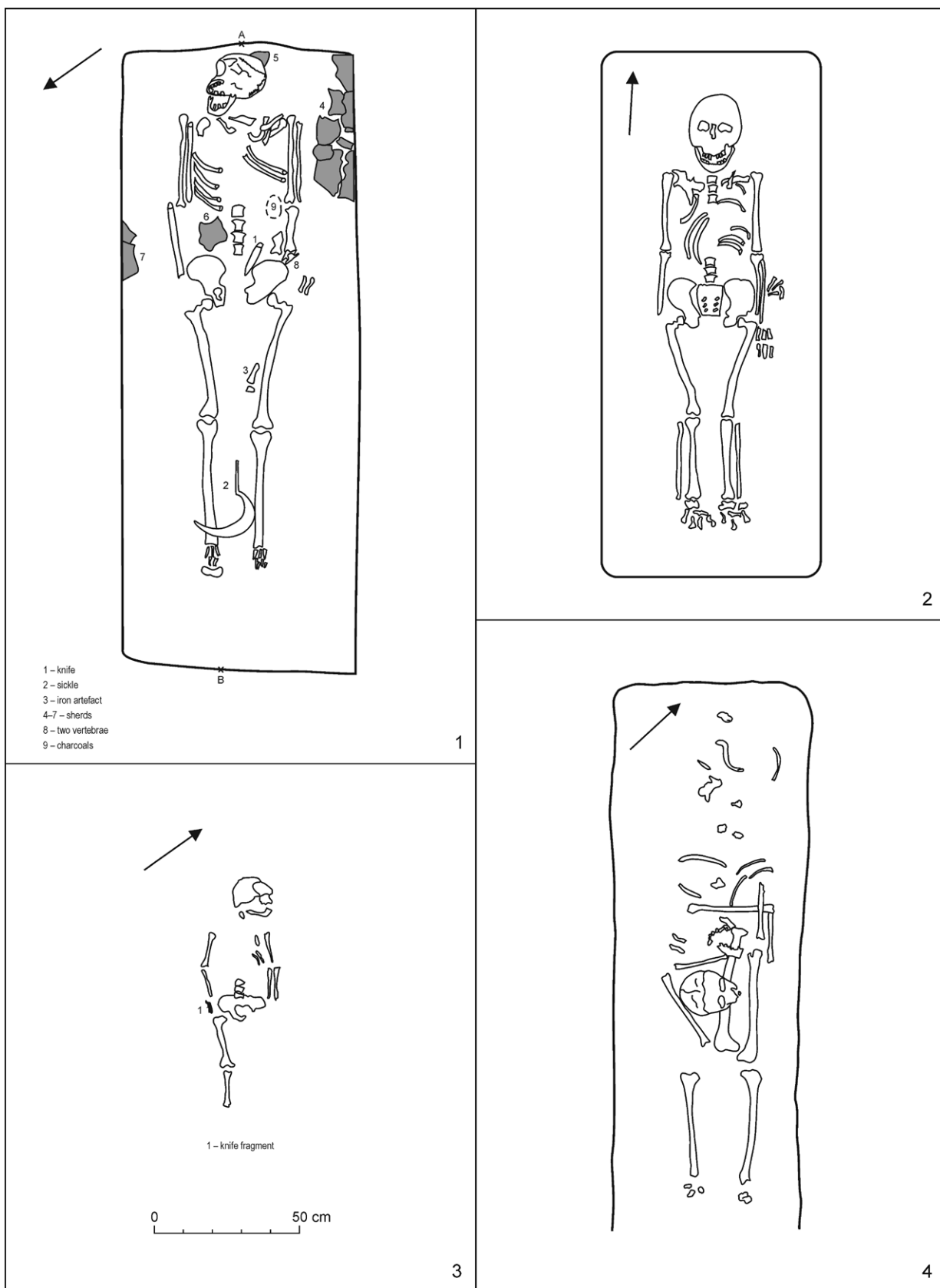
Pl. VII. Graves of individuals in lateral position. 1 – Pobedim-Na laze, grave 108; 2 – Pobedim-Na laze, grave 112 (1, 2 according to *Vendtová* 1966); 3 – Trnovec nad Váhom, grave 75; 4 – Trnovec nad Váhom, grave 115; 5 – Trnovec nad Váhom, grave 129; 6 – Trnovec nad Váhom, grave 154; 7 – Trnovec nad Váhom, grave 158; 8 – Trnovec nad Váhom, grave 169; 9 – Trnovec nad Váhom, grave 261 (3–9 according to *Rajček* 1955). Redrawn by E. Červeňová.

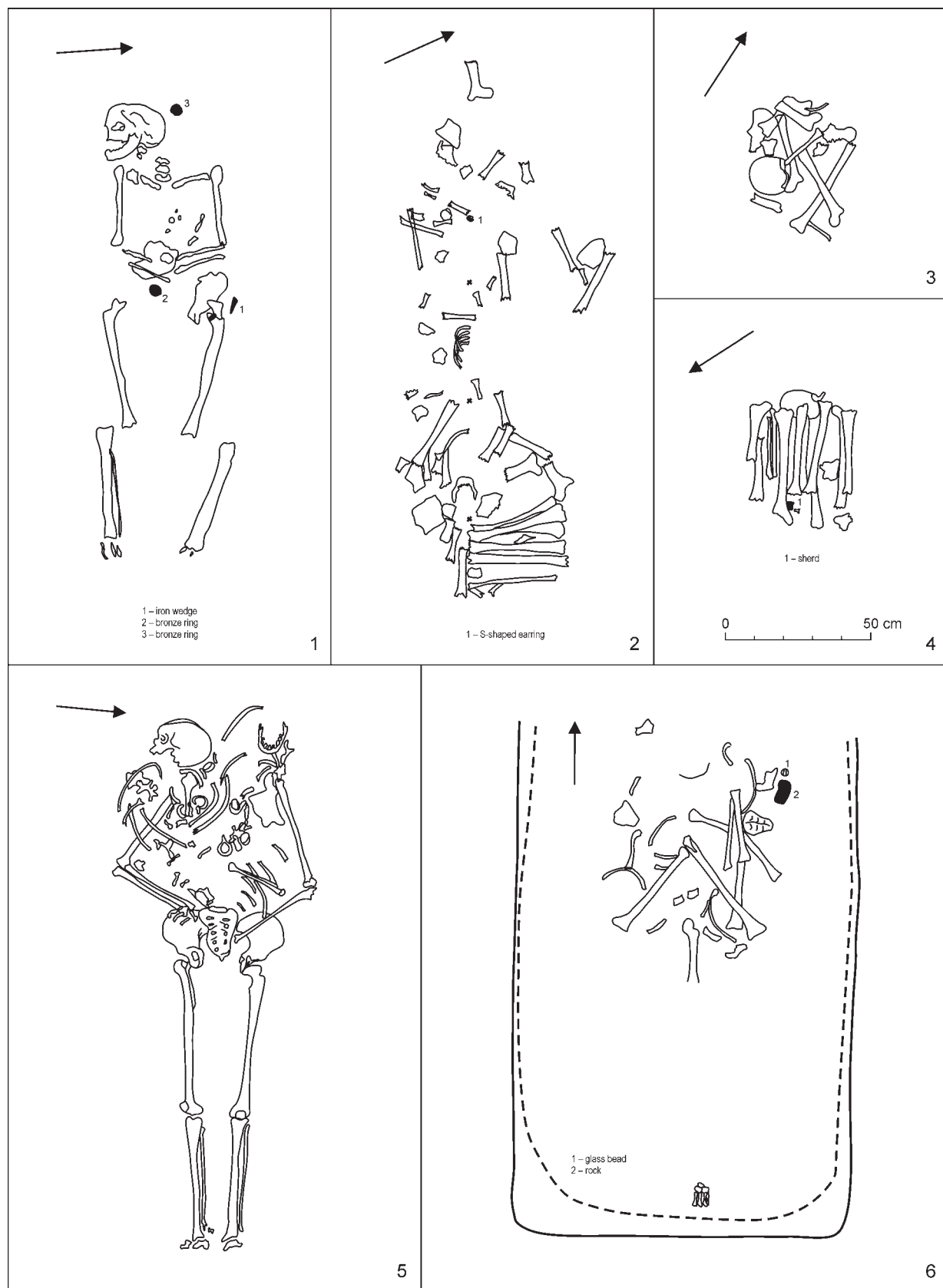
Pl. VIII. Trnovec nad Váhom. Graves of individuals in lateral position. 1 – grave 264; 2 – grave 291; 3 – grave 340; 4 – grave 420; 5 – grave 456; 6 – grave 503; 7 – grave 513 (according to *Rajček 1955*). Redrawn by E. Červeňová.

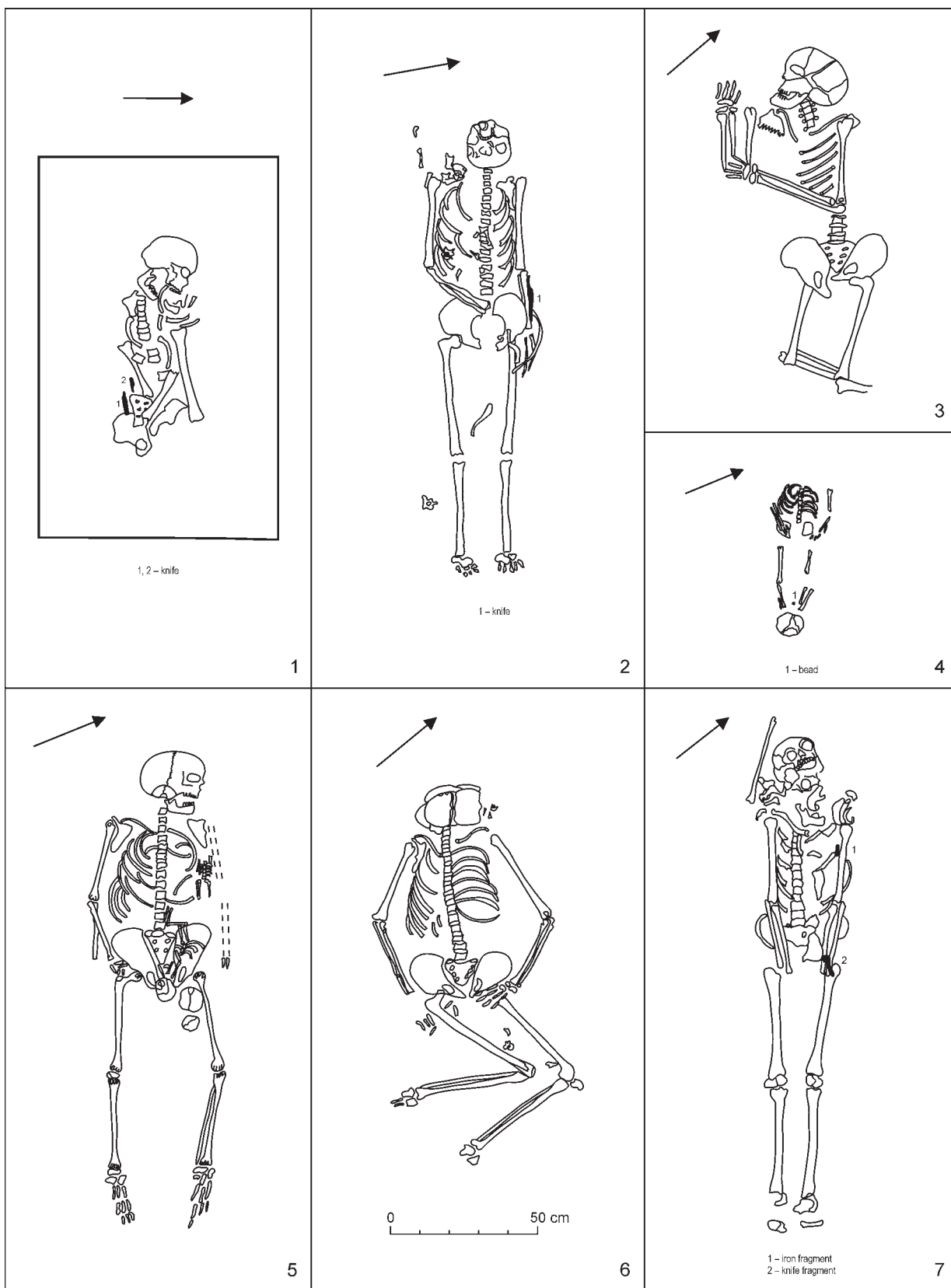
Pl. IX. Graves of individuals in sitting position and graves with atypical orientation. 1 – Čakajovce, grave 415 (according to *Rejholcová* 1980); 2 – Čakajovce, grave 226 (according to *Rejholcová* 1978b); 3 – Čakajovce, grave 788 (according to *Rejholcová* 1983b); 4 – Nitra-Dolnozoborská cesta, grave 42 (according to *Chropovský* 1974). Redrawn by E. Červeňová.

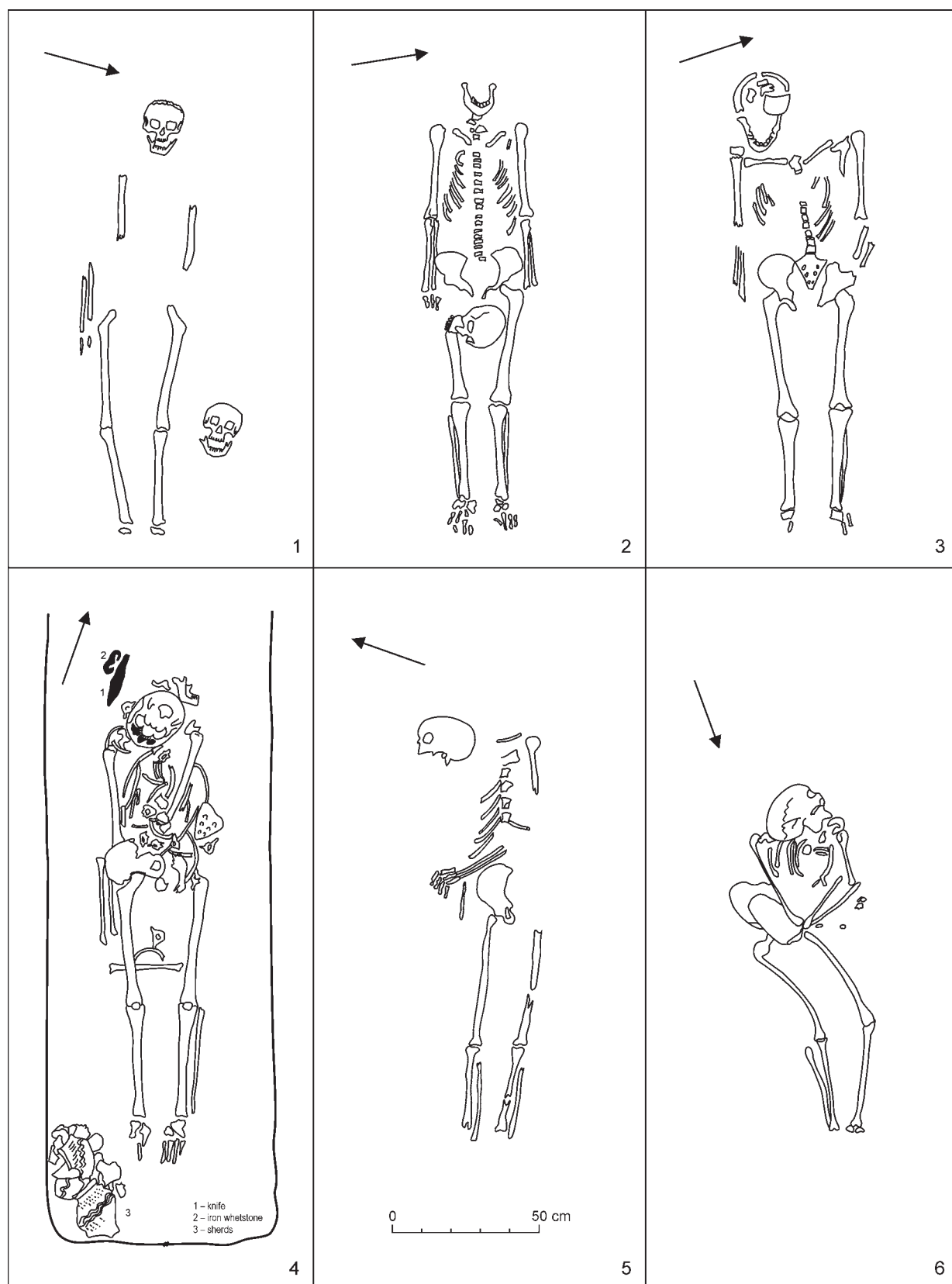
Pl. X. Graves of individuals with atypical orientation and with posterior interventions. 1 – Veľký Grob, grave 87; 2 – Veľký Grob, grave 101 (1, 2 according to *Chropovský* 1955); 3 – Bešeňov, grave 2; 4 – Bešeňov, grave 6 (3, 4 according to *Nevizánsky* 1975). Redrawn by E. Červeňová.

Pl. XI. Graves with posterior interventions. 1 – Bešeňov, grave 80 (according to Nevizánsky 1978a); 2 – Čakajovce, grave 30; 3 – Čakajovce, grave 53 (2, 3 according to Rejholcová 1974); 4 – Čakajovce, grave 82 (according to Rejholcová 1977); 5 – Lipová-Ondrochov, grave 2/57; 6 – Lipová-Ondrochov, grave 4/57 (5, 6 according to Rejholcová 1958). Redrawn by E. Červeňová.

Pl. XII. Graves with posterior interventions. 1 – Lipová-Ondrochov, grave 30/57 (according to *Rejholcová* 1958); 2 – Malé Kosičky, grave 38 (according to *Hanuliak* 1986); 3 – Nitra-Lupka, grave 1; 4 – Nitra-Lupka, grave 44; 5 – Nitra-Lupka, grave 19; 6 – Nitra-Lupka, grave 41 (3–6 according to *Chropovský* 1968); 7 – Nitra-Dolnozoborská cesta, grave 28 (according to *Chropovský* 1974). Redrawn by E. Červeňová.

Pl. XIII. Graves with posterior interventions. 1 – Trnovec nad Váhom, grave 122; 2 – Trnovec nad Váhom, grave 255; 3 – Trnovec nad Váhom, grave 290 (1–3 according to *Rajček 1955*); 4 – Veľký Grob, grave 83; 5 – Veľký Grob, grave 102; 6 – Veľký Grob, grave 129 (4–6 according to *Chropovský 1955*). Redrawn by E. Červeňová.

BIBLIOGRAPHY

- Aspöck 2008 – E. Aspöck: What Actually is a 'Deviant Burial'? Comparing German-Language and Anglophone Research on 'Deviant Burials'. In: E. M. Murphy (ed.): *Deviant burial in the archaeological record*. Oxford 2008, 17–34.
- Aspöck 2011 – E. Aspöck: Past 'disturbances' of graves as a source: taphonomy and interpretation of reopened Early Medieval inhumation graves at Brunn am Gebirge (Austria) and Winnall II (England). *Oxford Journal of Archaeology* 30/3, 2011, 299–324.
DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0092.2011.00370.x>
- Bednár 1997 – P. Bednár: Výskum západného opevnenia hradného kopca v Nitre. *AVANS* 1995, 1997, 29–31.
- Bednár/Fottová 2003 – P. Bednár/E. Fottová: Nitra-tržnica – príspevok k poznaniu zázemia stredovekého mesta. *Archaeologia historica* 28, 2003, 303–315.
- Benadik 1975 – B. Benadik: Keltské pohrebisko v Palárikove. *AVANS* 1974, 1975, 22–25.
- Béreš 1977 – J. Béreš: Veľkomoravské hroby v Mojzesove. *AVANS* 1976, 1977, 59–62.
- Béreš 1995 – J. Béreš: Slované pohrebisko v Dolnom Petre (teraz Svätý Peter). *Slovenská archeológia* 43, 1995, 111–160.
- Bialeková 1958 – D. Bialeková: Záchraný výskum slovan-ských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove, okr. Šurany. *Slovenská archeológia* 6, 1958, 388–413.
- Bialeková 1959 – D. Bialeková: Záverečná správa z výskumu slovan-ských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove. *Slovenská archeológia* 7, 1959, 439–459.
- Bialeková 1961 – D. Bialeková: Slovan-ský nález z Marušovej. *Študijné zvesti AÚ SAV* 6, 1961, 283.
- Bialeková 1982 – D. Bialeková: Slované pohrebisko v Závade. *Slovenská archeológia* 30, 1982, 123–164.
- Bialeková 1993a – D. Bialeková: Slované pohrebisko v Bojničkách. *Študijné zvesti AÚ SAV* 29, 1993, 223–258.
- Bialeková 1993b – D. Bialeková: Slované pohrebisko v Pobedime (poloha Na laze II/71). *Študijné zvesti AÚ SAV* 29, 1993, 179–207.
- Bialeková zost. 1989 – D. Bialeková (zost.): *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. I. zväzok*. Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj. Nitra 1989.
- Bialeková zost. 1992 – D. Bialeková (zost.): *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. II. zväzok*. Stredoslovenský kraj. Nitra 1992.
- Borkovský 1939 – I. Borkovský: Skrčené pohrby doby knížecí v Čechách. *Památky archeologické* 41, 1939, 134–139.
- Březinová 1993 – G. Březinová: Záchraný výskum v Nitre. *AVANS* 1992, 1993, 28, 29.
- Březinová a kol. 2003 – G. Březinová a kol.: *Nitra-Chrenová. Archeologické výskumy na plochách stavenísk Shell a Bau-max*. Katalóg. Nitra 2003.
- Čaplovič 1954 – P. Čaplovič: Slované pohrebište v Nitre pod Zoborom. *Slovenská archeológia* 2, 1954, 5–50.
- Čermáková 2007 – E. Čermáková: Živé a mrtvé neolitické děti. *Študijné zvesti AÚ SAV* 42, 2007, 17–22.
- Cheben/Ruttikayová/Ruttikay 1994 – I. Cheben/J. Ruttikayová/M. Ruttikay: Výskumy na trase ropovodu vo Veľkom Cetíne. *Študijné zvesti AÚ SAV* 30, 1994, 177–241.
- Chorvátová 1998 – H. Chorvátová: K významu lunicových príveskov z včasnostredovekých pohrebísk strednej Európy. *Praehistorica* 23, 1998, 135–140.
- Chorvátová 2015 – H. Chorvátová: *Chronológia ženského honosného šperku vo včasnom stredoveku a jeho historický význam*. Dizertačná práca. Univerzita Karlova v Prahe. Filozofická fakulta. Ústav pro archeologii. Historické vedy. Praha 2015. Available at: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/80651>
- Chropovský 1957 – B. Chropovský: Slované pohrebisko z 9. st. vo Veľkom Grobe. *Slovenská archeológia* 5, 1957, 174–239.
- Chropovský 1962 – B. Chropovský: Slované pohrebisko v Nitre na Lupke. *Slovenská archeológia* 10, 1962, 175–240.
- Chropovský 1978 – B. Chropovský: Pohrebisko z 9.–10. storočia v Nitre pod Zoborom. *Slovenská archeológia* 26, 1978, 99–125.
- Chropovský/Fusek 1988 – B. Chropovský/G. Fusek: Výsledky výskumov na stavenisku športového areálu v Nitre. *Študijné zvesti AÚ SAV* 24, 1988, 143–171.
- Čulíková 2011 – L. Čulíková: Projevy nepietního způsobu ukládání mrtvých u středověkých populací. *Antropo Webzin* 2, 2011, 103–111. Available at: <http://www.antropoweb.cz/cs/projevy-nepietniho-zpusobu-ukladani-mrtvych-u-stredovekych-populaci>
- Daňová 2013 – K. Daňová: *Stredoveké pohrebisko z Nitry-Selence*. Rigorózná práca. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. Filozofická fakulta. Katedra archeológie. Nitra 2013. Available at: <https://opac.crzp.sk/?fn=detailBiblioForm&sid=6578B14B408CC0D21FBCB84BDB7C>
- Daňová/Ruttikay 2011 – K. Daňová/M. Ruttikay: Porušovanie hrobov v 11. storočí na pohrebisku v Nitre-Selnici. In: S. Stuchlík (ed.): *Materiály o pohrebním ritu. Druhotné zásahy v hrobech*. Acta archaeologica Opaviensia 4. Opava 2011, 161–167.
- Đuricová 2007 – M. Đuricová: Zvláštnosti v ukládání mrtvých ako súčasť duchovnej kultúry obyvateľstva v období avarského kaganátu na území Slovenska. *Slovenská archeológia* 55, 2007, 311–352.
- Đuricová 2012 – M. Đuricová: Pohrebný ritus na pohrebiskách obdobia avarského kaganátu na Slovensku. Dizertačná práca. Univerzita Komenského v Bratislave. Filozofická fakulta. Bratislava 2012. Available at: <https://opac.crzp.sk/?fn=detailBiblioForm&sid=BA98F1178B40464E5DE5AE07C2E3>
- Dušek 1979 – S. Dušek: Veľkomoravské pohrebisko v Smoleniciach. *Slovenská archeológia* 27, 1979, 365–374.
- Eisner 1937 – J. Eisner: Prehistorický výzkum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi r. 1936. *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti* 31, 1937, 90–111.
- Elgyütt 2014 – J. Elgyütt: Umelo deformované lebky v období sťahovania národov a vo včasnom stredoveku na území Slovenska. *Študijné zvesti AÚ SAV* 56, 2014, 111–122.
- Fojtík/Prokeš 2004 – P. Fojtík/L. Prokeš: Pohrby těhotných žen a fenomén posmrtného 'porodu v rakvi'. *Pravěk. Nová řada* 14, 2004, 225–236.
- Fusek 2011 – Zásahy do hrobov belobrdské kultúry v Nitre-Šindolke. In: S. Stuchlík (ed.): *Materiály o pohrebním ritu. Druhotné zásahy v hrobech*. Acta archaeologica Opaviensia 4. Opava 2011, 119–124.
- Galuška 1996 – L. Galuška: *Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum říše Velkomoravské*. Brno 1996.
- Gardela 2011 – L. Gardela: Gryź ziemi! Pochówki na brzuchu we wczesnośredniowiecznej Polsce w perspektywie porównawczej. *Pomniki Dawnego Prawa* 16, 2011, 38–59.
- Gardela 2012 – L. Gardela: Pochówki na brzuchu we wczesnośredniowiecznej Polsce. *Pomniki Dawnego Prawa* 20, 2012, 30–37.

- Gardała 2017 – L. Gardała: *Bad Death in the Early Middle Ages. Atypical Burials from Poland in a Comparative Perspective*. Collectio Archaeologica Ressoiviensis 36. Rzeszów 2017.
- Geisler 1986 – M. Geisler: *Holubice. Pohřebiště z mladohradištního období*. Fontes archaeologiae Moraviae 20. Brno 1986.
- Geisler 1992 – M. Geisler: Statistické zhodnocení mladohradištního pohřebiště z Holubic, okr. Vyškov. *Pravěk. Nová řada* 2, 1992, 359–370.
- Habovštiak 1966 – A. Habovštiak: K otázke datovania hradiska v Bíni. *Slovenská archeológia* 14, 1966, 439–486.
- Halliday 2010 – R. Halliday: The Roadside Burial of Suicides: An East Anglian Study. *Folklore* 121, 2010, 81–93.
- Hanáková/Staňa/Stloukal 1986 – H. Hanáková/Č. Staňa/M. Stloukal: *Velkomoravské pohřebiště v Rajhradě*. Praha 1986.
- Hanuliak 1993 – M. Hanuliak: Pohrebisko slovanskej populácie z 10. storočia v Bučanoch. *Slovenská archeológia* 41, 1993, 83–113.
- Hanuliak 1994 – M. Hanuliak: *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia*. Materialia Archaeologica Slovaca 12. Nitra 1994.
- Hanuliak 1995 – M. Hanuliak: Veľkomoravské pohrebisko v Nitry-Veľkých Janíkovciach. *AVANS* 1993, 1995, 50, 51.
- Hanuliak 1997 – M. Hanuliak: K problematike skeletov ľudských jedincov zo sídliskových objektov. *Slovenská archeológia* 45, 1997, 157–182.
- Hanuliak 1998 – M. Hanuliak: Vampirizmus na pohrebiskách z prelomu včasného a vrcholného stredoveku. *Hieron* 3, 1998, 102–105.
- Hanuliak 1999 – M. Hanuliak: Vampirismus auf Gräberfeldern von der Wende des Früh- zum Hochmittelalter. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 40, 1999, 577–584.
- Hanuliak 2004 – M. Hanuliak: *Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 8. Nitra 2004.
- Hanuliak 2006 – M. Hanuliak: Porušovanie telesných zvyškov zomrelých vo veľkomoravskom prostredí z územia Slovenska. *Slovenská archeológia* 54, 2006, 143–166.
- Hanuliak 2020 – M. Hanuliak: Marginalizovaní jedinci z veľkomoravských jamovitých objektov v Nitre. *Musaica Archaeologica* 1, 2020, 83–92.
DOI: <https://doi.org/10.46283/musarch.2020.1.05>
- Hanuliak/Chropovský 2019a – M. Hanuliak/B. Chropovský: Pohrebisko z 9. storočia v Nitre-Dolných Krškanoch. *Slovenská archeológia* 67, 2019, 287–365.
DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2019.67.9>
- Hanuliak/Chropovský 2019b – M. Hanuliak/B. Chropovský: Pohrebisko z 10.–11. storočia v Nitre-Horných Krškanoch. *Slovenská archeológia* 67, 2019, 113–193.
DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2019.67.4>
- Hanuliak/Ižóf 2002 – M. Hanuliak/J. Ižóf: Veľkomoravské pohrebisko v Galante. (K možnostiam rekonštrukcie poznatkov z fragmentov veľkomoravských pohrebisk.) *Slovenská archeológia* 50, 2002, 323–352.
- Hanuliak/Kuzma 2015 – M. Hanuliak/I. Kuzma: *Mužla-Čenkov II. Osídlenie z 9.-12. storočia*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 25. Nitra 2015.
- Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993 – M. Hanuliak/I. Kuzma/P. Šalkovský: *Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.–12. storočia*. Materialia Archaeologica Slovaca 10. Nitra 1993.
- van Haperen 2010 – M. C. van Haperen: Rest in pieces: an interpretive model of early medieval 'grave robbery'. *Medieval and Modern Matters* 1, 2010, 1–36.
DOI: <https://doi.org/10.1484/J.MMM.1.100807>
- Hendrychová 2014 – S. Hendrychová: *Velkomoravská pohřebiště v Rajhradě a Rajhradících*. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta. Ústav pro archeologii. Praha 2014. Available at: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/62895>
- Hladík 2014 – M. Hladík: *Hospodárske zázemie Mikulčíc. Sídelná štruktúra na strednom toku rieky Morava v 9.–1. polovici 13. storočia*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 48. Brno 2014.
- Horácková/Strouhal/Vargová 2004 – L. Horácková/E. Strouhal/L. Vargová 2004: *Panoráma biologické a sociokultúrne antropologie. Modulové učebné texty pro studenty antropologie a 'příbuzných' oborů*. Základy paleopatologie 15. Brno 2004.
- Hoššo 1975 – J. Hoššo: Kostolné cintoríny v Liptovskej Mare a Liptovskej Sielnici (výsledky historickoarcheologického výskumu). *Liptov* 3, 1975, 121–166.
- Hrubý 1955 – V. Hrubý: *Staré Město. Velkomoravské pohřebiště 'Na valách'*. Monumenta archaeologica 3. Praha 1955.
- Ižóf 1984 – J. Ižóf: Záchrané výskumy múzea v Galante. *AVANS* 1983, 1984, 93, 94.
- Jakab 1978 – J. Jakab: Antropologická analýza pohrebiska z 9.–10. storočia v Nitre pod Zoborom. *Slovenská archeológia* 26, 1978, 127–148.
- Jelínková 1999 – D. Jelínková: *Slovanské pohřebiště z 9. až 12. století v Mušově. Katalog*. Brno 1999.
- Kajkowski 2013 – K. Kajkowski: The Symbolism and Ritual Significance of the Human Head Among the Pomeranians in the Early Middle Ages. In: L. Gardała/K. Kajkowski (red.): *Motywy głowy w dawnych kulturach w perspektywie porównawczej – The Head Motif in Past Societies in a Comparative Perspective*. Międzynarodowe Spotkania Interdyscyplinarne 'Motywy Przez Wieki' – International Interdisciplinary Meetings 'Motifs Through The Ages' 1. Bytów 2013, 156–193.
- Kalousek 1971 – F. Kalousek: *Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Archeologické prameny z pohřebiště*. Spisy Univerzity J. E. Purkyně v Brně 169. Brno 1971.
- Kavánová 2003 – B. Kavánová: Mikulčice – pohřebiště v okolí 12. kostela. In: N. Profantová/B. Kavánová: *Mikulčice – pohřebiště u 6. a 12. kostela – Mikulčice – Gräberfeld bei der 6. und 12. Kirche*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 22. Brno 2003, 211–413.
- Klanica 1985 – Z. Klanica: Mikulčice-Klášteřisko. *Památky archeologické* 76, 1985, 474–539.
- Klanica 2006 – Z. Klanica: *Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanské pohřebiště. Díl II*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 28. Brno 2006.
- Koperkiewicz 2003 – A. Koperkiewicz: Związek płci z orientacją grobu we wczesnym średniowieczu na przykładzie cmentarzycka w Daniłowie Małym, w woj. Podlaskim. In: W. Dzieduszycki/J. Wrzesiński (red.): *Kobieta – Śmierć – Mężczyzna. Funeralia Lednickie*. Spotkanie 5. Poznań 2003, 307–324.
- Kosmas 2011 – Kosmas: *Kronika Čechů. Memoria medií aevi* 13. Preklad K. Hrdina/M. Bláhová. Praha 2011.
- Kraskovská 1950 – L. Kraskovská: Príspevok k pohrebným zvykom starých Slovanov. (Staroslovanské pohrebisko vo Veľkom Grobe.) *Historický Sborník SNM* 8, 1950, 43–49.
- Kraskovská 1953 – L. Kraskovská: Slovanské pohrebisko v Devíne v polohe Staré vinohrady. *Archeologické rozhledy* 5, 1953, 171–173.
- Kraskovská 1955 – L. Kraskovská: Slovanské pohrebisko v Bratislave-Karlovej Vsi. *Slovenská archeológia* 3, 1955, 235–243.

- Kraskovská 1958 – L. Kraskovská: Výskum v Bešeňove v roku 1950. *Slovenská archeológia* 6, 1958, 419–447.
- Kraskovská 1963 – L. Kraskovská: Slovanské pohrebisko v Devíne (Staré Vinohrady). *Slovenská archeológia* 11, 1963, 391–406.
- Kraskovská/Paulík 1978 – L. Kraskovská/J. Paulík: Veľkomoravské pohrebisko v Tvrdošovciach, okr. Nové Zámky. *Zborník SNM 72. História* 18, 1978, 83–121.
- Krumphanzlová 1961 – Z. Krumphanzlová: K otázce vampyrismu na slovanských pohřebištích. *Památky archeologické* 52, 1961, 544–549.
- Krumphanzlová 1964 – Z. Krumphanzlová: Zvláštnosti ritu na slovanských pohřebištích v Čechách. *Vznik a počátky Slovanů* 5. Praha 1964, 177–212.
- Krupičková 2010 – Š. Krupičková: Sonda do problematiky ne-standardního pohřbívání v kontextu raně středověkých sídlišť na Moravě. In: R. Tichý/O. Štulc (eds.): *Hroby, pohřby a lidské pozůstatky na pravěkých a středověkých sídlišťích*. Živá archeologie – (Re)konstrukce a experiment v archeologii. Supplementum 3. 2010, 194–199.
- Krupičková/Válová 2011 – Š. Krupičková/K. Válová: 'Qualis vita, finis ita.' Non-standard burials at Great Moravian localities and two views on this problem – a result of a belief in revenants (cultic interpretation) or a reflection of social differences (social interpretation)? In: W. Dzieduszycki/J. Wrzesiński (red.): *Kim jesteś człowieku? Funeralia Lednickie*. Spotkanie 13. Poznań 2011, 77–95.
- Kubálek et al. 2008 – P. Kubálek/D. Stolz/L. Sasková/D. Vaněk: Blízkovýchodní haplotyp u pohřbu mladého muže s rozštěpem lebky z raně středověkého pohřebiště na Tetíně. *Archeologie ve středních Čechách* 12, 2008, 645–650.
- Kuzma 2000 – I. Kuzma: Pokračovanie výskumu vo Veľkom Kýre. *AVANS* 1998, 2000, 117–121.
- Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999 – I. Kuzma/J. Rajtár/J. Tirpák: Záchranný výskum vo Veľkom Kýri. *AVANS* 1997, 1999, 99–102.
- Kyll 1964 – N. Kyll: Die Bestattung der Toten mit dem Gesicht nach unten. Zu einer Sonderform des Begräbnisses im Trierer Land. *Trierer Zeitschrift* 27, 1964, 168–183. DOI: <https://doi.org/10.11588/tz.1964.0.55962>
- Lesák/Musilová 1999 – B. Lesák/M. Musilová: Hrobové celky z druhej polovice 9. až prvej polovice 10. stor. na území ŠPMR Bratislava. *Studia archaeologica slovac mediaevalia* 2, 1999, 33–61.
- Liptáková 1963 – Z. Liptáková: Slovanské pohrebisko z X.–XI. storočia v Úlanoch nad Žitavou. *Slovenská archeológia* 11, 1963, 223–236.
- Ludikovský/Snášil 1974 – K. Ludikovský/R. Snášil: *Mladohradištní kostrové pohřebiště ve Velkých Hostěrádkách (o. Břeclav)*. Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně II/4. Praha 1974.
- Macháček 2009 – J. Macháček: Disputes over Great Moravia: chiefdom or state? The Morava or the Tisza River? *Early Medieval Europe*. Wiley-Blackwell 17, 2009, 248–267. DOI: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-0254.2009.00276.x>
- Marešová 1983 – K. Marešová: *Uherské Hradiště-Sady. Staroslovanské pohřebiště na Horních Kotovicích*. Brno-Uherské Hradiště 1983.
- Mašková 2004 – P. Mašková: K otázce interpretace kostrového pohřebiště 's projevy vampyrismu' v Čelákovcích. *Studia mediaevalia Pragensia* 5, 2004, 9–19.
- Mašková 2009 – P. Mašková: K obrazu středověkého pohřebiště – církevní normy a výpověď archeologických pramenů. In: J. Dobosz (red.): *Kościół w monarchiach Przemysławów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21–24 września 2006 roku*. Poznań 2009, 73–85.
- Mazuch/Hladík/Skopal 2017 – M. Mazuch/M. Hladík/R. Skopal: *Úpravy hrobových jam a dřevěné konstrukce v hrobech na pohřebištích Velké Moravy (sociální, duchovní a chronologický fenomén)*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 56. Brno 2017.
- Mitscha-Märheim/Pittioni 1934 – H. Mitscha-Märheim/R. Pittioni: Zur Besiedlungsgeschichte des unteren Grantales. *Mitteilungen Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 64, 1934, 147–173.
- Mjartan 1953 – J. Mjartan: Vampírske povery v Zemplíne. *Slovenský národopis* 1, 1953, 107–134.
- Navrátilová 2005 – A. Navrátilová: Revenantství v české lidové tradici jako obraz cizího, nepřátelského světa. *Studia mythologica Slavica* 8, 2005, 115–136.
- Nevizánsky 1978b – G. Nevizánsky: Záchranný archeologický výskum v Chotíne. *AVANS* 1977, 1978, 177, 178.
- Nevizánsky 1979 – G. Nevizánsky: Pohrebisko z konca 9. a z 10. storočia v Bešeňove. *Slovenská archeológia* 27, 1979, 375–404.
- Nevizánsky 1980 – G. Nevizánsky: Záchranný výskum v Kameníne. *AVANS* 1978, 1980, 187, 188.
- Nezvalová 2018 – L. Nezvalová: *Ludia na okraji stredovekej spoločnosti*. Dizertačná práca. Univerzita Komenského v Bratislave. Filozofická fakulta – Archeologický ústav SAV v Nitre. Nitra 2018. Available at: <http://alis.uniba.sk/storage/dpg/dostupne/FI/2018/2018-FI-68701/>
- Nezvalová 2022 – L. Nezvalová: Jedinci nájdení na sídliskách na Slovensku z obdobia včasného stredoveku. In: M. Bača (ed.): *Pod stromom života. K životnému jubileu doc. Michala Slivku*. Studia Archaeologica et Mediaevalia 13. Bratislava 2022, 65–77.
- Ožďáni 1977 – O. Ožďáni: Záchranný výskum na trase diaľnice v roku 1976. *AVANS* 1976, 1977, 211–215.
- Pastorek 1977 – I. Pastorek: Slovanský kostrový hrob v Červeníku. *AVANS* 1976, 1977, 219.
- Plachá/Hlavicová/Keller 1990 – V. Plachá/J. Hlavicová/I. Keller: *Slovanský Devín*. Bratislava 1990.
- Polla/Vallašek 1991 – B. Polla/A. Vallašek: *Archeologická topografia Bratislavy*. Bratislava 1991.
- Poulik 1975 – J. Poulik: *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*. Praha 1975.
- Prášek 1996 – K. Prášek: Pokračovanie výskumu v Bíni. *AVANS* 1994, 1996, 142, 143.
- Přichystalová 2010 – R. Přichystalová: Nerituálny pohreb muža z južného predhradia na Pohansku pri Břeclavi. In: Š. Ungerman/R. Přichystalová (eds.): *Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám*. Praha 2010, 139–150.
- Přichystalová 2011 – R. Přichystalová: Problematika pochovávaní na Južnom predhradí veľkomoravského hradiska Břeclav-Pohansko. I. diel: text a plány. Dizertačná práca. Filozofická fakulta Masarykovej univerzity. Ústav archeologie a muzeologie. Brno 2011. Available at: https://is.muni.cz/th/18685/ff_d/
- Přichystalová 2014 – R. Přichystalová: Stručná analýza raněstředověkého pohřebiště. In: *Přichystalová/Kalábek* 2014, 207–272.
- Přichystalová 2018 – R. Přichystalová: Organizácia pohrebných areálov a charakter pohrebných obradov na Pohansku při Břeclavi. *Acta musei nationalis Pragae. Historia* 72, 2018, 46–61. DOI: <https://doi.org/10.1515/amnh-2018-0005>

- Přichystalová/Boberová 2020 – R. Přichystalová/K. Boberová: The 'Archaeological' and 'Biological' sex of an individual – Why do they sometimes differ? In: A. Bistáková/G. Březinová/Peter C. Ramsel (eds.): *Multiple identities in Prehistory, Early History and Presence. Proceedings of the SASPRO workshops in Klement (Austria) 2016 and Nitra (Slovakia) 2018*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 24. Nitra 2020, 117–130.
- Přichystalová et al. 2014 – R. Přichystalová/M. Kalábek/Š. Trávníčková/P. Dresler: Katalog hrobových celků a nálezů. In: Přichystalová/Kalábek 2014, 15–129.
- Přichystalová/Kalábek 2014 – R. Přichystalová/M. Kalábek (eds.): *Raněstředověké pohřebiště Olomouc – Nemilany*. Katalog. Brno 2014.
- Profantová 2003 – N. Profantová: Mikulčice – pohřebiště u 6. kostela: pokus o chronologické a sociální zhodnocení. In: N. Profantová/B. Kavánová: *Mikulčice – pohřebiště u 6. a 12. kostela – Mikulčice – Gräberfeld bei der 6. und 12. Kirche*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 22. Brno 2003, 7–209.
- Prokeš 2007 – L. Prokeš: *Posmrtné změny a jejich význam při interpretaci pohřebního ritu, ke vztahu mezi archeologií a forenzními vědami*. Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana. Supplementum 1. Brno 2007.
- Rejholcová 1979a – M. Rejholcová: Pohřebisko z 10. století v Zemnom. *Slovenská archeológia* 27, 1979, 405–436.
- Rejholcová 1992 – M. Rejholcová: Velkomoravské pohřebisko v Lefantovciach. *Študijné zvesti AÚ SAV* 28, 1992, 251–278.
- Rejholcová 1995a – M. Rejholcová: Pohřebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). *Analýza*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 15. Nitra 1995.
- Rejholcová 1995b – M. Rejholcová: Pohřebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). *Katalóg*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 15. Nitra 1995.
- Reynolds 2009 – A. Reynolds: *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*. Medieval History and Archaeology. Oxford 2009. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199544554.001.0001>
- Šefčáková et al. 2015 – A. Šefčáková/M. Thurzo/K. Domonkošová Tibenská/D. Staššíková-Štukovská: Včasnostředověké pohřebisko v Borovciach (okr. Piešťany, Slovensko): prehľad a datovanie antropologických nálezov. *Acta Rerum Naturalium Musei Nationalis Slovaci* 61, 2015, 105–177.
- Šikulová 1958 – V. Šikulová: Moravská pohřebiště z mladší doby hradištní. *Pravěk východní Moravy* 1, 1958, 88–162.
- Staňa 2006 – Č. Staňa: *Velkomoravská pohřebiště v Rajhradě a Rajhradcích*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 29. Brno 2006.
- Staššíková-Štukovská 1986 – D. Staššíková-Štukovská: Výskum a záchranné akcie v Borovciach a Rakoviciach. *AVANS* 1986, 1987, 97, 98.
- Staššíková-Štukovská et al. 2005 – D. Staššíková-Štukovská/M. Thurzo/A. Šefčáková/V. Kuželka/J. Spišiak: Doklady niektorých zriedkavých ochorení na včasnostředověkom pohrebisku v Borovciach. In: V. Hašek/R. Nekuda/M. Ruttkay (eds.): *Ve službách archeologie VI. Sborník věnovaný 70. narozeninám PhDr. Dariny Bialekové, CSc., 60. narozeninám Prof. PhDr. Josefa Ungera, CSc. – In Service to Archaeology VI. This proceeding is dedicated to PhDr. Darina Bialeková, CSc. And Prof. PhDr. Josef Unger, CSc.* Brno 2005, 445–459.
- Staššíková-Štukovská et al. 2006 – D. Staššíková-Štukovská/M. Thurzo/A. Šefčáková/J. Lietava: Archeologická a paleopatologická interpretácia atypického hrobu 22/86 z včasnostředověkého pohrebiska v Borovciach (okr. Piešťany). In: V. Hašek/R. Nekuda/M. Ruttkay (eds.): *Ve službách archeologie 7. Sborník věnovaný 85. narozeninám Doc. PhDr. Karla Valocha, DrSc. – In service to archaeology. This proceedings is dedicated to Doc. PhDr. Karel Valoch, DrSc.* Brno 2006, 208–221.
- Štefan 2009 – I. Štefan: Frühmittelalterliche Sonderbestattungen in Böhmen und Mähren. *Archäologie der Randgruppen? Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 50, 2009, 139–162.
- Stloukal/Vyhnánek 1978 – M. Stloukal/L. Vyhnánek: Amputace levé nohy z Mikulčic. *Archeologické rozhledy* 30, 1978, 553–557.
- Szőke/Nemeskéri 1954 – B. Szőke/J. Nemeskéri: Archeologické a antropologické poznatky z výskumu v Bešeňove pri Šuranoch. *Slovenská archeológia* 2, 1954, 105–135.
- Točík 1971 – A. Točík: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei (I). *Slovenská archeológia* 19, 1971, 135–276.
- Točík 1992 – A. Točík: Materiály k dejinám južného Slovenska v 7.–14. storočí. *Študijné zvesti AÚ SAV* 28, 1992, 5–250.
- Tomková 2003 – K. Tomková: Lidské ostatky v raně středověkých sídlištních situacích v Čechách. *Archeologie ve středních Čechách* 7, 2003, 573–604.
- Unger 2006 – J. Unger: *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Panorama biologické a sociokulturní antropologie 2. Brno 2006.
- Unger 2010 – J. Unger: Lidské kosterní pozůstatky na sídlišťích ve středověku. Možnosti interpretace. In: R. Tichý/O. Štulc (eds.): *Hroby, pohřby a lidské pozůstatky na pravěkých a středověkých sídlišťích*. Živá archeologie. (Re)konstrukce a experiment v archeologii. Supplementum 3, 2010, 165–167.
- Ungerman 2005 – Š. Ungerman: Ženský šperk staršího velkomoravského horizontu. *Archeologické rozhledy* 57, 2005, 707–749.
- Ungerman 2006 – Š. Ungerman: Tzv. předkötlašský horizont a počátky velkomoravského kostrového pohřbívání. *Archaeologia historica* 31, 2006, 351–369.
- Ungerman 2007 – Š. Ungerman: Raně středověké pohřebiště v Dolních Věstonicích-Na pískách. Dizertační práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie. Brno 2007. Available at: <https://is.muni.cz/th/j4jc1/>
- Ungerman/Kavánová 2010 – Š. Ungerman/B. Kavánová: Das Gräberfeld bei der Basilika von Mikulčice. In: L. Poláček/J. Maříková-Kubková (Hrsg.): *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle*. Internationale Tagungen in Mikulčice 8. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 41. Brno 2010, 71–86.
- Vallašek 1972 – A. Vallašek: Hromadný hrob z 10. století v Bratislave. *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 8, 1972, 229–252.
- Vašica 1966 – J. Vašica: *Literární památky epochy velkomoravské*. Praha 1966.
- Vendtová 1962 – V. Vendtová: Slovanské pohřebisko v Ladičciach, okr. Nitra. *Archeologické rozhledy* 14, 1962, 397–404.
- Vendtová 1969 – V. Vendtová: Slovanské osídlenie Pobedima a okolia. *Slovenská archeológia* 17, 1969, 119–232.
- Vendtová/Rejholec 1963 – V. Vendtová/E. Rejholec: Slovanské pohřebisko v Ipeľskom Sokolci. *Slovenská archeológia* 11, 1963, 237–246.

- Vladár 1964 – J. Vladár: Archeologický výskum v Branči pri Nitre v rokoch 1961–1962. *Archeologické rozhledy* 16, 1964, 63–101.
- Vondráková/Hanuliak 2006 – M. Vondráková/M. Hanuliak: Výnimočné formy polôh telesných zvyškov pochovaných v Malých Kosihách. In: V. Hašek/R. Nekuda/M. Ruttkay (eds.): *Ve službách archeologie 7. Sborník věnovaný 85. narozeninám Doc. PhDr. Karla Valocha, DrSc. – In service to archeology 7. This proceedings is dedicated to Doc. PhDr. Karel Valoch, DrSc.* Brno 2006, 369–380.
- Vyhnánek/Hanáková 1988 – L. Vyhnánek/H. Hanáková: A new find of amputated limb in old slavonic skeletal materials. *Anthropologie* 26, 1988, 211–213.
- Wiedermann 1985 – E. Wiedermann: *Archeologické pamiatky topolčianskeho múzea*. Nitra 1985.
- Zadora-Rio 2003 – E. Zadora-Rio: The Making of Churchyards and Parish Territories in the Early-Medieval Landscape of France and England in the 7th–12th Centuries: A Reconsideration. *Medieval Archaeology* 47, 2003, 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1179/med.2003.47.1.1>
- Zábojník 1985 – J. Zábojník: Výskum včasnostredovekého pohrebiska v Cíferi-Páci. *Študijné zvesti AÚ SAV* 21, 1985, 205–220.
- Závodszy 1904 – L. Závodszy: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege)*. Budapest 1904.

UNPUBLISHED SOURCES

- Chropovský 1955 – B. Chropovský: *Veľký Grob. Poloha Za potoky*. Nitra 1955. Excavation report 583/55. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Chropovský 1968 – B. Chropovský: *Nitra. Poloha Lupka*. Nitra 1968. Excavation report 4229/68. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Chropovský 1974 – B. Chropovský: *Nitra-Zobor. Poloha Dolnozoborská cesta*. Nitra 1974. Excavation report 6952/74. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Chropovský 1979 – B. Chropovský: *Nitra-Horné Krškany*. Nitra 1979. Excavation report 8705/79. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Hanuliak 1977 – M. Hanuliak: *Bešeňov. Poloha Sírvolgy*. Nitra 1977. Excavation report 8017/77. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Hanuliak 1986 – M. Hanuliak: *Malé Kosihy. Poloha Horné Konopnice*. Nitra 1986. Excavation report 11499/86. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Jakab 2003 – J. Jakab: *Nitra. Poloha Tržnica*. Nitra 2003. Excavation report 15083/2003. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Nevizánsky 1975 – G. Nevizánsky: *Bešeňov. Poloha Sírvolgy*. Nitra 1975. Excavation report 7378/75. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Nevizánsky 1978a – G. Nevizánsky: *Bešeňov. Poloha Sírvolgy*. Nitra 1978. Excavation report 8623/78. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rajček 1955 – A. Rajček: *Trnovec nad Váhom-Horný Jatov. Poloha Remíza*. Nitra 1955. Excavation report 612/55. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rajček 1957 – A. Rajček: *Hurbanovo*. Nitra 1955. Excavation report 612/55. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1958 – M. Rejholcová: *Lipová-Ondrochov. Poloha Tallószér*. Nitra 1958. Excavation report 483/58. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1974 – M. Rejholcová: *Čakajovce. Poloha Kostolné*. Nitra 1974. Excavation report 7044/74. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1977 – M. Rejholcová: *Čakajovce. Poloha Kostolné*. Nitra 1977. Excavation report 8205/77. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1978a – M. Rejholcová: *Čakajovce. Poloha Kostolné*. Nitra 1978. Excavation report 8651/78. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1978b – M. Rejholcová: *Čakajovce. Poloha Kostolné*. Nitra 1978. Excavation report 8652/78. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1979b – M. Rejholcová: *Čakajovce. Poloha Kostolné*. Nitra 1979. Excavation report 9006/79. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1980 – M. Rejholcová: *Čakajovce. Poloha Kostolné*. Nitra 1980. Excavation report 9378/80. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1981 – M. Rejholcová: *Čakajovce. Poloha Kostolné*. Nitra 1981. Excavation report 9704/81. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1983a – M. Rejholcová: *Čakajovce. Poloha Kostolné*. Nitra 1983. Excavation report 10306/83. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1983b – M. Rejholcová: *Čakajovce. Poloha Kostolné*. Nitra 1983. Excavation report 10528/83. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1986 – M. Rejholcová: *Čakajovce. Poloha Kostolné*. Nitra 1986. Excavation report 11494/86. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1988 – M. Rejholcová: *Lefantovce. Poloha Dolné konopisko*. Nitra 1988. Excavation report 12159/88. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Rejholcová 1989 – M. Rejholcová: *Lefantovce. Poloha Dolné konopisko*. Nitra 1989. Excavation report 12350/89. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Vendtová 1966 – V. Vendtová: *Pobedim. Poloha Na laze*. Nitra 1966. Excavation report 3661/66. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.
- Zábojník 1976 – J. Zábojník: *Cífer-Pác*. Nitra 1976. Excavation report 7800/76. Documentation of AÚ SAV, v. v. i.

Manuscript accepted 7. 11. 2022

Translated by author

Mgr. Lucia Nezvalová, PhD.
Archeologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nezvalovalucia@gmail.com

Atypické hroby z včasného stredoveku na území západného Slovenska

Lucia Nezvalová

SÚHRN

Vo včasnom stredoveku prichádza v stredoeurópskom priestore k plošnej zmene pohrebného rítu. Na územiach, kde sa predtým pochovávalo žiarovo, sa pohrebný rítus mení na inhumačný. V nížinných oblastiach západného Slovenska (v priestore Podunajskej nížiny) sa inhumačne pochovávalo prevažne na tzv. plochých pohrebiskách. Mŕtvi boli ukladani do hrobových jám otočení hlavou smerom na západ a nohami na východ. Ukladani boli vo vysträtej polohe na chrbte, s rukami pozdĺž tela a natiahnutými nohami. Táto poloha bola typická pre celú včasnostredovekú Európu (Unger 2006, 43).

Avšak popri týchto hroboch, ktoré tvoria väčšinu, sa vyskytujú aj také, ktoré sa odlišujú od tohto spôsobu pochovávaní. V minulosti boli mnohé z týchto odchýlok dávané do súvislosti s protivampirickými opatreniami, resp. strachom z nemŕtvych (Aspöck 2008, 21; Hanuliak 1998; Krumphanzlová 1961; 1964). Množstvo atypických hrobov klesá s prechodom na pochovávanie na kostolných cintorínoch, ktoré sa završuje v 12. stor. (Unger 2006, 59).

Atypické hroby, resp. atypické pochovávanie môže byť rozdelené na dve základné skupiny. Prvú tvoria jedinci nájdení mimo súvekých pohrebísk, nemusia byť dokonca uložení ani v hrobových jamách, ale v objektoch s pôvodne inou funkciou. Do tejto skupiny patria aj osamotené hroby a hroby na sídliskách. Do druhej skupiny spadajú jedinci, ktorí síce boli nájdení na regulárnych pohrebiskách, ale poloha alebo orientácia ich tela sa vymyká z prevažujúcej. Ide o jedincov uložených na boku alebo bruchu, v severojužných alebo východozápadných smeroch, či takých, na ktorých boli pozorované posteriórne zásahy.

Osamotené hroby sú známe z rôznych období, nielen zo včasného stredoveku. V ideálnom prípade je ako osamotený hrob možné klasifikovať taký nález, v ktorom bol nájdený jedinec preukázateľne datovaný do skúmaného obdobia, pričom v jeho okolí neboli nájdené žiadne iné súveké nálezy. Osamotených hrobov bolo na sledovanom území zaznamenaných 15. Podľa mapy (obr. 1) sú rozmiestnené v okrajových oblastiach Podunajskej nížiny, avšak ich rozmiestnenie sa čiastočne prekrýva s inými lokalitami s anomálnymi hrobmi a nielen s nimi (pre porovnanie Hanuliak 2004, obr. 37). Aj keď osamotené hroby neposkytujú dostatok informácií na ich uspokojivú interpretáciu, je potrebné upozorniť na tento fenomén. Keďže predstavujú súčasť dobového pohrebného rítu, je nutné s nimi počítať s nádejou, že v budúcnosti sa budú aplikovať metódy, ktoré novým nálezom prinesú viac informácií alebo sa snáď prikróčí aspoň k analýze starších nálezov. Keď už pre nič iné, treba ich brať na vedomie kvôli tomu, že môžu indikovať prítomnosť ďalších hrobov alebo osídlenia a tým upozorniť na nové lokality.

Nálezy skeletov na sídlisku sú pomerne časté. Jedincov z tejto skupiny môžeme rozdeliť na dve podskupiny, podľa

toho v akom type objektu boli nájdení. Prvú skupinu tvoria nebohí pochovaní na sídlisku, no v regulárnej hrobovej jame. Druhú predstavujú jedinci nájdení v sídliskových objektoch.

Na území Slovenska bolo takto zdokumentovaných 66 hrobov na 11 sídliskách (Branč, Čataj, Igram, Ludanice, Mužla-Čenkov-Orechový sad, Mužla-Čenkov-Vilmakert, Nitra-Chrenová, Nitra-Martinský vrch, Nitra-Staré mesto, Šurany-Nitriansky Hrádok a Veľký Kýr). Najviac hrobov, v počte 30, bolo preskúmaných na sídlisku v Mužle-Čenkove, poloha Vilmakert, čím sa táto lokalita stáva najvýraznejším reprezentantom tejto kategórie hrobov. Je nutné spomenúť, že na lokalite sa taktiež preskúmalo pohrebisko s regulárnymi hrobmi a jedinci boli objavení aj v sídliskových objektoch. Obdobná situácia je aj na polohe Orechový sad, kde boli popri deviatich jedincoch pochovaných v sídliskovom areáli identifikované aj tri pohrebiská a jeden jedinec v sídliskovom objekte.

Podľa zistených informácií hroby nájdené v areáli sídlisk nevykazujú odlišnosti od hrobov vykopaných na mieste regulárneho pohrebiska. Je preto otázne, čo viedlo komunitu k takémuto výberu miesta posledného odpočinku pochovaného, najmä ak vieme, že nablízku boli v tom čase súveké pohrebiská. Ich výbava, poloha, orientácia a absencia posteriórnych opatrení vo väčšine prípadov nenaznačuje, že by u týchto jedincov bol dôvod, prečo by mali byť pochovaní mimo zaužívaného priestoru.

Zaujímavú interpretáciu k javu pochovávaní zomrelých v sídliskových areáloch poskytuje J. Unger (2010, 166). Podľa jeho názoru sa prijatie kresťanstva prejavuje aj presunom pohrebísk do intravilánu a to nielen do blízkosti kostolov, ale aj dvorcov. Tieto procesy boli doložené v Nemecku. Obdobná situácia mohla nastať aj na lokalite Břeclav-Pohansko, kde sa v rozptýlených skupinkách a ojedinelých hroboch v rámci fungujúceho sídliska mali pochovávať hlavne ľudia, ktorí sa už vymanili z rodovej komunity a začlenili sa do štruktúr nového štátu. Analogické vysvetlenie môžeme aplikovať aj v prípade lokality Mužla-Čenkov. J. Unger (2010, 167) ponúka aj iné vysvetlenia tohto javu. Pre rozhodnutie pozostalých pochovať zomrelého v rámci areálu sídliska mohla zohrávať určitú úlohu aj celospoločenská situácia. Takýmto spôsobom mohli byť pochovaní ľudia v čase vojnového konfliktu. Ak boli obyvatelia lokality ohrození potenciálnym vojskom, mohlo sa stať, že pochovávanie na zvyčajnom mieste bolo znemožnené práve kvôli hroziacemu nebezpečenstvu. Pochovanie na ploche sídliska by bolo provizórnym krízovým riešením.

Čo sa týka lokalít Mužla Čenkov a priestoru Nitry-Starého Mesta, podobná situácia je aj na moravskej lokalite Břeclav-Pohansko. Tu sa taktiež nachádzajú hroby v menších,

či väčších skupinkách alebo osamotene v rámci sídlisk a okrem toho tu boli objavené aj dva kostolné cintoríny (*Přichystalová 2018, 47*). Autorka predpokladá, že zatiaľ čo pochovávanie na kostolných cintorínoch muselo byť centrálné riadené a plánované, pri ostatných hroboch v rámci areálu je väčšia variabilita, ktorá bola spôsobená menej homogénnym náboženským, sociálnym a možno aj etnickým zázemím pochovávaných, ktoré sa odrážalo aj v necentralizovanom usporiadaní pohrebných areálov (*Přichystalová 2018, 60*). To mohol byť aj prípad opevneného sídliska v Mužle-Čenkove, ktorého väčšia vzdialenosť od centrálnych lokalít a pozícia na okraji ríše mohla túto diverzitu ešte posilňovať.

Jedinci nájdení v sídliskových objektoch tvoria značne heterogénnu skupinu, v ktorej sa len ťažko hľadajú spoločné znaky, ktoré by ich spájali. V záujmovej oblasti bolo doposiaľ doložených 65 jedincov v sídliskových objektoch 21 lokalít. Je tiež otázne, či ich uloženie vôbec môžeme považovať za akúsi formu pohrebu a či ich môžeme klasifikovať ako pochovaných jedincov, keďže zaobchádzanie s týmito telami svedčí často o ľahostajnosti, až pohrdaní ostatkami.

Jedinci boli ukladani v heterogénnych typoch sídliskových objektov. Dominovali zásobné jamy, a to buď hrúškovitého (7 prípadov) alebo valcovitého prierezu (8 prípadov). Taktiež sa vyskytli prípady, v ktorých boli zomrelí pochovaní v objektoch s obytnou funkciou (Palárikovo; *Hanuliak 1997, 163*). Ľudské skelety boli nájdené aj v studňovitej jame (Bratislava-Ventúrska ulica; *Vallašek 1972, 246*). Niektoré objekty boli využité na pochovávanie krátko potom ako skončila ich primárna funkcia, iné boli už čiastočne zasypané a dlhšie neplnili svoju pôvodnú funkciu.

U jedincov, ktorí zomreli na hradiskách v priestore vnútri opevnenia, je nutné uvažovať o možnosti, že ich nebolo možné pochovať na pohrebisku z dôvodu bezprostredného ohrozenia živých. Môžu to dosvedčovať aj nálezy z Mužly-Čenkova, ktoré podľa najnovšej interpretácie M. Hanuliaka (*Hanuliak/Kuzma 2015, 129*), pochádzajú z jedného časového úseku, ktorý korešponduje s obdobím zániku Veľkej Moravy. Mohlo teda ísť o obeť niektorého z bojových stretov, ku ktorým v tomto období nepochybne dochádzalo.

Niektorí jedinci mohli byť obeťmi vraždy a pohodenie ich tela predstavovalo spôsob, ako sa ho nenápadne zbaviť. Netýka sa to len dospelých, ale aj novorodencov. V zaznamenaných prípadoch však nebolo možné identifikovať potenciálne obeť.

Na pohrebiskách zaznamenávame jedincov uložených v nezvyčajnej polohe, netypickej orientácii alebo so stopami po posteriórnych zásahoch. Na Slovensku sa tieto hroby vyskytli na 43 lokalitách, pričom pre porovnanie, do roku 2004 bolo zaznamenaných 275 pohrebísk datovaných do 9. a 10. stor. (*Hanuliak 2004, 27*) s 3410 plochými hrobmi.

V polohe na bruchu boli uložení 12 jedinci, z toho len na troch pohrebiskách (troch evidujeme v Bratislave-Devíne; *Plachá/Hlavicová/Keller 1990* a Borovciach; *Štaššiková-Štukovská 1986* a štyroch v Trnenci nad Váhom; *Točík 1971, tab. I; II*) sa našiel viac ako jeden takýto skelet. Medzi anomálnymi hrobmi tvoria najmenej početnú skupinu. Vzhľadom na to, že s pochovaním jedinca v polohe na bruchu ako spôsobom pokánia by sme mohli počítvať hlavne v spoločnostiach, kde bolo kresťanstvo pevnejšie ukotvené, respektíve by bolo pravdepodobnejšie, že takéhoto jedinca nájdeme na kostolných cintorínoch, môžeme v prípade nálezov zo

Slovenska skôr rátať s negatívnymi príčinami pochovania týchto jedincov. Aj keď nemuselo ísť o preventívny prostriedok voči návratu zosnulého späť zo záhrobia, mohol byť takýto spôsob pochovania formou trestu. Napriek tomu, že sa títo jedinci mohli prehrešiť, ostali stále pochovaní na spoločnom cintoríne a neboli teda po smrti úplne vylúčení zo svojho spoločenstva.

Na Slovensku bolo 63 zomrelých pochovaných v polohe na boku, je to teda o niečo väčší počet ako v prípade polohy na bruchu. Tak, ako v prípade jedincov na bruchu, je táto poloha pripisovaná potenciálne nebezpečným nebohým, ktorí mohli škodiť živým (*Hanuliak 1998, 102*). Pri polohe na boku (tab. II–VIII) nevystúpili do popredia žiadne faktory umožňujúce postrehnúť určité tendencie pri pochovávaní jedincov v tejto polohe. Snáď je to spôsobené tým, že poloha na boku vykazuje veľkú variabilitu, a to, čo by jeden autor mohol označiť ako zomrelého v polohe na boku, by druhý autor klasifikoval ako polohu štandardnú, avšak mierne vychýlenú. Často tiež nie je možné posúdiť, či posun kostry nemohol nastať aj v dôsledku tafonomických procesov. Absencia údajov o miere skrčenosti jedinca nám tiež mnohokrát neumožňuje rozlíšiť jednotlivcov pochovaných vo vystretej polohe na boku a skrčencov na boku, medzi ktorými by snáď bolo možné vysledovať rozdiely.

Na pohrebiskách sa vyskytli aj jedinci uložení v odlišných pozíciách. Tieto sa však vyskytujú skutočne len ojedinele. Svedčia o tom, že pohrebný rítus mohol byť v období Veľkej Moravy ešte pestrejší ako sa javí.

Odchýlky v orientácii sa v porovnaní s nezvyčajnými polohami vyskytujú na pohrebiskách častejšie. Hroby s odlišnou orientáciou sa nachádzajú aj na pohrebiskách, na ktorých zomrelí pochovaní v atypickej pozícii tela nie sú evidovaní. V prípade odlišnej orientácie sa rozlišujú dve základné odchýlky. Menej početná je orientácia v južných a severných smeroch, pri ktorej sú hroby orientované naprieč k všeobecnému smeru pochovávaní a u ktorých musel byť odlišný spôsob uloženia tela plánovaný už pri jej samotnom výkope. Častejšie sú registrované východné smery, tvoriace najpočetnejšiu z odchýlok pri ukladaní zomrelého do hrobu a výrazne prevažujú nad pochovanými v atypickej polohe, ako aj jedincami uloženými v severných a južných smeroch. V smere S – J, J – S a príslušných azimutoch bolo pochovaných 65 jedincov. V polohe tela jedincov dominovalo zvyčajné uloženie na chrbte, ktoré sa zistilo v 34 prípadoch. V smere V – Z a príslušných azimutoch bolo pochovaných 159 jedincov na 29 lokalitách. Zaujímavé je v tomto smere pohrebisko v Bešeňove, poloha Papföld, kde boli takto uložení všetci jedinci (*Szóke/Nemeskéri 1954*). Na pohrebiskách v Čakajovciach a vo Veľkom Grobe boli v opačnom smere uložení jedinci v nadštandardne veľkých hrobových jamách a niektoré mali nadštandardnú výbavu (*Chropovský 1957, 183, 185; Rejholcová 1995a, 8*). V tomto prípade je možné premýšľať nad hypotézou, že títo jedinci tiež patrili k okrajovej skupine, ale k takej, ktorá sa nachádzala na „pozitívnom“ okraji spoločnosti. Aj bohato vybavený hrob muža v Čakajovciach (hrob 788; tab. IX: 3; *Rejholcová 1995b, 88*), považovaný za najstarší inhumačný na pohrebisku, bol orientovaný opačne.

Posteriórne zásahy (tab. X–XIII) zistené na skeletoch v hroboch z 9.–12. stor. na sledovanom území môžeme rozdeliť na dve veľké skupiny – náhodné a zámerné. Do náhodných spadajú tie zákroky, pri ktorých hrob nebol

narušený úmyselne, ako napríklad dôsledky ťažby piesku, hliny, poľnohospodárskych prác. Za náhodný zásah je možné označiť aj porušenie staršieho hrobu pri výkope nového. Kosti boli v takomto prípade ako súčasť pietneho jednania zhrnuté na kôpku alebo odsunuté na bok k stene hrobu. Pod zámerné zásahy môžu spadať aj recentné činnosti ako napríklad činnosť detektoristov. Výsledkom intencionálneho zásahu bolo zámerné porušenie skeletu. Stalo sa tak za účelom jeho vykradnutia alebo z iných príčin. Zásahy boli identifikované aj v hroboch, kde ostala bohatá výbava. Z toho dôvodu je potrebné rátať aj s inými príčinami pre posteriórne opatrenia. Na základe rozrušenia skeletu ich môžeme rozdeliť na tri oblasti: 1) porušenia lebky, 2) porušenia hrudníka a brušnej dutiny a 3) porušenia končatín, pričom jednotlivé kategórie sa mohli kombinovať na jednom skelete. Narušenie lebky bolo zaznamenané v 118 prípadoch bez rozlišovania príčin, kvôli ktorým sa tak stalo. Pri dospelých iste nie je prekvapujúce, že viac presunov lebiek bolo zaznamenaných u mužov. Súvisí to s tým, že medzi tieto prípady patria aj jedinci, ktorí spáchali trestný čin a ako jeho následok boli popravení. Transformácie kostí hrudníka sa vyskytovali zo všetkých zásahov najčastejšie. Súvisí to pravdepodobne s tým, že v oblasti hrudníka, resp. hlavy sa zvyklo nachádzať najviac cenností (u žien v hornej časti, u mužov v spodnej) a teda by mal byť častejším cieľom vykrádačov hrobov. V hrudníku sa tiež nachádzajú životne dôležité orgány, ktoré mohli byť potenciálnym cieľom zničenia pri ohrození žijúcej komunity. Nie všetky priestorové pohyby rebier, stavcov, či okolitých kostí je však možné pripísať intencionálnemu narušeniu (Prokeš 2007, 21).

Zásahy smerujúce do oblasti končatín sa vyskytovali v menšom množstve ako tie smerujúce do oblasti hrudníka. Porušenie dolnej časti trupu a končatín alebo ich odsunutie môže snáď znamenať snahu o znehybnenie (Hanuliak 2006, 151). Niektoré prípady absencie končatín by mohli byť spojené s amputáciou. Na zviazanie dolných končatín by mohlo poukazovať ich prekríženie (Prokeš 2007, 27).

Treba tiež brať do úvahy, že zmeny, ktoré prebiehali počas trvania Veľkej Moravy neboli ojedinelé a izolované výlučne na toto územie. Prebiehala transformácia z kmeňa na náčelníctvo, v prípade Veľkej Moravy (Macháček 2009, 257–261) a v prípade západnej, severnej a zvyšku strednej Európy pokračovala neskôr v stredoveku až na štát. Aj keď časový rámec týchto zmien sa mierne odlišoval, na všetkých sa postupne zjednocuje pohrebný rítus na inhumačný, a tiež sa v období prechodu vo zvýšenej miere vyskytujú atypické hroby (pre územie Anglicka: Reynolds 2009; Poľska: pozri viac Gardela 2017). To môže poukazovať na to, že transformácia ktorá prebiehala v spoločnosti, sa odrazila aj v pohrebnom ríte. Kým sa ustálila spoločnosť a jej zvyky, odlišovali sa vo zvýšenej miere aj spôsoby pochovávaní.

Anomálne pochovaní jedinci predstavujú kategóriu hrobov, ktorá bude vždy vyvolávať pozornosť a otázky. Reprezentujú atraktívny typ nálezových celkov, pri ktorých je možné aplikovať rôzne, často až extrémne interpretácie. Pozornosť vzbudzujú svojím individualizmom, ktorý je v poslednej dobe čoraz pútavejším a je možné predpokladať, že záujem o tieto nálezy bude len narastať. S novými možnosťami ich analýzy bude možné priniesť pokročilejšie výsledky, ktoré spresnia náš obraz o pochovaných a takisto o celom období.

Obr. 1. Mapa lokalít s atypicky pochovanými jedincami (čísla zodpovedajú číslam uvedeným v tabuľke lokalít).
Legenda: ● – pohrebisko; ▲ – sídlisko + osamotený hrob;
○ – pohrebisko/sídlisko; ■ – pohrebisko/osamotený hrob.

Tabela 1. Zoznam lokalít s atypicky pochovanými jedincami. Legenda: A – číslo lokality na mape; B – lokalita; C – poloha; D – okres; E – roky výskumu; F – typ lokality (c – pohrebisko; s – sídlisko; ig – osamotený hrob); G – počet hrobov/objektov; H – poloha na bruchu; I – číslo tabuľky; J – poloha na boku; K – číslo tabuľky; L – poloha na ľavom boku; M – poloha na pravom boku; N – orientácia kostry; O – číslo tabuľky; P – V – Z a príslahlé azimuty; R – S – J, J – S a príslahlé azimuty; S – posteriórne zásahy; T – číslo tabuľky; U – hrob na sídlisku; V – jedinci v sídliskových objektoch; X – datovanie/storočie; Y – literatúra.

Tab. I. Hroby jedincov v polohe na bruchu. 1 – Nitra pod Zoborom, hrob 34 (podľa Chropovský 1974); 2 – Malé Kosihy, hrob 215 (podľa Hanuliak 1986); 3 – Pobeďim, hrob 53 (podľa Vendtová 1966); 4 – Trnovec nad Váhom, hrob 301 (podľa Rajček 1955). Prekreslila E. Červeňová.

Tab. II. Hroby jedincov v polohe na bruchu a boku. 1 – Trnovec nad Váhom, hrob 322; 2 – Trnovec nad Váhom, hrob 546; 3 – Trnovec nad Váhom, hrob 548 (1–3 podľa Rajček 1955); 4 – Bešeňov-Sírdúlô, hrob 15 (podľa Nevizánsky 1975). Prekreslila E. Červeňová.

Tab. III. Hroby jedincov v polohe na boku. 1 – Bešeňov, hrob 60 (podľa Hanuliak 1977); 2 – Bešeňov, hrob 95 (podľa Nevizánsky 1978a); 3 – Cífer-Pác, hrob 8; 4 – Cífer-Pác,

hrob 15; 5 – Cífer-Pác, hrob 21; 6 – Cífer-Pác, hrob 26 (3–6 podľa Zábojník 1976). Prekreslila E. Červeňová.

Tab. IV. Hroby jedincov v polohe na boku. 1 – Čakajovce, hrob 518 (podľa Rejholcová 1980); 2 – Čakajovce, hrob 561; 3 – Čakajovce, hrob 587; 4 – Čakajovce, hrob 672; 5 – Čakajovce, hrob 611 (2–5 podľa Rejholcová 1981); 6 – Hurbanovo, hrob 20 (podľa Rajček 1957). Prekreslila E. Červeňová.

Tab. V. Hroby jedincov v polohe na boku. 1 – Lefantovce, hrob 10 (podľa Rejholcová 1989); 2 – Malé Kosihy, hrob 90 (podľa Hanuliak 1986); 3 – Nitra-Lupka, hrob 35; 4 – Nitra-Lupka, hrob 55; 5 – Nitra-Lupka, hrob 90 (3–5 podľa Chropovský 1968); 6 – Nitra-Horné Krškany, hrob 85 (podľa Chropovský 1979). Prekreslila E. Červeňová.

Tab. VI. Hroby jedincov v polohe na boku. 1 – Nitra-Dolnozoborská cesta, hrob 26; 2 – Nitra-Dolnozoborská cesta, hrob 39; 3 – Nitra-Dolnozoborská cesta, hrob 45; 4 – Nitra-Dolnozoborská cesta, hrob 50 (1–4 podľa Chropovský 1974); 5 – Pobeďim-Na laze, hrob 20; 6 – Pobeďim-Na laze, hrob 33 (4, 6 podľa Vendtová 1966). Prekreslila E. Červeňová.

Tab. VII. Hroby jedincov v polohe na boku. 1 – Pobeďim-Na laze, hrob 108; 2 – Pobeďim-Na laze, hrob 112 (1, 2 podľa Vendtová 1966); 3 – Trnovec nad Váhom, hrob 75; 4 – Trnovec nad Váhom, hrob 115; 5 – Trnovec nad Váhom, hrob 129; 6 – Trnovec nad Váhom, hrob 154; 7 – Trnovec nad Váhom, hrob 158; 8 – Trnovec nad Váhom, hrob 169; 9 – Trnovec nad Váhom, hrob 261 (3–9 podľa Rajček 1955). Prekreslila E. Červeňová.

Tab. VIII. Trnovec nad Váhom. Hroby jedincov v polohe na boku. 1 – hrob 264; 2 – hrob 291; 3 – hrob 340; 4 – hrob 420;

5 – hrob 456; 6 – hrob 503; 7 – hrob 513 (podľa *Rajček 1955*). Prekreslila E. Červeňová.

Tab. IX. Hroby jedincov v sediacej pozícii a hroby s atypickou orientáciou. 1 – Čakajovce, hrob 415 (podľa *Rejholcová 1980*); 2 – Čakajovce, hrob 226 (podľa *Rejholcová 1978b*); 3 – Čakajovce, hrob 788 (podľa *Rejholcová 1983b*); 4 – Nitra-Dolnozoborská cesta, hrob 42 (podľa *Chropovský 1974*). Prekreslila E. Červeňová.

Tab. X. Hroby jedincov s atypickou orientáciou a posteriórnymi zásahmi. 1 – Veľký Grob, hrob 87; 2 – Veľký Grob, hrob 101 (1, 2 podľa *Chropovský 1955*); 3 – Bešeňov, hrob 2; 4 – Bešeňov, hrob 6 (3, 4 podľa *Nevizánsky 1975*). Prekreslila E. Červeňová.

Tab. XI. Hroby jedincov s posteriórnymi zásahmi. 1 – Bešeňov, hrob 80 (podľa *Nevizánsky 1978a*); 2 – Čakajovce, hrob 30; 3 – Čakajovce, hrob 53 (2, 3 podľa *Rejholcová 1974*); 4 – Čakajovce, hrob 82 (podľa *Rejholcová 1977*);

5 – Lipová-Ondrochov, hrob 2/57; 6 – Lipová-Ondrochov, hrob 4/57 (5, 6 podľa *Rejholcová 1958*). Prekreslila E. Červeňová.

Tab. XII. Hroby jedincov s posteriórnymi zásahmi. 1 – Lipová-Ondrochov, hrob 30/57 (podľa *Rejholcová 1958*); 2 – Malé Kosihy, hrob 38 (podľa *Hanuliak 1986*); 3 – Nitra-Lupka, hrob 1; 4 – Nitra-Lupka, hrob 44; 5 – Nitra-Lupka, hrob 19; 6 – Nitra-Lupka, hrob 41 (3–6 podľa *Chropovský 1968*); 7 – Nitra-Dolnozoborská cesta, hrob 28 (podľa *Chropovský 1974*). Prekreslila E. Červeňová.

Tab. XIII. Hroby jedincov s posteriórnymi zásahmi. 1 – Trnovec nad Váhom, hrob 122; 2 – Trnovec nad Váhom, hrob 255; 3 – Trnovec nad Váhom, hrob 290 (1–3 podľa *Rajček 1955*); 4 – Veľký Grob, hrob 83; 5 – Veľký Grob, hrob 102; 6 – Veľký Grob, hrob 129 (4–6 podľa *Chropovský 1955*). Prekreslila E. Červeňová.

METODIKA VÝSKUMU NOVOVEKEJ STOLOVEJ A KUCHYNSKEJ KERAMIKY NA PRÍKLADE NÁLEZOV Z HRADU LIETAVA

SAMUEL ŠPANIHEL

Methodology of a Research of Post-medieval Table and Kitchen Ceramics from the Castle of Lietava. This study presents the methods of processing post-medieval pottery on the example of an assemblage from Lietava Castle. During the first step of the pottery analysis, a descriptive system was developed. Quantification monitored the occurrence of selected features and archaeometric analyses focused on ceramic masses and glazes from castles Lietava and Budatín and city Žilina also. The selected files were examined by principal component analysis, cluster analysis and spatial analysis. On the basis of all the information obtained, three chronological periods were created – transitional, early modern and pre-modern. Geographically, the ceramic production of north-western Slovakia finds most analogues in Silesia, eastern Slovakia and eastern Moravia.

Keywords: North-western Slovakia, post-medieval period, pottery, descriptive system, archeometry.

ÚVOD

Štúdia sa venuje novovekej keramike na severo-západnom Slovensku, pričom analyzovaný súbor pochádza z hradu Lietava. Primárnym cieľom práce bolo vytvorenie metodiky spracovania novovekej keramiky. Predstavený je i vzorový model celkovej hrnčiarskej produkcie severozápadného Slovenska (Horné Považie a Kysuce) a objasnenie vývoja jednotlivých keramických nádob, a to v období novoveku. Práca sa zameriava na miestnu výrobu spadajúcu do kategórie hrnčina (*earthenware*, *Irdenware/gut*, *cserép*), konkrétne úžitkovú stolovú a kuchynskú keramiku.

STAVEBNÝ A HISTORICKÝ VÝVOJ HRADU LIETAVA

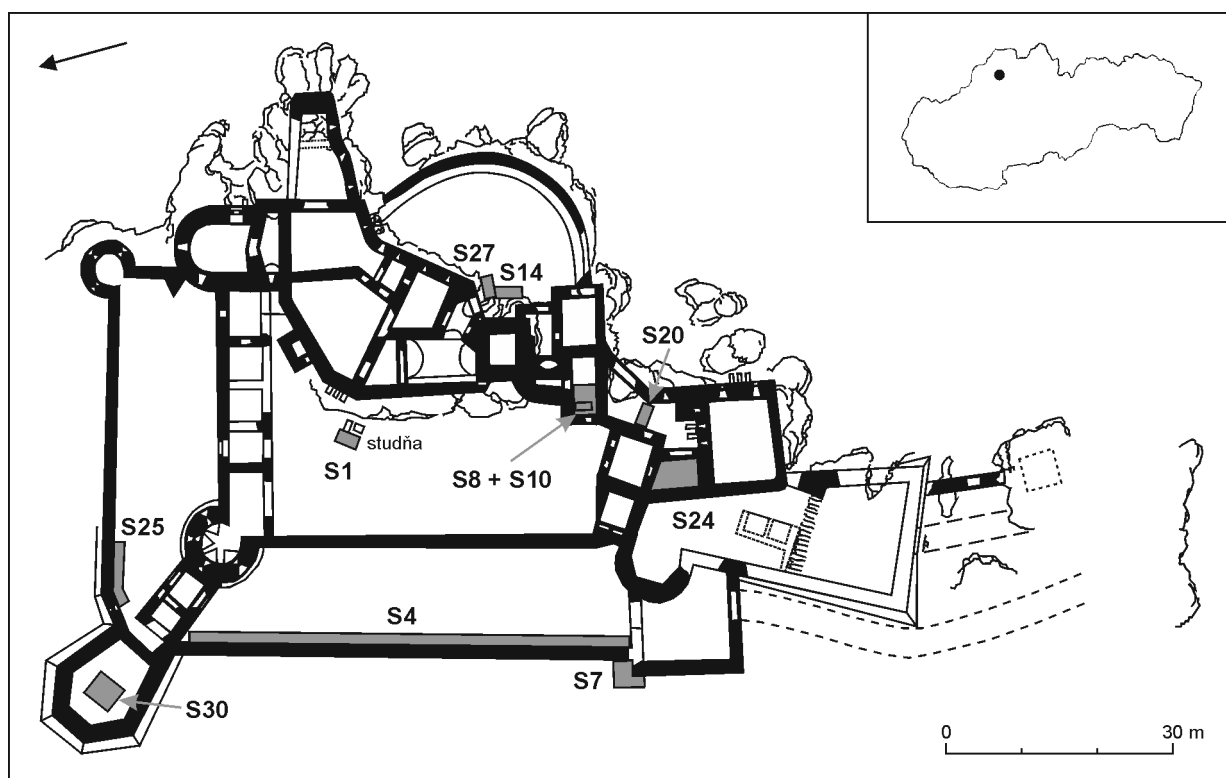
Zrúcanina hradu Lietava sa nachádza asi 10 kilometrov južne od mesta Žilina (obr. 1). Stojí na zlepenčovom výbežku brala Cibuľník (Malec 2012, 92) ležiacom vo východnej časti Súľovských vrchov, respektíve jeho podcelku Skalky, ktorý sa nachádza v severozápadnej časti Fatransko-tatranskej oblasti medzi riekami Váh a Rajčianka.

Najstaršou časťou hradu je zrejme hranolová obytná veža datovaná do záveru 13. stor. (Šimkovic 2014, 23). K nej bolo následne pripojené malé hradené nádvorie uzatvorené kaplnkou. V prvej polovici 14. stor. bol na východnú stranu skalného výbežku pristavený palác, čím sa dotvoril budúci tzv. starý (či horný) hrad so severozápadne orientovanou bránou. V priebehu 15. stor. bol prebudovaný vstup k tejto bráne, ktorý bol neskôr nahradený rizalitom, a nová

brána do hradu bola umiestnená do rozsadliny východne od starej veže (Janura 2014, 32; Šimkovic 2014, 23).

V druhej polovici 15. stor. sa k starému hradu pripojila obytná veža a na samostatnom juho-východnom brale bol vybudovaný palác. Nasledovalo vybudovanie nového predhradia so studňou (budúci stredný hrad) doplnené o nárožnú valcovú baštu a ďalší vežovitý palác. K palácu bola pripojená západná hradba s hranolovitou vežou. V prvej polovici 16. stor. bol prebudovaný palác na hornom hrade a vznikla nová kaplnka. Severná hradba stredného hradu bola doplnená o novú bránu. Horný hrad a severný vežovitý (Kynysiho) palác boli spojené novou budovou brány. Na predhradí bola postavená kuchyňa, ktorá scelila do jedného celku stavby situované južne od starého hradu. Následne bol vybudovaný veľký delostrelecký rondel, ktorý zároveň kryl most spojujúci predhradie a horný hrad. V tejto dobe vznikla tiež veľká okrúhla veža umiestnená k južnej bráne do stredného hradu (Kočíš 1989, 164; Šimkovic 2014, 23).

Architektonický vrchol dosiahol hrad Lietava počas druhej polovice 16. stor. a v prvej štvrtine storočia nasledujúceho. Modernizovali sa staré fortifikačné prvky a zjednotili sa budovy horného hradu do výstavného paláca. Pri severnej hradbe vznikol nový palácový trakt a pod ním predhradie s bránou napojenou na valcovú delovú baštu. Nové predhradie s kulisovou bránou bolo vybudované i na západnej strane. Na južnom konci tohto stavebného celku stála hlavná brána. Nová hradba bola posilnená dvoma delovými bastiónmi. Hranatý bastión bol navyše doplnený malým predsunutým opevnením. Poslednou stavbou na hrade bol

Obr. 1. Lietava, hrad. Poloha jednotlivých sond s analyzovaným keramickým materiálom (upravené podľa Bielich 2019, 129, obr. 1).

polygonálny bastión spájajúci severnú a západnú hradbu dolného hradu, vybudovaný v 17. stor. Keď hrad stratil svoju sídelnú funkciu slúžil dočasne ako sklad a neskôr ako archív. Definitívne bol opustený v roku 1760 (Plaček/Bóna 2007, 179, 180).

ARCHEOLOGICKÝ VÝSKUM LOKALITY

Archeologický výskum lokality prebieha od roku 2009 (obr. 1). V predloženej štúdii sú vyhodnotené keramické súbory získané v rokoch 2009 až 2015. Ich predbežné datovanie autormi výskumu je uvedené na obr. 2. Okrem stolovej a kuchynskej keramiky-hrnciny lokálneho pôvodu sa v súbore nachádzali artefakty patriace medzi bežné predmety hmotnej kultúry novoveku. Prekvapujúce bolo malé zastúpenie mincí, a tiež predmetov, ktoré by mohli byť spájané so spoločenskou elitou, a to i v keramickom nálezovom fonde, kde sú tieto predmety zastúpené menej než 0,7 % z celkového počtu 16 809 skúmaných fragmentov. Pravdepodobne ide o doklad dlhodobého a systematického opúšťania hradu (Bednár/Krišková 2011; Bielich 2011; 2013; Bielich/Krišková 2012; 2014; Bielich/Valicová 2015).

Sonda 1/2009

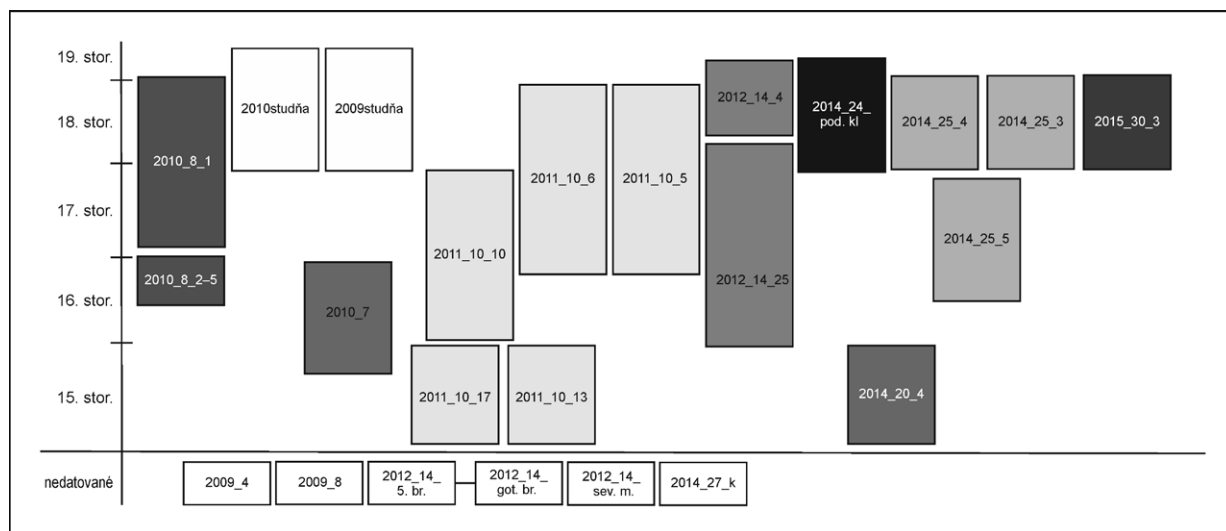
Pod označením sonda 1 je evidovaná výplň studne. Nálezy sú analyzované podľa kontextov z jednotlivých rokov výskumu. Jej exkavácia začala v roku 2008, ale prvý ucelený keramický súbor priniesol až rok 2009. Vtedy sa skúmala hlinitá vrstva (kontext 2). Podľa zloženia vrstvy sa dá predpokladať, že steny studne boli vymazané okrovým ílom, a to do hĺbky cca 900 cm. Nasledovala hlinitá vrstva 3 avšak so stopami červeného ílu, namiesto ílu okrového, ktorý tu absentoval (Bielich 2013, 32–34).

Keramický súbor z kontextu 2 je pre potreby tejto práce označovaný ako 2009studňa.

Sonda 4/2009

Sonda sa nachádzala pri západnej hradbe dolného hradu. V tejto sonde sa pod vrstvou stavebnej sutiny (kontext 1) nachádzala výrazná hlinitá vrstva (kontext 2). Do nižších vrstiev sa nepokračovalo (Bednár a i. 2013, 33).

Keramický súbor je pre potreby tejto práce označovaný 2009_4 a pochádza z kontextu 2.

Obr. 2. Lietava, hrad. Datovanie jednotlivých kontextov podľa autorov výskumu.

Sonda 8/2009

Sonda sa nachádzala v severozápadnom rohu pekárne, v priestore, ktorý spájal hlavnú vežu s Kynysiho palácom. Po odstránení tenkej humusovitej vrstvy (kontext 1) bola skúmaná výrazná sutinovo-hlinitá vrstva (kontext 2). Vrstva bola rozdelená na 5 subvrstiev, ktoré sa rozlišovali iba pomermi drobných prímiesi (Bednár a i. 2013).

Nálezový celok z kontextu 2 je pre potreby tejto práce označovaný ako 2009_8.

Sonda 8/2010

Sonda sa nachádzala v priestore pekárne a je rozšírením sondy 2/2009. Pod kontextmi z roku 2009 ležala tenká hlinitá vrstva (kontext 1). Táto vrstva prekryvala komplex nevýrazných hlinitých vrstiev s prímiesou uhlíkov a sutín (kontexty 2–5). V tomto súvrství bola nájdená i minca z roku 1541 (Bielich 2011, 18).

Z tejto sondy pochádzajú keramické súbory označované pre potreby tejto práce ako 2010_8_1 (kontext 1) a 2010_8_2–5 (kontexty 2–5).

Sonda 1/2010

V tomto prípade ide o rovnakú sondu, ako je sonda 1/2009. Keramický súbor, označený pre potreby tejto práce ako 2010studňa, pochádza z kontextu 3, ktorý bol exkavovaný až v roku 2010 (Šimkovic 2014, 25).

Sonda 7/2010

Sonda bola umiestnená v exteriéri veže vstupnej brány, pri jej severozápadnom nároží. V sonde sa odkryla zachovaná časť muriva severozápadného nárožia veže i s liatym základom. Pod trávnaťm horizontom (kontext 1) sa nachádzala sutinová vrstva (kontext 2). Nasledovala tmavohnedá hlinitá vrstva (kontext 3) s prímiesou sutín (Bednár/Krišková 2011, 40; Bielich 2019, 131).

Nálezový celok z kontextu 3 je pre potreby tejto práce označovaný ako 2010_7.

Sonda 10/2011

Sonda sa nachádzala v priestore bývalej brány stredného hradu a bola situovaná pri východnom rohu brány. Po odstránení sutinových vrstiev, ktoré neobsahovali skoro žiadne nálezy (kontexty 1–4), bola zachytená tenká vrstva ílovitej hliny (kontext 5). Pod ňou ležala hlinitá vrstva (kontext 6). Kontext 7 predstavoval vklinenú lokálnu vrstvu malty v severnej časti sondy. Pod ňou sa nachádzala hlinito-maltová vrstva (kontext 8). Nižšie bola znova vrstva malty (kontext 9). Nasledovala hnedá hlinitá vrstva (kontext 10), zrejme podlaha. Pod ňou sa nachádzali dve tenké hlinito-štrkovité vrstvy (kontexty 12 a 13). Nižšie bola zachytená piesková vrstva (kontext 13) a s ňou súvisiaci múr. Vedľa tohto múru bol doložený ešte jeden, ktorý bol položený priamo na skalu (kontext 14). Kontexty 15 a 16 predstavovali zvyšky obdobných kamenných štruktúr. Posledná bola hlinitá vrstva (kontext 17), ktorá už ležala priamo na skale (Bielich 2011, 18–20).

Z tejto sondy boli k ďalšiemu spracovaniu vybrané kontexty 5, 6, 10, 13 a 17, označené pre potreby tejto práce ako 2011_10_5, 2011_10_6, 2011_10_10, 2011_10_13 a 2011_10_17.

Sonda 14/2012

Sonda sa nachádzala v priestore rondelu (tzv. veľký delový bastión). Zvyšky nosnej konštrukcie bližšie neurčeného charakteru boli zachytené v severnom profile sondy a v celom západnom priestore. Vrchná vrstva (kontext 1) predstavovala sutinu s recentnými prímiesami. Obdobná bola i nižšia vrstva (kontext 2), ktorá však novodobý odpad neobsahovala. Kontext 3 predstavoval zvyšok kamenného múru. Nasledovala hlinito-piesková vrstva (kontext 4). Spodná hlinitá vrstva (kontext 5) už dosadla na prírodnú skalú (kontext 7). Kontexty 6, 8 až 23 boli tvorené kamennými konštrukciami. Tieto štruktúry boli zakotvené vo vodorovne orientovanej humusovitej vrstve (kontext 24), ktorá predstavovala komunikačnú úroveň dna rondelu. Výnimku tvoril kontext 20, čiastočne deštruovaný kamenno-hlinitý múrik. Pod kontextom 24 bola už len prírodná skala (nečíslovaný kontext). Smerom k tzv. piatej bráne bola k nej čiastočne napojená obdobná čierna humusovitá vrstva (kontext 25).

Priamo v priestore prechodu brány sú doložené dve rovnobežné hlinité vrstvy. Vrstva (nečíslovaný kontext) s priemernou hrúbkou 40 cm nad kontextom 25 bola autormi výskumu označená ako prechod pod piatou bránou a na nej ležiaca obdobne mocná vrstva (nečíslovaný kontext) bola pomenovaná ako planírka pred gotickou bránou. Na ňu dosadal kontext 2 (Bielich/Krišková 2012, 16, 17).

Pre potreby tejto práce boli vybrané keramické celky z kontextov 4 (2012_14_4) a 25 (2012_14_25). Taktiež oba nečíslované kontexty z 5. brány boli označené ako 2012_14_got. br. a 2012_14_5. br. a kontext 20 bol označený ako 2012_14_sev. m.

Sonda 20/2014

Sonda 20 sa nachádzala v koridore stredného hradu. Po odťažení sutín nasledovali dve vrstvy (kontexty 1, 2), ktoré boli tvorené obdobnými sutinovými zásypmi. Tretia vrstva bola už pieskovo-hlinitého charakteru (kontext 3). Sonda dosiahla až na pôvodnú vrchnú komunikačnú úroveň koridoru (kontext 4) a bola tvorená čiernou humusovitou hlinou. Odlišnú spodnú časť komunikačnej vrstvy (kontext 5) predstavovala hnedá hlinitá vrstva. Kontext 6 tvoril skalné podložie (Bielich/Krišková 2014, 46, 47).

Analyzovaný keramický súbor z tejto sondy pochádza z kontext 4 a je pre potreby tejto práce označený ako 2014_20_4.

Sonda 24/2014

Sonda sa nachádzala medzi Kostkovou prístavbou a dolným palácom Pavla z Kynysu. Prvá vrstva bola tvorená sutinou a recentným odpadom (kontext 1). Kontext 2 predstavoval západný múr pivnice a zrútená časť klenby bolo označená, ako kontext 3. Nasledovali hlinité prepálené vrstvy (kontexty 4–12), ktoré dosahovali až po úroveň podlahy z udupanej hliny (kontext 13). Posledný kontext 14 bol tvorený prírodnou skalou (Bielich/Krišková 2014, 49, 50).

Keramické nálezy sa nachádzali len v podlahovej vrstve a nálezový celok je pre potreby tejto práce označený ako 2014_24_k.

Sonda 25/2014

Sonda sa nachádzala pri reliktoch severnej hradby dolného hradu. Pod trávnatou vrstvou ležala humusovito-sutinová vrstva. Nižšie bola ďalšia sutinová vrstva predstavujúca deštrukciu po kapitánskej budove (kontext 2). Nasledovali dve vrstvy z červenej prepálenej hliny (kontexty 3, 4). Posledná bola hnedá až čierna hlinitá vrstva (kontext 5), ktorá dosadla na kontext 6 – skalú (Bielich/Krišková 2014, 51).

Z tejto sondy pochádzajú keramické nálezové celky pre potreby tejto práce označované ako 2014_25_3 (kontext 3), 2014_25_4 (kontext 4) a 2014_25_5 (kontext 5).

Sonda 27/2014

Sonda bola situovaná v priestore veľkého rondelu. Boli v nej zachytené iba vrstvy stavebnej sutiny tvorené veľkými kameňmi, štrkom a pieskovými vrstvami (kontexty 1–3). Nižšie bola čierna humusovitá vrstva (kontext 4) obsahujúca početný keramický súbor (Bielich 2019, 136), pre potreby tejto práce označený ako 2014_27_k.

Sonda 30/2015

Sonda sa nachádzala v tzv. kapitánskej budove na severozápadnom (polygonálnom) bastióne. V celej ploche aj hĺbke sondy boli zistené štyri vrstvy:

hlinitá vrstva s trávnatým porastom (kontext 1), hlinito-kamenná vrstva, obsahujúca deštrukcie stavby (kontext 2) a dve zásypové ílovité vrstvy bastiónu (kontexty 3, 4; *Bielich/Valicová 2015*, 14, 15).

Takmer všetka novoveká keramika z tejto sondy sa nachádzala v kontexte 2 (98,2 %), ktorého nálezový celok je pre potreby tejto práce označený ako 2015_30_3.

METÓDA

Z metodického hľadiska bola prvým krokom pri spracovaní keramiky jej analýza vykonaná formou opisu, v priebehu ktorého vznikol formalizovaný keramický kód – primárny deskriptívny systém. Následne boli vybrané vzorky podrobené prírodovedným a archeometrickým analýzám. Získané informácie boli skúmané priestorovou analýzou a prešli taktiež syntézou, ktorá mala za úlohu odhaliť vzťahy a štruktúry medzi informáciami získanými deskripciou. K tomuto účelu boli použité dve multivariačné analýzy (analýza hlavných komponentov a zhluková analýza). Nadobudnuté informácie boli interpretované a validované pomocou už známych analógií. Kombináciou všetkých poznatkov získaných v jednotlivých častiach tejto práce bol vytvorený model vývoja keramickej produkcie raného novoveku a následne boli vyčlenené znaky, na základe ktorých je možné chronologicky rozdeliť postmedieválnu keramiku širšieho regiónu severozápadného Slovenska.

KVANTIFIKÁCIA SLEDOVANÝCH JAVOV V JEDNOTLIVÝCH NÁLEZOVÝCH CELKOCH

Základnou entitou v rámci tejto štúdie je nálezový keramický celok, ktorý pochádza vždy z jednej archeologickej stratigrafickej jednotky – kontextu. Jedinú výnimku tvorí súbor zo sondy 8/2010 exkavovaný v roku 2010, v rámci ktorého boli spojené nálezové celky z vrstiev 2 až 5. Prvotný impulz vyšiel z opisu týchto vrstiev autormi výskumu a po predbežnom zhodnotení jednotlivých keramických súborov bolo zrejmé, že tieto skupiny vykazujú vzájomne veľkú podobnosť a preto k tejto úprave došlo aj v rámci predloženej štúdie.

V tejto časti boli prvotne vyhodnotené jednotlivé kontexty pomocou základných kvantifikačných postupov. V rámci každého súboru sa

nehodnotili samostatné črepy, ale boli identifikované jednotlivé keramické jedince, ktoré boli následne vyhodnocované pre potreby nižšie uvedených štatistík. Neboli sledované všetky kontexty, ale len tie, ktoré obsahovali aspoň 50 jedincov, neboli vytvorené pomocou povrchovej prospekcie a pochádzali z archeologickej vrstvy, ktorá nebola vyslovene sutinového pôvodu – išlo o 14 012 jedincov z 24 kontextov. Prvotná kvantifikácia sledovala celkový počet jedincov, celkové zastúpenie zadymených, šľachtených¹ a zdobených nádob. Pri hodnotení individuálnych keramických súborov bolo vzhľadom na špecifikum novovekej keramiky sledované zastúpenie jednotlivých častí nádoby alebo ich kombinácií v dvoch rovinách. Prvá časť si všímala prítomnosť a absenciu výzdoby, druhá sa zameriavala na rovnaký problém v prípade šľachtenia povrchu nádoby. Sledovanými časťami nádob boli okraj, okraj s plecom (a hrdlom), okraj s podokrajom (misovité nádoby), ucho, plece, dno, dno so spodkom nádoby a spodok nádoby. Analyzované boli aj väčšie časti nádob, teda také, ktoré sa skladali aspoň z troch a viac sledovaných jednotlivých častí. Zanedbateľný, či často nulový rozdiel medzi výsledným súčtom týchto znakov a celkovým počtom jedincov v súbore, predstavujú nesledované časti nádob s minimálnym výskytom, ako sú napríklad držadlá pokrievok.

I tieto časti boli analyzované v druhej časti kvantifikácie, kde boli sledované ich typy a varianty. Ďalej boli hodnotené jednotlivé typy výzdoby (vhlbená, plastická, maľovaná) a ich kombinácie, zastúpenie jednotlivých zdobených a šľachtených častí a pomery týchto determinantov v rámci jednotlivých častí.

Nasledovalo zastúpenie jednotlivých typov nádob, keramických tried a veľkosť jednotlivých fragmentov. Množstvo jedincov sa v skúmaných súboroch pohybovalo od 58 do 4376 kusov, pričom priemerný počet jedincov bol 589. Takto vysoký rozptyl však spôsobili len dva celky: 2014_25_3 a 2014_25_4. Bez nich je hornou hranicou hodnota 632 a priemer 325 jedincov.

Zlomky keramiky boli rozdelené do troch veľkostných skupín (1. 0–3 cm²; 2. 3,1–6 cm²; 3. 6,1 cm² a viac). Pomerné zastúpenie prvej skupiny v sledovanom celku bolo 69,06 %, v druhej 28,96 % a v tretej 1,98 %. Z tejto línie najvýraznejšie vybočujú keramické celky 2009_4 a 2014_27_k, kde bola početnejšie zastúpená druhá veľkostná skupina (52,78 % a 63,39 %). Absolútnou výnimkou bol súbor

¹ Jedinec glazovaný alebo potieraný engobou, prípadne na ňom boli pozorované obe formy povrchovej úpravy. Do kategórie „šľachtenie nádoby“ patrí aj vľešťovanie a vyhladenie v prípade zadymovanej keramiky. V sledovanom súbore sa vyskytli len jednotky kusov, preto sa s týmito spôsobmi úpravy ďalej nepracuje.

Tabela 1. Lietava, hrad. Celková a percentuálna kvantifikácia jednotlivých dekoračných znakov vo všetkých kontextoch.

Kontext	Vhĺbená		Plastická		Maľovaná		Vhĺbená/plastická		Plastická/maľovaná		Maľovaná/vhĺbená	
2009studňa	4	2,33 %	2	1,16 %	19	11,05 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2009_4	5	6,94 %	2	2,78 %	2	2,78 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2009_8	144	12,59 %	10	0,87 %	0	0,09 %	1	0,09 %	0	0 %	0	0 %
2010_7	96	17,33 %	6	1,08 %	2	0,36 %	4	0,72 %	0	0 %	0	0 %
2010_8_1	15	12,71 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2010_8_2–5	27	10,07 %	3	1,12 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2010studňa	10	9,35 %	0	0 %	1	0,93 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2011_10_5	12	13,33 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2011_10_6	51	6,20 %	6	0,73 %	7	0,85 %	2	0,24 %	0	0 %	0	0 %
2011_10_10	13	6,57 %	2	1,01 %	1	0,51 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2011_10_13	24	24,24 %	1	1,01 %	3	3,03 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2011_10_17	28	10,77 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2012_14_4	9	10,23 %	1	1,14 %	1	1,14 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2012_14_5. br.	40	13,29 %	3	1 %	9	2,99 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2012_14_25	50	9,78 %	4	0,78 %	13	2,54 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2012_14_sev. m.	6	11,76 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2012_14_got. br.	72	8,58 %	9	1,07 %	6	0,72 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2014_20_4	6	6,36 %	1	0,89 %	3	2,68 %	3	2,68 %	0	0 %	0	0 %
2014_24_pod kl.	5	6,94 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2014_25_3	275	11,02 %	21	0,84 %	8	0,32 %	1	0,04 %	0	0 %	1	0,04 %
2014_25_4	472	10,79 %	18	0,41 %	52	1,19 %	9	0,21 %	1	0,02 %	1	0,02 %
2014_25_5	84	13,29 %	5	0,79 %	13	2,06 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2014_27_k.	62	16,80 %	3	0,81 %	16	4,34 %	0	0 %	0	0 %	0	0 %
2015-30-30	21	8,05 %	1	0,38 %	2	0,77 %	1	0,38 %	0	0 %	0	0 %
Priemer	63,79	10,76 %	4,08	0,75 %	6,63	1,60 %	0,92	0,19 %	0,04	0 %	0,08	0 %

2014_24_pod kl, kde bol podiel prvej veľkostnej skupiny iba 34,72 % a druhej až 63,89 %.²

Najpočetnejším typom dekoru v jednotlivých súboroch bola vhlbená výzdoba s priemerným výskytom 10,76 % (tabela 1). Táto výzdoba bola spojená hlavne s vysokými nádobami a išlo predovšetkým o hrnce. Ojedinele sa tento druh výzdoby vyskytol na džbánach a hrnčekoch. Ešte vzácnejšie sa objavoval na plytkých misovitých (širokých) tvaroch v kombinácii s maľbou. Dominantným typom bola výzdoba v podobe násobných žliabkov, ktorej sekundovala asi o polovicu menej zastúpená

dekorácia v podobe rýh (Španihel 2019, graf 142). Vzájomná vzdialenosť medzi jednotlivými vhlbenými líniami sa priebežne menila. Pri žliabkoch bol však najčastejší rozstup 3,1 až 6 mm, v prípade rýh išlo o vzdialenosť do 3 mm. Rovnako varioval i počet týchto línii – pre žliabky bolo najčastejšie zastúpenie v počte 2 – 3 a pre ryhy 2 – 5. Špecifikom bol výskyt osamotenej ryhy. Marginálna bola vhlbená výzdoba zastúpená vlnovkou, kolieskom a odtlačkami prstov.³ Dekorácia kolkom, rôznymi druhmi vrypov, zásekov a kolkov bola zastúpená najmenej (Španihel 2019, graf 143; 144–149; 150; 151).

² Dominantnou nádobou tohto súboru bola hrubostenná zarábacia misa vyrábaná z keramickej triedy 1.

³ Tu je samozrejme možné diskutovať či ide o funkčný prvok alebo výzdobu. Pokiaľ je však počet odtlačkov na príslušnom mieste väčší, prípadne sú tieto odtlačky usporiadané či sú esteticky vyhotovené, môžu byť podľa autora uvedené medzi výzdobou.

Tabela 2. Lietava, hrad. Pomerné zastúpenie výzdoby a šľachtenia jednotlivých častí v rámci celého súboru.

Typ	%	Typ	%
Plece nezdobené	53,81	Ucho zdobené	1,63
Okraj a plece nešľachtené	38,40	Dno nešľachtené	1,69
Okraj a plece šľachtené	25,89	Spodok nezdobený	1,53
Plece zdobené	10,44	Okraj s podokrajom šľachtený	0,90
Okraj nezdobený	9,33	Spodok šľachtený	0,81
Okraj šľachtený	7,61	Spodok nešľachtený	0,77
Dno so spodkom nezdobené	5,62	Okraj s podokrajom nezdobený	0,67
Okraj nešľachtený	5,55	Okraj s plecom šľachtený	0,66
Okraj zdobený	3,99	Okraj s plecom zdobený	0,57
Dno nezdobené	3,66	Okraj s plecom nezdobený	0,55
Ucho nezdobené	3,23	Dno so spodkom zdobené	0,51
Dno so spodkom nešľachtené	3,08	Okraj s podokrajom zdobený	0,46
Dno so spodkom šľachtené	3,06	Okraj s plecom nešľachtený	0,46
Ucho nešľachtené	2,60	Dno zdobené	0,40
Dno šľachtené	2,37	Okraj s podokrajom nešľachtený	0,13
Ucho šľachtené	2,10	Spodok zdobený	0,04

Na druhom mieste v početnosti dekoru bola výzdoba maľovaná (1,60 %), vyskytujúca sa najmä na misovitých (širokých) nádobách s výnimkou zářabacej misy. Maľba na engobový podklad výrazne prevládala nad maľbou priamo na telo nádoby. Najčastejšie sa vyskytovali rôzne varianty sústredných kružníc, ktorým sekundovali sústredné vlnovky a motív aplikovaný v páse. Z vysokých tvarov, ktoré boli v tomto smere zastúpené menej, sa dekoroval primárne džbán, príležitostne hrnček. Maľba bola kladená len na engobový podklad, druhý typ sa nevyskytol. Jasne prevládali abstraktné motívy vytvárané pomocou stekania, tupovania a trasakovania (Španihel 2019, graf 153; 154; 155).

Najmenej sa vyskytovala plastická výzdoba (0,75 %). Prakticky vždy išlo o plastickú lištu, a to najčastejšie o jej jednoduchú, prípadne prepletenú verziu (Španihel 2019, graf 152). Tá sa vyskytovala na džbánoch, hrnčekoch, ojedinele na hrncoch, a na všetkých misovitých tvaroch s výnimkou misky. Vzácné sa objavujúce pretláčanie okraja bolo doložené iba na okrajoch zářabacích mís. Nálepy a podobné drobné plastické dekoračné prvky sa vyskytli len v počte jednotlivých kusov.⁴

Kombinácia všetkých troch dekoračných techník sa nevyskytla a kombinácie dvoch dekoračných

technik boli taktiež veľmi málo zastúpené, s prevahou spoločnej aplikácie vhlbenej a plastickej výzdoby, čo bolo typické pre hrncovité nádoby.

Priemerná hodnota výzdoby bola v celom súbore 13,54 %. Percentuálne najpočetnejšou časťou nádob sledovaného celku v kategórii výskyt/absencia výzdoby boli nezdobené plecia nádob, ktorých pomerné zastúpenie dosahovalo hodnoty 53,81 % (tabela 2). Kontrastné je, že hodnota zastúpenia ich zdobených náprotivkov dosiahla druhý najvyšší počet v rámci celého súboru (10,44 %). Prvú trojicu uzatváral nezdobený okraj s priemerným výskytom 9,33 %. Trojicu najmenej zdobených typov predstavovali zdobené spodky nádob (0,04 %), zdobené dna nádob (0,4 %) a zdobené okraje s podokrajom (0,46 %).

Čo sa týka kategórie „šľachtenie nádoby“, teda polievanie glazúrou, či engobou s glazúrou, percentuálne najviac vyskytujúcou sa časťou sledovaného celku bol nešľachtený okraj s plecom nádoby, ktorý dosahuje 38,40 %. Druhé boli šľachtené okraje s plecom, s hodnotou 25,89 %, a na treťom mieste boli šľachtené okraje (7,61 %). Na opačnej strane škály boli nešľachtené okraje s podokrajom (0,06 %), nešľachtené okraje s plecom (0,40 %) a šľachtené okraje s plecom (0,58 %).

⁴ Podrobné vyhodnotenie týkajúce sa i ďalších údajov o výzdobe, šľachtení nádob a o početnosti ďalších javov je dostupné v Prílohe II. autorovej dizertačnej práce (Španihel 2019, 298–331).

DESKRIPTÍVNY SYSTÉM

V rámci vytvárania deskriptívneho systému boli hodnotené všetky nálezy z výskumu (16 809 jedincov). Deskriptívny systém obsahuje nižšie uvedené kategórie:

Základné identifikátory

Akcia – oficiálny názov archeologickej akcie.

Dátum – dátum exkavácie.

Stratigrafická jednotka-kontext – základný exkavačný celok, z ktorého pochádza daný jedinec.

Inventárne číslo – identifikačný kód keramického jedinca.

Typ nádoby

1. Hrnec. Základná vysoká nádoba, najčastejšie vajcovitého, súdkovitého či esovitého tvaru s mierne zúženým hrdlom. Nádoba má jedno ucho, ktoré vedie z okraja na plece nádoby (Blažková 2013, 191; Pajer 1983, 38–44).
2. Džbán. Vyššia nádoba vajcovitého, súdkovitého či hruškovitého tvaru s nálevkovitým hrdlom. Nádoba má jedno ucho, ktoré vedie z okraja na plece, alebo až pod maximálnu vydutinu nádoby. Oproti uchu je často výlevka, dno môže byť oddelené pätkou (Blažková 2013, 211; Sklenář 1998, 46–50).
3. Pohár. Úzka nádoba štíhleho valcovitého, vajcovitého, či baňatého tvaru, občas doplnená pätkou. Spodná polovica nádoby môže mať nožičkový tvar. Prípadne je táto časť nádoby nahradená skutočnou dutou nôžkou (Sklenář 1998, 29, 30).
4. Zarábacia misa. Hrubostenná misovitá nádoba, najčastejšie s rovnými, kolmo či kónicky orientovanými stenami. Iba výnimočne sa vyskytol konkávny variant. Typický je vyhnutý, často následne prehnutý okraj doplnený na vnútornej strane drobnou jednoduchou lištou. Misa môžu mať výlevku (Pajer 1983, 24, 25).
5. Hlboká misa. Široká misovitá nádoba so šikmými stenami bez širokého podokraja (môže sa vyskytnúť v redukovanej forme). Typický je tzv. zvrtný okraj (Pajer 1983, 26; Štajnochr 2006, 961).
6. Tanier. Plytká misovitá nádoba s rovným alebo mierne kónickým podokrajom, ktorý nemá ukončujúci okraj. Na rube je vybavený rozšíreným alebo preloženým a prežlabeným okrajom (Scheufler 1975, 41).
7. Jedálenská misa. Jedálenská misa predstavuje plytkú nádobu, hlbšiu než tanier, s úzkym, väčšinou zdvihnutým okrajom rôznych foriem, s valcovitým či mierne kónickým podokrajom, so stenami buď kónickými alebo lomenými, dosadajúcimi ku dnu ostro či oblúkovito (Pajer 1983, 28, 29; Scheufler 1972, 28).
8. Miska. Jednoduchá nízka nádoba s priemerom do 6 cm. Typický je jednoduchý okraj a drážka v dne (Španihel 2014b, 98).
9. Kahan. Misovitá, prípadne kvapkovito tvarovaná, nádoba s pretiahnutou výlevkou do ktorej sa vyvádzal knôt (Pajer 1983, 37).
10. Hrnček. Hrnček je podtypom, respektíve zmenšeninou hrnca, pôvodne určený k rovnakým úkonom. Avšak v novoveku je prevažne spájaný s pitím, čo je príležitostne reflektované upraveným okrajom (Scheufler 1972, 30).
11. Pokrievka. Nádoba misovitého charakteru najčastejšie kužeľovitého, prípadne zvonového tvaru. Typické je držadlo, najčastejšie gombíkového tvaru (Scheufler 1972, 41).
12. Miniaturná nádobka. Zmenšená nádoba, najčastejšie hrniec či misovitá nádoba.
13. Alembik. Horná, kužeľovitá časť destilačnej súpravy (Procházka/Peška 2007, 236, obr. 3).
14. Cucurbita. Dolná, misovitá časť destilačnej súpravy (Procházka/Peška 2007, 236, obr. 3).
15. Trojnožka. Misovitá nádoba, najčastejšie so šikmými stenami, stojaca na troch nožičkách. K telu je pripojené duté valcovité držadlo (Blažková 2013, 209).
16. Cedník. Nádoba podobná trojnožke bez držadla a nožičiek s penetrovaným dnom, prípadne stenami. Doložené sú i varianty v podobe hrnca (Blažková 2013, 209; Španihel 2019, 2066).
17. Naberačka. Malá miskovitá nádoba so šikmo nasadenou rukoväťou (Sklenář 1998, 38).
18. Krčah. Vysoká nádoba tvarovo podobná džbánu (početnejšie sú však zastúpené hruškovité tvary), odlišuje sa od neho výrazne úzkym hrdlom. V hornej časti sa najprv rozširuje vo výraznejšiu lištu z ktorej vyrastá ucho. Nad touto lištou (prípadne dvoma) sa hrdlo opätovne zužuje a okraj vytvára hubicu (Blažková 2013, 211; Uličný 2021, 163).
19. Svetník. Nádobka s miskovitou podstavou na ktorej bol umiestnený valcovitý držiak na sviečku. Objavuje sa i variant s kalichovou podstavou. Často je doložené ucho (Sklenář 1998, 41).
20. Pekáč. Misovitá nádoba vytvorená z polovice keramického valca, doplnená o horizontálne ucho. Objavuje sa i misovitá forma (Blažková 2013, 210; Pajer 1983, 33–35).
21. Nočník. Misovitá nádoba s rovnými, prípadne mierne vypuklými stenami. Typické sú široké vodorovne vyklonené okraje. Často mal jedno alebo dve uši (Jordánková/Loskotová 2013, 70–72).
22. Zásobnica. Veľká vysoká nádoba podobná hrncu avšak bez ucha. Typický je vajcovitý tvar (Pajer 1983, 45, 46; Sklenář 1998, 32, 33).

Vďaka pomerne vysokej fragmentarizácii nebolo prirodzene možné určiť všetky tvary a preto sa vyskytuje i typ 0 – neurčené. Pri niektorých aspoň čiastočne rozpoznateľných črepoch boli vytvorené pomocné skupiny, a to napríklad v prípade, kedy bol úlomok aspoň sčasti určiteľný ako plytký misovitý tvar, vtedy bolo použité označenie 6/7.

Tvar nádoby – pôvodne bolo uvažované o prebraní morfológického typára z práce R. Procházku a M. Pešku (2007, 238), ale vzhľadom na vysokú fragmentarizáciu súboru, s minimom vhodných nádob či väčších fragmentov, nebolo možné túto kategóriu relevantne vyhodnotiť.

Počet jedincov – počet unikátnych vzájomne nespojitelných fragmentov. Pokiaľ boli črepy spojitelné do jedného jedinca je v príslušnom poli databázy uvádzaný 1 kus.

Tvarové charakteristiky častí nádob – 0. nezistený; 1. okraj; 2. hrdlo; 3. plece⁵; 4. ucho; 5. spodok⁶; 6. dno; 7. výlevka; 8. držadlo pokrievky (gombík); 9. nožička trojnožky; 10. tanierovitý podokraj; 11. držadlo trojnožky⁷; 12. ústie; 13. strmeňové ucho; 14. alembik; 15. *cucurbita*. Pokiaľ bolo na fragmente viacero rozlíšiteľných častí – napr. okraj, hrdlo, plece, ucho – bol zápis nasledovný: 1, 2, 3, 4. Opisy tvarov jednotlivých častí sú hierarchicky odstupňované do dvoch, častejšie však do troch podkategórií, pričom nižšia podkategória rozvíja vždy len jednu možnú vyššiu podkategóriu. Rovnaké pravidlo platí i pri kategórii výzdoba. Ide o model skupina – typ – variant použitý R. Procházkom a M. Peškom (2007, 245).

Výzdoba nádoby – 1. vhlbená⁸; 2. plastická; 3. maľovaná⁹. I v tomto prípade platí model skupina – typ – variant. V prípade kombinácie výzdobných motívov na určitej časti nádoby sa ich číselné symboly radili v smere zhora-nadol (v tabuľkovom zápise zľava-doprava) v rovnakom poradí ako sú jednotlivé prvky uvedené. Rovnaký postup sa použil i v situácii, keď jeden druh dekorácie prekrýval druhý. Horný sa považuje za vyššie položený (Procházka/Peška 2007, 262).

Početnosť a hustota výzdoby – počet opakovaní sa uzavretých motívov a ich vzájomná vzdialenosť odstupňovaná násobkami prvej hodnoty 3 mm.

*Keramická trieda*¹⁰

1 – oxidačne vypaľovaná keramika, vyskytujúca sa od vrcholného stredoveku (obr. 3). V ranom novoveku sa používala iba pri výrobe zarábacích mís a špecifických predmetov, často s náterom z bielej engoby. Používanie glazúr bolo doložené len ojedinele. Ide o piesčitú keramiku s vysokým obsahom neplastickej zložky. Vzhľadom k faktu, že pieskových zŕn bolo v keramickej hmote relatívne viac než zŕn prachových, je možné usudzovať, že išlo o zámerne pridávané ostrivo. Trieda sa delí na dve rámcové skupiny, ktoré sa od seba čiastočne odlišujú materiálom obohacujúcim základnú ílovitú hmotu. Vzorky prvej skupiny obsahovali vyšší podiel zŕn prachovej frakcie a odlišujú sa tak od vzoriek druhej skupiny, ktoré obsahovali prevažne zrná piesčitej frakcie. Táto variabilita môže súvisieť s heterogenitou zdroja alebo práve s variabilitou ostrenia ílu. Charakteristický bol tiež vysoký obsah úlomkov živcov a slúd. Ostrivo ďalej tvorilo rôznorodé množstvo úlomkov granitoidných hornín, pieskovca a mikritického vápenca. Vo všetkých vzorkách bolo stabilné zastúpenie metakvarcitov a stopové množstvo rohovca/silicitu. Prítomnosť pieskovej frakcie a úlomkov granitoidov pravdepodobne súvisela so zdrojom suroviny (prípadne ostriva), ktorá sa formovala vo fluvialnom prostredí. Granitoidy boli zrejme derivované z jadrových pohorí odkiaľ došlo k ich fluvialnému transportu a následnému uloženiu v rieke Váh. Atmosféra výpalu bola prevažne oxidačná s teplotami v rozmedzí medzi 750 a 1000 °C (biotity strácajú pleochroizmus, ale keramická masa ešte nie je vitrifikovaná). Keramika tejto produkčnej skupiny bola farebne homogénna. V prostredí oxidačného výpalu prevládala červená farba (2.5YR 4/8). Základná masa nebola homogenizovaná. Časť skúmaných vzoriek mala výrazne paralelne orientované aplastiká v kombinácii s planárnymi pórmami. To zrejme svedčí o formovaní nádob na rýchlo rotujúcom kruhu. Doložené však boli i vzorky s odlišnými pórmami: drobné bublinky (*vesicles*) a komôrky. To svedčí o mierne odlišnej formovacej technike, prípadne tiež o iných fyzikálnych vlastnostiach hrnčiarskej suroviny. Táto skupina

⁵ Časť nádoby od hrdla po úroveň maximálneho obvodu nádoby.

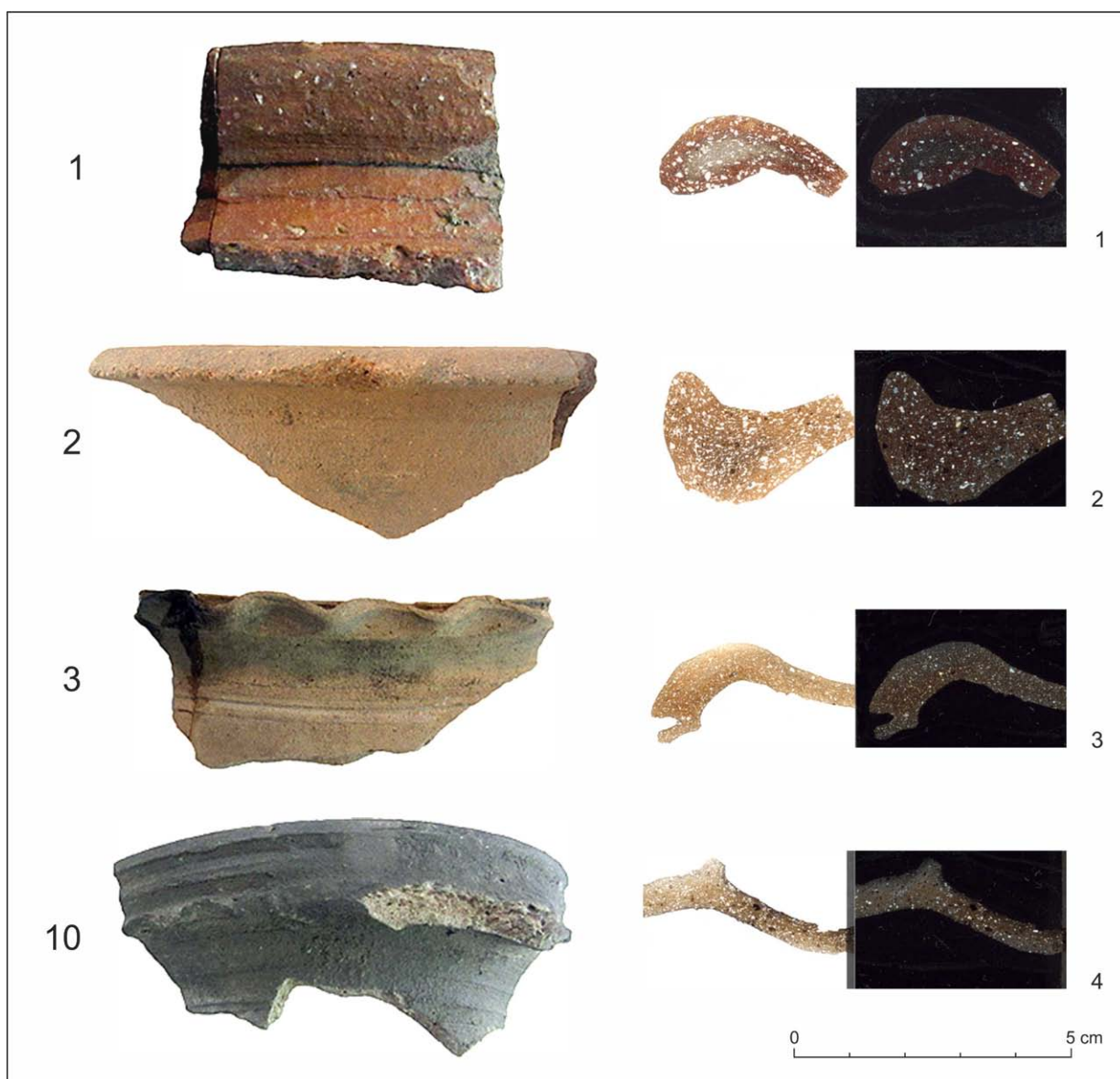
⁶ Časť nádoby od maximálneho obvodu nádoby nadväzujúca na dno.

⁷ V tomto prípade sú sledované dve spojené podkategórie: telo a zakončenie.

⁸ V starších štúdiách autora bol používaný anglosaský termín „mechanická“. Pre potreby tejto práce (a prípadných budúcich) bol zvolený nový slovenský termín.

⁹ Dekorácia engobou či estetické použitie glazúry – rozlišoval sa typ nádoby a či bola maľba vytvorená na nešlachtený črep alebo na podkladovú vrstvu engoby.

¹⁰ Keramickým triedam na severozápadnom Slovensku už bola venovaná pozornosť v staršej autorovej štúdii (Španihel 2014a, tabeľa 1). Pre potreby tejto práce boli však využité len niektoré z tried. Archeometrické analýzy boli vykonané v spolupráci s K. Slavičkom a J. Petíkom. Týmto im autor štúdie ďakuje.

Obr. 3. Lietava, hrad. Najpočetnejšie keramické triedy. 1 – zarábacia misa; 2 – plytká misovitá nádoba; 3 – džbán; 4 – hrniec.

vzoriek sa od ostatných odlišovala prítomnosťou železitých závalkov a mierne menším množstvom (a teda väčšími rozostupmi medzi zrnami) neplastického zložky. Jej zastúpenie však bolo vo všetkých vzorkách podobné – 40–50 %. Podiel viditeľných pórov bol 15–20 % (Slaviček/Petřík/Španihel 2018, 4, 5; Španihel 2014a, tabeľa 1).

2 – oxidačne vypaľovaná keramika (obr. 3) predstavuje zrejme prechodný technologický stupeň medzi triedami 1 a 3 (Slaviček/Petřík/Španihel 2018, 2, obr. 1: 4, 9, 12, 13; 2: 22–24; 3). Črep občas býval šľachtený glazúrou, niekedy bielou engobou. Keramika bola piesčitého charakteru a obsahovala menšie množstvo pieskových zŕn než materiál keramického typu 1. Ako ostrivo poslúžili úlomky metakvarcov, mikritického vápenca, pieskovca

a granitoidných hornín. V malom množstve boli identifikované úlomky metamorfických hornín, silicitu a stopovo andezitu. Úlomky minerálov boli zastúpené stredným množstvom kremeňa, živcov aj slúď. Intenzita výpalu bola rovnaká ako v prípade predchádzajúcej keramickej triedy, no atmosféra bola rôzna. Variovala od základnej oxidačnej (červená, 2.5YR 4/8), cez redukčne oxidačnú (veľmi tmavá hnedá, 10YR 3/2–10YR 2/2), až po redukčnú (čierna, 10YR 2/1). Hodnoty typické pre redukčne oxidačnú či redukčnú však dosahovala táto trieda iba ojedinele a len v extrémnych prípadoch (Thér 2012). Podľa morfológie a orientácie pórov je možné predpokladať, že formovacia technika a fyzikálne vlastnosti hliny boli pri všetkých vzorkách tejto triedy podobné. Vo všetkých prípadoch sa objavili

planárne póry ktoré indikujú rýchly rotačný pohyb. Zastúpenie železitých závalkov nie je pri redukčne pálenej keramike možné stanoviť. Rozostup neplastických zŕn bol na vzdialenosť veľkosti jedného až dvoch zŕn. Zastúpenie aplastík sa pohybovalo v rozmedzí 30–40 % a viditeľných pórov 15–20 %. Technologicko-štruktúrne charakteristiky nie sú v rozpore s mineralogicko-petrografickým rozdelením, aj keď keramika pôsobí makroskopicky rôznorodo (*Slaviček/Petřík/Španihel 2018, 5; Španihel 2014a, tabela 1*).

3 – kvalitná, oxidačne vypálená keramika (obr. 3) používaná od obdobia neskorého stredoveku nadobudla v období ranného novoveku hegemonne postavenie, ktoré si udržala až do konca funkčnej existencie hrnčiny (*Slaviček/Petřík/Španihel 2018, 2, obr. 1: 5, 6, 7; 2: 15, 18, 19, 25–28; 3; Španihel 2014a, tabela 1*). Na črepe sa bežne objavovali všetky typy, farby i kombinácie glazúr a engob. Matéria tejto skupiny bola relatívne jemnozrnná, s vyšším obsahom prachovej frakcie, ktorá prevažuje nad frakciou piesčitou. Je pravdepodobné, že surovina bola pred použitím dobre preplavená. Neplastickú zložku tvorilo menšie množstvo úlomkov metakvarcitu, silicitu a vzácné i pieskovca. Z úlomkov minerálov bol bežne zastúpený kremeň. Ostatné minerály sa vyskytovali stopovo – alkalické živce a muskovit, menej biotit. Intenzita výpalu bola obdobná ako v prípade predchádzajúcich skupín. Vzácné boli zachytené známky natavovania (vitifikácie) základnej hmoty. Výpal prebiehal vždy v oxidačnom prostredí, čomu odpovedá žltočervená farba 5YR 4/8 a žltohnedá až hnedá farba 10YR 5/8–7.5YR 5/8. Póry a aplastické zrná boli paralelne orientované. Vyskytujúce sa planárne póry svedčia o rýchlom rotačnom pohybe. Vo všetkých vzorkách boli viditeľné závalky železitých oxidov, zatiaľ čo ílovité závalky neboli zaznamenané. Zastúpenie aplastík bolo 35–40 % a viditeľných pórov pri všetkých vzorkách dosiahlo úroveň 15 % (*Slaviček/Petřík/Španihel 2018, 6; Španihel 2014a, tabela 1*).

10 – jediná redukčne vypaľovaná keramika (obr. 3). Táto minoritná trieda pravdepodobne predstavuje relikty neskoro stredovekej regionálnej produkcie, ktorá sa vyskytovala v najstarších skúmaných vrstvách. Materiálovo predstavuje variant keramickej triedy 2 (*Slaviček/Petřík/Španihel 2018, 2, obr. 1: 10, 11; 2: 20, 21; 3; Španihel 2014a, tabela 1*).

Ojedinele zastúpené keramické triedy

11 – redukčne vypaľovaná keramika s lešteným povrchom (*Španihel 2014a, tabela 1*).

15 – nekvalitná redukčná keramika nesplňujúca štandard keramickej triedy 10 a 11 (*Španihel 2014a, tabela 1*).

37 – fajansa biela (*Pajer 2011, 10–83; Španihel 2014a, tabela 1*).

38 – fajansa modrá (*Pajer 2011, 10–83; Španihel 2014a, tabela 1*).

41 – biela maľovaná keramika (*Botoš 2012*).¹¹

Povrchová úprava črepu – vzhľadom na veľký podiel glazovanej a engobou potieranej keramiky a výpočtovnú hodnotu týchto náterov (napr. *Štajnoch 1990, 44*) boli vyčlenené dve kategórie, a to 1. vonkajšia strana nádoby a 2. vnútorná strana nádoby.

Fragmentarizácia – 1. 0–3 cm²; 2. 3,1–6 cm²; 3. 6,1–9 cm² a 4. 9,1 cm² a viac. Rozdelením len do štyroch hlavných skupín bolo sledované zníženie rizík subjektivity pri meraní veľkosti črepu (*Těsnohlídek 2015, 122*). Ako determinant však neboli použité rozmery fragmentu, ale jeho plocha, ktorá sa dá exaktne zistiť pomocou meradla so štvorcovou sieťou. Medzi deskriptory fragmentarizácie nebola zaradená váha a hrúbka črepu. Výrazná unifikácia keramických tried v novoveku, respektíve nástup jednej výraznej triedy (v prípade tejto štúdie je to keramická trieda 3) znižuje rozlišovaciu hodnotu týchto kritérií na minimum. Okrem výraznej dominancie tejto triedy nahráva rozhodnutiu nezaraďovať do kritérií fragmentarizácie váhu i fakt, že v novoveku sa zotrel výrazný rozdiel medzi materiálovým vyhotovením kuchynskej a stolovej keramiky (*Hoššo 2004, 571*), a preto sa táto premisa nedá použiť.¹² Oba vyššie zmienené argumenty sa dajú aplikovať i pri zamietnutí použitia hrúbky črepu. Všeobecné rozšírenie rýchlotočivého kruhu totiž výrazne unifikovalo výrobu nádoby, takže hrúbka črepu sa líšila medzi viacerými typmi nádob minimálne.¹³ Navyše je hrúbka steny nádoby považovaná za výrazne subjektívne hodnotiteľný ukazovateľ, ako uviedol J. Těsnohlídek (2015, 121).

Metrické indexy – W, X, H, Z a A (*Procházka/Peška 2007, 218, tab. 1; 269*), priemer okraja a priemer dna.¹⁴

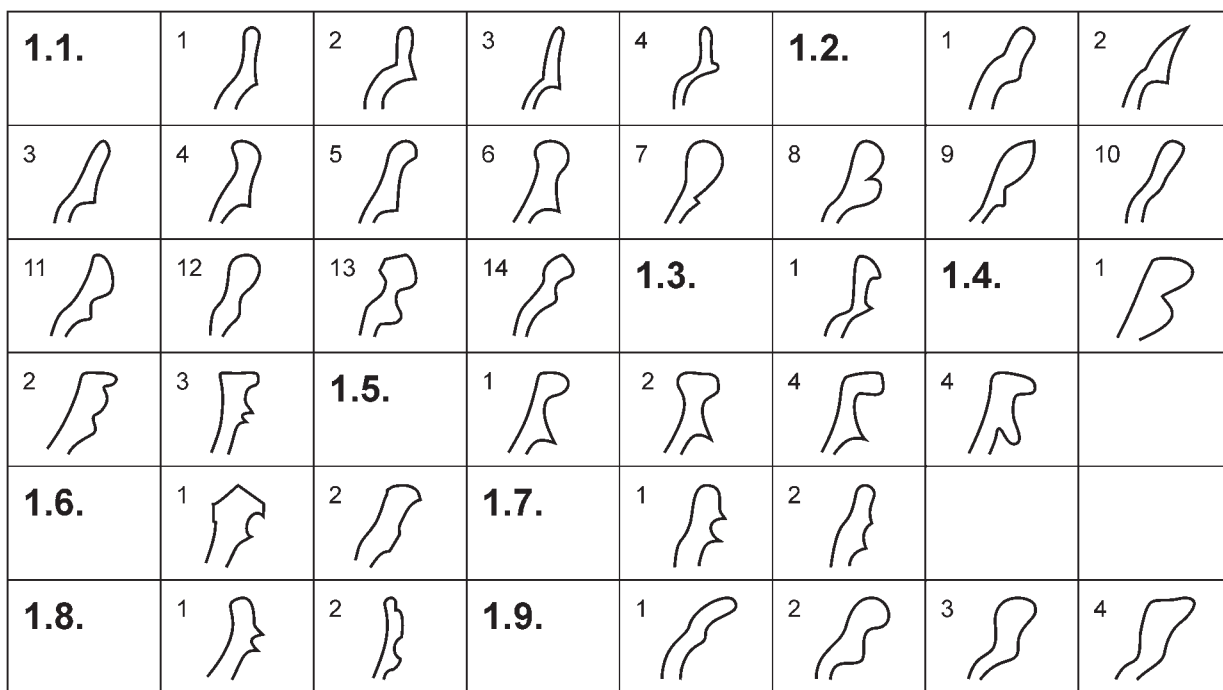
Poznámky – ďalšie dodatočné poznatky ako napríklad vytlačená glazúra na dne plytkých tvarov, špecifický tvar výlevky, zadymenie stien nádoby, odtlačok nádoby na dne druhej nádoby pri vypaľovaní a podobne.

¹¹ Táto keramická trieda sa v práci z roku 2014 nevyskytla a preto dostala nové číslo a je definovaná v citovanej práci A. Botoša.

¹² Výnimkou je samozrejme zarábacia misa.

¹³ Výnimkou sú zarábacie misy.

¹⁴ Ani pre testovanú kategóriu „výška nádoby“ sa nepodarilo zhromaždiť dostatok informácií pre potreby štatistického spracovania.

Obr. 4. Lietava, hrad. Okraje hrncovitých nádob. I. skupina – okružia a príbuzné typy.

Tvaroslovie

Okraje

Okraj nádoby bol tvarovaný v súvislosti s prístupom k tekutinám a viktualiám. Napríklad nádoby na servírovanie tekutín mali najčastejšie zatiahnutý okraj, niekedy doplnený výlevkou. Naopak v prípade servírovacích nádob zatiahnuté okraje absentujú, nakoľko sa vyžadovalo dostatočne široké ústie a dobrý vstup rúk. Úzke ústie bolo zas možno spojiť s transportnými nádobami, či špecifickými nádobami, ako je napríklad chladiaci džbán/kračah (Pavlů 1997, 73, 74).

Aj keď okraj postmedieválnej nádoby stratil svoju úlohu primárneho nositeľa chronologickej informácie, je stále hodnotným ukazovateľom vo vývoji keramickej produkcie v sledovanom období. V tomto opisnom systéme boli okraje rozdelené prirodzene podľa príslušnosti k typu nádoby a ďalej podľa ich morfológických vlastností. Výnimku tvorili hrncovité nádoby, respektíve samotné hrnce (prípadne hrnčeky), ktorých okraje boli rozdelené ešte na dve primárne skupiny – na skupinu okrajov vychádzajúcich zo stredovekej tradície a na skupiny okrajov novovekého typu. Pokiaľ to bolo možné, v rámci kategórie bol sledovaný taktiež tvar ústia.

Okraje hrncovitých nádob

I. skupina – okružia a príbuzné typy (obr. 4):

1.1. jednoduché, rovné okružie, vlastný okraj zaoblený

1.2. jednoduché, vyhnuté okružie, vlastný okraj zaoblený, zosilnený, alebo zrezaný

1.3. profilované, rovné okružia so spodnou lištou, okraj zaoblený alebo prehnutý

1.4. jednoduché, vyhnuté okružie s dvoma goliermi, okraj vodorovne zrezaný

1.5. profilované, rovné okružie so spodnou lištou, okraj vodorovne zrezaný

1.6. jednoduché, vyhnuté, masívne okružie, hranený a zrezaný okraj

1.7. jednoduché, vyhnuté okružie s dvoma rebrami, okraj zaoblený

1.8. jednoduché, zatiahnuté okružie s dvoma rebrami, okraj zaoblený

1.9. profilované, vyhnuté, odsadené okružia, okraj rôzny

II. skupina – jednoduché typy (obr. 5):

2.1. jednoduchý, vyhnutý okraj, zosilnený a zaoblený (ovalený)

2.2. jednoduchý, vyhnutý okraj, zrezaný

2.3. jednoduchý, vyhnutý okraj, prehnutý, preložený, alebo zavinutý

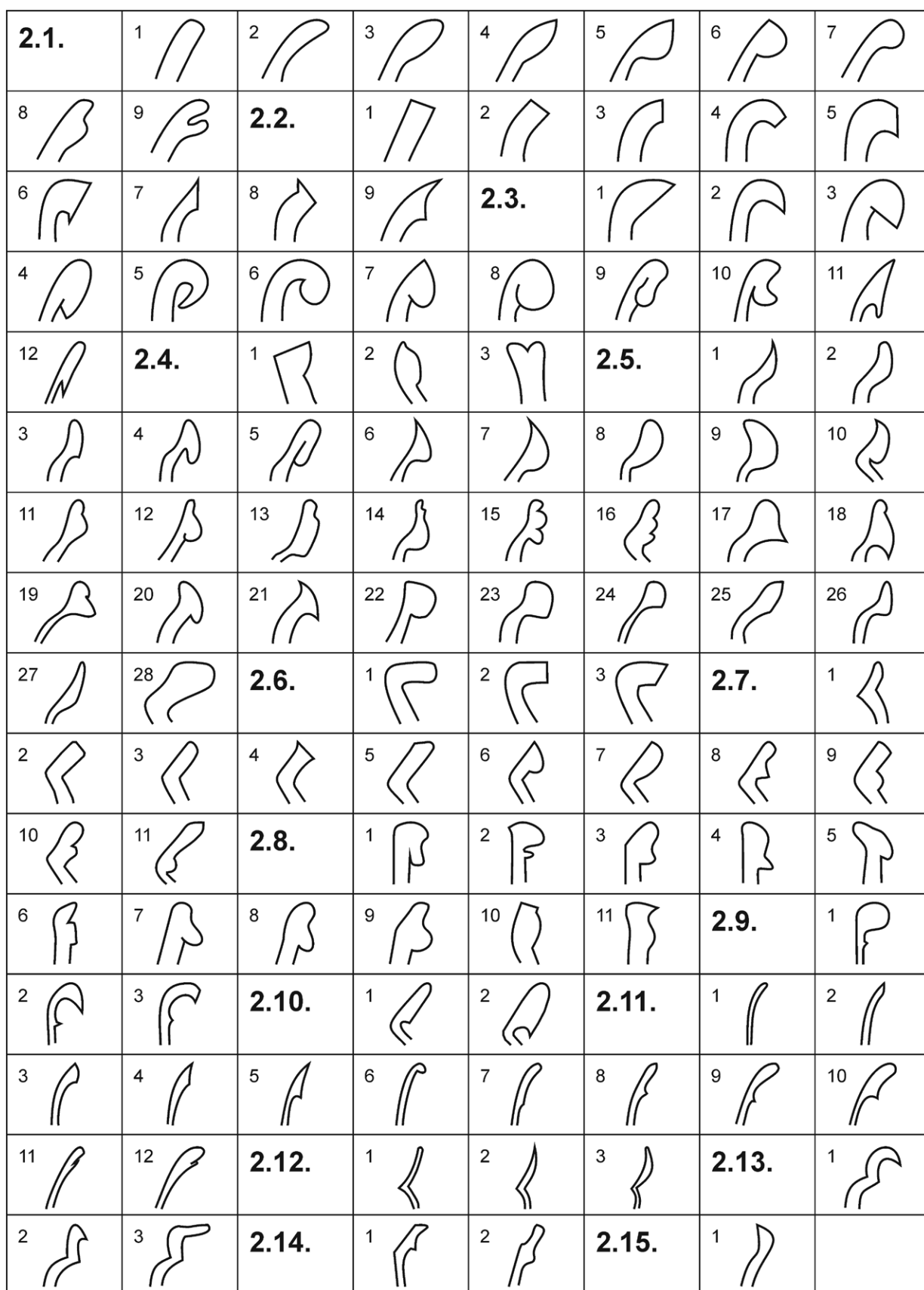
2.4. jednoduchý, zatiahnutý okraj, rôzne profilovaný

2.5. jednoduchý, vyhnutý okraj, zvnútra preliačený, rôzne profilovaný

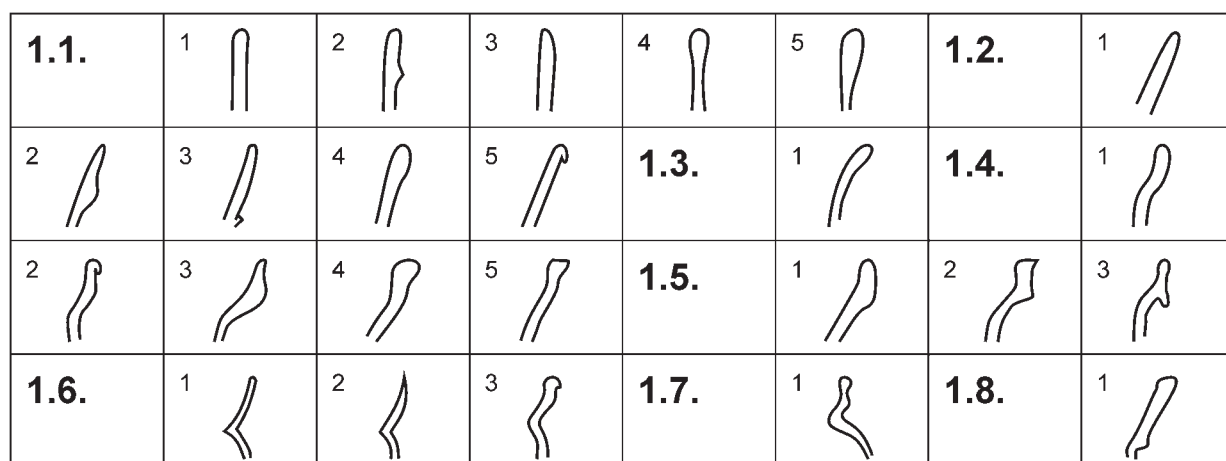
2.6. jednoduchý, vyhnutý okraj, vodorovne vyklopený

2.7. profilovaný, vyhnutý, lomený okraj, rôzne profilovaný

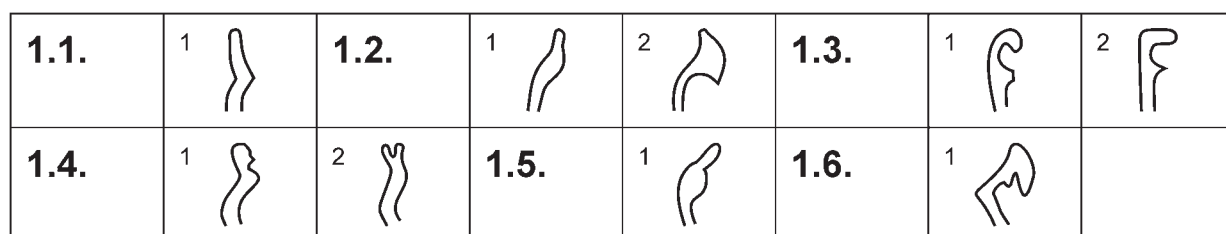
2.8. jednoduchý, kolmý okraj s rebrom, rôzne profilovaný, najčastejšie zrezaný

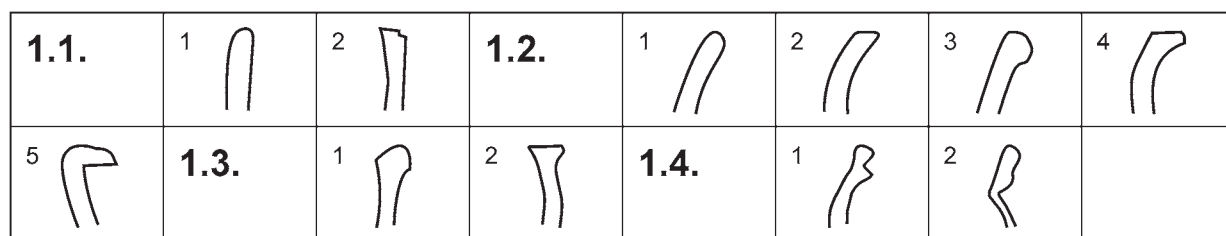
Obr. 5. Lietava, hrad. Okraje hrncovitých nádob. II. skupina – jednoduché typy.

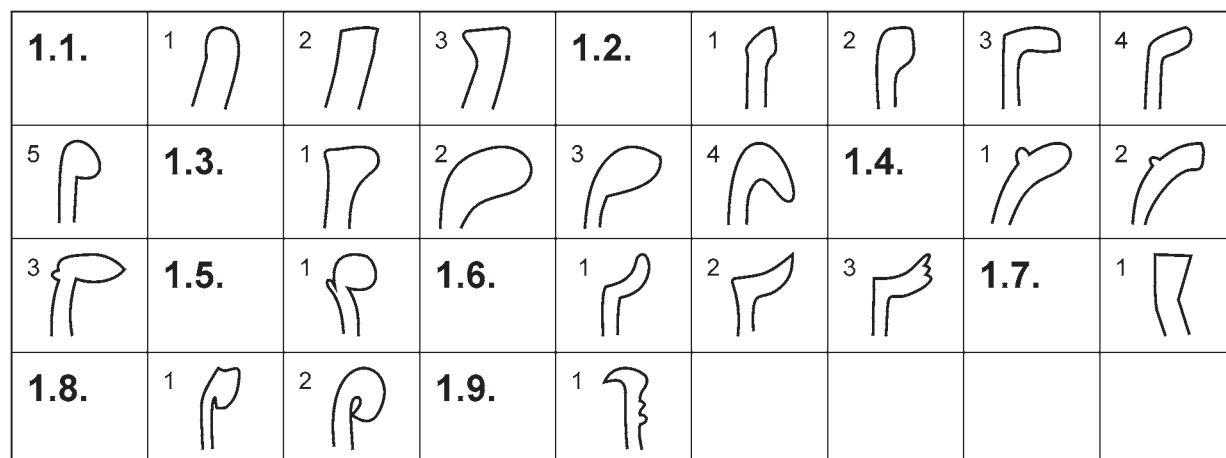
Obr. 6. Lietava, hrad. Okraje džbánov.

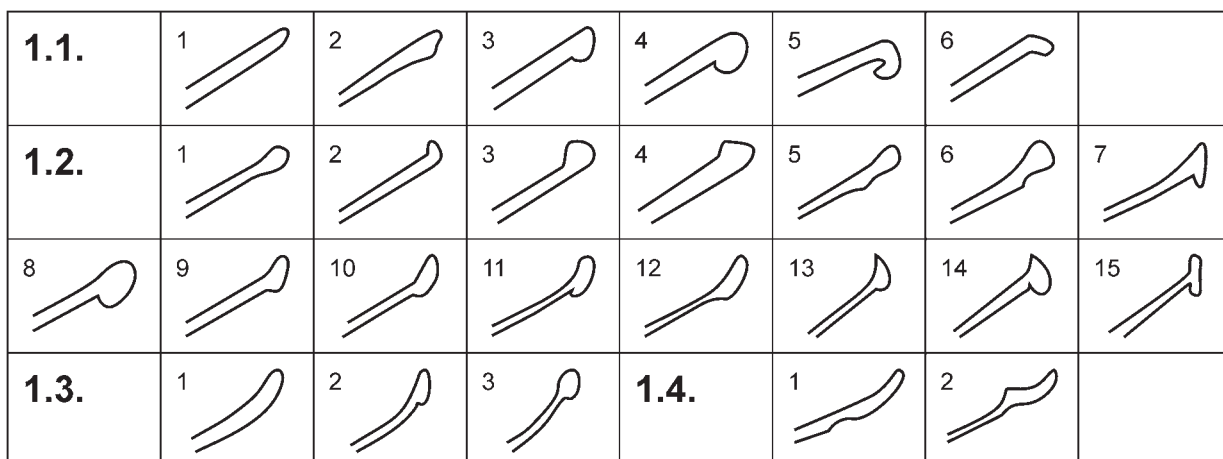
Obr. 7. Lietava, hrad. Okraje pohárov.

Obr. 8. Lietava, hrad. Okraje krčahov.

Obr. 9. Lietava, hrad. Okraje zarábacích mís.

Obr. 10. Lietava, hrad. Okraje jedálenských mís.

- 2.9. jednoduchý, rovný okraj s rebrom, oblúkovito prehnutý
- 2.10. profilovaný, vyhnutý lomený okraj, prehnutý dlhý
- 2.11. jednoduchý, vyhnutý, prehnutý vysoký okraj, prostý, alebo zrezaný
- 2.12. profilovaný, vyhnutý, lomený vysoký okraj, smerom hore sa zužuje
- 2.13. profilovaný, vyhnutý lomený, odsadený okraj, prehnutý alebo vodorovne vyklopený
- 2.14. profilovaný, vyhnutý, lomený okraj, na vnútornej strane zrezaný alebo preliačený
- 2.15. profilovaný, vyhnutý, esovitý okraj, zatiahnutý

Okraje džbánov (obr. 6)

- 1.1. jednoduchý, kolmý okraj, príležitostne zosilnený
- 1.2. jednoduchý, vyhnutý okraj, príležitostne zosilnený
- 1.3. jednoduchý, vyhnutý, prehnutý okraj, príležitostne zosilnený
- 1.4. jednoduchý, vyhnutý okraj, zvnútra preliačený, rôzne profilovaný
- 1.5. jednoduché, vyhnuté okružie, okraj rovno hore vytiahnutý
- 1.6. profilovaný, vyhnutý, vysoký, lomený okraj, jednoduchý
- 1.7. profilované, zatiahnuté, zvnútra preliačené okružie, zaoblené
- 1.8. jednoduché, vyhnuté, vysoké okružie s rebrom, zaoblené

Okraje pohárov (obr. 7)

- 1.1. profilovaný, rovný, lomený okraj, jednoduchý
- 1.2. jednoduchý, vyhnutý, zvnútra preliačený okraj, rôzne ukončený
- 1.3. jednoduchý, rovný okraj s rebrom, prehnutý, alebo vodorovne vyložený

- 1.4. profilovaný, vyhnutý, esovitý okraj, zložito ukončený
- 1.5. jednoduchý, vyhnutý, zvnútra preliačený okraj, s golierom
- 1.6. profilovaný, vyhnutý, lomený, zvnútra preliačený okraj, s rebrom, zavinutý

Okraje krčahov (obr. 8)

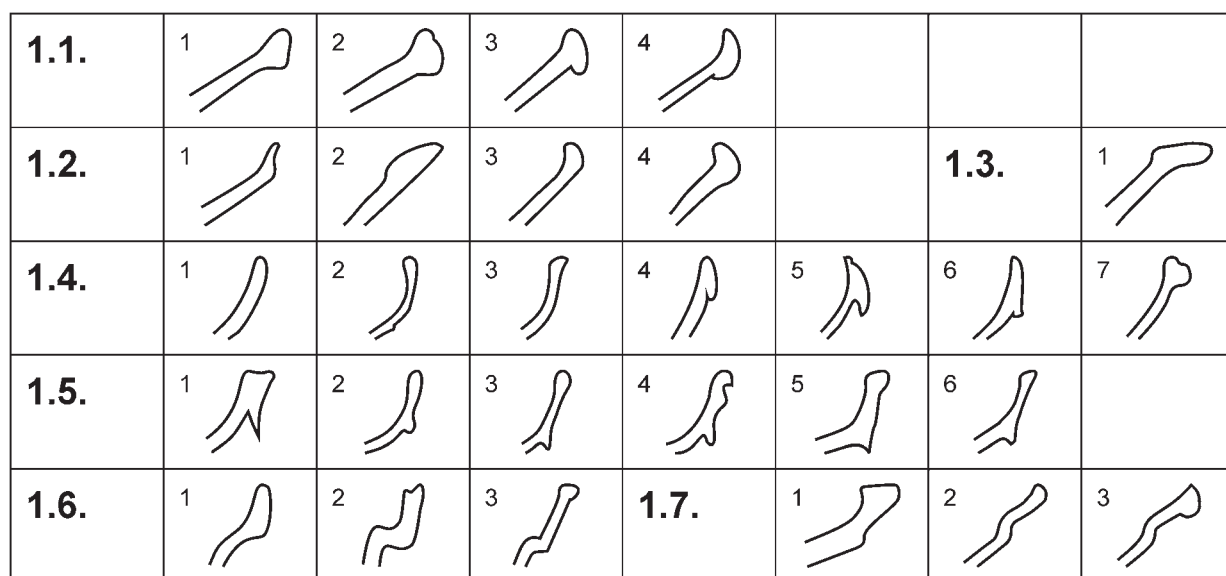
- 1.1. jednoduchý, rovný okraj, zaoblený, alebo zrezaný
- 1.2. jednoduchý, vyhnutý okraj, prostý, ovalený alebo vodorovne vyložený
- 1.3. jednoduchý, zatiahnutý okraj, zaoblený alebo zrezaný
- 1.4. jednoduchý, vyhnutý okraj, pseudookružie

Okraje zarábacích mís (obr. 9)

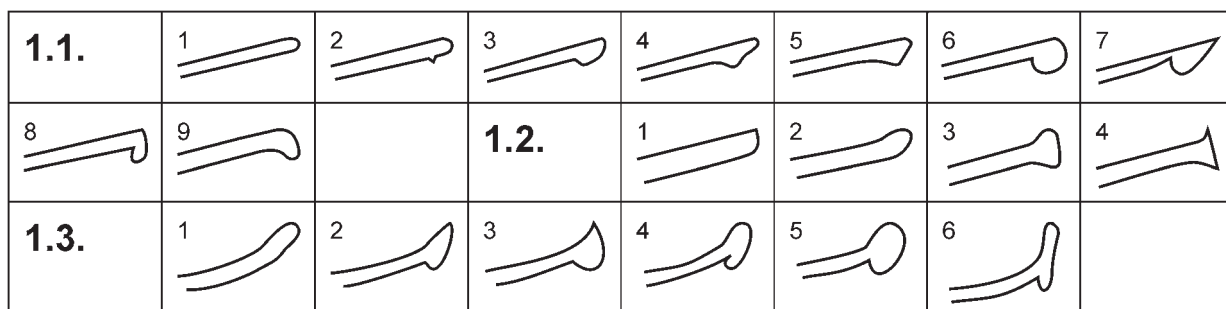
- 1.1. jednoduchý, mierne zatiahnutý okraj zaoblený, prípadne zrezaný
- 1.2. jednoduchý, rovný okraj, rôzne prehnutý
- 1.3. jednoduchý, vyhnutý okraj, ovalený až previsnutý
- 1.4. jednoduchý, vyhnutý okraj, zaoblený, prípadne zosilnený, s vnútorným rebierkom
- 1.5. jednoduchý, zatiahnutý kraj, ovalený s vnútorným rebierkom
- 1.6. jednoduchý, rovný okraj, vodorovne vytiahnutý, zvnútra preliačený
- 1.7. profilovaný, vyhnutý, lomený, mierne zatiahnutý okraj, zrezaný
- 1.8. jednoduchý, rovný okraj, zavinutý
- 1.9. jednoduchý rovný okraj, pravidelný kyjakovitý

Okraje jedálenských mís (obr. 10)

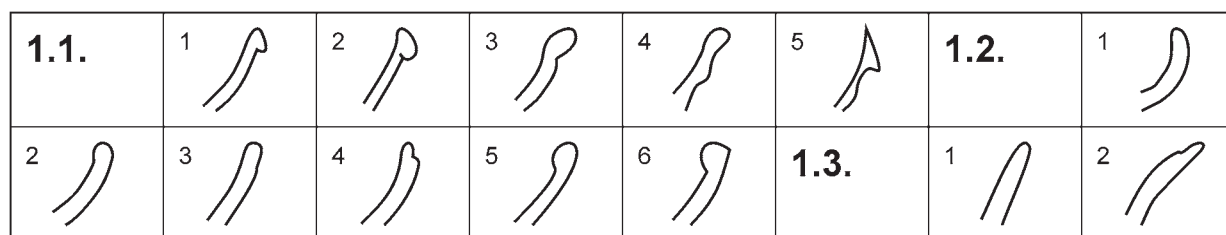
- 1.1. jednoduchý, vyhnutý okraj, von rozšírený
- 1.2. jednoduchý, vyhnutý okraj, dovnútra rozšírený
- 1.3. jednoduchý, vyhnutý, esovite profilovaný okraj von rozšírený

Obr. 11. Lietava, hrad. Okraje hlbokých mís.

Obr. 12. Lietava, hrad. Okraje tanierov.

Obr. 13. Lietava, hrad. Okraje misiek.

1.4. jednoduchý, vyhnutý, rozšírený okraj rôzne vyklopený

Okraje hlbokých mís (obr. 11)

1.1. jednoduchý, vyhnutý okraj, von rozšírený

1.2. jednoduchý, vyhnutý okraj, dovnútra rozšírený

1.3. jednoduchý, vyhnutý okraj, vodorovne vytiahnutý

1.4. jednoduchý, vyhnutý okraj, von rozšírený

1.5. jednoduchý, vyhnutý okraj, von rozšírený s rebrom v spodnej časti

1.6. profilovaný, vyhnutý okraj na spôsob okružia, rôzne ukončený

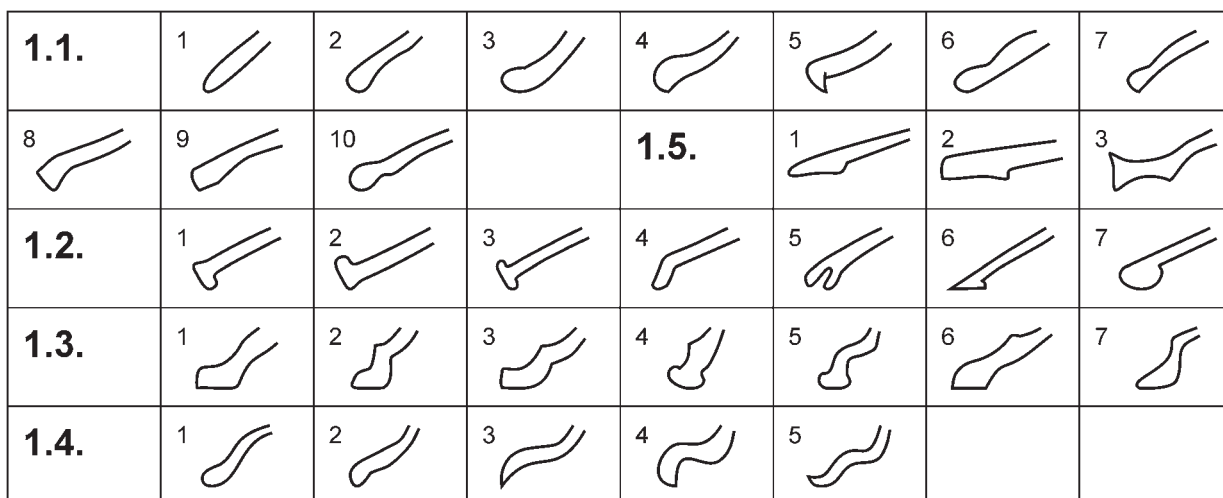
1.7. profilovaný, vyhnutý, esovitý okraj, rôzne ukončený

Okraje tanierov (obr. 12)

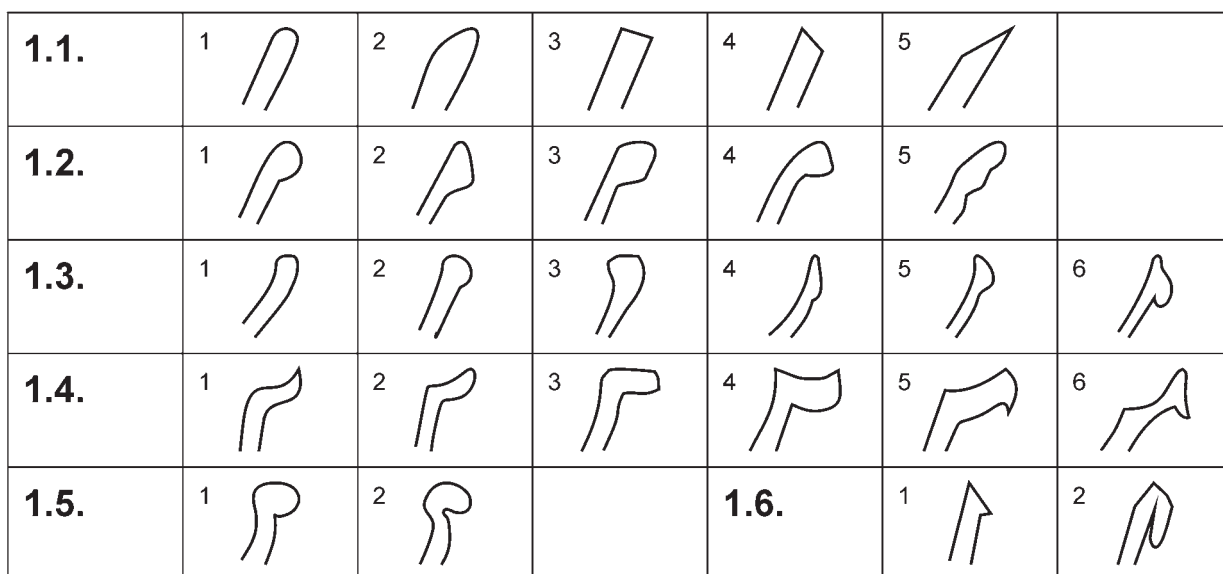
1.1. jednoduchý, vyhnutý, rovný okraj, von rozšírený

1.2. jednoduchý, vyhnutý rovný okraj, dovnútra rozšírený

1.3. jednoduchý, vyhnutý, prehnutý okraj, von rozšírený

Obr. 14. Lietava, hrad. Okraje pokrievok.

Obr. 15. Lietava, hrad. Okraje trojnožiek.

Okraje misiek (obr. 13)

- 1.1. jednoduchý, vyhnutý, prehnutý okraj, von rozšírený
- 1.2. jednoduchý, vyhnutý, prehnutý okraj, dovnútra rozšírený
- 1.3. jednoduchý, vyhnutý, dovnútra prehnutý okraj, zaoblený

Okraje pokrievok (obr. 14)

- 1.1. jednoduchý, vyhnutý, prehnutý okraj, rôzne ukončený
- 1.2. jednoduchý, vyhnutý okraj, rôzne ukončený
- 1.3. profilovaný, vyhnutý okraj s rebrom, rôzne ukončený

- 1.4. profilovaný, vyhnutý, esovite profilovaný okraj, rôzne ukončený

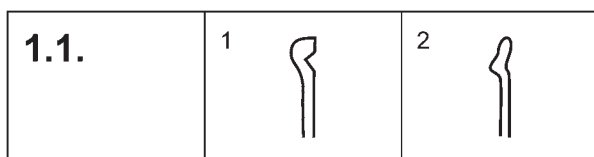
- 1.5. jednoduchý, vyhnutý okraj, vodorovne vyklopený

Okraje trojnožiek (obr. 15)

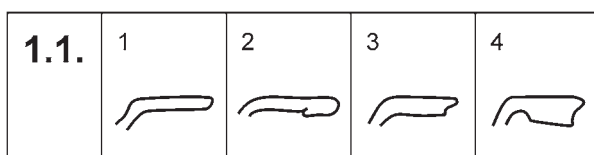
- 1.1. jednoduchý, vyhnutý okraj, zrezaný
- 1.2. jednoduchý, vyhnutý okraj, rôzne ovalený
- 1.3. profilovaný, vyhnutý, prehnutý okraj, kyjakovitý
- 1.4. profilovaný, vyhnutý, prehnutý okraj, ovalený
- 1.5. jednoduchý, vyhnutý okraj, hranený, prehnutý

Okraje albare (obr. 16)

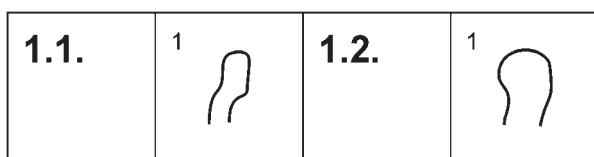
- 1.1. jednoduchý, rovný okraj, klopený, prehnutý

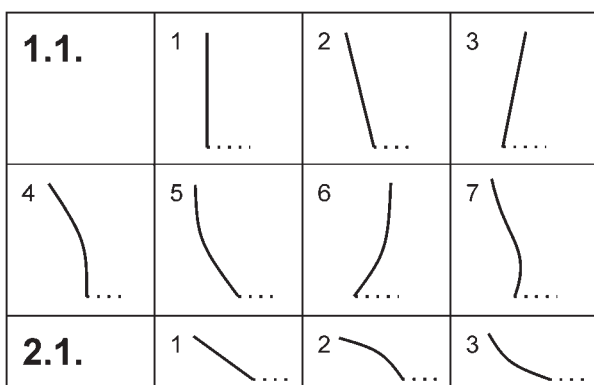
Obr. 16. Lietava, hrad. Okraje albarel.

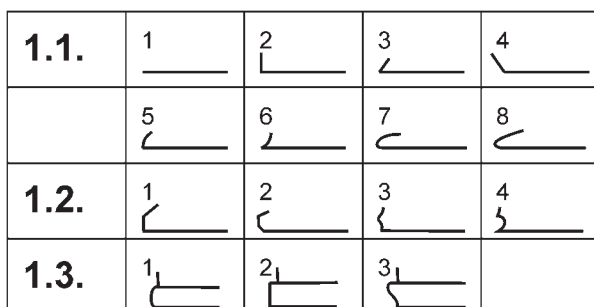
Obr. 17. Lietava, hrad. Okraje nočníkov.

Obr. 18. Lietava, hrad. Okraje zásobníc.

Obr. 19. Lietava, hrad. Spodné časti nádob.

Obr. 20. Lietava, hrad. Dná vysokých nádob. I. skupina – hrnce, krčahy.

Okraje nočníkov (obr. 17)

1.1. jednoduchý, rovný okraj, vodorovne vyklopený

Okraje zásobníc (obr. 18)

1.1. jednoduchý, rovný okraj typu ploché okružie

1.2. jednoduchý, vyhnutý okraj, kyjakovitý krátký

Spodné časti nádob (obr. 19)

Vzhľadom na vysokú fragmentárnosť skúmaného celku a absenciu celých nádob bolo rozhodnuté zaradiť do deskriptívneho systému i spodnú časť tela, všeobecne označovanú ako spodok (*Procházka/Peška 2007, 236, obr. 3*). Dôvodom sledovania tejto časti nádoby bola snaha o lepšie určenie celkového tvaru nádoby.

1.1. spodné časti vysokých nádob

2.1. spodné časti širokých nádob

Dná

Dno bolo tvarované v závislosti od formy skladovania, transportu a spracovania obsahu. Veľké nádoby súvisiace s uskladňovaním mali dno ploché kvôli stabilite, rovnako ako varné nádoby, ktorých tvar bol prispôsobený ich vkladaniu do ohniska alebo na pec. Pre nádoby, v ktorých sa varilo v závese nad ohňom, boli preferované guľaté či špicaté tvary (*Pavlu 1997, 77*).

Základným sledovaným údajom bol tvar styčnej plochy dna. Ďalej boli sledované stopy, ktoré jednotlivé druhy snímania a tvarovania nádoby zanechávajú. Taktiež bolo sledované či šlo o rovné alebo prehnuté dno. Posledným deskribovaným údajom bola profilácia, teda či bolo dno plynule prechádzajúce do spodku steny nádoby alebo bolo odsadené, prípadne či bolo tvarované do nôžky. Vo všetkých prípadoch sa sledovala i finálna úprava tejto časti.

Povrchová úprava dna pomocou rôznych glazúr a engob bola pomerne spoľahlivým rozlišovacím znakom fragmentov vysokých nádob. Určiť sa dali dve základné skupiny – hrnce a džbány.

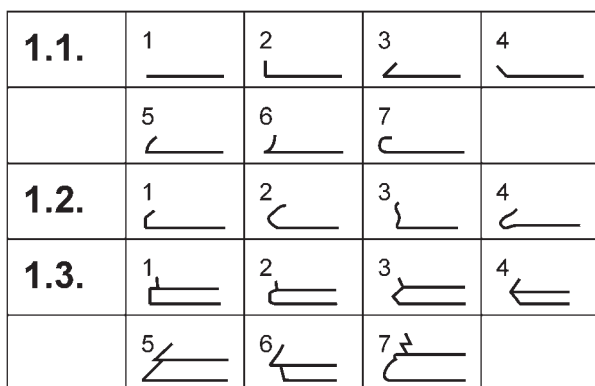
Prvá skupina bola glazovaná maximálne vo vnútri, a to najčastejšie nekvalitnou, či riedkou transparentnou glazúrou.

Druhá skupina bola pokrytá glazúrou obojstranne. Ako podklad slúžila často engoba. Vonkajšia strana džbánu bola glazovaná často špecifickým spôsobom, kde chýbalo pokrytie posledných približne 2 cm, čo bolo zapríčinené držaním nádoby počas polievania (*Landsfeld 1950, 126–134*).

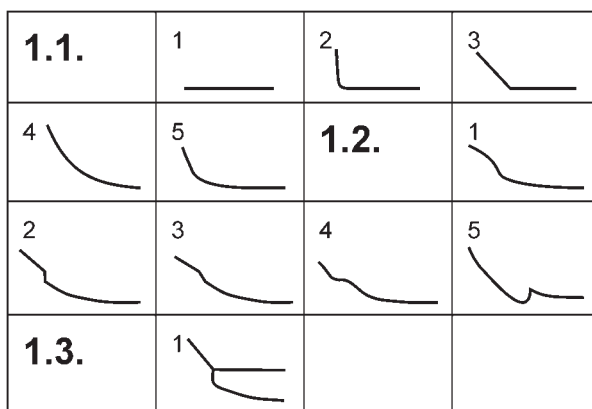
Dná vysokých nádob

I. skupina – hrnce, krčahy (obr. 20):

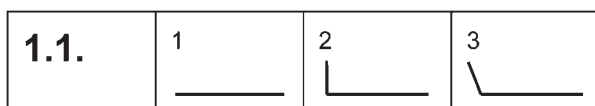
1.1. jednoduché dno

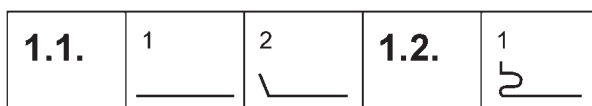
Obr. 21. Lietava, hrad. Dná vysokých nádob. II. skupina – džbány, hrnčky, poháre.

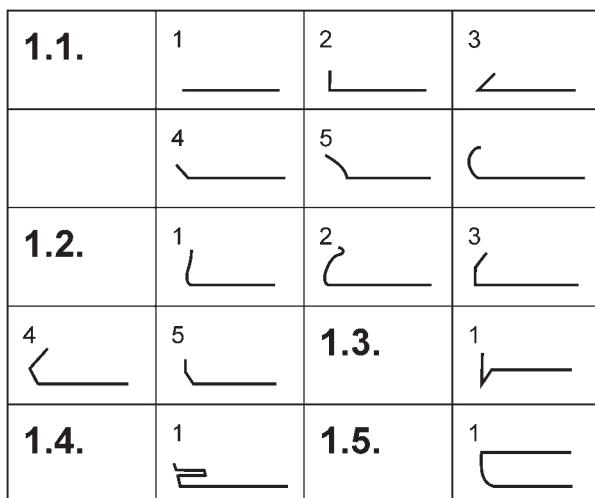
Obr. 25. Lietava, hrad. Dná trojnožiek.

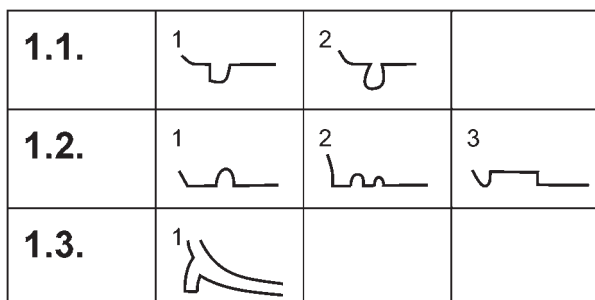
Obr. 22. Lietava, hrad. Dná zarábacích mís.

Obr. 26. Lietava, hrad. Dná albarel.

Obr. 23. Lietava, hrad. Dná plytkých misovitých nádob.

Obr. 24. Lietava, hrad. Dná misiek.

1.2. profilované dno

1.3. dno s pätkou

II. skupina – džbány, hrnčky, poháre (obr. 21):

1.1. jednoduché dno

1.2. profilované dno

1.3. dno s pätkou

Dná zarábacích mís (obr. 22)

1.1. jednoduché dno

Dná plytkých misovitých nádob (obr. 23)

1.1. jednoduché dno

1.2. profilované dno

1.3. jednoduché dno s okrajom predĺženým do nôžky

1.4. jednoduché dno so zárezom

1.5. profilované dno

Dná misiek (obr. 24)

1.1. jednoduché dno s nožičkou

1.2. jednoduché dno s drážkou

1.3. profilované (prehnuté) s nožičkou

Dná trojnožiek (obr. 25)

1.1. jednoduché rovné dno

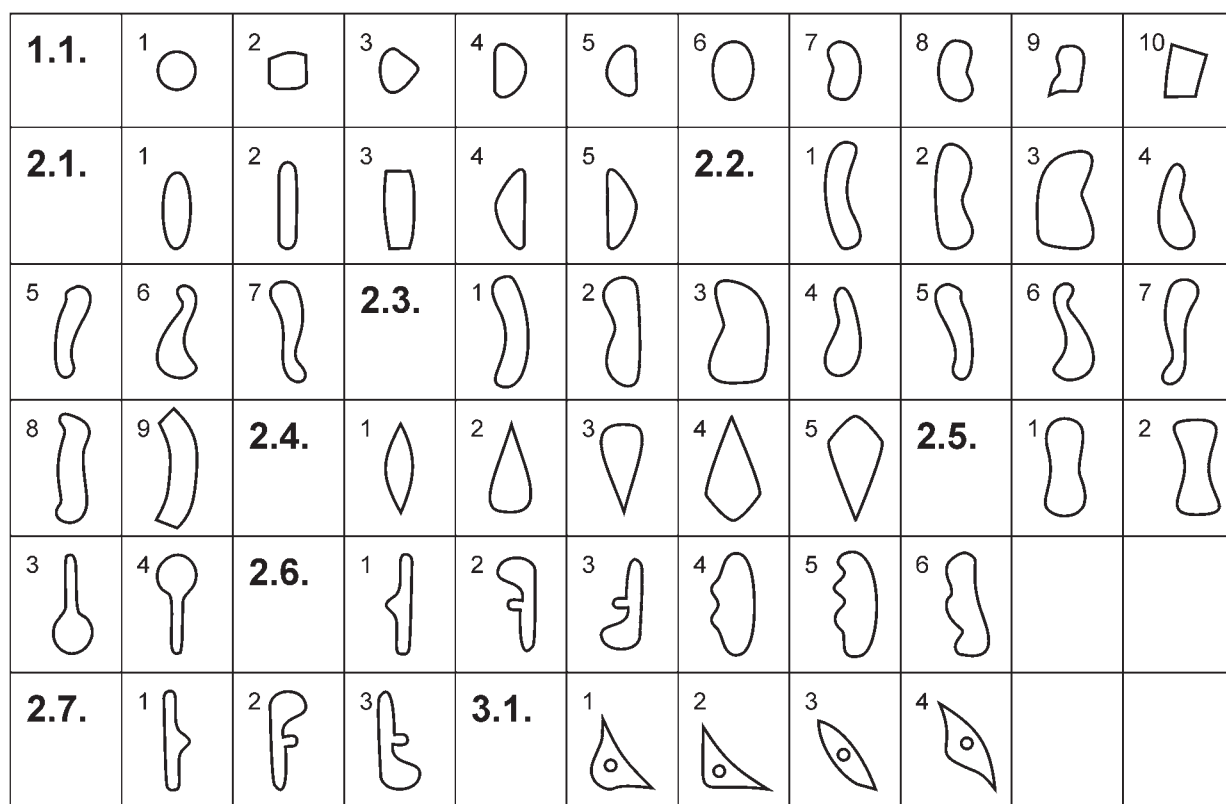
1.2. profilované dno s odsadením

1.3. dno s lištou

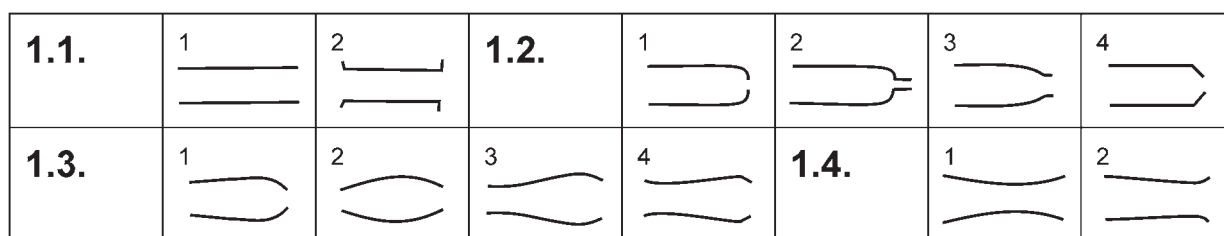
Dná albarel (obr. 26)

1.1. jednoduché dno

1.2. jednoduché dno so zárezom

Obr. 27. Lietava, hrad. Uchá nádob – tyčinkové, pásikové, vertikálne.

Obr. 28. Lietava, hrad. Držadlá trojnožiek – telo.

Uchá (obr. 27)

Použitie ucha prirodzene indikovalo transportnú funkciu a uľahčovalo manipuláciu s nádobou. Taktiež bolo možné spojiť ucho so snahou o stabilizáciu nádoby pomocou zmeny jej ťažiska (Pavľů 1997, 77).

Uchá vysokých nádob bolo možné rozdeliť na dva základné typy – tyčinkové a pásikové. Ako rozlišovací znak medzi týmito dvoma typmi bol sledovaný pomer šírky a dĺžky prierezu ucha. Pri tyčinkovom uchu dĺžka prierezu nepresahuje dvojnásobok jeho šírky a v prípade pásikového ucha presahuje.

Uchá plytkých, misovitých tvarov boli zastúpené jedným typom. Išlo o vertikálne nalepené ucho šošovkovitého tvaru, ktoré prispôbovalo svoju vnútornú profiláciu stene nádoby.

Tyčinkové

1.1. tyčinkové ucho, nerozlišené

Pásikové

2.1. pásikové ucho, rovné

2.2. pásikové ucho, konkávne

2.3. pásikové ucho, konvexné

2.4. pásikové ucho, bikonvexné

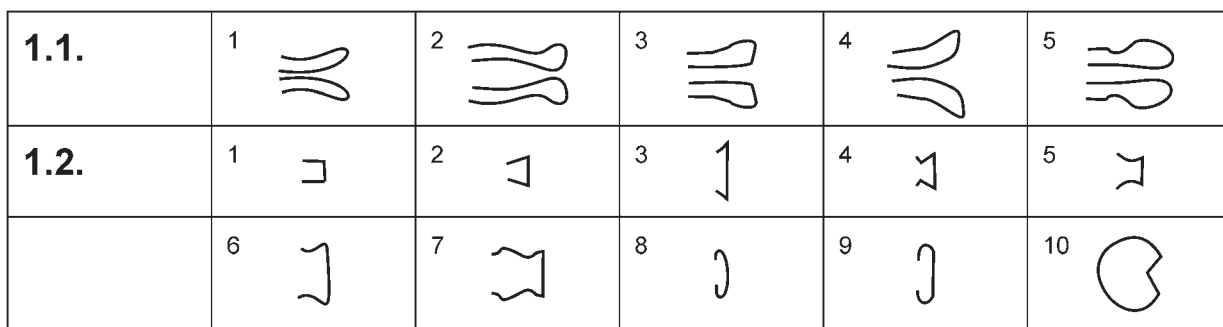
2.5. pásikové ucho, bikonkávne

2.6. pásikové ucho s rebrom/rebrami na vnútornej strane

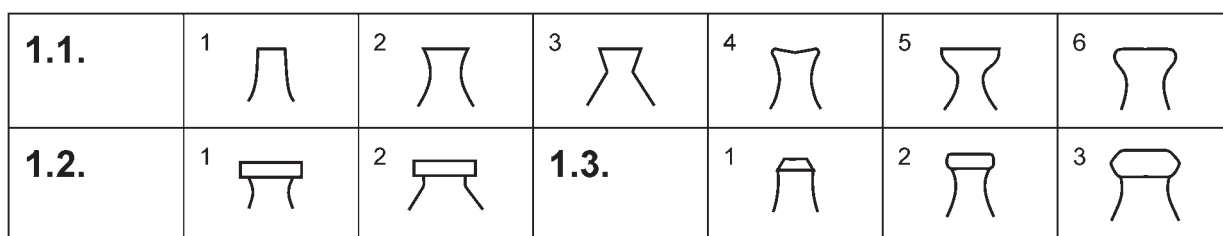
2.7. pásikové ucho s rebrom/rebrami na vonkajšej strane

Vertikálne

3.1. vertikálne ucho určené pre misy

Obr. 29. Lietava, hrad. Držadlá trojnožiek – zakončenie.

Obr. 30. Lietava, hrad. Držadlá pokrievok.

Držadlá

Držadlá mali len trojnožky a pokrievky. I keď bola ich funkcia v oboch prípadoch rovnaká, spôsob tvarovania držadla, jeho tvar i vlastné používanie, teda úchop, bolo výrazne odlišné.

Telo (obr. 28)

- 1.1. držadlo rovné
- 1.2. držadlo rovné, na konci zúžené
- 1.3. držadlo bikonvexné
- 1.4. držadlo bikonkávne

Zakončenie (obr. 29)

- 1.1. zakončenie okrajom
- 1.2. zakončenie gombíkom

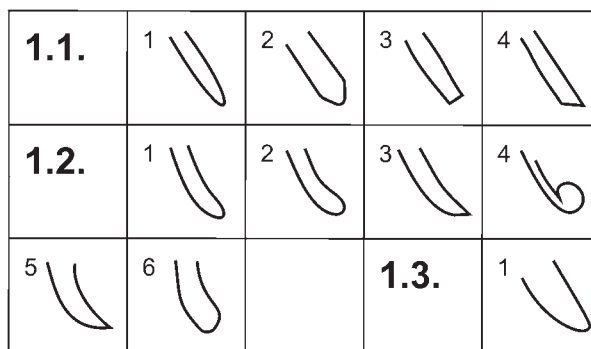
Držadlá pokrievok (obr. 30)

- 1.1. držadlo plynule prechádzajúce do ukončenia
- 1.2. držadlo s odsadeným, hranatým ukončením
- 1.3. držadlo s odsadeným, rôzne profilovaným ukončením

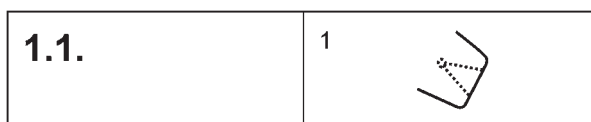
Nožičky trojnožiek (obr. 31)

Nožičky trojnožiek slúžili k vyzdvihnutiu nádoby nad úroveň pahreby a umožnili tak spodný ohrev (Hoššo 2004, 570).

- 1.1. nožička rovná
- 1.2. nožička prehnutá
- 1.3. nožička prehnutá jednostranne

Obr. 31. Lietava, hrad. Nožičky trojnožiek.

Obr. 32. Lietava, hrad. Výlevky.

Výlevky (obr. 32)

Úlohou výlevky bolo sústrediť bezstratový tok tekutiny z jednej nádoby do inej. Okrem jednoduchšej výlevky vytvorenej pretlačením prstom, ktorej výskyt je sledovaný v poznámkach, bola zachytená ešte valcovitá výlevka.

- 1.1. výlevka valcovitá, kužeľovitý výpust

1.1.	1 	1.2.	1 	1.3.	1 	2
3 	4 	5 	6 	7 	8 	9
10 	11 	12 	13 	14 	15 	
1.3.	1 	2.1.	1 	2 	3 	4
5 	6 	7 	8 	9 	10 	
2.2.	1 	2 	3 	4 	5 	6
7 	8 	3.1.	1 	2 	3 	4
3.2.	1 	2 	3 	4 	5 	6
3.3.	1 	2 	3 	4 	5 	
4.1.	1 	2 	3 			
5.1.	1 	2 	3 	4 	5 	6
7 	8 	9 	10 	5.2.	1 	2
3 	4 	5 	6 	7 	8 	9
10 	5.3.	1 	2 	3 	4 	5
6 	7 		5.4.	1 	2 	3
6.1.	1 	2 	3 			

Obr. 33. Lietava, hrad. Vhlbená výzdoba – línie, vrypy a záseky, kolky, výzdoba kolieskom, rytá výzdoba.

Výzdoba

Táto kategória opisuje typ výzdoby. Výzdoba sa delí na tri základné skupiny: 1. vhlbená; 2. plastická; 3. maľovaná (Procházka/Peška 2007, 262).

Vhlbená výzdoba

Vhlbená výzdoba predstavuje zásah do povrchu nádoby využívajúc tzv. hru svetla a tieňa (Hoššo 2004, 572). V prípade lineárnych, obežných prvkov ako sú ryhy a žliabky sa sledoval ich počet a hustota, nakoľko tieto faktory môžu byť chronologicky citlivým javom (Blažková 2013, 214, 215). Sledované vzdialenosti sú: 1. 0–3 mm; 2. 3,1–6 mm; 3. 6,1–9 mm. Rozdiel medzi ryhou a žliabkom nebol zatiaľ v rámci problematiky novovekej keramiky sledovaný. Najčastejšie sa tieto pojmy voľne zamieňajú či kombinujú, objavili sa dokonca termíny typu „žliabkovaná ryha“ (Blažková 2013, 214; Čurný 2004, 19–21; Uličný 2004, 71). V tejto práci je za ryhu považovaný zárez do povrchu nádoby a za žliabok lineárna vyhlbenina s profilovaným dnom.

Línie (obr. 33)

- 1.1. ryha
- 1.2. žliabok
- 1.3. vlnovka
- 1.4. vývalok

Odtlačky prstov (obr. 33)

- 2.1. kruhový odtlačok prsta
- 2.2. nepravidelný odtlačok prsta

Vrpy a záseky (obr. 33)

- 3.1. zásek čepelovitým nástrojom
- 3.2. vryp
- 3.3. vryp kombinovaný

Kolky (obr. 33)

- 4.1. kolok

Výzdoba kolieskom (obr. 33)

- 5.1. oddelené geometrické tvary
- 5.2. oddelené ornamenty zložené z geometrických tvarov
- 5.3. línia – vyplnená geometrickými tvarmi/zložená z geometrických tvarov
- 5.4. pás – priestorovo usporiadané geometrické tvary

Rytá výzdoba (obr. 33)

- 6.1. ryté písmeno/symbol

1.1.	1 	2 	3 	4 	5
1.2.	1 	2 		1.3.	1

Obr. 34. Lietava, hrad. Prierez žliabkov.

Prierez žliabkov (obr. 34)

- 1.1. ostrouhlý
- 1.2. tupouhlý
- 1.3. roztvorený

Plastická výzdoba (obr. 35)

Plastickú výzdobu predstavujú vystúpené či nalepené objekty.

Plastická výzdoba – lišty

- 1.1. jednoduchá – zobrazenie jedného pásu, ktorý môže byť tvarovaný, avšak nezobrazuje prepletenie vlákien záväzu
- 1.2. prepletená – „prepletenie“ môže byť zhotovené rôznymi dekoračnými technikami
- 1.3. kombinovaná – predstavuje prepletenú lištu, na ktorej sú uviazané uzlíky, ktoré môžu byť vyhotovené rôznymi dekoračnými technikami

Plastická výzdoba – jednotlivé prvky

- 2.1. nálep
- 3.1. tordovanie povrchu
- 4.1. výstupok
- 5.1. vyrážanie

Pretláčanie

- 6.1. pretláčanie okraja

Rebrovanie

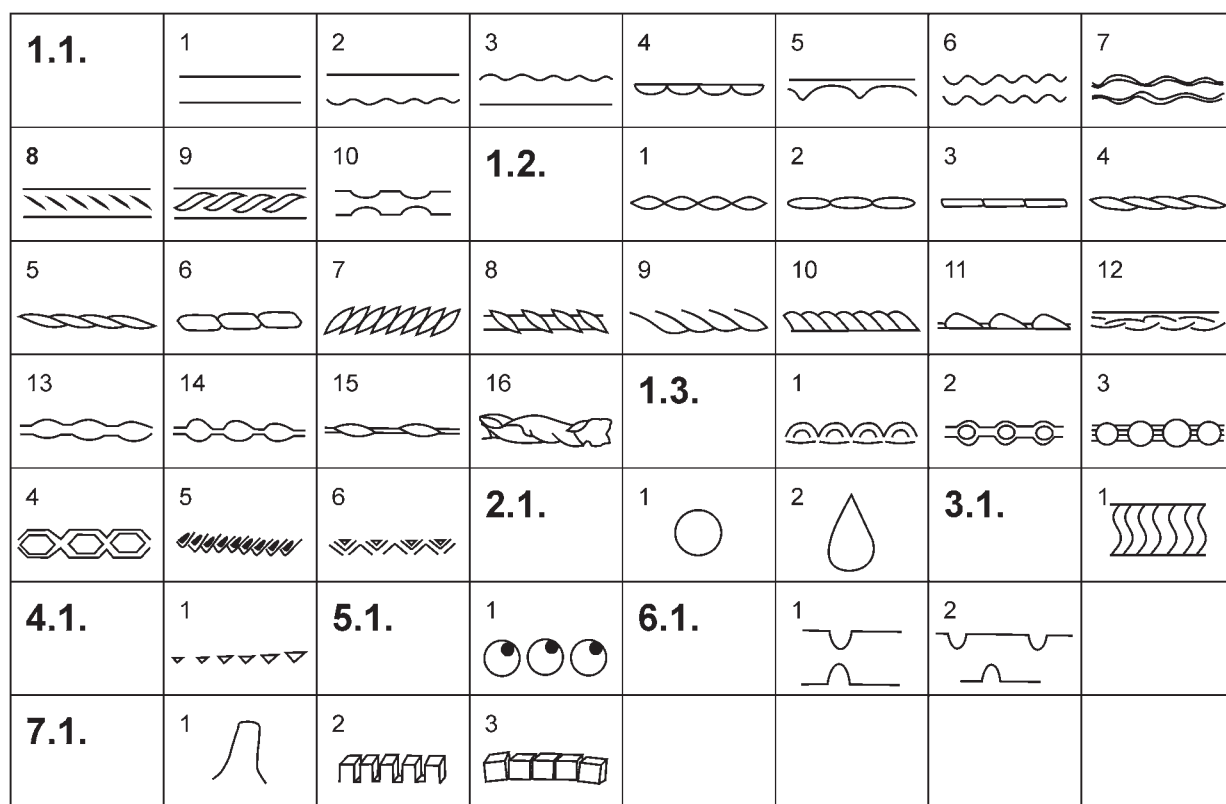
- 7.1. rebrá

Maľovaná výzdoba

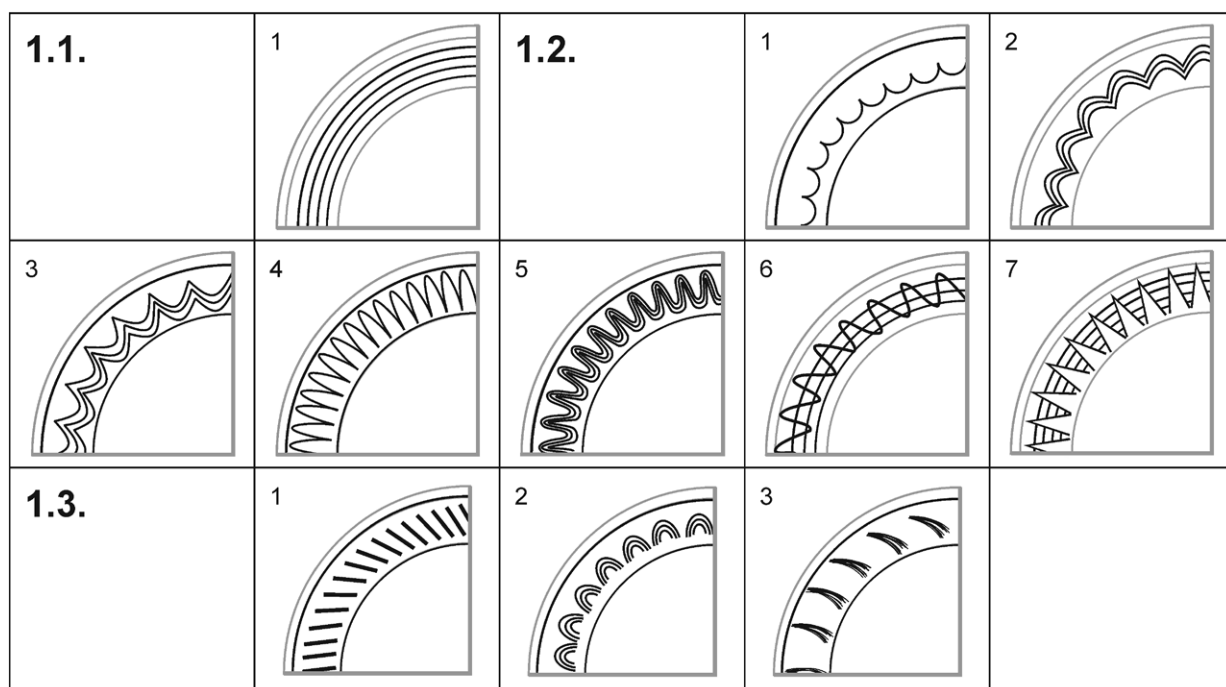
Podkategória maľba sa delí podľa toho či ide o sgrafito alebo maľbu a v prípade maľby, či je dekorácia aplikovaná na holý črep, alebo podkladovú engobu. Okrem farieb engob a glazúr bolo sledované, či je motív predom rytý do nádoby (črepu) alebo do engoby.¹⁵

Sgrafito sa vyskytlo len na plytkých misovitých tvaroch. Maľbu engobou (v prípade flakov ide

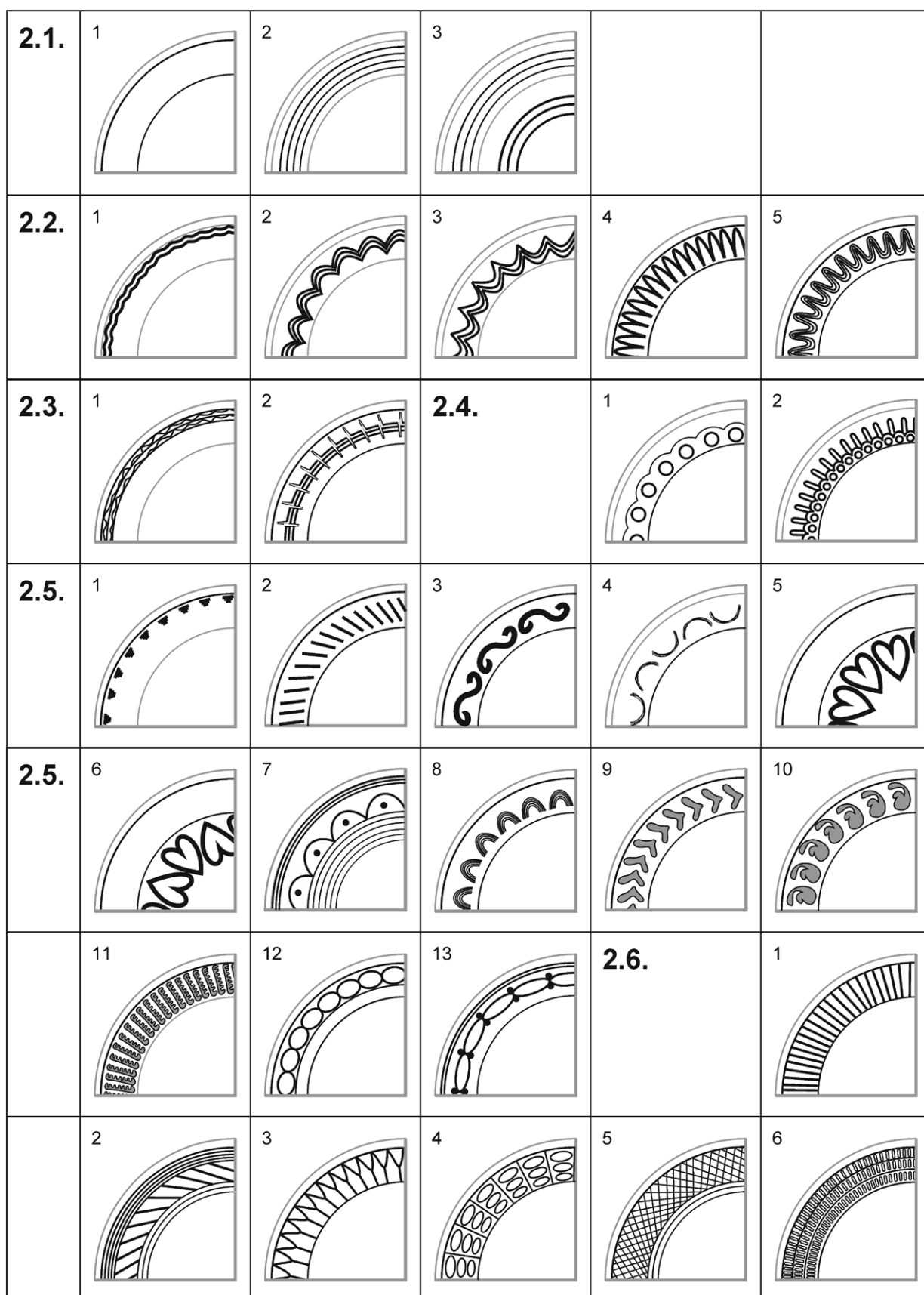
¹⁵ Uvádzané do poznámok.

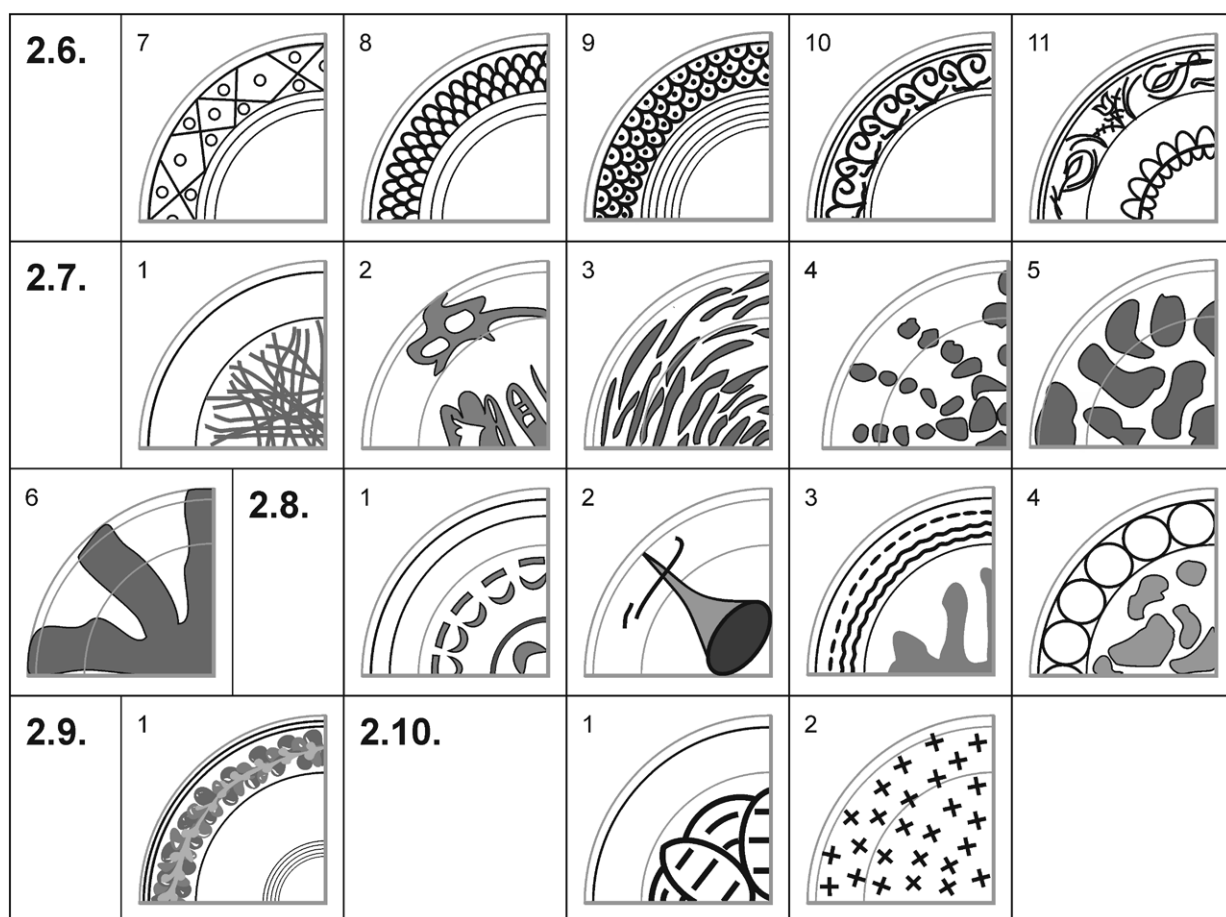
Obr. 35. Lietava, hrad. Plastická výzdoba – lišty, jednotlivé prvky, pretláčanie, rebrovanie.

Obr. 36. Lietava, hrad. Výzdoba plytkých misovitých nádob. I. skupina – sgrafito.

Obr. 37. Lietava, hrad. Výzdoba plytkých misovitých nádob. II. skupina – maľba 1.

Obr. 38. Lietava, hrad. Výzdoba plytkých misovitých nádob. II. skupina – maľba 2.

najčastejšie o transparentnú glazúru) na nádobu bolo možné rozdeliť podľa typu nádoby (misovitá nádoba 3.2.X, vysoká nádoba 3.3.X.) a druhu podkladu, teda či ide o maľbu na nešľachtený črep (3.2.1.X, 3.3.1.X), alebo na engobu (3.2.2.X, 3.3.2.X). Na rôzny podklad totiž mohli byť aplikované rovnaké motívy, ale na vysoké nádoby a plytké misovité tvary nikdy neboli použité rovnaké motívy mimo najjednoduchších, ako sú napríklad nesústredené flaky či obežné kružnice.

Výzdoba plytkých misovitých nádob

I. skupina – sgrafito (obr. 36):

- 1.1. sústredené obežné kružnice
- 1.2. sústredené obežné kružnice v kombinácii so sústredenými obežnými vlnovkami
- 1.3. obežný motív jednotlivý

II. skupina – maľba (obr. 37; 38):

- 2.1. sústredené obežné kružnice
- 2.2. sústredené obežné vlnovky
- 2.3. sústredené obežné kružnice v kombinácii so sústredenými obežnými vlnovkami
- 2.4. obežný motív združený

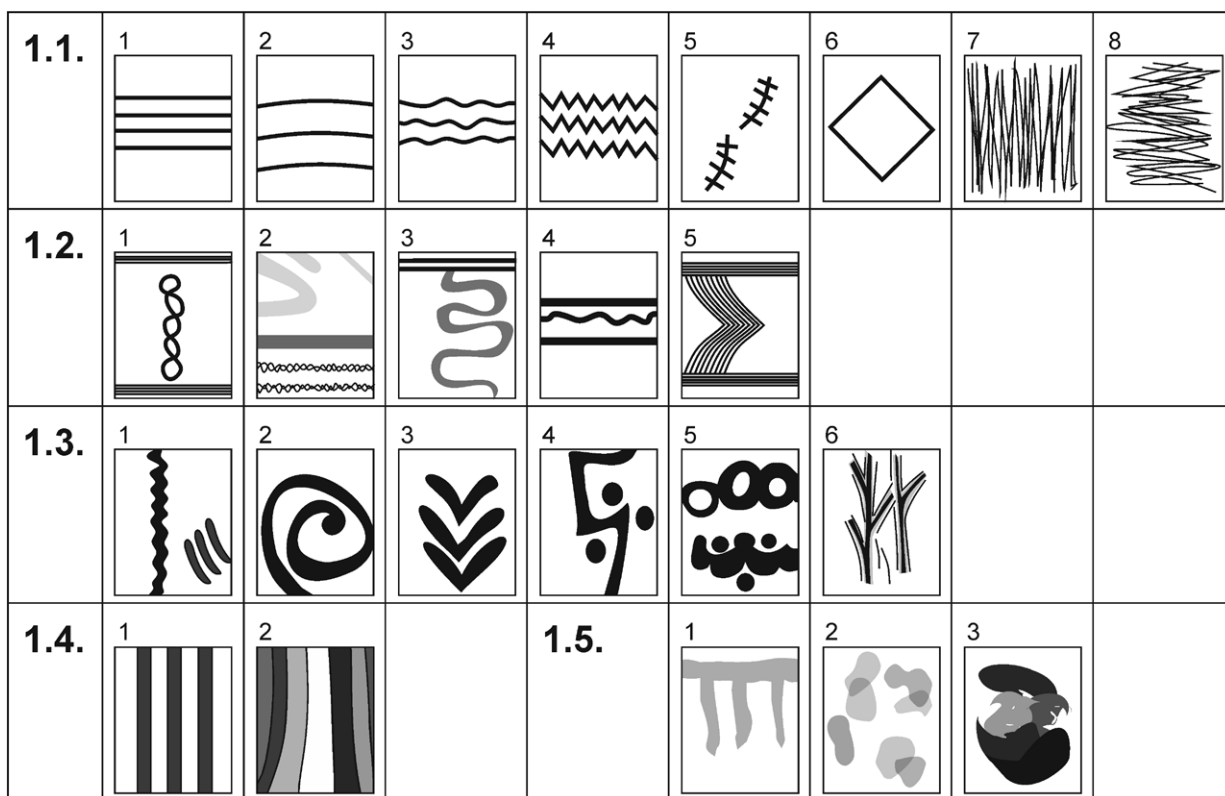
- 2.5. obežný motív jednotlivý (geometrický alebo zoomorfný či rastlinný)
- 2.6. obežný motív aplikovaný v páse (geometrický alebo zoomorfný či rastlinný)
- 2.7. flaky
- 2.8. kombinované, atypické – viacero techník, abstraktné tvary
- 2.9. trasakovanie
- 2.10. geometrické motívy pokrývajúce dno, prípadne celú plochu

Výzdoba vysokých nádob – maľba (obr. 39)

- 1.1. línie a základné geometrické tvary
- 1.2. pásmi členený priestor, výplň vertikálna i horizontálna, najčastejšie typovo vychádzajúca z vlnovky
- 1.3. nepravidelné motívy, výrazná, hrubá maľba
- 1.4. výrazné vertikálne pásy
- 1.5. stekanie, tupovanie, trasakovanie

Početnosť a hustota výzdoby

V tejto kategórii bol sledovaný počet výzdobných prvkov a počet ich opakovaní. V tomto prípade sa

Obr. 39. Lietava, hrad. Výzdoba vysokých nádob – maľba.

opis zámerne líši od modelu R. Procházku a M. Pešku (2007, 262, 264), nakoľko bola vyčlenená samostatná kategória pre sledovanie metrických hodnôt dekorčných prvkov. Pokiaľ bolo možné metricky zhodnotiť i hustotu, teda vzájomnú vzdialenosť medzi jednotlivými prvkami (toto je možné pozorovať najmä pri vhlbenej výzdobe ako sú ryhy a žliabky), tak bola zaznamenaná i tá.

ARCHEOMETRICKÉ ANALÝZY

Detailný opis technických analýz a ich jednotlivých krokov už bol publikovaný v periodiku *Archaeologica historica* (Slavíček/Petřík/Španihel 2018, 405–428). Práve preto sú v tejto štúdii uverejnené len základné vstupy a výsledky archeometrickej časti výskumu. Pri rozboře keramiky bola použitá optická mikroskopia a energiovo-disperzná röntgenová flourescenčná spektrometria, ktorá bola vykonaná na keramike a glazúre.

Výsledky archeometrických analýz boli konfrontované s informáciami z artikúl hrnčiarskeho cechu v Žiline (Jeršová 1970, 65–75). Tieto artikuly totiž vyslovene uvádzali ťažbu hliny začiatkom 17. stor. v Žiline-Bytčici a v Žiline-Trnovom¹⁶, červenej železitej engoby na vrchu Minčol a zber kameňa žabca¹⁷ v rieke Váh pri Žiline, ktorý sa používal ako súčasť glazúry a pravdepodobne i ako ostrivo (Jeršová 1970, 68). Artikuly však nikdy neuvádzajú konkrétne miesto ťažby, ale iba obec, či geomorfologický prvok.

Výber vzoriek keramiky

Na analýzu boli vybrané keramické fragmenty z výskumov hradu Lietava, Budatín a mesta Žilina.

Z hradu Lietava boli vybrané vzorky, ktoré zastupovali štyri najčastejšie sa vyskytujúce makroskopicky rozlíšené keramické triedy (1, 2, 3 a 10), dva najrozšírenejšie druhy transparentnej glazúry (číra a so zeleným zafarbením)¹⁸ a čiernu

¹⁶ V prípade Žiliny-Trnového bola spomenutá i každoročná platba za chotár, odkiaľ cech bral hlinu k svojmu remeslu a to k roku 1609.

¹⁷ Dnes neznámy druh minerálu alebo horniny. Zrejme ide o druh kremeňa.

¹⁸ V sledovanom súbore sa samozrejme vyskytla i hnedá a žltá transparentná glazúra, no ich zastúpenie je minimálne, pre celkové zhodnotenie prakticky nepodstatné.

glazúru¹⁹, ktorá sa vyskytovala v priehľadnej i nepriehľadnej forme. Čo sa týka typov nádob, tak boli vybrané ich najrozšírenejšie typy – hrniec, džbán, zarábacia misa, tanier/jedálenská misa²⁰ a pre nedostatok redukčne vypaľovanej keramiky spadajúcej do vyššie uvedených typov i zvonovitá pokrievka. Zo Žiliny i Budatína boli vybrané rovnaké vzorky. Prihliadalo sa taktiež na vhodný tvar okraja či dna, čím mala byť, okrem datovania autormi výskumov, zaručená i časová súbežnosť. Pokiaľ to bolo možné, na základe informácií autorov výskumov, boli cieľene vyhľadávané nálezy z prvej polovice 17. stor. Celkovo išlo o 27 vzoriek.

Výber vzoriek hlín, ostrív

Na základe cechových artikúl boli preskúmané chotáre Žiliny-Bytčice a Žiliny-Trnového. V druhej menovanej obci bolo, podľa mapy I. vojenského mapovania, nájdené miesto označené ako *Hrnčiarsky Berg*.²¹ Na lokalite, dnes pomenovanej ako Dúbrava, sa podarilo lokalizovať niekoľko miest, ktoré bolo možné identifikovať ako lomy. Tu boli odobrané vzorky ílu. V Žiline-Bytčici sa odobrali vzorky v polohe Kopanice, ktorú s ťažbou hrnčiarskej hlíny spájala len naratívna história. Riečne kamene boli vyzdvihnuté z rieky Váh západne od Žiliny, ako to opisujú artikuly. V lokalite Minčol neboli lokalizované odpovedajúce miesta, preto z tejto lokality neboli odobrané žiadne vzorky.

Z každej lokality boli získané dve vzorky, ktoré boli podrobené vyššie uvedeným analýzám a boli porovnané s jednotlivými keramickými vzorkami. Neskôr sa vytvorila séria vzoriek Žilina-Trnové/Váh, kde boli v rôznych pomeroch zmiešané vzorky z oboch lokalít, aby sa napodobnila ostrená hrnčiarska látka pre keramickú triedu 3.

Výsledky archeometrických analýz

Všetky analyzované nádoby boli vyrobené z materiálu získaného v skúmanom regióne. Rozbor potvrdil využívanie ložísk v Žiline-Trnovom a naopak, vylúčil dobové spracovávanie hlín zo Žiliny-Bytčice. Identifikované boli tri produkčné skupiny – A, B, C. Toto členenie rámcovo odpovedá

keramickým triedam, ktoré boli autorom štúdie vyčlenené na základe makroskopického pozorovania (Španihel 2014a, 143–145). Skupina A zodpovedala triede 1, skupina B triede 2 a skupina C triede 3 (obr. 3). Redukčne vypaľovaná trieda 10 bola po materiálovej stránke totožná so skupinou B. Skupina A reprezentovala technicky veľmi heterogénne zoskupenie. Naopak skupiny B a C predstavujú homogénnu produkciu, a to v zmysle provenienčnom i technologickom. Obe sa svojím chemickým zložením blížili materiálu z hliníka v Žiline-Trnovom. Skupina B bola viac ostrená pieskom z Váhu než skupina C (pre vytvorenie hrnčiarskej látky zodpovedajúcej dominantnej skupine C sa ukázal najvhodnejší pomer ílu a ostriva 9 : 1). Skupina B bola navyše pomerne podobná skupine A, takže niekedy nebolo možné tieto triedy rozlíšiť na základe makroskopického pozorovania látky a preto je nutné sledovať i iné faktory (signifikantná je hlavne kvalita výpalu).

Všetky sledované glazúry patrili do skupiny vysokooolvnaných zlúčenín. Skúmané glazúry sa podobali i väčšine vrcholne stredovekých glazúr zo strednej a východnej Európy (Auch 2012; Petřík/Slavíček/Sedláčková 2015, 102–112; Rzeźnik/Stoksik 2011). Jednotlivé rozlišujúce farebné odtiene vznikli dôsledkom pridávania oxidov železa, medi a mangánu. Zakalená, netransparentná čierna glazúra sa vyrábala pridaním oxidu hlinitého, zrejme vo forme ílu.

Prakticky všetky nádoby, ktoré boli spájané primárne s novovekou produkciou, bolo možné priradiť k lokalite Žilina-Trnové-Hrnčiarsky vrch. Niektoré vzorky boli mierne odlišné, ale azda išlo o výrobky, na ktorých výrobu bola hlina braná z niektorej inej ťažobnej jamy na danej lokalite. Túto možnosť ilustrovali i rozdielne hodnoty medzi vzorkami Žilina-Trnové-Hrnčiarsky vrch 1 a 2, ktoré pochádzali z dvoch odlišných jám na tejto lokalite.

Prevažne z neznámeho zdroja pochádzali artefakty vyrábané v nezmenenej forme už v neskorom stredoveku a prežívajúce minimálne do záveru 16. stor. (v prípade zarábacích mís až do začiatku 18. stor.). Vzhľadom na rozdiely medzi jednotlivými vzorkami je možné uvažovať, že ide o jeden alebo viacero neznámych zdrojov.

Vzájomná materiálna podobnosť medzi rovnakými nádobami z rozličných lokalít poukazuje na

¹⁹ Čierne (resp. čiernohnedo) sfarbené glazúry sa v novoveku lokálne vyskytovali na rôznych miestach. Na severozápadnom Slovensku boli veľmi rozšírené v 17. a 18. stor. Na základe nálezov bolo, v sledovanom prípade, možné ich rozšírenie geograficky obmedziť na Horné Považie, Kysuce a Oravu. Tieto glazúry sú dnes označované ako mangánové, či burelové, pretože oxidy mangánu farbja sklovité látky na čierne, hnedo až fialovo v závislosti od ich koncentrácie (Bláha/Sigl 2010, 246; Májsky 2003; Šedo 1980, 143; Španihel 2014a, 154, 155).

²⁰ Nakolko ide najčastejšie o fragmenty diel, nemožno presne určiť, o ktorý typ plytkej misovitej nádoby išlo.

²¹ <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-secondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=2090095.7749811357%2C6306721.220993337%2C2094641.3895069698%2C6308381.337701405> [11. 3. 2023]

jednotné výrobné centrum, ktoré je s veľkou pravdepodobnosťou identifikovateľné ako Žilina, minimálne z dôvodu, že ťažobný areál v Žiline-Trnove bol (najneskôr od roku 1609) v prenájme miestneho hrnčiarskeho cechu. Členovia tejto organizácie boli určite hlavnými výrobcami a distribútormi keramiky v regióne Horného Považia minimálne v priebehu 17. stor.²²

Získané poznatky o jednotlivých keramických triedach vyvracajú, aspoň pre skúmaný región, závery J. Hošša o výraznej zmene keramickej materie na rozhraní stredoveku a novoveku (*Hoššo 2004*, 571). Zdá sa, že primárnu rolu pri vytvorení týchto tried hrala homogenizácia materiálu a nie využívanie nových typov hlin.

PRIESTOROVÁ ANALÝZA

V rámci tejto časti boli vybrané znaky vyhodnotené metódou horizontálnej stratigrafie a výsledky boli porovnané s hradnými inventárnymi zápismi zo začiatku 17. stor. (*Janura 2012*, 260). Prakticky všetka skúmaná keramika patrí do obdobia, kedy hrad vlastnil rod Turzovcov, ktorí v druhej polovici 16. stor. hrad výrazne prestavali. Toto bola pravdepodobne posledná dôležitá úprava dispozície hradu (neskôr bol už len dostavaný polygonálny bastión). Avšak drobné stavebné zásahy (napr. vo vnútri budov), i keď písomne nezaznamenané, určite prebiehali. Autori výskumu ich opisujú pri exkavovaní sond (pozri opis jednotlivých sond vyššie), dokladom sú často práve jednotlivé skúmané kontexty.

Posledné inventáre boli spísané v dobe, keď Turzovci žili už v Bytči a hrad trvale obýval iba správca (provízor) a nepočetná posádka. Avšak majitelia Lietavu príležitostne využívali, najmä ako útočisko v dobe núdze, takže ho udržiavali v dobrom stave. No do výstavby nových objektov už zrejme neinvestovali a preto je možné predpokladať, že sa účel jednotlivých budov a funkčných areálov do opustenia hradu nezmenil. Posádka sa však v priebehu 17. stor. priebežne zmenšovala, a tak sa znižoval i počet využívaných miestností. Nakoniec zostala funkčná iba tzv. kapitánska budova, v ktorej bol umiestnený archív. Systematické sfahovanie a vyprázdňovanie hradu je určite dôvodom výrazného nedostatku luxusnejšieho keramického tovaru.

Vzhľadom na maximálnu podobnosť keramických celkov v otázkach fragmentarizácie, bolo dôležité vychádzať v tejto analýze z ich pôvodného umiestnenia a predpokladaného vzniku, tak ako ho interpretovali autori výskumu. V zásade tak išlo

o rozdelenie na primárny, sekundárny a terciárny odpad (*Čapek 2013*, 57–62). Za kontexty prvej skupiny bolo teda možné aspoň z väčšej časti pokladať tie, ktoré sa nachádzali vo vnútri jednotlivých objektov, čiže sondy 8/2010, 10/2011, 24/2014 a 30/2015. Tu bolo možné predpokladať, že keramika v nich nájdená pochádza priamo z týchto budov alebo z ich blízkeho okolia. Druhú skupinu tvorili sondy 7/2010, 14/2012, 20/2014 a 27/2014, ktoré bezprostredne susedili s niektorou budovou alebo boli umiestnené v blízkosti vchodu, a teda bolo možné odvodzovať vzťah s danou budovou. Do tretej skupiny patrili sondy 4/2009 a 25/2014, ktoré boli vzdialené od budov a kopírujú hradby. Sonda 1/2009 (studňa) stojí na pomedzí medzi druhou a treťou skupinou, nakoľko sa zdá, že bola čiastočne úmyselne zaplnená kuruckými vojskami a čiastočne sa zaplnila prirodzene.

Najpočetnejší výskyt zadymenej keramiky sa prirodzene spájal s objektom pekárne, kde bola i centrálna kuchyňa hradu (obr. 40). Podobné množstvo tejto keramiky bolo aj v sonde 4/2009 na prvom predhradí. V tejto kategórii bola ešte početne zastúpená keramika z kapitánskej budovy, neskôršie slúžiacej ako archív. Výrazný podiel zadymenej keramiky sa nachádzal aj v sonde 7/2010 pri hlavnej bráne.

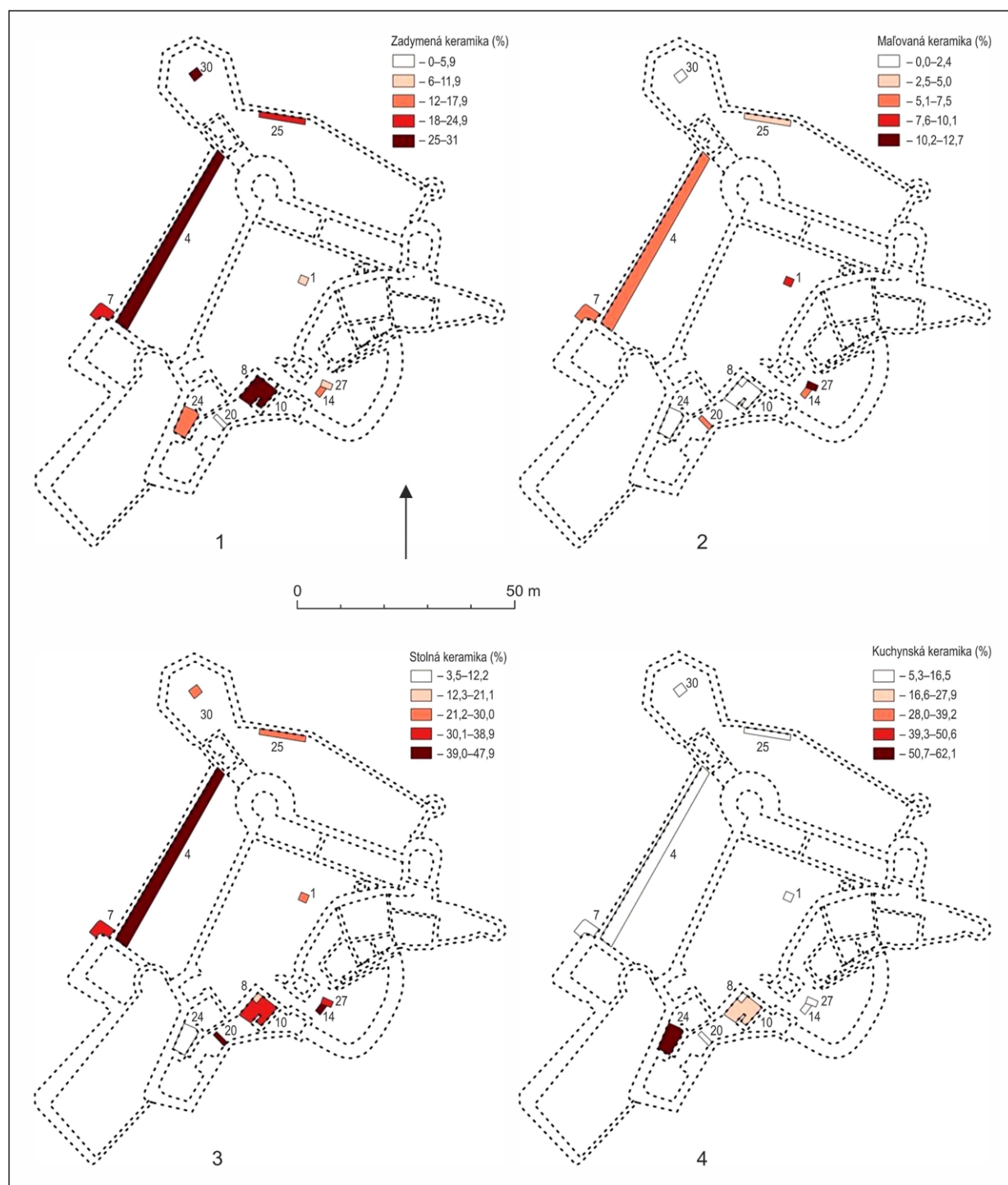
Najvýraznejší výskyt maľovanej keramiky bol doložený v tesnom okolí horného hradu (obr. 40). Druhá, menej výrazná skupina, bola tvorená sondou 4/2009 a sondou 7/2010 na západnom predhradí dolného hradu. Vyššie zastúpenie bolo doložené i v sonde 1/2009–2010. V priestoroch pekárne a pivnice Kostkovej prístavby, s výnimkou spojovacieho koridoru, sa táto keramika nevyskytovala. Rovnako na tom bol i archív.

Stolová keramika sa neprekvapivo vyskytovala najmä v okolí horného hradu (obr. 40). Silné zastúpenie mala však i pekáreň s koridorom a západná hradba s hlavnou bránou.

Typická kuchynská keramika bola zastúpená hlavne v pivnici a v pekárni (obr. 40). V ostatných častiach hradu bol jej výskyt minimálny. Najvýraznejšie zastúpenie mali opäť dve vyššie uvedené miestnosti.

Čo sa týka zastúpenia luxusnej keramiky, oba sledované typy – fajansa a mezzomajolika – sa vyskytli len na troch miestach, a to v sondách 14/2012, 27/2014 a 25/2014. Avšak išlo iba o jednotlivé kusy. Prvé dve sondy priliehali k hornému hradu a mali najvyšší výskyt luxusnej keramiky vôbec. Posledná sonda, kde boli doložené oba typy, sa nachádzala pri severnom múre dolného hradu. Fajansa sa potom vyskytla už iba v studni a v pekárni. Mezzomajolika

²² Určite je zaujímavé zmieniť, že v dobe druhého vojenského mapovania už bola lokalita zalesnená.

Obr. 40. Lietava, hrad. Zastúpenie keramických nádob so sledovanými faktormi v jednotlivých sondách.

bola nájdená len v sonde 7/2010 pri hlavnej bráne. Zdá sa, že najmä fajansa a mezzomajolika predstavovali v skúmanom období luxusnú keramiku, ktorú používali iba obyvatelia horného hradu, čiže samotní Turzovci, eventuálne ešte provízor hradu, ako najvyššie postavený úradník na hrade. Prítomnosť jednoduchšej maľovanej keramiky (alebo len

engobovanej/glazovanej) v jednotlivých sondách sa však v zásade kryla s výraznejším výskytom stolovej keramiky. V hospodárskych stavbách sa stolová keramika vyskytla len v pekárni, kde ju bolo možné predpokladať pri transporte potravín, hlavne tekutín, nakoľko súčasťou pekárne boli i miestnosti, kde sa skladovalo víno, pivo a ocot.

Išlo predovšetkým o džbány, pretože keď sa tento typ vylúči zo sledovania, podiel stolovej keramiky tu strmo klesne. Navyše maľovaná výzdoba tu na keramike doložená nebola. V pivnici sa stolová keramika nevyskytla vôbec, rovnako ani maľovaná výzdoba. Obe hospodárske stavby mali vysoký výskyt kuchynskej keramiky, ktorá bola inde zastúpená výrazne menej. Zadymená keramika sa vyskytovala prakticky všade, zaujímavý bol rozdiel medzi pekárňou a pivnicou. Tento rozdiel je možné vysvetliť tak, že pivnica slúžila primárne ako skladovací priestor a v pekárni sa priamo jedlo pripravovalo. Za zmienku stojí, že v pivnici bol najvyšší výskyt fragmentov zarábacích mís. Rozšírenie zadymenej keramiky po celom hrade by sa mohlo interpretovať tak, že jedlo sa roznášalo do jednotlivých častí hradu vo varných hrncoch a do alimentáčnych nádob sa servírovalo až na mieste. Tu však ide už o vyslovený dohad.

Neobvyklé zloženie kontextu zo sondy 7/2010 nie je aktuálne na základe funkcie hlavnej brány v skúmanom období (byt strážcu brány; Janura 2012, 262) možné uspokojivo vysvetliť. Relatívne vysoký podiel stolovej keramiky s maľovaným dekorom, doplnený nepočetnou mezzomajolikou, výrazne kontrastuje s výrazným podielom zadymenej keramiky (ktorá je zastúpená dvojnásobne oproti keramike maľovanej).

ANALÝZA HLAVNÝCH KOMPONENTOV A ZHLUKOVÁ ANALÝZA

Úvod do problematiky

V tejto kapitole bol vybraný súbor podrobený analýze hlavných komponentov a zhlukovej analýze. Keďže malý počet skúmaných archeologických kontextov neumožnil vzhľadom na potrebu zachovania stability a objektívnosti analýzy použiť veľký počet deskriptorov (Macháček 2007, 119), musel byť vybraný iný spôsob rozboru.

Pre analýzu hlavných komponentov boli pripravené tri menšie matice. Prvá bola zameraná na typy výzdoby, druhá na glazúry a engoby (farebnosť, typ, umiestnenie na nádobe a vzájomné kombiná-

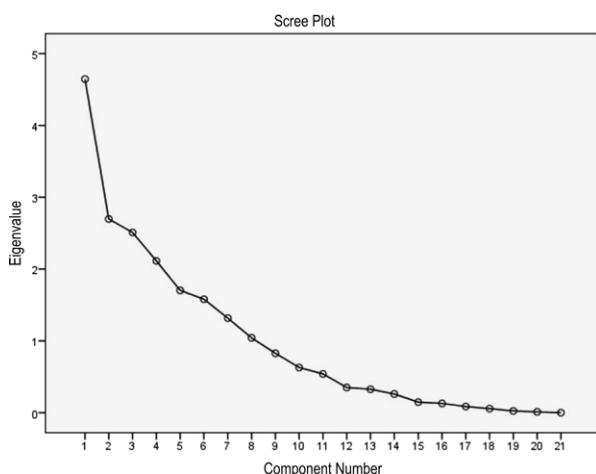
cie) a tretia sa venovala vybraným častiam nádob (primárne sú sledované okraje, spodné časti nádob a dná). Ako jednotlivé premenné boli vybrané znaky, ktoré sú chronologicky citlivé alebo patrili k majoritne sa vyskytujúcim javom v sledovanom súbore. V ideálnom, no veľmi ojedinelom prípade, má daná premenná obe vyššie uvedené vlastnosti. Hlavným sledovaným súborom bol ten, ktorý sa venoval výzdobe, pretože práve dekorácia bola v období raného novoveku hlavným chronologizačným faktorom (napr. Pajer 1983, 57; Uličný 2004, 64). Pri ostatných analýzach sa nevyskytuje dostatok chronologicky overených znakov, ktoré by pomohli k presnejšiemu datovaniu. S výsledkami všetkých troch analýz sa však pracovalo v hodnotení jednotlivých kontextov, prípadne jednotlivých nádob. Druhým krokom bola aplikácia zhlukovej analýzy na všetky tri matice, ktorá okrem vytvorenia logických zhlukov poslúžila i k overeniu výsledkov prvej analýzy. Tretí a posledný krok mal dve časti. V prvej z nich sa vytvorené zhluky porovnali so stratigrafickým uložením jednotlivých kontextov a druhú časť tvorilo porovnanie zhlukov v jednotlivých dendrogramoch a ich vzájomná podobnosť, resp. odlišnosť. Výsledok prvej časti poslúžil k určeniu, či jednotlivé skupiny obsahovali chronologicky citlivé znaky a výsledok druhej mal potvrdiť alebo vyvrátiť predpoklad o navzájom závislom vývoji dekorácie, kombinácie engob a glazúr a taktiež tvarov častí nádob. Vzájomne závislé skupiny mali logicky vytvárať identické alebo aspoň podobné zhluky vo všetkých dendrogramoch.

Výzdoba

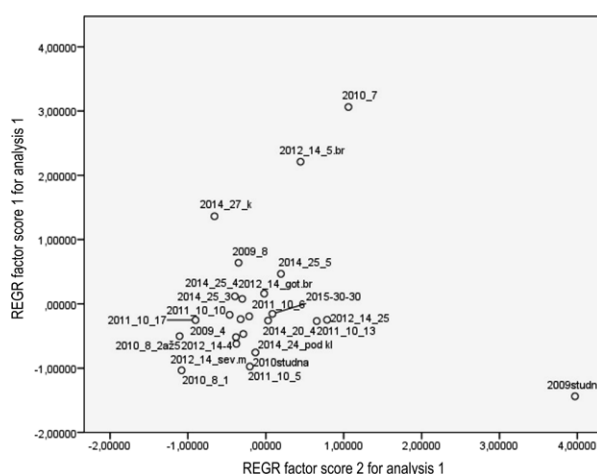
Prvá testovaná matica reprezentovala výzdobu keramiky. Ako ukázal graf vlastných čísel (obr. 41), vzhľadom na pokles hodnoty vlastného čísla medzi 4. a 5. faktorom bolo rentabilné vybrať pre ďalšiu analýzu prvé štyri faktory.

Pre bipolárny faktor 1 boli (tabela 3)²³ dominantnými znakmi kladné premenné, ktoré podporujú i početné sekundárne kladné javy. Záporné premenné boli vo všeobecnosti nevýrazné. Bipolárny faktor 2 bol v prvom rade reprezentovaný kladnými

²³ Uvedené skratky (tabela 3–11): got. br. – gotická brána; kl. – klenba; k. – keramická trieda; sev. m. – severný múr. Výzdoba – Mh. – misové nádoby (iba tanier/jedálenská misa), výzdoba aplikovaná na podkladovú engobu; Dž. – džbán; Hr. – hncovité nádoby; Mč. – misovité nádoby (iba tanier/jedálenská misa), výzdoba aplikovaná priamo na črep. Glazúry a engoby – časť vľavo od pomlčky reprezentuje povrch nádoby, časť vpravo vnútro nádoby, poradie písmen predstavuje kladenie náterov zhora nadol. Časté sú i kombinácie jednotlivých náterov. G. – transparentná glazúra; E. – engoba; Go. – transparentná glazúra aplikovaná len na okraji; Eo. – engoba aplikovaná len na okraji; Gč. – čierna glazúra; x. – fragment bez aplikácie engoby či glazúry. Je možné, že sa vyskytne kombinácia viacerých symbolov za sebou. Ide o skladbu viacerých vrstiev šľachtenia. Čím je symbol umiestnený viac vpravo, tým predstavuje spodnejšiu vrstvu. Napr. EEG – na nádobu sú aplikované dve rôznofarebné engoby a následne sú prekryté transparentnou glazúrou. Časti nádob – vždy je uvedený typ nádoby a sledovaná časť. Druhá polovica skratky je kódové označenie podľa aplikovaného keramického kódu. Hr. – hncovité nádoby; M. – misovité nádoby (tanier/jedálenská misa); HM. – hlboká misa; Dž. – džbán; 1. – okraj; 6. – spodok nádoby; 7. – dno.

Obr. 41. Lietava, hrad. Vlastné čísla pre maticu zameranú na výzdobu.

Obr. 42. Lietava, hrad. Zhluk výzdobných prvkov vytvorený na základe faktorových skóre 1 a 2.

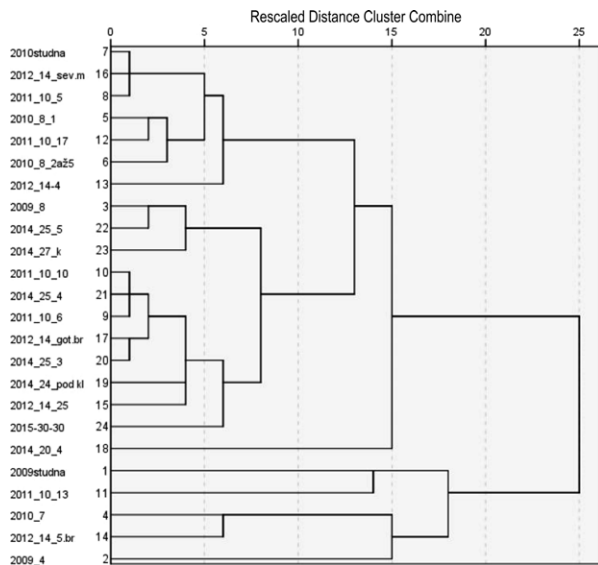
Tabela 3. Lietava, hrad. Faktorové záťaže pre maticu výzdoby po rotácii metódou Varimax normalizované.

	Component			
	1	2	3	4
Mh_trasakovanie	0,917	0,188	–	–
Dž_čiar	0,905	0,137	–	–
Hr_1až3_žliabky	0,841	–	–	–
Hr_3+_ryhy	0,643	–	0,218	–
Hr_vývalky	0,624	0,217	0,319	–
Lišta_2	0,526	–	–0,395	–0,487
Mč_kruhy	–	0,877	0,184	0,116
Mč_řlaky	–0,318	0,828	–0,203	–0,232
Mh_kruhy	0,394	0,744	–	–
Hr_koliesko	–0,185	–0,453	–	–
Hr_3+_řliabky	–0,212	–0,303	–	–
Dž_řlaky	0,148	0,291	0,662	–
Hr_1_řliabok	–0,177	–	0,644	–
Hr_prst	0,324	0,210	0,631	0,274
Hr_1až3_ryhy	0,317	–0,231	0,613	–
Hr_vřnovka	–0,108	0,224	–0,380	–
Lišta_1	0,165	–0,167	–0,200	–0,697
Hr_1_ryha	–	–	–0,132	0,678
Dž_pás	–	–0,106	–0,330	0,635
Mč_pás	–	–	–0,356	–0,623
Mh_pás	0,484	–	–0,231	0,540

premennými. Na rozdiel od predchádzajúceho faktoru sa objavila i silnejšia záporná premenná. Tretiemu faktoru, ktorý bol taktiež bipolárny, dominovala silná skupina zložená z kladných premenných. I tento faktor mal však výraznejšie záporné premenné. Faktor 4 mal najvýraznejší bipolárny charakter. Kladné i záporné hodnoty boli prakticky vyrovnané.

Tabela 4. Lietava, hrad. Faktorové skóre pre maticu výzdoby.

Premenná	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
2009studňa	–1,43793	3,97021	–0,33454	–0,02967
2009_4	–0,17138	–0,46593	–1,47229	3,06028
2009_8	0,64080	–0,35118	0,02345	–0,47318
2010_7	3,06243	1,06116	0,40454	–0,56823
2010_8_1	–1,03287	–1,08132	–0,03274	0,03030
2010_8_2–5	–0,50247	–1,10627	0,13250	–0,73651
2010studňa	–0,75647	–0,13449	0,33006	–0,00003
2011_10_5	–0,97385	–0,20596	0,62600	–0,03370
2011_10_6	–0,19495	–0,21397	–0,07212	–0,17542
2011_10_10	–0,23857	–0,32499	–0,23617	0,19457
2011_10_13	–0,26715	0,65387	3,18406	0,86013
2011_10_17	–0,25164	–0,90196	0,21681	0,22879
2012_14–4	–0,51926	–0,38401	1,56934	–0,92105
2012_14_5. br.	2,21217	0,44527	–0,46075	1,05452
2012_14_25	–0,24822	0,78665	–0,24113	0,00468
2012_14_sev. m.	–0,62217	–0,37899	0,33661	0,05637
2012_14_got. br.	0,16029	–0,02180	–0,68337	–0,20865
2014_20_4	–0,26011	0,02820	–1,65983	–2,94025
2014_24_pod kl.	–0,46898	–0,29051	–0,20249	0,81656
2014_25_3	0,11768	–0,39770	–0,41984	–0,21355
2014_25_4	0,07773	–0,30366	–0,24256	0,09879
2014_25_5	0,46801	0,19348	0,15676	–0,00741
2014_27_k.	1,36233	–0,66038	0,76276	–0,43765
2015–30_3	–0,15542	0,08429	–1,68507	0,34033

Obr. 43. Lietava, hrad. Dendrogram zhlukovej analýzy sledujúci výzdobné prvky.

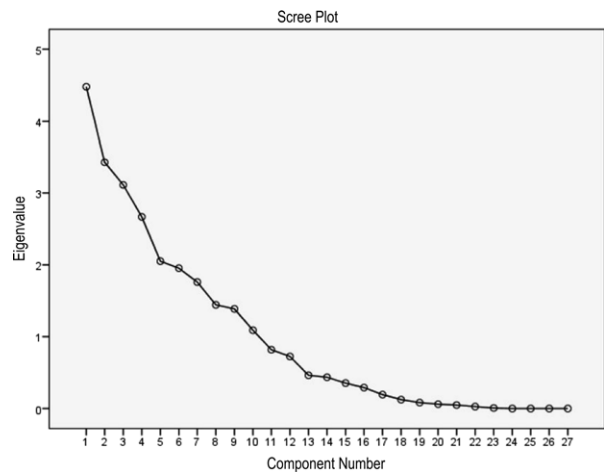
Tabela 5. Lietava, hrad. Rozdelenie zhlukov (výzdoba) na základe ich charakteristických vlastností.

Faktor	Kladné vlastnosti	Záporné vlastnosti
1	2009_8, 2014_27_k., 2014_25_5 + + 2010_7, 2012_14_5. br.	2010studňa, 2012_14_sev. m. 2011_10_5
2	– 2009studňa, 2012_14_25	2010_8_1, 2011_10_17 2010_8_2a 5
3	2012_14_4, 2011_10_13	2015_30_3
4	2009_4, 2014_24_pod kl.	2014_20_4

Z pohľadu na tabuľku faktorového skóre (tabuľka 4) a taktiež na graf porovnávajúci jednotlivé faktory je viditeľné (obr. 42), že tu bola vytvorená dominantná skupina s hodnotami okolo 0, z ktorej sa vymedzilo niekoľko skupín-zhlukov rôznej veľkosti. Na základe príslušnosti k jednotlivým faktorom sa vytvorili tri skupiny, ktoré majú pravdepodobne chronologicko-typologický význam (obr. 2; 43; tabuľka 5). Jednoprvkové a dvojprvkové zhľuky sú extrémnym prejavom niektorých vlastností, avšak i tie boli analyzované v rámci kvantifikácie sledovaných javov v jednotlivých kontextoch.

Glazúry a engoby

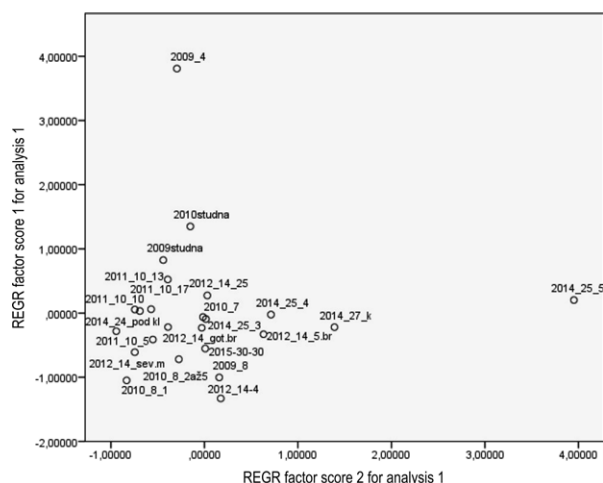
V tejto sub-analýze sa vyčlenili štyri faktory, s ktorými sa dalo pokračovať v ďalšom rozbere. Navyše, pri tejto analýze bol pokles hodnoty vlastných

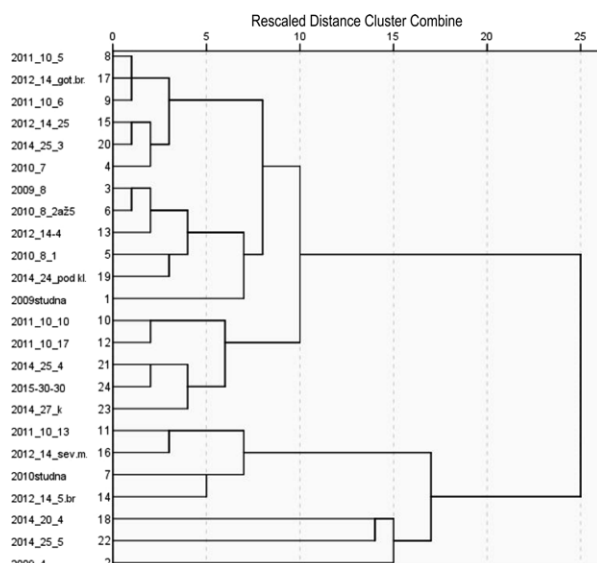
Obr. 44. Lietava, hrad. Vlastné čísla pre maticu zameranú na glazúry a engoby.

Tabela 6. Lietava, hrad. Faktorové skóre pre maticu glazúry a engoby po rotácii metódou Varimax normalizovaný.

	Component			
	1	2	3	4
Go_EG	0,821	–	–	–
G_EG	0,792	–	–	–0,228
Gč_G	0,770	–	–	0,108
x_EG	0,730	0,116	–0,347	0,102
E_x	0,564	0,516	–0,198	–0,225
EG_EG	–0,301	0,131	–0,160	–
Gč_EG	–0,264	0,168	–0,120	–
GoE_G	–	0,870	0,121	–0,193
x_EGG	–	0,868	–0,127	–
E_G	0,397	0,712	0,114	0,511
E_GG	0,221	0,649	–0,124	0,398
x_Go	–0,311	0,617	–0,331	–0,225
x_GoG	–0,364	0,533	–	–
GE_G	–	0,141	0,851	–
GG_x	–	–	0,820	–0,177
G_G	–	–0,193	0,762	0,240
Go_GoG	–0,229	–0,142	0,620	0,126
x_E	–0,220	–	–0,279	0,108
Go_GG	–0,224	0,105	–0,241	–0,104
x_GG	0,139	–	–0,168	0,770
Go_G	–	–	0,189	0,733
x_G	–	0,120	–	0,591
E_E	–0,222	–	0,127	0,464
EoGo_EG	–0,169	0,193	–0,342	0,463
x_EEG	0,151	–	–0,198	–0,406
x_Gč	0,256	–0,112	–	0,390
EEG_G	–	0,296	0,237	–0,351

Obr. 45. Lietava, hrad. Zhluk glazúr a engob vytvorený na základe faktorových skóre 1 a 2.

Obr. 46. Lietava, hrad. Dendrogram zhlukovej analýzy sledujúci glazúry a engoby.

Tabela 7. Lietava, hrad. Faktorové skóre pre maticu glazúry a engoby.

Premenná	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
2009studňa	0,82544	-0,44141	-0,99960	-1,51026
2009_4	3,80826	-0,29566	-0,31122	-0,95005
2009_8	-1,00308	0,15816	-0,64346	-0,69030
2010_7	-0,09153	0,01526	-0,92105	-0,04619
2010_8_1	-1,04861	-0,83248	-0,76113	-0,07932
2010_8_2-5	-0,71984	-0,27445	-0,86298	-0,75282
2010studňa	1,34973	-0,15096	-0,33888	2,15542
2011_10_5	-0,41353	-0,55226	-0,23999	0,18849
2011_10_6	0,03283	-0,69136	-0,03281	-0,16896
2011_10_10	0,06137	-0,57107	0,74724	-0,71860
2011_10_13	0,52401	-0,39333	0,84271	2,09931
2011_10_17	0,05666	-0,74502	0,95033	0,09693
2012_14-4	-1,33003	0,17431	-0,53080	-0,08262
2012_14_5. br.	-0,33116	0,63117	-1,29115	1,99017
2012_14_25	0,27494	0,03081	-0,23141	0,46739
2012_14_sev. m.	-0,61025	-0,74547	0,69035	1,33982
2012_14_got. br.	-0,21796	-0,39092	-0,38628	-0,08926
2014_20_4	-0,23021	-0,02861	3,64277	-0,19877
2014_24_pod.kl.	-0,28329	-0,94301	-0,31698	-0,85427
2014_25_3	-0,06109	-0,01581	-0,16975	-0,0776
2014_25_4	-0,02311	0,71218	0,16185	-0,5819
2014_25_5	0,20367	3,95157	-0,09416	0,21945
2014_27_k.	-0,21929	1,38988	0,94128	-1,34115
2015-30-3	-0,55393	0,00848	0,15513	-0,41491

Tabela 8. Lietava, hrad. Rozdelenie zhlukov (glazúry a engoby) na základe ich charakteristických vlastností.

Faktor	Kladné vlastnosti	Záporné vlastnosti
1	2009_4	2009_8, 2010_8_2-5, 2012_14_4 2010_8_1, 2014_24_pod.kl.
2	2011_10_10, 2011_10_17 2014_25_5	-
3	2012_20_4	-
4	2011_10_13, 2012_14_sev. m. 2010studňa, 2012_14_5. br.	-

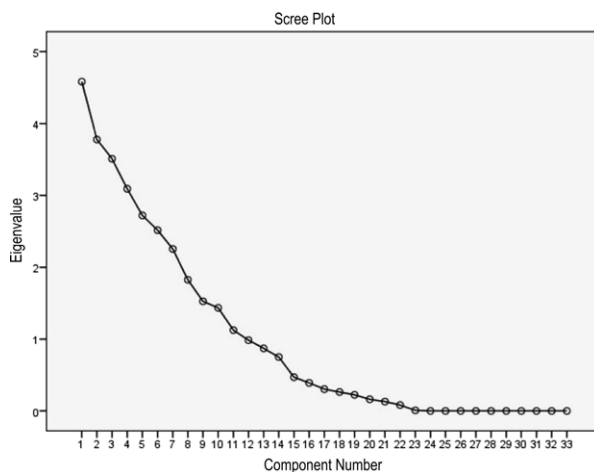
čísel omnoho výraznejší, ako pri rozbere výzdoby (obr. 44).

Prvému faktoru (tabela 6) dominovali výrazné kladné premenné, záporné hodnoty boli zastúpené pomenej. Aj druhý faktor bol najkladnejšie orientovaný, jeho záporné premenné dosahovali minimálnu početnosť aj hodnoty. Faktor 3 mal opäť prevahu kladných hodnôt, ale početnosť záporných hodnôt bola výraznejšia. Ich hodnoty, samozrejme pri iných sledovaných javoch, zodpovedali faktoru 1. Aj v tejto sub-analýze mal štvrtý faktor najvýraznejší bipolárny charakter, avšak aj tu prevažovali kladné premenné.

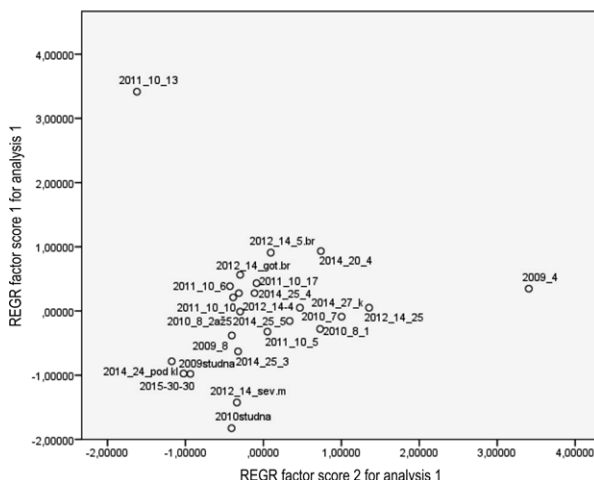
Z výsledkov tejto analýzy sa vytvorila výrazná skupina okolo 0 (obr. 45; tabela 7), avšak rozstupy medzi jednotlivými zhlukmi boli oproti analýze výzdoby omnoho výraznejšie (obr. 46; tabela 8). Porovnanie vytvorených skupín so stratigrafickou

Tabela 9. Lietava, hrad. Faktorové záťaže pre časti nádob po rotácii metódou Varimax normalizované.

	Component			
	1	2	3	4
H1_1_2X	0,739	-0,249	-0,176	-
M6_6_2	0,658	-0,336	-0,159	-0,208
H1_2_5X	0,648	0,276	-0,120	-
HM1_4X	0,633	-0,203	0,351	-0,337
H6_6_2	-0,629	-0,138	-0,162	-0,427
H6_6_7	-0,538	-	-	-0,117
H1_2_3X	0,528	-0,369	-	-0,177
H7_2_2_1.4	-0,513	-0,235	-0,101	0,191
H7_2_2_1.3	0,499	-0,472	-0,343	-0,313
HM1_6X	0,434	0,357	-0,198	0,357
H7_2_1_4	-0,431	-0,267	-0,326	0,380
H6_6_4	-0,403	-	-0,195	-
HM1_3X	0,133	0,842	-0,177	-
H6_6_5	-	0,688	-0,128	-
M6_6_3	0,218	0,685	-0,178	-0,114
M1_1X	-0,161	0,652	0,154	-
D1_1X	-	0,522	0,330	0,173
T1_1X	-0,142	0,323	-0,128	-
H7_2_1_4.1	-	0,109	0,782	-
H6_6_4	-0,269	-0,222	0,693	0,165
HM1_7X	-	-	0,666	-
D1_2X	0,112	-0,247	0,654	-
H1_1_1X	-	-0,105	0,585	-
H7_2_2_2.4	-0,197	-	0,430	-0,337
H1_1_3X	-0,181	-0,278	-0,368	-0,301
H7_2_1_1.3	-	0,115	-0,151	-
H1_2_2X	-	-	-	-
M1_2X	-	-0,117	-	0,822
H1_2_1X	-0,289	-0,254	0,155	0,683
M6_6_2	-0,214	-	-	0,652
M6_6_1	-0,153	-	-0,261	-0,447
H7_2_1_1.4	-0,442	-	-	-0,446
M7_2_1_6	-	0,206	-0,103	0,401

Obr. 47. Lietava, hrad. Vlastné čísla pre maticu zameranú na časti nádob.

Obr. 48. Lietava, hrad. Zhuk častí nádob vytvorený na základe faktorových skóre 1 a 2.

sekvenciou (obr. 2) vykázalo veľmi málo vzájomných zhôd.

Časti nádob

Posledná sub-analýza (obr. 47) vymedzila štyri faktory vhodné pre ďalšie spracovanie. V tomto prípade bol ich odskok od zvyšku najmenej výrazný.

Prvý faktor (tabela 9) bol výrazne bipolárny, pričom mierne prevažovali kladné premenné. Druhý faktor bol taktiež bipolárny, no kladné hodnoty prevládali omnoho výraznejšie než v predchádzajúcom prípade. Vo faktore 3 znova prevažovali kladné premenné a zastúpenie záporných premenných bolo najmenej výrazné v tejto sub-analýze. Posledný faktor mal obdobný charakter ako tretí menovaný.

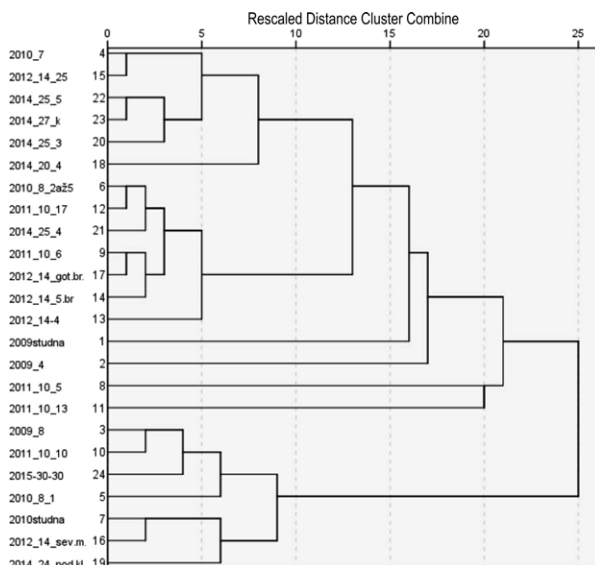
Tabela 10. Lietava, hrad. Faktorové skóre pre maticu častí nádob.

Premenná	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
2009studňa	-0,97350	-1,0242	0,08610	3,10782
2009_4	0,34859	3,40618	-0,58611	-0,51369
2009_8	-0,38179	-0,40627	-0,4756	-0,31458
2010_7	-0,08991	1,00195	-0,34897	0,10529
2010_8_1	-0,28075	0,72696	-0,00997	-1,49554
2010_8_2-5	-0,00992	-0,29922	0,07825	0,25481
2010studňa	-1,82665	-0,40909	-0,45273	-0,39272
2011_10_5	-0,32226	0,05224	3,96947	-0,72863
2011_10_6	0,38729	-0,43012	0,22252	-0,17093
2011_10_10	0,21096	-0,38878	-0,12747	-0,6887
2011_10_13	3,41674	-1,62333	-0,64182	-0,70548
2011_10_17	0,43408	-0,08888	-0,04516	0,51389
2012_14-4	0,27746	-0,31564	1,08293	-0,69630
2012_14_5. br.	0,90874	0,09525	-0,03049	-0,02751
2012_14_25	0,04988	1,35638	-0,17681	0,17226
2012_14_sev. m.	-1,42599	-0,34088	-0,78088	-0,94692
2012_14_got. br.	0,56431	-0,29914	0,39471	0,15956
2014_20_4	0,93324	0,73683	-0,51314	1,92036
2014_24_pod kl.	-0,78373	-1,17751	-1,71470	-1,46437
2014_25_3	-0,62936	-0,32599	-0,27575	0,54648
2014_25_4	0,27814	-0,11467	0,66302	0,52143
2014_25_5	-0,15647	0,33619	-0,09641	0,85219
2014_27_k.	0,04956	0,46836	-0,3656	0,26875
2015-30-3	-0,97865	-0,93664	0,14460	-0,27749

Aj tentokrát sa vytvorila dominantná skupina okolo 0 (obr. 48; tabela 10) a aj v tomto prípade prinieslo porovnanie vytvorených skupín so stratigrafickou sekvenciou málo vzájomných zhôd (obr. 2; 49; tabela 11).

Porovnanie jednotlivých zhlukov

V rámci komparácie výsledkov zhlukovej analýzy všetkých troch testovaných skupín sa porovnali vzťahy jednotlivých zhlukov v každej skupine so stratigrafickým uložením jednotlivých kontextov. Iba skupina „výzdoba“ sa ukázala kompatibilná s prirodzeným skladosť skúmaných kontextov. Obsahovala tri zhluky: jeden pre záporné vlastnosti faktoru 2, druhý pre kladné vlastnosti faktoru 1 a posledný pre záporné vlastnosti faktoru 1 (obr. 2; tabela 5). Najvhodnejším príkladom bola sonda 10/2011, kde sa kontexty zo všetkých zhlukov

Obr. 49. Lietava, hrad. Dendrogram zhlukovej analýzy sledujúci časti nádob.

Tabela 11. Lietava, hrad. Rozdelenie zhlukov (časti nádob) na základe ich charakteristických vlastností.

Faktor	Kladné vlastnosti	Záporné vlastnosti
1	2010_7, 2012_14_25 2011_10_13	2010studňa, 2012_14_sev. m.
2	2009_4	2014_24_pod.kl.
3	2011_10_5	2014_24_pod.kl.
4	–	2014_20_4, 2009studňa, 2014_24_pod.kl.

doslova poskladali na seba. Ďalšie vzťahy je možné sledovať i v sondách 1/2009–2010 a 25/2014. Skupina „časti nádob“ vytvárala tri zhluky – pre faktor 1 sa vyskytli kladné i záporné vlastnosti a pre faktor 4 iba záporné. Skupina „glazúr a engob“ (ktorá obsahovala taktiež tri zhluky – faktor 1 so zápornými vlastnosťami, faktor 2 s kladnými vlastnosťami a faktor 4 s kladnými vlastnosťami) nekorelovala so stratografiou skúmaných kontextov. Najvýraznejšie sa táto nezlučiteľnosť ukázala v skupine „glazúr a engob“, a to opäť v sonde 10/2011. Podobné chyby voči pravidlu stratigrafie boli sledovateľné aj v skupine „časti nádob“.

Vzhľadom na fakt, že iba zhluky skupiny „výzdoba“ boli zodpovedajúco stratigraficky rozvrstvené, pracovalo sa pri vytváraní chronologického modelu len s nimi. Je zjavné, že ide o tvrdenie vytvorené zdanlivo len na základe pomerne malého počtu informácií, ale ako oporu je možné prijať v tejto práci už niekoľkokrát zmienené tvrdenie

viacerých bádateľov, ktorí považujú práve výzdobu za kľúčový determinant pri chronologizácii novovekej keramiky. Porovnanie skupín zhlukov z hradu Lietava bolo teda možné považovať skôr za ďalšie overenie tohto tvrdenia. Za povšimnutie stojí i fakt, že cez obe analýzy boli do finálnych zhlukov vybrané v maximálnej miere súbory z kontextov, ktoré pochádzajú zo sond 8/2010 a 10/2011, čím bola potvrdená určitá homogenita týchto celkov a naopak sa vylúčili kontexty, ktorých genéza bola menej preukázateľná.

V rámci nasledujúceho porovnávania jednotlivých zhlukov a ich vzájomnej podobnosti bola, s ohľadom na spájanie jednotlivých vetví dendrogramov, zvolená vzdialenosť rovná a menšia k hodnote 5. V dendrograme „výzdoba“ (obr. 43) bol najdôležitejší zhluk kontextov 2011_10_10, 2014_25_4, 2011_10_6, 2012_14_9, 2014_25_3, 2014_24_pod kl, 2012_14_25, ktorý sa čiastočne opakoval v dendrograme „glazúry a engoby“, kde bol šesťdielny zhluk obsahujúci štyri zhodné kontexty (obr. 46). Je možné zmieniť ešte malý trojdielny zhluk, kde sa vyskytli dva zhodné kontexty. Dendrogram „časti nádob“ (obr. 49) vykazoval obdobnú podobnosť, doložený bol jeden variant vyššie uvedeného zhuku, a to sedemdielny zhluk, ktorý obsahuje tri zhodné kontexty. I tu sa objavil menší trojdielny zhluk, ktorý obsahuje dva zhodné kontexty.

Druhý zhluk v dendrograme „výzdoba“ (obr. 43), ktorý sa aspoň čiastočne opakoval, a to i len v dendrograme „časti nádob“, bol 2009_8, 2014_25_5, 2014_27_k. V zmieňovanom dendrograme sa vyskytol trojdielny zhluk, ktorý obsahuje dva zhodné kontexty.

V dendrograme „glazúry a engoby“ (obr. 46) bol najdôležitejší zhluk kontextov 2009_8, 2010_8_2–5, 2012_14_4, 2010_8_1, 2014_24_pod kl. Ten sa opakoval v dendrograme „výzdoba“ (obr. 43), kde bol doložený trojdielny zhluk s dvoma zhodnými kontextmi.

Dva malé trojdielne zhluky v dendrograme „glazúry a engoby“ (obr. 46) s kontextmi 2011_10_5, 2012_14_got. br., 2011_10_6 a 2012_14_25, 2014_25_3, 2010_7 sa opakovali v dendrograme „časti nádob“ (obr. 49). Prvý nachádza analógiu v trojdielnom zhuku, kde sa opakovali dva kontexty a druhý má vlastný dvojdielny zhluk.

Z dendrogramu „časti nádob“ (obr. 49) treba zmieniť zhluk kontextu 2010_7, 2012_14_25, ktorý mal analógiu v dendrograme „glazúry a engoby“ (obr. 46), kde sa vyskytol trojdielny zhluk, ktorý obsahuje dva zhodné kontexty. Druhý zhluk predstavujú premenné kontextov 2010_8_2–5, 2011_10_17, 2014_25_4, tento sa opakoval v dendrograme „výzdoba“ (obr. 43), kde bol doložený trojdielny zhluk s dvoma zhodnými kontextmi.

Najvýznamnejšie závislosti sa teda vyskytli vo vzťahu „výzdoba – časti nádob“, kde miera podobnosti dosiahla 29,16 % a výzdoba – „glazúry a engoby“, kde bolo dosiahnutých 25 %. Výraznejšia podoba bola ešte zaznamenaná vo vzťahu „glazúry a engoby“ – časti nádob, a to 16,66 %. Ostatné vzťahy dosiahli zhodnú mieru podobnosti 8,33 %.

Hoci sa objavili parciálne závislosti, celkovo ide len o nízke hodnoty, iba v ojedinelých prípadoch dosahujúce približne štvrtinové zastúpenie. Je teda zrejmé, že vývoj jednotlivých analyzovaných skupín prvkov prebiehal samostatne, len s minimálnou vzájomnou súvislosťou.

VYHODNOTENIE ZHLUKOV NA ZÁKLADE ANALÓGIÍ

Zhluky vytvorené pomocou analýzy hlavných komponentov a zhlukovej analýzy tvorili základné jednotky pre vytvorenie širších horizontov. Tieto skupiny boli doplnené o kontexty, ktoré boli vybrané na základe stratigrafických vzťahov. Základné informačné výstupy vychádzali vždy len priamo z daného zhuku, nakoľko ide o najhodnotnejšie celky. Informácie získané z analýz pridaných kontextov tvorili sekundárny informačný zdroj. Pokiaľ sa jeho výsledky vymykali výsledkom získaným analýzou príslušného zhuku, bolo to v texte vyslovene uvedené.

Horizont predstavujúci zhluk typický pre záporné vlastnosti faktoru 2 (ďalej označovaný ako horizont I), ktorý bol podľa stratigrafického umiestnenia (najmä v kľúčovej sonde 10/2011) najstarší, obsahoval zhluk kontextov 2010_8_1, 2011_10_17, 2010_8_2–5 a k tomu ako najmladší kontext 2010_11_13, ktorý už vykazuje prechodné znaky k ďalšiemu horizontu.

Horizont vytvorený zo zhuku s kladnými vlastnosťami faktoru 1 (ďalej označovaný ako horizont IIA) bol tvorený zhluhom kontextov 2014_25_5, 2010_7, 2012_14_5. br., ktorý je doplnený dvojicou kontextov 2009_8, 2014_27_k. Podľa stratigrafických vzťahov bolo tento zhluk možné určiť ako chronologicky mladší než vyššie uvedený horizont I. Rovnako z tohto hľadiska bolo možné k nemu pripojiť kontexty 2010_10_10, 2014_25_3, 2014_25_4 a ako prechodný kontext k najmladšiemu horizontu i 2011_10_6.

Ten sa skladal zo zhuku kontextov 2010studňa, 2012_14_sev. m. a 2011_10_5, reprezentuje teda zhluk typický pre záporné vlastnosti faktoru 1 (ďalej bude tento zhluk označovaný ako horizont IIB). Navyše k nemu bolo možné priradiť dva najmladšie kontexty z celého súboru, a to výkop studne

v roku 2009 a nálezy z tzv. kapitánskej budovy na polygonálnom bastióne, označené ako 2009studňa a 2015_30_3.

Horizont I

Z hľadiska zastúpenia keramických tried bola najpočetnejšou trieda 3. V celom horizonte sa jej výskyt pohyboval v rozmedzí medzi 56,78–88,89 %, pričom spodná priemerná hodnota bola daná len jednou odchýlkou a v ostatných kontextoch bol výskyt tretej keramickej triedy blízko k hornej hranici. V zastúpení približne 1 % sa tu vyskytovala redukčná keramika triedy 10. Zrejme išlo o doznievanie mestskej výrobnnej tradície zo Žiliny, kde sa táto keramika v stredoveku, a zdá sa, že i začiatkom novoveku vyrábala (Hoššo 1983, 221; Španihel 2015, 872).

Dominantným tvarom bol hrniec, početnejšie bol zastúpený i džbán, pohár a pokrievka. Naproti tomu plytké misovité tvary boli zastúpené minimálne a málo početná bola i trojnožka a hrnček.

Pre kľúčový zhluk horizontu I bola, vzhľadom na analýzu hlavných komponentov, typická koliesková výzdoba vysokých nádob a výrazný výskyt žliabkov, ktoré sú umiestnené na hrncoch a hrnčekoch, a to vo vysokom množstve (najčastejší počet je 4 a 6 žliabkov). Najpočetnejší výskyt je v rozstupe 3,1–6 mm. Naopak, javy s negatívnym či minimálnym výskytom boli výzdoba koncentrickými kruhmi vo vnútri misovitých nádob maľovanými priamo na črep, výzdoba fľakmi zafarbenej transparentnej glazúry vo vnútri misovitých nádob priamo na črep a následne koncentrické kruhy vo vnútri misovitých nádob maľované na podkladovú engobu.

Nádoby

Pre hrnce (tab. I: 1–5) bol typický vyšší výskyt okrajov zo „stredovekej“ skupiny typu 1.3.X (profilované, rovné okružia so spodnou lištou, okraj zaoblený, alebo prehnutý), doplnené typmi 1.1.X (jednoduché, rovné okružie, vlastný okraj zaoblený). Celkovo však prevládali typy druhej skupiny, kde je dominantným okrajom typ 2.1.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, zosilnený a zaoblený [ovalený]). Typ 1.3.X patril k okružiám neskorého stredoveku, ktoré boli doložené najmä v skúmanom regióne, ale boli známe i z východného Slovenska, či Sliezska, avšak vo výrazne menších počtoch (Polla 1986, 223, obr. 107: 9; Španihel 2014a, 166, tab. II: 3; Zdaniewicz 2012, 84, obr. 77: s). Na juhozápadnom a južnom Slovensku sa vyskytovali iba vzácné. V oblasti tureckého záberu sú navyše okružia doložené len minimálne, čo súvisí s pokrokovými vplyvmi osmanskej keramiky. Výskyt sledovaných okruží bol doložený

severnejšie, v okolí Nitry, kde však už zasahoval okruh s farebným črepom. I tu ale išlo o marginálnu záležitosť (Bednár/Fottová 2003, 306–309; Botoš 2012, 236, 239, tab. 1; 2; Čurný 2004, 21, 23, 25, 26, obr. 3–6; Hoššo 1983, 222–227; Ruttkay 1995, 573, 578, obr. 14: 1–4). Typ 2.1.X bol najrozšírenejším okrajom v ranom novoveku vôbec, a to na rozsiahlom území, za ktoré je možné bez zveličovania označiť celú východnú časť strednej Európy. V oblasti severozápadného Slovenska sa tento typ objavil v polovici 15. stor., avšak v porovnaní s okolitými oblasťami išlo o pomerne oneskorený výskyt. Napríklad na juhozápadnom Slovensku či na južnej Morave bol bežný už od polovice 14. stor. (Blažková 2013, 194, tab. 2: 2, 3, 4; Čurný 2004, 21, obr. 3: skupina 5; Himmelová/Procházka 1990, 130, obr. 3: 1–5; Hofer 2010, 58, obr. 227; Hoššo 1970, 26–33; Hoššo/Lesák/Resutík 2002, 615, obr. 6: 4; Kovács 1990–1991, 208, obr. 10: 1; Mareček 2012, 55, obr. 4: 3, 4, 9; Preusz 2011, 161, obr. 31: 2, 3; Procházka/Peška 2007; Španihel 2016a, 158, tab. 2: 1a, 1b). Na druhú stranu bola jeho existencia ohraničená až zánikom úžitkovej stolnej a kuchynskej keramiky v pravom zmysle slova (Španihel 2014a, 147). Zložité tvary okrajov druhej skupiny sa v horizonte I nevyskytovali. Uchá hrncov boli najmä pásikové, prevládal konvexný typ 2.3.X. V prípade spodnej časti hrnca bol výraznejšie zastúpený variant 1.1.4, ktorý azda odkazuje na súdkovité profily odpovedajúce tvarom z Prahy, Brna či Strážnice z druhej polovice 16. stor. až začiatku 17. stor. (Blažková 2013, 191; Himmelová/Procházka 1990, 132, obr. 4: 2, 4, 7, 8; Pajer 1983, 43). Analógie boli doložené i na juhozápadnom Slovensku (Čurný 2004, tab. 7: 17_052). Podobné, časovo súbežné nádoby, boli vcelku rozšírené. Ako ďalšie príklady je možné spomenúť Vroclav (Szweď 2004, 371, tab. 6: 12). Horizont I mal najvýraznejšie zastúpenie dien s viditeľnými stopami po výrobe na pomaly rotujúcom kruhu. Ostatné horizonty obsahovali tieto dna len veľmi vzácné a vždy maximálne v jednom kontexte z celku.

V prípade džbánu (tab. I: 6–9) bolo možné sledovať vývojové zmeny iba na spodných častiach a uchách. Čo sa týka úch, dá sa konštatovať len fakt, že sa v tomto horizonte nevyskytli tyčinkové tvary, ktoré sa objavili až v nasledujúcich horizontoch. Okrem spomenutého bolo zastúpenie pásikových úch rôznorodé naprieč všetkými horizontmi a všeobecne prevládali typy 2.1.X a 2.3.X, čiže pásikové rovné a konkávne. V horizonte I sa spodné časti džbánov vyskytli len ojedinele a vždy išlo o variant 1.1.6. Tento typ spodnej časti evokuje odsadenie tela od dna vo forme nízkej pseudonôžky (Čurný 2004, tab. 45; 13_087).

V prípade hlbokých mís bol v horizonte I dominantným typom okraj 1.1.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, von rozšírený), doplnený typom 1.2.X (jed-

noduchý, vyhnutý okraj, dovnútra rozšírený). Tieto typy okrajov spája J. Pajer podľa nálezov v Strážnici s koncom prvej tretiny 16. stor., avšak ide len o prvý sporadický výskyt (Pajer 1983, 27, 28). Taktiež sú známe z juhozápadného Slovenska (Čurný 2004, tab. 8: 17_058; 20: 05_065). Prvý menovaný typ prevládal vo všetkých horizontoch, i keď jeho prevaha bola v dvoch mladších horizontoch výrazne oslabená novými typmi, z ktorých však ani jeden nezískal viditeľnú prevahu. Sprievodný typ 1.2.X, zastúpený napríklad nálezom zo Žiliny (Španihel 2014a, 171, tab. VII: 3), sa už v mladších horizontoch nevyskytol.

V otázke tanierov je možné zmieniť iba fakt, že v horizontoch I a IIB sa vyskytovali len okraje typu 1.1.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, von rozšírený). V prvom horizonte ide však vyslovene len o niekoľko fragmentov, ktoré boli navyše doložené až v jeho najmladšom kontexte. Okraje typu 1.1.X sa vyskytovali najmä v regióne severozápadného Slovenska, známe sú napríklad z obrannej priekopy v Žiline, ktorej zánik je datovaný na začiatok 17. stor. (Španihel 2015, 865, tab. 1: 19–21), doložené boli však i na južnom Slovensku (Čurný 2004, tab. 6: 17_064b).

Jedálenské misy boli v prípade okrajov zastúpené rovnomerne vo všetkých troch horizontoch, takže tu nie je možné sledovať nejaký vývoj. Pre ďalšie sledované časti tejto nádoby (spodné časti a dno) je však typické, že v horizonte I mali veľmi nízke zastúpenie. Spodným častiam behom celého skúmaného obdobia dominoval variant 2.1.3 (vypuklý tvar). V tomto horizonte bol prakticky jediným, iba v jednom kontexte bol doložený i rovný variant 2.1.1. Dná jedálenských mís boli v horizonte I zastúpené len základným rovným typom 1.1.X. Výrazne prevládal rovný variant nad profilovaným.

Pokrievky boli z vývojového hľadiska zastúpené len okrajmi, avšak často s dochovanými náznakmi stien. V horizontoch I a IIA bola vysoká variabilita okrajov, výraznejšie boli zastúpené typy 1.4.X (profilovaný, vyhnutý, esovite profilovaný okraj, rôzne ukončený) a 1.5.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, vodorovne vyklopený). Prvý menovaný typ vychádzal z regionálnej tradície stredovekých výrazne profilovaných pokrievok. Pre pokrievky s rebrom je za vrchol výskytu považovaný prelom 16. a 17. stor. (Blažková 2013, 210; Španihel 2014a, 151). Druhý typ bol doložený v druhej polovici 16. stor. najmä v Sliezsku (Lelek 2004, 65). Menej tu boli zastúpené jednoduchšie typy, taktiež vychádzajúce zo stredovekých tvarov. Prevládajúci bol typ 1.1.X (jednoduchý, vyhnutý, prehnutý okraj, rôzne ukončený), doplnený typom 1.2.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, rôzne ukončený).

Na jednotlivých častiach hrnčiek nebolo možné sledovať prakticky žiadne vývojové tendencie. Obe skupiny hrncovitých okrajov boli zastúpené

len málo. Prvú skupinu zastupovali okružia 1.1.X (jednoduché, rovné okružie, vlastný okraj zaoblený) a 1.2.X (jednoduché, vyhnuté okružie, vlastný okraj zaoblený, zosilnený, alebo zrezaný). Tieto jednoduché tvary boli známe na širokom území, analógiou môžu byť napríklad nálezy hrnčiek zo Žiliny (Španihel 2015, 865, tab. 1: 23, 24). V druhej skupine to boli typy 2.1.X a 2.1.5.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, zvnútra preliačený, rôzne profilovaný). Prvý typ mal celkovo najvýraznejšie zastúpenie a naopak druhý menovaný sa vyskytol vyslovene len v počte niekoľkých črepov. Tieto tvary sú zmenšeninami okrajov hrncov, preto je možné sa na ne odkázať. Na základe sledovania spodných častí je možné predpokladať, že základným tvarom hrnčeka bol valec 1.1.1, ktorý bol len v horizonte I doplnený esovitým tvarom 1.1.7. Uchá boli zastúpené rovnomerne vo všetkých troch horizontoch a typologicky išlo o tyčinky i pásiky, pričom druhému typu dominovali 2.1.X – rovné a 2.3.X – konkávne formy.

V prípade trojnožiek sa dali sledovať len niektoré drobné zmeny, nakoľko drvivá väčšina nálezov samotného tela nádoby spadala do horizontu IIA. Nožičky trojnožiek vyskytujúce sa v horizonte I boli len typu 1.1.X, čiže išlo o rovné nožičky. Prehnuté (1.2.X) a jednostranne prehnuté (1.3.X) sa objavili až v horizontoch IIA a IIB, kde úmerne znížili výskyt rovných nožičiek.

Miniaturne nádoby sa v horizonte I nevyskytli.

Výzdoba

V tomto horizonte sa pomerne nečakane objavila koliesková výzdoba. Je však nutné od seba odlišiť jednoduché dekoračné prvky so stredovekou tradíciou, doložené napríklad na špecifickej tvrdomesťickej keramike (Bielich/Čurný, v tlači) vyrábanej neďaleko Topoľčian, od zložitej kolieskovej výzdoby postmedieválneho štýlu, ktorá bola špecifickou súčasťou dekoračnej škály napríklad v Sliezsku, kde figurovala, mimo iné, aj pri napodobňovaní waldenburgskej kameniny (Mackiewicz 2012, 147, 148, tab. 9: a, h, j; Španihel 2016a, 156, obr. 7: 21).

Na severozápadnom Slovensku bola koliesková výzdoba stredovekého charakteru bežne doložená minimálne do druhej tretiny 16. stor. Výnimku tvorí východné Slovensko, kde bol tento typ dekorácie používaný prakticky v priebehu celého novoveku (Bielich/Čurný, v tlači, tab. 2: 1, 8; 3: 10; Čurný, v tlači; Uličný 2004, tab. XXXIX: 2; XL: 9; 2021, 172). Podobná situácia, ako na severozápadnom Slovensku, bola i v Sliezsku (Szajt/Wieczorek-Kańczura 2018, 353). Na Morave sa táto výzdoba ojedinele vyskytovala i na prelome 16. a 17. stor., konkrétne na južnej a východnej Morave (Šebela/Vaněk 1985, tab. 8: 4; Wilkus 2017, 48).

Zväzok žliabkov alebo rýh, zložený z troch a viac línií, bol typický napríklad pre pražské prostredie druhej polovice 16. stor., s maximálnym presahom do prvej tretiny 17. stor. (Blažková 2013, 214, 215). V závere 16. až začiatku 17. stor. sa táto výzdoba objavila i na Morave a v Sliezsku, kde patrila k najrozšírenejším typom (Szweđ 2004, 371, tab. 12: 6; Šebela/Vaněk 1985, tab. 8: 1, 2, 5; 11: 1, 2).

Plastická lišta sa v horizonte I vyskytovala menej než v dvoch ďalších horizontoch, kde bol jej výskyt početnejší a vzájomne si podobný. V tomto horizonte bola jednoduchá (1.1.X) a prepletená (1.2.X) lišta zastúpená vyrovnané, dokonca je možné povedať, že jednoduchá mierne prevládala. V mladších dvoch horizontoch sa do popredia dostala prepletená lišta. V súbore z hradu Šariš bola doložená markantná prevaha prepletenej lišty v rámci horizontu ranonovovekej keramiky (Uličný 2004, tab. L: 9).

Maľovaná výzdoba džbánov a hrnčiek sa v horizonte I vyskytovala len v jednom kontexte, a to v najmladšom 2011_10_13. Doložená však bola vo vyslovene zanedbateľnom počte (2,8 %), a to vo forme 1.5.X, kde je zaradené stekanie, tupovanie a trasakovanie.

Maľovaná výzdoba plytkých tvarov priamo na črep mala obdobne málopočetné zastúpenie ako v predchádzajúcom prípade. Doložená bola len ojedinelá dekorácia v podobe sústredných obežných kružníc (2.1.X). Maľovaná výzdoba plytkých tvarov na podkladovú engobu v tomto horizonte absentovala. Samostatné sústredné kružnice, ktoré sa časom stanú sekundárnym podkladovým motívom, boli bežné od začiatku aplikácie maľby priamo na črep, teda približne od záveru prvej polovice 16. stor. (Pajer 1983, 68). V Čechách je za najstarší doklad maľby engobou priamo na črep misovitej nádoby považovaný nález z pražskej dielne Adama Špačka, pričom táto výrobňa bola datovaná medzi roky 1531–1572 (Žegklitz/Šmolíková 2019, 84). V rámci tejto kategórie sa objavil i jej rytý variant 1.1.X. Išlo však vyslovene o marginálnu záležitosť.

Glazúry a engoby

Ukazuje sa, že použitie transparentnej glazúry na vnútornej strane nádoby bez ohľadu na typ nevýkazovalo, čo sa týka početnosti medzi jednotlivými horizontmi, veľké odlišnosti. Nevýrazné rozdiely boli viditeľné v počte použitých glazúr, kedy bola v horizonte I používaná prakticky vždy len jedna glazúra, dve sa vyskytli iba ojedinele, a to hlavne v najmladšom kontexte. Čo sa týka glazovania len okraja nádoby, išlo o pomerne málo zastúpený jav, nakoľko vo všetkých troch horizontoch už prevládali komplexnejšie formy šľachtenia. Už v horizonte I sa tento typ povrchovej úpravy vyskytoval len

ojedinele, a to v podobe glazovanej vnútornej hrany. V prípade použitia engob na vnútornej strane nádoby, či už s krycou glazúrou alebo bez, bola v tomto horizonte vždy použitá len jedna farba. Kombinácie transparentných glazúr na povrchu a vo vnútri nádoby sa v tomto horizonte objavili pomerne málo a jasne dominuje použitie jednej glazúry na povrchu a jednej vo vnútri.

Pri glazovaní okrajov neurčených fragmentov bol výskyt minimálny a iba najvyššie hodnoty dosahujú 1 %, navyše v tomto horizonte sa objavil iba variant glazovanie vnútornej hrany okraja bezfarebnou transparentnou glazúrou. Základné vývojové znaky sa dali sledovať v situácii, keď je vnútro nádoby glazované jednou glazúrou a vnútorná hrana okraja navyše ešte jednou vrstvou glazúry, ktorá je rovnakej alebo odlišnej farby. V horizonte I bol výskyt tohto znaku veľmi ojedinelý, objavuje sa len variant bez šľachteného povrchu. Kombinácia bielej engoby na povrchu s transparentnou glazúrou konkrétneho zafarbenia vo vnútri nádoby sa vyskytla v tomto horizonte minimálne, výraznejší výskyt bol len v najmladšom kontexte, kde bolo zistené zastúpenie bielej engoby v kombinácii s bezfarebnou transparentnou glazúrou.

V prípade glazovania hrncov bolo možné sledovať len minimum vývojových tendencií. Jedinú výnimku predstavovalo glazovanie výlučne okraja nádoby, ktoré nebolo v tomto horizonte zastúpené a objavilo sa až v horizonte IIA. Podobne na tom bola i kombinácia bielej engoby na povrchu s transparentnou glazúrou konkrétneho zafarbenia vo vnútri nádoby, ktoré sa tiež v tomto horizonte nevyskytovalo.

Transparentné glazúry zachytené na džbánoch boli zastúpené veľmi rôznorodo a objavili sa jednostranné i obojstranné nátery, no sledovať vývojové tendencie nebolo možné. Iba glazované okraje sa nevyskytli. Kombinácia bielej engoby na povrchu s transparentnou glazúrou konkrétneho zafarbenia vo vnútri nádoby sa vyskytla len v najmladšom kontexte tohto horizontu, použitá bola zelená glazúra. Čierna (transparentná i netransparentná) glazúra sa vyskytovala ojedinele, v najmladšom kontexte tohto horizontu, a to v podobe plošného náteru povrchu nádoby a aj to len v zanedbateľnom počte. Vnútro zostávalo nešľachetné. Celkovo bol však výskyt tohto znaku veľmi malý.

Hlboké misy a taniere neposkytli prakticky žiadne možnosti k sledovaniu vývojových tendencií, nakoľko skoro všetky sledovateľné znaky sa koncentrovali až v horizonte IIA.

V prípade jedálenských mís bolo možné sledovať určitý vývoj v oblasti celkovej aplikácie transparentných glazúr. Prítomnosť znaku bola v tomto horizonte malá, výraznejší výskyt bol iba v najmladšom kontexte horizontu. Doložené bolo glazovanie vnú-

ra bezfarebnou a zelenou transparentnou glazúrou, pričom povrch zostával nešľachtený. Zastúpenie oboch typov bolo vyrovnané. Kombinácia bielej engoby na povrchu a glazúry vo vnútri absentovala len v tomto horizonte. V celom súbore išlo však o minimálny počet, ohraničený hodnotou 0,68 %. Šľachtenie ďalších nádob nevykazovalo známky sledovateľného vývoja.

Horizont IIA

V tomto horizonte bola dominantnou keramická trieda 3, dosahujúca vo všetkých kontextoch hodnotu najmenej 91,87 %. Triedy 1 a 2 nepresiahli 6 % a redukčná keramika triedy 10 bola obmedzená len na niekoľko jednotlivých črepov. Výrazne majoritnými nádobami boli hrniec a džbán, do popredia sa však začali dostávať i jedálenská misa a trojnožka, ktoré vo väčšine kontextov tohto horizontu svoj objem prakticky strojnásobili oproti výskytu v horizonte I. Menší nárast bol viditeľný aj v prípade tanierov a hlbokých mís.

Pre kontexty typické pre tento zhľuk boli na základe analýz určujúcimi znakmi trasakovanie vo vnútri misovitých nádob aplikované na engobu, výzdoba stekaním na džbánoch a hrnčekoch a jedna až tri ryté ryhy na povrchu hrncov. Nevyskytujúce sa premenné reprezentovali nepravidelné flaky vo vnútri misovitých nádob maľované na nešľachtený črep a viac než tri žliabky hrncovitých nádob.

Nádobý

Okraje hrncov typu 1.3.X (profilované, rovné okružia so spodnou lištou, okraj zaoblený, alebo prehnutý), zmieňované ako charakteristický prvok predchádzajúceho horizontu I, tu už strácajú svoje výrazné postavenie v prospech jednoduchších typov druhej skupiny (tab. II: 4–11; III: 1–4). Čo sa týchto okrajov týka, obdobný (teda vyrovnaný) pomer typov 2.1.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, zosilnený a zaoblený [ovalený]) a 2.5.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, zvnútra preliačený, rôzne profilovaný) bol doložený na lokalite Čierne-Valy, ktorá bola datovaná do druhej polovice 17. stor. (*Španihel 2016a*, 153, 158, tab. 2), súbežný výskyt oboch skupín bol však geograficky rozsiahly. Ich koexistencia bola doložená v každom susednom regióne už od neskorého stredoveku (napr. *Čurný 2004*, 47, diagram 26; *Zdaniewicz 2012*, 85, obr. 78: a, b). Početný bol aj typ 2.7.X (profilovaný, vyhnutý, lomený okraj, rôzne profilovaný), ktorý sa veľmi často vyskytoval v Sliezske (Ginter/Pietrzak/Rok 2010, 168, tab. 4: a–j; *Hadamik 2016*, 218, tab. 5: b; *Pietrzak 1996*, 141, tab. 7: 3, 4) a západnom Malopoľsku (*Wojenka 2008*, tab. 16: 5,

6, 9). Všetky tieto lokality boli datované do polovice alebo do druhej polovice 17. stor. Mimo prostredie severozápadného Slovenska a Sliezska, boli okraje typu 2.7.X doložené napríklad v Levoči, kde boli datované do rovnakého časového obdobia (*Čurný, v tlači*, tab. 4: 3). Naopak, na južnom Slovensku sa tieto okraje vyskytovali minimálne, prípadne vôbec (*Čurný 2004*, 21–26, obr. 3–6). Menej početné boli aj okraje typu 2.12.X (profilovaný, vyhnutý, lomený vysoký okraj, smerom hore sa zužuje), známe z ranonovovekej obrannej priekopy mesta Žilina, kde boli datované do obdobia polovice 17. stor. (*Španihel 2015*, 869, 872, tab. 2: 5, 6). Identické tvary sa našli aj na Rynku v Gliwiciach, kde však boli datované len vägne do 17. až 18. stor. (*Zdaniewicz 2012*, 95, obr. 90: m, n). Ako vzdialenejšiu analógiu je možné uviesť aj Varšavu, kde boli tieto nálezy datované rovnako ako v Žiline a v tomto období tu predstavovali dominantný typ (*Starski 2013*, 142, tab. II_7–9). Minimálne zastúpené okraje typu 2.6.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, vodorovne vyklopený) sú známe z Púchova, kde boli datované tiež len rámcovo do 17. až 18. stor. (*Májsky 2003*). Medzi uchami bolo dominujúcim tvarom pásikové rovné ucho, ktoré bolo pre novovekú keramiku najbežnejším variantom a nachádzalo sa prakticky na všetkých vyššie zmienených lokalitách (súhrne *Španihel 2017*, 306). V prípade spodných častí hrncov v horizonte IIA bola doložená široká variabilita, mierne však prevládal rozširujúci sa variant 1.1.4 rovnako ako v predchádzajúcom horizonte I.

Spodné časti džbánov (tab. IV: 2–6) v horizonte IIA opäť zastupoval zužujúci sa variant 1.1.6. Medzi uchami sa objavili už aj prvé tyčinkové formy (tab. IV: 1). Dná boli zastúpené rovným typom 1.2.X, ktorý sa pravdepodobne inšpiroval (podobne, ako vyššie uvedené uchá) v anabaptistickej produkcii zo začiatku 17. stor. (*Landsfeld 1950*, 109, kresba 32).

V prípade hlbokých mís (tab. VII: 1–5) bol v horizonte IIA dominantným typom okraja stále typ 1.1.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, von rozšírený), i keď jeho prevaha bola v tomto horizonte už menej výrazná. Sprievodný typ 1.2.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, dovnútra rozšírený) z predchádzajúceho horizontu I sa už nevyskytoval. Do popredia sa dostal nový typ 1.4.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, von rozšírený), doplnený typmi 1.6.X (profilovaný, vyhnutý okraj, na spôsob okružia, rôzne ukončený) a 1.7.X (profilovaný, vyhnutý, esovitý okraj, rôzne ukončený). Okraje typov 1.4.X, 1.6.X a 1.7.X boli doložené na juhozápadnom Slovensku i na Kysuciach, pričom boli oba radené do záveru staršej fázy novoveku, respektíve do priebehu 17. stor. (*Čurný 2004*, tab. 20: 44_041; *Španihel 2016b*, 511, 512, tab. 1: 7).

Výrazný nástup tanierov (tab. XI: 7, 8) v horizonte IIA zodpovedal analogickému vývoju v Strážnici

začiatkom 17. stor. (Pajer 1983, 23). Rovnako sa v tomto období objavili nové typy okrajov – k všeobecne prevládajúcemu typu 1.1.X (1.1. jednoduchý, vyhnutý, rovný okraj, von rozšírený) sa pridali typy 1.2.X (jednoduchý, vyhnutý rovný okraj, dovnútra rozšírený) a 1.3.X (jednoduchý, vyhnutý, prehnutý okraj, von rozšírený). Rovnakú situáciu bolo možné sledovať i v sliezskej Vroclavi (Szwed 2004, 339). Išlo však o minimálne hodnoty len vzácné (a len nepatrne) presahujúce 1 %, preto bola ich vypovedacia hodnota vcelku obmedzená. Okraje typu 1.2.X sa vyskytli rovnako ako typ 1.1.X najmä v regióne severozápadného Slovenska. Známe sú napríklad zo staršej stredovekej obrannej priekopy v Žiline, ktorej zánik je datovaný na začiatok 17. stor. (Španihel 2015, 865, tab. 1: 19–21), menej boli doložené na južnom Slovensku (Čurný 2004, tab. 6: 17_064b). Typ 1.3.X je v ranom novoveku všeobecne najrozšírenejším okrajom a vyskytoval sa na veľkej časti Slovenska (Španihel 2017, 306, obr. 7: skupina 3).

Ako už bolo zmienené vyššie v opise horizontu I, okraje jedálenských mís boli aj v tomto horizonte (tab. V: 4–7; VI) zastúpené rovnomerne, takže znemožňujú vysloviť jasné názory k ich vývoju. Išlo o všeobecne rozšírené tvary, ktoré boli známe nielen v okolitých regiónoch, ale i vo vzdialenejších oblastiach, ako je napríklad južné Slovensko, severné a západné Maďarsko, oblasť Veľkopoľska, stredné a východné Nemecko, prípadne južné Čechy (Botoš 2012, 246, tab. 7: 2; Kluttig-Altman 2015, 253, obr. 9: a–d; Kolláth 2013, 173, 174, obr. 13: 1–6; 14: 1, 2; Poklewska-Kozieł 2013, tab. 8: 56–79; Preusz 2011, 167, 168, obr. 37: 1–6; 38: 1–4; Wehmer 2016, 259, obr. 33). Pre ďalšie sledované časti tejto nádoby (spodné časti a dno) bolo typické, že sa v horizonte IIA výrazne rozšírila tvarová škála a zvýšil sa i konkrétny počet jedincov. Dominantným typom dna bol jednoduchý variant 1.1.X, zastúpený oboma základnými tvarmi, pričom výrazne prevládal rovný variant nad profilovaným. Opäť bolo možné konštatovať výrazný nárast jednotlivých typov tejto časti nádoby.

Pre pokrievky (tab. XI: 3–5) platí, že sa v tomto celku vyskytli rovnaké typy okrajov ako v predchádzajúcom horizonte, ale zmenšilo sa zastúpenie typov 1.4.X (profilovaný, vyhnutý, esovite profilovaný okraj, rôzne ukončený) a 1.5.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, vodorovne vyklopený).

Hrnčeky (tab. VII: 6–10) tohto horizontu boli reprezentované najmä okrajmi. Inak zdieľali znaky typické pre horizont I ako to bolo zmienené v príslušnej stati, a preto ich v tejto časti nie je nutné ďalej zmieňovať.

Drvivá väčšina nálezov okrajov trojnožiek (tab. VIII: 6, 7, 9; IX: 1–4) spadá do horizontu IIA, pričom tu jasne dominovali typy 1.3.X (profilovaný, vyhnutý, prehnutý okraj, palicovitý) a 1.4.X (profilovaný, vyhnutý, prehnutý okraj, ovalený). Len ojedinele sa vyskytol typ 1.2.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, rôzne ovalený). Čo sa týka nožičiek trojnožiek, do popredia sa dostali prehnuté (1.2.X) a jednostranne prehnuté (1.3.X) tvary a úmerne sa znížili výskyt rovných nožičiek.

Z tohto horizontu je doložených i niekoľko špecifických okrajov, ktoré bolo možné priradiť k nočníkom (tab. IX: 5, 6). Tento typ nádoby sa objavil v našom prostredí začiatkom 17. stor. a pravdepodobne sa na severozápadné Slovensko rozšíril z anabaptistického prostredia (Pajer 1990, 176, obr. 6: 1, 2).

Výzdoba

Koliesková dekorácia sa v horizonte IIA vyskytovala málo, a to len v najstarších kontextoch. Výzdobu jednou až troma ryhami, ktorá je podľa analýz nosným znakom tohto horizontu, bolo možné sledovať napríklad v pražskom prostredí, a to najneskôr v prvej tretine 17. stor. (Blažková 2013, 214, 215).²⁴ V Levoči-Červenej chyžke bol tento typ rytého lineárneho dekoru datovaný do druhej polovice až záveru 17. stor. (Čurný, v tlači, tab. 1: 4; 3: 3; 4: 3). V tomto horizonte sa objavili i ojedinele zastúpené vývalky. Tento typ výzdoby bol však doložený iba všeobecne, a to pre 17. stor. (Blažková 2013, 214). Mierne sa zvýšil celkový výskyt plastickej lišty a do popredia sa dostala prepletená forma. Podobná situácia, kde boli porovnávané počty jednoduchých a prepletených lišt a výsledkom bola výrazná prevaha druhého typu, bola baroková lokalita Čierne-Valy. Datovanie tohto súboru bolo k polovici a k priebehu druhej polovice 17. stor. (Španihel 2016a, 157). Taktiež v súbore z hradu Šariš bola výrazná prevaha prepletenej lišty v rámci horizontu ranonovovekej keramiky (Uličný 2004, tab. L: 9).

Maľovaná výzdoba džbánov a hrnčiekov sa objavila najmä v podobe typu 1.5.X, pričom dominovalo stekanie (ide o nosný znak tohto horizontu) v podobe jednoduchých čiar, doplnené trasakovaním a tupovaním. V moravskej Strážnici zistil J. Pajer výskyt trasakovania a stekania (potekania) od polovice 16. stor. (Pajer 1983, 58, tab. 1). Trasakovanie a tupovanie bolo podľa nálezov z Krupiny doložené v polovici 16. stor. až v prvej polovici 17. stor. (Čurný/Malček/Roganský, v tlači, tab. 2: 4, 5; 7: 1, 2). Táto kategória spolu s typom 1.1.X (línie a základné

²⁴ V celkovom počte sú žliabky, v tomto horizonte, samozrejme zastúpené omnoho početnejšie. Ryhy však predstavujú typický znak. Početnosť žliabkov v jednotlivých zväzoch v tomto horizonte zodpovedá počtu rýh.

geometrické tvary) a s miernym odstupom i 1.2.X (pásmi členený priestor, výplň vertikálna i horizontálna, najčastejšie typovo vychádzajúca z vlnovky) tvorila hlavné dekoračné postupy horizontu IIA. Analogicky presnú výzdobu vlnovkou v kombinácii s linkami na džbáne bolo možné nájsť napríklad na Sitne, datovanie však bolo obmedzené na obdobie staršieho novoveku (*Hladík 2006*, 388, obr. 7: 1). Línie a vlnovky obdobného charakteru, najmä na džbánoch so širokým okrajom, nachádzali podobnosti s nálezmi z hradu Šariš, kde boli datované do prvej polovice 17. stor. (*Uličný 2004*, tab. XLVIII: 6–14). Často sa vyskytovala vertikálna vlnovka na tyčinkovom uchu (*Čurný 2004*, tab. 4: 11_035). Menej bol zastúpený typ 1.3.X (nepravidelné motívy vyhotovené hrubou a výraznou maľbou). Hrubo štylizované motívy rastlinného charakteru sa objavili napríklad na lokalite Levoča-Červená chyžka (*Čurný, v tlači*, tab. 1: 8), ktorá bola datovaná do druhej polovice až záveru 17. stor. Obdobnú skladbu motívov, najmä členenie priestoru do pásov a stekanie, tupovanie a trasakovanie, bolo možné sledovať i na keramike z lokality Čierne-Valy (*Španihel 2016a*, 155). Maľovaná výzdoba plytkých tvarov priamo na črep v zásade kopíruje hlavné fakty týkajúce sa maľovanej výzdoby vysokých nádob. Rozvoj maľovanej výzdoby bol typický pre horizont IIA, kde sa k prevládajúcim obežným kružniciam pridal najmä typ 2.6.X, čiže obežný motív aplikovaný v páse. Vyslovene ako doplnkový typ sa objavil aj typ 2.5.X – obežný motív jednotlivý. Obežné motívy, či už v páse alebo jednotlivo, boli veľmi rozšíreným typom dekorácie, ktorá sa v 17. stor. vyskytovala veľmi často. Konkrétne motívy zodpovedajúce nálezom z Lietavy boli zachytené na lokalite Čierne-Valy, kde je doložených päť identických motívov (*Španihel 2016a*, 155, obr. 4: 11; 5: 1, 3, 4, 6). Na hrade Šariš boli zachytené dva (*Uličný 2004*, tab. LVIII: 3; LXII: 3), a naopak, napríklad v Lukáčovciach na juhozápadnom Slovensku, nebola doložená ani jedna zhoda (*Čurný 2004*, tab. 1–5). Taktiež v českom a ani moravskom prostredí neboli doložené presné vzory, ide však o rámcové analógie (*Blažková 2013*, 204–207, tab. 12–15; *Goš/Halama 2009*, 147, obr. 37–39; *Chybová/Válka 1999*, 9; *Pajer 1983*, 70; *Scheufler 1972*). Naopak bolo možné vylúčiť oblasť južného Slovenska i susediacich oblastí Maďarska (*Botoš 2012*, 245, 246, obr. 6: 2; 7: 2; *Kolláth 2013*, 173, obr. 13: 2, 5, 6). V najmladšom kontexte horizontu bol doložený i typ 2.7.X – flaky (tento druh výzdoby sa začína výrazne objavovať začiatkom 18. stor., vid' horizont IIB).

Maľovaná výzdoba plytkých tvarov na podkladovú engobu bola v horizonte IIA výrazne zastúpená a početne prevládala i nad dvoma vyššie uvedenými príbuznými typmi. Dominujúcim dekoračným ty-

pom bolo 2.9.X – trasakovanie. Ako bolo zmienené, tento druh výzdoby bol doložený už v polovici 16. stor., respektíve najneskôr od prvej polovice 17. stor. Zachytené boli aj dekorácie typu 2.1.X (sústredené obežné kružnice) a 2.3.X (sústredené obežné kružnice v kombinácii so sústredenými obežnými vlnovkami). V rámci kategórií 2.1.X a 2.3.X je nutné zmieniť, že sa pod nimi (hoci v minimálnom počte) skrývajú aj ich grafitové varianty 1.1.X a 1.2.X, pričom druhý menový typ bolo možné zaradiť rámcovo od záveru 16. stor. do začiatku 18. stor. (*Pajer 1983*, 68). Výzdobná škála bola teda v tomto horizonte veľmi rôznorodá a objavili sa prakticky všetky zaznamenané typy, zaradené do keramického kódu. Kružnice, samostatne i v kombinácii s vlnovkami, aplikované na podkladovú engobu, boli doložené i z východnej časti oblasti s farebným črepom, napríklad z hradu Šariš (*Uličný 2004*, tab. LVII: 1, 2, 4). Motív kvetín namaľovaný na bielu engobu bol zachytený v horizonte staršieho novoveku zo Sitna (*Hladík 2006*, 388, obr. 7: 4). Tento typ dekoru je známy i z Košíc, avšak v opačnom variante – biely kvet na farebnom pozadí (*Čurný a i. 2020*, tab. VII: 2; XI: 2). Rovnako, ako v prípade džbánov a hrnčiekov, aj výzdobné motívy plytkých tvarov nachádzali svoje analógie hlavne na lokalite Čierne-Valy. Zvlášť však je, že konkrétne zodpovedali len motívy kladené priamo na črep, a to sústredené obežné kružnice, obežný motív v páse a flaky. Naopak, motívy aplikované na podkladovú engobu, si zodpovedajú len v rámci vyčlenených typov. Súhlasili i vzájomné podiely medzi maľbou na črep a na podkladovú engobu (*Španihel 2016a*, 155). Typovo zodpovedali i nálezy z Čiech a Moravy, mimo tzv. berounský riad (*Blažková 2013*, 204–207; *Preusz 2011*, 167, obr. 37: 1, 2, 4). Vo vzdialenejších regiónoch, ako je napríklad južné Slovensko a Maďarsko, sa analógie nenachádzajú vôbec, samozrejme mimo základnej výzdoby obežnými kružnicami. Dekoračné vzory tu zrejme vychádzali z osmanskej či juhoslovanskej keramickej tradície. Nezodpovedali ani vzory z nemeckého prostredia, kde sa už od druhej polovice 16. stor. šíria dekoračné skupiny ako Malhornware či Weserware, a jednoduchá maľba typická pre severozápadné Slovensko tu tým pádom bola v menšine (*Botoš 2012*, tab. 7: 2; *Demuth 2015*, 348; *Kluttig-Altman 2015*, 254, obr. 11: a–c; *Kolláth 2013*, 174, obr. 14: 1–7; *Kovács 1990–1991*, 172, 355, 359, tab. IV: 3–7; VIII: 1–6; *Wehmer 2016*, 260, obr. 36; 37).

Glazúry a engoby

V použití transparentnej glazúry na vnútornej strane nádoby boli medzi týmto a predchádzajúcim horizontom I badateľné len malé rozdiely, a to iba

vo zvýšenom výskyte sekundárnej glazúry. V tomto keramickom súbore sa už, oproti horizontu I, častejšie objavili dve glazúry. Čo sa týka glazovania len okraja nádoby, v horizonte IIA bola výrazná prítomnosť glazúry na vonkajšej hrane nádoby, pričom glazovanie vnútornej hrany výrazne ustúpilo do pozadia. Len v tomto horizonte sa objavilo glazovanie okraja obojstranne. V prípade použitia engob na vnútornej strane nádoby, či už s krycou glazúrou alebo bez, bolo v tomto horizonte dominantné použitie jednej farby. Dve, prípadne tri farby, boli marginálnou záležitosťou. Kombinácie transparentných glazúr na povrchu a vo vnútri sa v tomto horizonte objavili pomerne málo, prevládalo použitie jednej glazúry na povrchu a jednej vo vnútri, no minoritne sa objavili všetky sledované možnosti.

Pri glazovaní okrajov neurčených fragmentov sa v horizonte IIA vyskytli všetky sledované varianty. Výrazne však prevládalo glazovanie zelenou glazúrou, a to obe možnosti – aplikácia na vonkajšiu i vnútornú hranu. Pri glazovaní vnútra nádoby jednou glazúrou a vnútornej hrany okraja navyše ešte jednou vrstvou glazúry, ktorá je rovnakej alebo odlišnej farby, bol oproti predchádzajúcemu horizontu zaznamenaný výrazný početný nárast. Stále prevládal variant bez šľachteného povrchu, ale objavil sa i druh s engobou na povrchu, či s engobou a glazovaným okrajom. Kombinácia bielej engoby na povrchu s transparentnou glazúrou konkrétneho zafarbenia vo vnútri nádoby mala stabilný výskyt a stále prevládala kombinácia bielej engoby s bezfarebnou transparentnou glazúrou, ale doložené už boli aj všetky ostatné sledované varianty.

Ako bolo zmienené vyššie, glazovanie hrncov poskytlo možnosť sledovať len minimum vývojových trendov. Šľachtenie okraja nádoby sa vyskytlo len v tomto horizonte a prevládalo tu glazovanie transparentnou zelenou glazúrou na vonkajšej a vnútornej hrane, doplnené bezfarebným variantom. Kombinácia bielej engoby na povrchu s transparentnou glazúrou konkrétneho zafarbenia vo vnútri nádoby sa vyskytla len v horizonte IIA a boli tu zastúpené všetky varianty.

Transparentné glazúry zachytené na džbánoch boli zastúpené veľmi rôznorodo a objavili sa jednostranné i obojstranné nátery, no sledovať vývojové tendencie nebolo možné. Iba glazované okraje sa nevyskytli. Kombinácia bielej engoby na povrchu s transparentnou glazúrou konkrétneho zafarbenia bola vo vnútri nádoby zastúpená hlavne bezfarebnou transparentnou glazúrou. Výskyt čiernej (transparentnej i netransparentnej) glazúry oproti predchádzajúcemu horizontu I nárastol, no stále šlo o veľmi malé hodnoty. Jasne prevládal plošný náter na povrchu v kombinácii s neglazovaným vnútrom.

V prípade hlbokých mís a tanierov sa všetky znaky koncentrovali v horizonte IIA a ak sa tieto náhodou vyskytli aj v iných horizontoch, tak bolo ich rozloženie vo všetkých horizontoch veľmi podobné. Konštatovať sa dal len kvantitatívny nárast jednotlivých sledovaných znakov, eventuálne výskyt nových, no vyslovene marginálnych znakov.

V prípade jedálenských mís bolo možné sledovať určitý vývoj v oblasti celkovej aplikácie transparentných glazúr. Výskyt tohto znaku výrazne nárastol, ale dominantným prvkom stále zostalo glazovanie vnútra zelenou transparentnou glazúrou v kombinácii s nešľachteným povrchom. Prvýkrát, ale vo veľmi malom množstve, sa objavili i obojstranne plošne glazované nádoby. Kombinácia bielej engoby na povrchu a glazúry vo vnútri sa vyskytla, no išlo o minimálny počet. Doložené bolo najmä glazovanie vnútra zelenou glazúrou a potieranie povrchu nádoby bielou engobou.

Šľachtenie ďalších nádob nevykazovalo známky sledovateľného vývoja. Výnimkou je glazovanie vnútra trojnožiek, keď sa prevažujúcou glazúrou stal zelený variant transparentnej glazúry, ktorá nahradila bezfarebný odtieň, prevažujúci v predchádzajúcom horizonte I. Vhodné je zmieniť sa i o príležitostnom výskyte bielej engoby, a to ako na povrchu nádoby, tak i vo vnútri, kde bola vždy pretrená transparentnou glazúrou, najčastejšie bezfarebným variantom.

Horizont IIB

V tomto horizonte bol viditeľný ďalší nárast podielu keramickej triedy 3. V jednotlivých kontextoch sa jej zastúpenie pohybovalo v rozmedzí 90–100 %, len ojedinele sa vyskytli triedy 2 (0–8,89 %) a 1 (0–5,6 %). Najpočetnejšou nádobou bol hrniec, no jeho dominancia nedosahovala (max. 50,88 %) tak vysoké hodnoty ako v iných horizontoch. Výraznejšie bol zastúpený taktiež džbán, s početným odstupom nasledovala jedálenská misa, hrnček, zarábacia misa (tento typ nádoby však vybočuje zo štatistiky v súbore 2011_10_5) a pokrievka. Tieto nádoby dosahovali či mierne prekročili hodnotu 10 %. Naopak, minimálne boli zastúpené taniere, trojnožky, hlboké misy a poháre. Výnimku tvoril nález kahana a niekoľko miniatúrnych nádobiek, respektíve ich fragmentov.

Pre tento horizont boli na základe analýz typické nepravidelné fľaky vo vnútri misovitých nádob, aplikované na nešľachtený črep, a viac než tri žliabky na povrchu hrncovitých nádob. Na negatívnej strane spektra sa vyskytlo trasakovanie vo vnútri misovitých nádob aplikované na engobu,

výzdoba stekanými čiarami na povrchu džbánov a hrnčiekov a jedna až tri ryté žliabky na povrchu hrncovitých nádob.

Nádoby

V horizonte IIB už úplne absentujú hrncovité okružia typu 1.3.X a dominantným tvarom sa stal jednoduchý, vyhnutý, zosilnený a zaoblený okraj 2.1.X, ktorý znovu zatlačil do pozadia i jednoduchý, vyhnutý zvnútra preliačený okraj 2.5.X. Zložité typy druhej skupiny sa prakticky nevyskytli. Uchá hrncov boli hlavne pásikové a prevládal základný rovný tvar. V prípade spodných častí v horizonte IIB znova prevážil rozširujúci sa esovitý variant 1.1.4 a do popredia sa dostal i podobný variant 1.1.7. Túto profiláciu je možné spojiť s vyšším esovitým tvarom nádob, ktorý bol doložený v Prahe i sliezskej Korzkwi a začal sa objavovať po polovici 17. stor., no hlavný výskyt bolo možné datovať do začiatku 18. stor. (Blažková 2013, 191; Lelek 2004, tab. 12: 8, 9).

V prípade džbánov (tab. X: 1–6), medzi spodnými časťami prevládal rozširujúci sa rovný variant 1.1.2., ktorý umožňoval uvažovať o nádobách posadených na dno s pätkou. Tieto dna sa v sledovanom horizonte skutočne objavili a boli i jeho dominantným typom. Najčastejšie mali rovnú podobu typu 1.3.X. V zásade išlo o tzv. fízle, ktoré boli zrejme anabaptistického pôvodu (Landsfeld 1950, 142), ale v tomto období už boli všeobecne rozšírené. Ako súčasť džbánov ich bolo možné nájsť napríklad na juhozápadnom Slovensku, či v Prahe, Brne alebo Kroměříži. Pravdepodobne odkazujú na džbány hruškovitého typu (Blažková 2013, 202, tab. 10: 6, 7; Čurný 2004, tab. 21: 44_062; Himmelová/Procházka 1990, 140, obr. 9: 1–6; Chybová/Válka 1999, 13).

Čo sa týka hlbokých mís, boli v popredí tvary 1.4.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, zaoblený, prípadne zosilnený, s vnútorným rebierkom), 1.6.X (jednoduchý, rovný okraj, vodorovne vytiahnutý, zvnútra preliačený) a 1.7.X (profilovaný, vyhnutý, lomený, mierne zatiahnutý okraj, zrezaný). Dlhodominujúci okraj typu 1.1.X (jednoduchý, mierne zatiahnutý okraj zaoblený, prípadne zrezaný) sa vyskytoval menej, bol to však len malý odstup. Analogicky sa okraje 1.4.X, 1.6.X a 1.7.X objavili v trinitárskom kláštore vo východomoravskej Zašovej, kde boli datované až do druhej polovice 18. stor. (Španihel a i. 2019, 258, tab. 1: 10–13), okraje typu 1.1.X tu absentovali.

V prípade tanierov sa objavil len okraj typu 1.1.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, von rozšírený).

Pre jedáľenské misy (tab. X: 7–10) platia poznatky z predchádzajúcich horizontov. Išlo však o výrazne redukovaný výskyt, a to po kvalitatívnej i kvantita-

tívnej stránke. Najvýraznejšie boli stále tvary, ktoré dominovali i prechádzajúcemu obdobiu.

Pokrievky boli zastúpené primárne jednoduchšími typmi okrajov, a to 1.1.X (jednoduchý, vyhnutý, prehnutý okraj, rôzne ukončený) a 1.2.X (jednoduchý, vyhnutý okraj, rôzne ukončený). Zložitejšie typy z prechádzajúcich horizontov I a IIA sa už nevyskytli. Sledované typy je možné doložiť napríklad z hradu Šariš (Uličný 2004, tab. XLVI: 11–13), alebo z Uherského Brodu (Bartík a i. 2016, 14, obr. 3: 21, 22), kde boli datované na začiatok 18. stor.

V prípade trojnožiek platí rovnaké zistenie o nožičkách ako v horizonte IIA, čiže prehnuté a jednostranne prehnuté typy mali znovu prevahu nad rovnými jedincami.

Výzdoba

Výrazné žliabkovanie hrncovitých nádob nachádzalo svoje analógie napríklad na hrnčeku zo Zoborského kláštora v Nitre, ktorý bol datovaný do obdobia po polovici 18. stor. (Samuel/Čurný 2012, 439, obr. 14). Obdobné hrnčeky (doplnené niekoľkými hrncami) pochádzali i z ďalších lokalít na juhozápadnom Slovensku, napr. z Lukáčoviec, kde sa tieto hrnčeky radili medzi najmladšie nálezy (Čurný 2004, tab. 21: 44_05). Z rovnakých náleзовých situácií pochádzali hrncovité nádoby zdobené rytou vlnovkou (Čurný 2004, tab. 17: 05: 054). Výskyt líšt bol v horizonte IIB prakticky rovnaký ako v prechádzajúcom horizonte IIA, teda výrazne prevládala prepletená forma nad jednoduchou.

V tomto horizonte bola maľovaná výzdoba výrazne redukovaná nielen kvantitatívne, ale vzhľadom na zachytené motívy i kvalitatívne. Výzdobu džbánov a hrnčiekov tvorili rovnomerne zastúpené typy prežívajúce z predchádzajúceho horizontu ako typ 1.3.X (nepravidelné motívy vyhotovené hrubou a výraznou maľbou) a typ 1.5.X (trasakovanie, tupovanie, ale nie stekanie) a novo sa vyskytujúci typ 1.4.X (viacfarebné vertikálne pásy), ktorý sa stal typickým motívom pre horizont IIB. Ojedinelé analógie sú dohľadateľné vo Vroclavi, kde sú datované do záveru 17. stor., ale najmä do začiatku storočia nasledujúceho (Mackiewicz 2012, 153, obr. 12: b, c).

Maľovaná výzdoba plytkých misovitých tvarov priamo na črep v zásade kopírovala hlavné fakty týkajúce sa maľovanej výzdoby vysokých nádob. Horizont IIB mal veľmi malé zastúpenie maľovanej výzdoby, pričom pokles výskytu tohto typu dekorácie bol už viditeľný na najmladších kontextoch horizontu IIA a okrem rôznych flakov 2.7.X, ktoré boli významným znakom posledného horizontu, boli doložené iba sústredené obežné kružnice. Opäť,

okrem kvantitatívneho úpadku, nastalo i výrazné zjednodušenie dekoru. Objavila sa nová a výrazne zjednodušená dekorácia, ktorej základný motív predstavovali amorfné tvary (flaky), aplikované rôznymi spôsobmi na plytké i vysoké nádoby. Môže ísť o flaky glazúry na nešľachtený črep (najpočetnejší výskyt) alebo na podkladovú bielu engobu, prípadne o flaky farebnej engoby aplikované na bielu engobu. Tento štýl výzdoby ukončuje variabilnú škálu maľovaných regionálnych vzorov a bol doložený na širokom území strednej Európy – je možné konkrétne menovať všetky ostatné, vyššie uvedené oblasti Slovenska (Čurný 2004, tab. 9: 17_09; Uličný 2004, 71), Čiech (Foster 2009, 77, obr. 19: 1–7), Moravy (Scheufler 1972, 145, obr. 62; 74; Španihel a i. 2019, 258, tab. 1: 7) či Maďarska (Kolláth 2013, 172, obr. 12: 1–7).

Horizont IIB mal i malé zastúpenie maľovanej výzdoby aplikovanej na podkladovú engobu. Doložený bol len typ 2.1.X., čiže sústredené obežné kružnice.

Glazúry a engoby

Glazovanie vnútornej strany transparentnou glazúrou bolo rovnaké ako v predchádzajúcom horizonte IIA a len v najmladšom kontexte tohto horizontu sa, ako nevýrazný jav, prvý krát objavilo použitie troch glazúr. V prípade okrajov sa výlučne glazovanie v tomto horizonte prakticky nevyskytlo, pravdepodobne ustúpilo kombinovaným metódam šľachtenia. Výhradné použitie engob na vnútornej strane nádoby sa v tomto horizonte tiež nevyskytlo. V kombinácii s glazúrou bola použitá prevažne jedna farba engoby, len výnimočne sa objavil dvojfarebný variant. Kombinácia transparentnej glazúry na povrchu a vo vnútri nádoby bola doložená len v podobe jedna glazúra na povrchu a jedna vo vnútri.

Pri glazovaní okrajov neurčených fragmentov bol výskyt minimálny a iba najvyššie hodnoty dosahovali 1 %. V horizonte IIB sa vyskytlo len glazovanie vnútornej hrany okraja bezfarebnou transparentnou glazúrou, rovnako ako v horizonte I. Vôbec sa nevyskytlo vnútro nádoby glazované jednou glazúrou a vnútorná hrana okraja navyše ešte jednou vrstvou glazúry, ktorá je rovnakej alebo odlišnej farby. Kombinácia bielej engoby na povrchu s transparentnou glazúrou konkrétneho zafarbenia vo vnútri nádoby, sa vyskytovala hlavne v podobe bielej engoby v kombinácii s bezfarebnou transparentnou glazúrou, ostatné varianty boli zastúpené pomerne málo.

Samostatné glazovanie okrajov hrncov nebolo v horizonte IIB zastúpené. Kombinácia bielej engoby na povrchu s transparentnou glazúrou

konkrétneho zafarbenia vo vnútri nádoby, bola o niečo výraznejšie zastúpená ako v predchádzajúcom horizonte IIA. Prevládala teda zelená a bezfarebná glazúra, nešľachtený povrch bol zastúpený menej.

Ako už bolo zmienené pri oboch predchádzajúcich horizontoch, transparentné glazúry zachytené na džbánach mali variabilné zastúpenie a nedala sa sledovať ani kvantitatívna zmena. Výlučne glazované okraje sa nevyskytli. Kombinácia bielej engoby na povrchu s transparentnou glazúrou konkrétneho zafarbenia vo vnútri nádoby bola doložená len v type s bezfarebnou glazúrou. Čierna (transparentná i netransparentná) glazúra sa objavila vo forme plošného náteru povrchu nádoby a ako náter vonkajšej hrany okraja.

Sledované znaky v prípade hlbokých mís a tanierov nevykazovali prakticky žiadne vývojové tendencie – jedinou výnimkou bol výrazný úbytok kombinácie engob a transparentných glazúr na vnútornej strane nádob, čo prirodzene súvisí s redukciou maľovanej výzdoby.

V prípade jedálenských mís bolo možné sledovať určitý vývoj v oblasti celkovej aplikácie transparentných glazúr. V tomto horizonte sa objavila výrazná redukcia. Doložené bolo len glazovanie vnútornej strany nádoby bezfarebnou a zelenou transparentnou glazúrou, pričom druhá menovaná bola zastúpená častejšie. Povrch nádoby bol nešľachtený vo všetkých prípadoch. Kombinácia bielej engoby a transparentnej glazúry na povrchu a vo vnútri nádoby bola zastúpená iba v jednom kontexte, kde sa vyskytla iba biela engoba vo vnútri nádoby. Celkovo išlo však o minimálny počet ohraničený hodnotou 0,68 %. Šľachtenie ďalších nádob nevykazovalo známky sledovateľného vývoja.

VÝVOJ JEDNOTLIVÝCH TYPOV NÁDOB

Hrnce

Hrniec (tab. I: 1–5; II: 4–11; III: 1–4), ako najpočetnejší typ nádoby nálezového súboru z Lietavy, bol zároveň s jednou výnimkou najrozšírenejšou nádobou i v každom kontexte. Drvivá väčšina bola vyrábaná z keramickej triedy 3, zvyšok, často len jednotlivé kusy, boli vyrobené z keramickej triedy 2.

Základným typom posledných desaťročí 16. stor. až začiatku 17. stor. bol súdkovitý hrniec, ktorý nahradil majoritný vajcovitý tvar (Hoššo 1983, 226, obr. 8: 1–4). Iba malý počet diel a spodných častí nieslo známky výroby na pomaly rotujúcom kruhu. Veľmi málo merateľných úlomkov však nedovolilo stanoviť najčastejšie rozmery.

Typickými okrajmi už boli vyklonené jednoduché tvary, medzi ktorými jasne prevládali zosilnené zaoblené varianty. Medzi tieto okraje sa však vkladali rôzne jednoduché okružia, pričom dominovali rovné formy so zaobleným či prehnutým ukončením okraja a spodnou lištou, ktoré početne predstavovali skoro polovicu vedúcich zaoblených tvarov. Najčastejší priemer okraja bol 18 a 22 cm, menšie typy s priemerom 12 a 14 cm sa vyskytli menej. Pásikové ucho malo konkávny preliačený tvar, odtlačok prsta sa vyskytol len minimálne. Čo sa týkalo výzdoby, ide o pomerne jednoduchú záležitosť. Minimálne sa objavovala koliesková výzdoba, prevládajúcim typom výzdoby boli žliabky, ktoré sa nachádzali najčastejšie na pleciach nádoby, a to najčastejšie v počte štyri až šesť. Rozstup medzi jednotlivými žliabkami bol v škále medzi 3,1–6 mm. Maľovaná výzdoba sa nevyskytla. Používanie transparentných glazúr nebolo v závere 16. stor. vôbec bežným javom. Vzácné sa objavilo plošné glazovanie vnútra nádoby, pričom mierne prevládal zelený variant nad bezfarebným. Glazovanie okraja sa vyskytlo skutočne ojedinele a vždy išlo o náter na vnútornej hrane. Bola to vždy len čierna olovená glazúra, najčastejšie vo svojej transparentnej forme. Potieranie engobou sa nevyskytlo vôbec.

Začiatkom 17. stor. sa k súdkovému tvaru hrnca pridali prvé esovité tvary, no ich podiel bol pomerne malý. Dná, ktoré niesli znaky po výrobe inej, ako tej na rýchlo rotujúcom kruhu, boli vyslovenou vzácnosťou a v pokročilej fáze sa už nevyskytli vôbec. Najrozšírenejší priemer dna bol 10 cm, ale základná škála sa pohybovala od 6 do 12 cm. Umocnila sa prevaha vyklonených jednoduchých okrajov nad okružiami, pričom majoritný typ so zaobleným okrajom a spodnou lištou sa začal pomaly vytrácať. Medzi jednoduchými okrajmi boli vyrovnané zastúpené dva typy, vyskytujúce sa už v 16. stor. K základnému zosilnenému a zaoblenému okraju sa pridali vyhnutý, zvnútra preliačený rôzne profilovaný okraj. Menej sa objavovali i ďalšie jednoduché okraje. Podľa širokej škály merateľných okrajov je možné usudzovať, že hrniec zväčšil svoju funkčnú variabilitu. Dominantné zastúpenie bolo v rozptyle 15 až 19 cm. Pásikové ucho bolo najmä rovné, prípadne konvexné, konkávny variant sa vyskytol ojedinele. Odtlačok prsta sa objavil omnoho častejšie než v 16. stor. (Blažková 2103, 191). Výzdoba bola zastúpená hlavne dvoma až tromi žliabkami v rozstupe 3,1–6 mm, menej sa objavuje rozstup 0–3 mm a skutočne ojedinele 6,1–9 mm. Oproti minulému storočiu sa znížil podiel výzdoby kolieskom. Naopak výraznejšie bola zastúpená prepletená lišta rôznych druhov umiestnená na podhrdlí.

Maľovaná výzdoba sa nevyskytla. Glazovanie hrnca bolo početne zastúpené približne rovnako ako v predchádzajúcom storočí, prevládol však už bezfarebný variant transparentnej glazúry. Ojedinele sa objavili hrnce pokryté bielou engobou na povrchu, častejšie to boli tie s glazovaným vnútrom než s vnútrom nepolievaným. Taktiež vzácnym javom bolo iba glazovanie okraja, pričom tu jasne prevládalo využitie zelenej glazúry, ktoré je vyrovnané zastúpené na oboch stranách okraja. Veľmi vzácny, doslova kusový, bol i výskyt čiernej (častejšie transparentnej) glazúry – prevládalo plošné vnútorné glazovanie.

Už v priebehu druhej polovice, či skôr v závere 17. stor. sa pozvoľne začínala prejavovať zmena v podobe nových prvkov, ktoré však prevládli až začiatkom nasledujúceho, teda 18. stor. Čo sa týka tvaru hrnca, bolo už možné za prevládajúci druh považovať nádobu s esovitým profilom, ktorej sekundoval predtým prevládajúci súdkovitý tvar. Výraznejšie zastúpenie druhej menovanej profilácie bolo badateľné hlavne v starších kontextoch tohto storočia. Náznaky po výrobe mimo rýchlo rotujúci kruh boli doložené len v podobe jednotlivých črepov. Tvar dna sa nemenil, stále prevládalo jednoduché najmä rovné dno, na ktoré nasadala spodná časť hrnca priamo. Priemer dna bol merateľný horšie než v predchádzajúcom storočí, ale je možné konštatovať, že sa jeho veľkosť v priebehu času zrejme výrazne nemenila. Najčastejším okrajom bol jednoduchý zosilnený a zaoblený tvar. Jednoduchý zvnútra preliačený tvar už ustupoval. Zložitejšie tvary druhej skupiny okrajov a okružie so spodnou lištou sa už nevyskytli. Najčastejší priemer okraja bol 16 cm. Uchá boli prakticky len pásikové rovné, minimálne sa objavil iný variant. Odtlačok prsta sa vyskytoval už pomerne málo. Výzdoba bola všeobecne na ústupe, doložené boli iba žliabky najčastejšie v počte štyroch a viac, skoro vždy pri rozstupe 3,1–6 mm. Veľmi ojedinele boli zastúpené vývalky, vlnovky a ryhy. Išlo však o solitérne nálezy. Plastická lišta taktiež zmenšila svoje zastúpenie, vyrovnané sa vyskytoval prepletený i jednoduchý typ. Vnútro hrncov bolo glazované častejšie, pričom jasne dominovala bezfarebná transparentná glazúra. Výraznejšie sa objavilo i natieranie povrchu nádoby bielou engobou. Nevyskytli sa okraje potierané len glazúrou, a to ani jednou z variant čiernej glazúry.

Hrnce vyrábané z keramickej triedy 3 vykazovali veľkú homogenitu a podľa výsledkov archeometrických analýz pochádzali z lokality Žilina-Trnové-Hrňčarsky vrch. Avšak veľmi malý počet jedincov bolo vyrobených z keramickej triedy 2, čiže išlo o materiál odkazujúci na tzv. „neznámy zdroj“ (Slavíček/Petřík/Španihel 2018, 1, obr. 6, tab. 1; 12).

Džbány

Okraje džbánov (a následne podľa toho i celé nádoby) bolo možné rozdeliť do troch skupín (tab. I: 6–9; III: 5–13; IV: 1–6, X: 1–6). Buď išlo o nádoby so širokým hrdlom a vyklonenými jednoduchými okrajmi alebo o zatiahnuté tvary s úzkym hrdlom označované často ako krčahy, fľaše, koršovy, sovy a podobne.²⁵ Posledná skupina, ktorú reprezentovalo len niekoľko ojedinelých fragmentov zdobených kolkovaním s okrajmi v podobe jednoduchých vyhnutých okruží, bola očividne pozostatkom stredovekej tradície (Španihel 2015, 871).

Okraje krčahov boli v celom sledovanom súbore doložené len minimálne a je teda možné sa o nich zmieniť len v krátkosti. Ich spoločným znakom bola výroba z keramickej triedy 3 a obojstranné plošné povrchové glazovanie bezfarebnou transparentnou glazúrou. Typická bola jednoduchá plastická lišta, z ktorej vyrastalo pásikové alebo častejšie tyčinkové ucho, doložené od 17. stor. Priemer okraja bol 3–4 cm. Nádobu bývala ojedinele zdobená žliabkami, často však bola nedekorovaná. Hlavnou úlohou týchto nádob bolo udržiavanie žiadanej teploty uskladnenej kvapaliny, najčastejšie vody. Doložené bolo aj ich použitie na víno alebo pálenku (Blažková 2013, 211; Kolláth 2013, 166, obr. 8: 1–10; Štajnochr 2005, 746).

Aj v prípade džbánov so širokým hrdlom, ktoré bolo možné považovať za džbány pivné (Štajnochr 2005, 741–744), je ťažké sa vyjadriť k vývoju ich tvaroslovia, nakoľko iba tvar spodnej časti tela a tvar dna nesú známky vývoja. Naopak, maľovaná výzdoba bola dokumentovateľná veľmi dobre a je rozdeliteľná do jednotlivých časových období. Typický džbán z hradu Lietava bol vždy vyrobený na rýchlo rotujúcom kruhu, a to z keramickej triedy 3. V 16. stor. sa dal, na základe výskytu spodných častí, predpokladať vajcovitý (amforovitý tvar), ktorý bol často doložený v druhej polovici 16. stor. na širokom území (Blažková 2013, 211; Čurný 2004, tab. 45: 13_087). Tento variant dominoval i v 17. stor., v ktorom sa však objavili i jednoduché vyklonené spodky, ktoré úplne prevládli začiatkom 18. stor. Táto zmena bola pravdepodobne zapríčinená dôsledkom vzniku tzv. fízla a v 18. stor. nastupujúcej pätky, čo by mohlo súvisieť s hruškovitým telom džbánu. Dna s určitelným priemerom boli zastúpené málo, no na základe doložených fragmentov by sa dal predpokladať ich najčastejší priemer medzi 6 a 8 cm. Čo sa týka okrajov, ako už bolo zmienené, jasne dominantné boli dva typy: jednoduché kolmé, prípadne vyhnuté okraje, ktoré boli na vrchole mierne zosilnené. Priemer okraja sa pohyboval najčastejšie

medzi 8 až 10 cm. Ucho nevyrastalo z hrany okraja, ale najčastejšie z pleca nádoby. Uchá boli rôznorodé, no prevládali pásikové tvary, najmä rovné a konvexné druhy. Oproti uchu (avšak na okraji nádoby) bola umiestnená jednoduchá výlevka formovaná pretlačením okraja prstom. Čo sa týka výzdoby, za najstaršie bolo možné považovať žliabkovanie okraja v kombinácii s najčastejšie nezdobeným telom. Inak majoritná maľovaná výzdoba sa objavila už v závere horizontu I v podobe jednoduchých pokusov o trasakovanie a stekanie. Práve stekanie, doplnené trasakovaním a tupovaním, bolo dominantným výzdobným prvkom celého 17. stor. Iba o niečo menej zastúpeným javom boli jednoduché horizontálne línie, ktoré boli často vytvorené bielou engobou na nešlachtený črep. S miernym odstupom sa vyskytla výzdoba pásmi, ktoré členili priestor do jednotlivých plôch s ďalšou dekoráciou. Tento motív naberal na početnosti najmä v mladších kontextoch. Doplnkovou výzdobou boli hrubé, výrazne štylizované rastlinné motívy, ktoré spolu s trasakovaním a tupovaním pretrvávali v redukovanej forme do 18. stor., kde sa ako nový dominantný motív objavili farebné vertikálne pásy.

Maľovaná výzdoba samozrejme súvisí s narastajúcim počtom šlachtených džbánov. Džbány glazované transparentnou glazúrou predstavovali v závere 16. stor. štvrtinu všetkých nálezov, pričom jasne prevládalo obojstranné glazovanie rovnakou glazúrou. V 17. stor. naopak dominovalo glazovanie vnútra nádob zelenou glazúrou, v kombinácii s nešlachteným okrajom. Druhým najrozšírenejším typom bolo obojstranné glazovanie, pričom povrch bol pokrytý zelenou a vnútro bezfarebnou glazúrou. Začiatok 18. stor. bol charakterizovaný menším výskytom glazovania džbánov, v zásade sa však v menšej miere opakovali trendy minulého storočia.

Kombinácia engob a glazúr bola v 16. stor. doložená minimálne, výrazný nástup bol doložený až v nasledujúcom storočí. Signifikantným typom bola biela engoba na povrchu nádoby s bezfarebnou glazúrou vo vnútri. V 18. stor. sa tento typ objavuje šlachtenia objavuje ako jediná kombinácia skoro na polovici nádob. Kombinácia engob a glazúr na povrchu džbánu bola v závere 16. stor. reprezentovaná použitím jednej či dvoch glazúr (bezfarebnej alebo zelenej, veľmi ojedinele hnedej a žltej) na bielej engobe, čo korešpondovalo so stekanou výzdobou. Začiatkom 17. stor. tento trend pokračoval. Najrozšírenejším variantom bola biela engoba a zelená transparentná glazúra (vzácnnejšie sa objavili i rôznofarebné kombinácie engob a glazúr), ktorý v menšom počte pretrval i v 18. stor. 17. stor. bolo

²⁵ Pre potreby tejto práce je používaný pre daný typ nádoby termín krčah. V starších autových prácach sa používal termín fľaša.

obdobím rozmachu čiernej olovenej (transparentnej i netransparentnej) glazúry, pričom jasne najvýznamnejšou formou bolo celoplošné glazovanie povrchu džbánu s neglazovaným vnútrom, čo svedčí o dekoračnej funkcii tejto glazúry. Ostatné varianty, ako glazovanie jednotlivých hrán okrajov, prípadne vnútorný náter, patrilo medzi minimálne zastúpené znaky.

Na základe archeometrických analýz bolo podľa zloženia možné rozdeliť džbány na dva druhy, nezávisle na typologických podskupinách. Prvý predstavovali redukčne vypaľované typy neskoro stredovekej tradície z keramickej triedy 10, ktoré pochádzajú z tzv. „neznámeho zdroja“. Druhý typ reprezentoval džbán typický pre raný novovek, vyrobený metódou oxidačného výpalu z keramickej triedy 3. Tento typ bol s určitou výraznosťou vyrobený z materiálu pochádzajúceho zo Žiliny-Trnového (Slavíček/Petřík/Španihel 2018, 1, obr. 6, tab. 1; 12).

Zarábacie misy

Tento, v podstate stredoveký tvar (tab. II: 1–3; IV: 7–10; V: 1–3), neprechádzal v skúmanom období žiadnym výraznejším vývojom. Išlo o valcovitú, či neskôr mierne vypuklú hrubostennú nádobu, ojedinele zdobenú niekoľkými ryhami, vzácne pretláčaním okraja či vlnovkou (niekoľko jednotlivých kusov). V regióne sa ešte, mimo samotnú Lietavu, vyskytla kombinovaná plastická lišta, datovaná na prelom 16. a 17. stor. v Žiline (Španihel 2014a, 149, 170, obr. 6: 1). Dná boli jednoduché rovné, s priemerom od 12 do 20 cm. Nádobu mala charakteristickú skupinu okrajov, ktoré sa na iných typoch nádob prakticky nevyskytli. Dostatočný počet merateľných fragmentov okrajov nebol zachytený, najčastejšie hodnoty pre priemer okraja sa pohybovali medzi 24 a 28 cm. Tieto hodnoty zodpovedali prvej skupine pernic/zarábacích mís V. Scheuflera, ktorá obsahovala až 80 % ním skúmaných nádob tohto typu (Scheufler 1972, 41). Nádobu nebola prakticky nikdy potieraná engobou (respektíve v celom súbore sú doložené len dva exempláre, ktoré majú engobou potrené vnútro) ani transparentnou glazúrou. Zarábacia misa sa vyrábala z keramických tried 1 a 2 (ani jedna vzorka nepochádzala zo Žiliny-Trnového), pričom tieto dve triedy majú zhruba rovnaké zastúpenie. Obe boli oproti majoritnej triede 3 výrazne hrubozrnné, čo súvisí i s vlastnou hrúbkou stien nádoby, nakoľko obe hmoty nedovoľovali vymodelovať bežný novoveký tenkostenný črep.

Archeometrická analýza vzoriek z Lietavy a zo Žiliny poukázala na výrobný postup odlišný od klasickej výroby na rýchlootučivom kruhu. Vzorky z mís mali rozdielny druh pórov: drobné bublinky

(tzv. *vesicles*) a komôrky. To svedčilo o odlišnej formovacej technike a samozrejme o iných fyzikálnych vlastnostiach hrnčiarskej suroviny. Rozbor diel vyrovnané poukázal na formovanie na oboch typoch kruhu (Slavíček/Petřík/Španihel 2018, 1, obr. 6, tab. 1; 7; 8; 12). Vzhľadom na pomerne veľké kusy ostriva sa nedá predpokladať komplexná výroba na rýchlorotujúcom kruhu, preto je možné uvažovať o nejakej kombinácii s valčekovou metódou (Běhounková 2015, 35, obr. 18).

Celková atypickosť tejto nádoby si žiadala vhodnú interpretáciu. Východiskom bola regionálna absencia novovekých mís-pernic v pravom zmysle slova, čiže tvarových variantov tejto nádoby s umelým zdrsnením na vnútornej strane, prípadne kužeľovitým výčnelkom v strede, ktoré boli primárne určené k výrobe trených kaší, či všeobecnému treniu viktualií (Štajnochr 2006, 976). V prípade nádob s výčnelkom išlo najčastejšie o trenie tabaku (Blažková 2013, 192; Selucká 2001, 44). Je teda možné predpokladať, že tieto umelo vytvorené prvky nahradzala v prostredí severozápadného Slovenska zámerne volená hrubšia keramická trieda. Dná s výraznými priehlbínami podporujú túto teóriu, i keď samozrejme môže ísť o stopy po zarábaní kysnutého cesta, pričom by túto teóriu podporila i zámerná absencia glazúr, ktorá bola podmienená chemickými procesmi, ktoré prebiehali počas kysnutia cesta (Selucká 2001, 64).

Jedálenské misy

Jedálenská misa (tab. V: 4–7; VI: 1–11; X: 7–10) bola typickou stolnou nádobou raného novoveku. Lietavské nálezy boli vždy vyrobené z keramickej triedy 3 a vždy niesli známky výroby na rýchlo rotujúcom kruhu. V závere 16. stor. bol ich výskyt ešte výrazne obmedzený. Z diel boli doložené len základné klenuté tvary. Ich rozmery však nie sú známe. Spodné časti boli najčastejšie vyklonené vypuklé (konvexné), v menšom počte sa vyskytli i vyklonené rovné steny. Okraje boli najmä jednoduché vyhnuté, s rozšírením smerujúcim von. S veľkým odstupom bol zastúpený i variant s vnútorným rozšírením a esovite profilovaný typ s vonkajším rozšírením. Priemer okraja bol doložený len dvoma kusmi, ktoré mali 30 a 32 cm. V otázke početnosti glazovania išlo o najšľachtenejší typ nádoby v sledovanom celku. Aj pre 16. stor. bolo typické plošné vnútorné glazovanie, a to zelenou a následne bezfarebnou glazúrou, pričom vonkajšia strana zostáva rezná. Tu je však nutné vziať na zreteľ minimum dochovaných fragmentov. Na týchto zlomkoch sa tiež nevyskytla kombinácia engoby a glazúry na vonkajšej a vnútornej strane, ale

doložené bolo spoločné použitie na vnútornej strane nádoby. Konkrétne ide o maľbu bielou engobou priamo na črep, ktorá bola prekrytá bezfarebnou glazúrou. Maľba predstavovala sústredené kruhy, ktoré boli jedinou a veľmi ojedinelou výzdobou tohto typu v 16. stor.

Na začiatku 17. stor. výrazne narástlo zastúpenie jedálenských mís v skúmanom súbore, ale typologické znaky i pomery jednotlivých častí nádob zostali skoro nezmenené. Nové prvky bolo možné zaznamenať v prípade spodných častí nádoby, kde sa dali pozorovať i preliачené steny a v prípade dien, kde sa objavili typy s drážkou či zárezom. Doložené hodnoty priemeru dna oscilovali medzi 10 až 14 cm. V prípade okrajov bolo možné rozoznať dve výraznejšie skupiny. Tú početnejšiu predstavoval rozptyl 28–36 cm, menej početná bola ohraničená hodnotami 22 až 26 cm. Pravdepodobne teda išlo o nádoby určené k spoločnému stravovaniu, či prinášaniu veľkých porcií na stôl, i keď minoritne zastúpené misy s priemerom do 20 cm by azda mohli predstavovať individuálne alimentáčnэ nádoby (Scheufler 1972, 41). Šlachtenie výlučne transparentnými glazúrami ustúpilo v prospech kombinácie s engobami, ktoré boli aplikované i samostatne na vonkajšej strane nádoby, ale omnoho častejšie boli použité vo vnútri nádoby, kde sa vyskytla čistá engoba pokrytá bezfarebnou transparentnou glazúrou alebo v podobe podkladu pod maľbou, alebo priamo ako maľba na črep. Doložená bola aj kombinácia viacerých odtieňov transparentnej glazúry. Výzdoba bola len maľovaná, objavila sa už zmieňovaná aplikácia priamo na črep i na podkladovú engobu, pričom druhý typ bol zastúpený výraznejšie. V prípade maľby na črep stále prevládali sústredené kružnice, ktoré boli doplnené obežným motívom v páse i obežným motívom jednotlivým. V najmladšom kontexte sa už objavili amorfné flaky. Medzi motívmi aplikovanými na podkladovú engobu prevládalo trasakovanie, doplnené o rôzne varianty sústredených kružníc a vlnoviek, ktoré mávali príležitostne predrytý vzor. Ako bolo spomínané vyššie, ojedinele sa objavili prakticky všetky dekoračné postupy zmienené v keramickom kóde. Najlepšie vyhotovené kusy, ktoré boli zdobené zložitejšou maľbou viacerými engobami, je možné s výhradou považovať za tzv. mezzomajoliku.

Na začiatku 18. stor. sa jedálenská misa stále nemení, všeobecná variabilita sa výrazne zmenšila a zachovávali sa len majoritné prvky, a to v technologických, morfológických, šlachtiacich i výzdobných metódach. Chýba však dostatočný počet fragmentov, ktoré by umožnili presnejšie sa vyjadriť k možnému vývoju.

Všetky vzorky jedálenských mís, nezávisle na mieste nálezu, analyzované pomocou prírodo-

vedných metód, vykazovali výraznú uniformitu materiálu i výrobných postupov a taktiež všetky bolo možné spojiť s ložiskom hliny v Žiline-Trnovom na Hrnčiarskom vrchu (*Slaviček/Petřík/Španihel 2018*, 12, obr. 6).

Hlboké misy

Hlboká misa (tab. VII: 1–5) bol nový typ nádoby, ktorý sa vyrábal z keramickej triedy 3 a vždy niesol stopy po vytáčaní.

V 16. stor. bola hlboká misa doložená iba ojedinele. V horizonte I ju zastupovali sporadicky sa vyskytujúce okraje a niekoľko jednotlivých vertikálnych úch. Okraje reprezentovali jednoduché vyklonené tvary s rozšírením von alebo častejšie dovnútra nádoby (tzv. zvrätne tvary). Vzhľadom na tento typ okraja by bolo možné predpokladať kónický tvar nádoby. Doložený priemer bol iba v prípade jedného črepu, a to 30 cm. Misy boli prakticky nezdobené, typické bolo glazovanie jednofarebnou glazúrou, najmä vo vnútri nádoby, ale príležitostne boli doložené i obojstranne polievane kusy. Ojedinele boli vo vnútri použité dve glazúry. Engoba sa nevyskytla v žiadnej kombinácii.

Tento typ nádoby sa začal výraznejšie presadzoval až v 17. stor. Dno bolo najčastejšie jednoduché rovné, v mladších kontextoch sa v marginálnom množstve objavila nevýrazná nožička, či jednoduchá päťka. Merateľný fragment nebol doložený. Veľmi málo zastúpené spodné časti boli vždy vyklonené, objavili sa najmä vypuklé formy. Na tie nadväzovali zatiahnuté tvary okrajov, čím sa zmenil tvar nádoby, a tá získala vypuklú profiláciu. Ukončenia okrajov smerovali hlavne dovnútra. Toto rozšírenie bolo určené k otreniu lyžičky, aby tekutá potrava, pre ktorú bol tento typ nádoby primárne určený, mohla stiecť naspäť do nádoby (Štajnochr 2006, 963). Veľkosť okraja bola pomerne variabilná, najpočetnejšie typy sa pohybovali na škále 20 až 28 cm. Čo sa týka glazovania, mierne narástlo potieranie vnútra jedným typom transparentnej glazúry, pričom prevládal zelený odtieň. Vonkajšia časť nádoby bola príležitostne šlachtená bielou engobou, zatiaľ čo vnútro bolo glazované a rovnako, ako v predchádzajúcom prípade, najčastejšie zelenou glazúrou. Výskyt engoby spolu s glazúrou vo vnútri nádoby bol zastúpený hlavne jednoduchou formou, keď bolo vnútro misy plošne potierané bielou engobou, ktorá bola prekrytá zelenou transparentnou glazúrou. Doložené boli i viacfarebné kombinácie engob a glazúr, čo svedčí o maľovanej výzdobe. Vždy išlo o maľbu na podkladovú engobu a vo výbere motívov sa hlboká misa neodlišovala od misy jedálenskej.

V 18. stor. bol výskyt hlbokkej misy kvôli malému počtu doložených fragmentov ťažko sledovateľný. Nájdené fragmenty odpovedali nálezom z predchádzajúceho storočia a k eventuálnemu vývoju nebolo možné zaujať bližšie stanovisko. Badateľná je však absencia kombinácie engob a glazúr.

Taniere

Taniere (tab. XI: 7, 8) sa v sledovanom celku vyskytovali veľmi sporadicky a boli reprezentované najmä okrajmi. Zvyšok predstavujú ojedinelé nálezy spodných častí a dien. Taniere boli vždy vyrobené z keramickej triedy 3. Dve doložené dna niesli známky vytáčania na rýchlo rotujúcom kruhu. Ich priemery boli 7 a 9 cm. Išlo o rovné dna – základný jednoduchý typ a pätku. Spodná časť bola dovnútra preliačená. Okraje sa nezmenili v priebehu celého sledovaného obdobia, pričom po celý čas bol dominantným tvarom základný vyhnutý rovný typ s rozšírením na vonkajšej strane. Iba v 17. stor. sa vyskytol aj variant s vnútorným rozšírením a tiež vyhnutý, prehnutý okraj s vonkajším rozšírením. Okraj bol často zdobený plastickou lištou. Jeho priemer sa pohyboval v rozmedzí 24 až 36 cm, pričom najpočetnejší bol 30 cm. Typickým šľachtením bolo plošné glazovanie vnútra tanierov zelenou transparentnou glazúrou, bezfarebný variant bol zastúpený minimálne. Početne podobné bolo i potieranie povrchu bielou glazúrou v kombinácii so zelenou, menej bezfarebnou transparentnou glazúrou. Vyskytol sa i náter bielou engobou bez glazúry. Kombinácia engob a glazúr vo vnútri nádoby je veľkou vzácnosťou, rovnako ako použitie dvoch glazúr. Čo sa týka výzdoby, boli doložené len dva zdobené črepy – na jednom boli namaľované sústredné kružnice a na druhom flaky zelenou transparentnou glazúrou.

Pokrievky

Pokrievky (tab. XI: 1–6) boli zastúpené iba v malých počtoch. Pokrievka mala najväčší podiel jednotlivcov vyrobených z keramickej triedy 2, no v počte individuálnych kusov bolo možné sledovať i triedu 1 a dokonca i redukčne vypaľovanú triedu 10. Tento jav bol pozorovateľný najmä v závere 16. stor. Pokrievka bola zdobená i šľachtená iba ojedinele, dvakrát sa vyskytla výzdoba vlnkou a jedenkrát bolo doložené glazovanie zelenou transparentnou glazúrou na povrchu nádoby.

O ich vývoji vypovedali iba ich okraje s viac či menej zachovanými časťami tela nádob. Pre záver 16. a začiatok 17. stor. bola typická veľká variabi-

lita okrajov, ktoré sa dali rozdeliť na tri základné typy – jednoduché vyhnuté tvary, ktoré odkazujú na kónické plytké pokrievky s rovnou stenou a rôzne zosilneným okrajom, jednoduché široké tvary s vodorovne vyklopeným okrajom, ktoré taktiež zastupovali plytšie tvary, a esovito profilované variácie prvej skupiny s ojedinele sa vyskytujúcim rebrom, ktoré reprezentovali vyššie, respektíve hlbšie tvary. V 17. stor. vyššie tvary ustúpili do pozadia a v 18. stor. sa vyskytli už iba okraje prvej menovanej skupiny.

Najrozšírenejší priemer okraja bol 18 cm, čo korešponduje s jedným z najfrekvencovanejších priemerov okrajov hrncov. Pokrievka s vodorovne vyklopeným okrajom je doložená iba jedným merateľným fragmentom s priemerom 30 cm, ktorý bolo pravdepodobne možné spojiť s niektorou zo stolovacích mís.

Pre archeometrickú analýzu boli použité iba redukčne vypaľované vzorky, ktoré podľa zistených výsledkov nepochádzajú zo Žiliny-Trnového (*Slavíček/Petřík/Španihel 2018, 1, obr. 6, tab. 1; 12*).

Trojnožky

Trojnožka (tab. VIII: 1–6; IX: 1–4) predstavuje druh nádoby, ktorá bola vždy vyrobená z keramickej triedy 3 a niesla znaky po výrobe na rýchlo rotujúcom kruhu. Prakticky všetky trojnožky pochádzali z horizontu IIA, z ostatných horizontov boli vo väčšom počte doložené len nožičky.

Išlo o nízku, mierne vydutú nádobu s troma nožičkami (iný počet nebol zaznamenaný). Dno bolo najčastejšie rovné, vypuklé varianty s odsadením steny nádoby alebo lištou boli zastúpené minimálne. Početnosť merateľných fragmentov bola malá, doložené bolo jedno dno s priemerom 10 cm, štyri dna s priemerom 12 cm a tri dna s priemerom 14 cm. Okraje boli zastúpené najmä dvoma typmi – profilovaným, vyhnutým, kyjakovitým a profilovaným, vyhnutým, prehnutým okrajom. Rovnako merateľné okraje sa vyskytli veľmi málo, jedným jedincom sú reprezentované hodnoty 22, 25 a 26 cm. Držadlá boli zastúpené dvoma typmi, a to rovným s koncovým zúžením a bikonvexným. Prvý typ bol zväčša ukončený gombíkom a druhý, menej početný, mal otvorené okrajovité ukončenie. Je teda možné konštatovať, že v súbore prevládali uzatvorené držadlá, ktoré sú všeobecne považované za novoveký typ, nad otvorenými typmi, ktoré sú spájané so stredovekom (*Hoššo 2004, 570*).

Trojnožka nebola zdobená žiadnym typom zaznamenaného dekoru. Jediné, čo je možné považovať s výhradou za výzdobu, bol odtláčok prsta

na nožičke v mieste pripojenia k nádobe. Veľmi častý bol výskyt transparentnej glazúry na vnútornej strane nádoby. V závere 16. stor. prevládali bezfarebný variant, no od začiatku nasledujúceho storočia sa do popredia dostal zelený odtieň. Obojstranné glazovanie bolo veľmi ojedinelým javom. Kombinácia engoby na povrchu nádoby a transparentnej glazúry vo vnútri bola doložená od 17. stor. a v zásade išlo o jednotlivé kusy. Rovnako málopočetná bola aj kombinácia engoby a glazúry vo vnútri trojnožky alebo kombinácia dvoch glazúr. Zaujímavosťou je, že bol doložený jeden fragment, na ktorom sú aplikované farebné kombinácie engob a transparentných glazúr.

Jedinú vývojovú zmenu bolo možné sledovať v prípade nožičiek, kedy boli zo záveru 16. stor. doložené len rovné nožičky a prehnuté tvary sa začali objavovať až od začiatku 17. stor. Išlo však o veľmi malé počty. V horizonte I boli nájdené zbrúsené nožičky, a to solitérne i stále pripojené k nádobe – pravdepodobne po odlomení jednej nožičky sa ostatné skrátili na zodpovedajúcu veľkosť tak, aby bolo nádobe umožnené znovu stáť na ohnisku. Podobné úpravy boli doložené napríklad v moravskej Strážnici (*Pajer 1983, 32*). Všeobecne uznávanú tézu o narastajúcej dĺžke nožičiek v priebehu času nebolo možné potvrdiť ani vyvrátiť vzhľadom na nedostatok celých nožičiek. Ich dĺžka sa pohybovala od 3 do 9 cm, pričom dominantnými hodnotami bolo 7 a 8 cm.

Hrnčeky

Hrnček (tab. VII: 6–10) patril medzi nové tvary novovekého obdobia. Jeho zastúpenie však bolo v lietavskom súbore pomerne nevýrazné. Ide o nádobu vždy vyrobenú z keramickej triedy 3 na rýchlo rotujúcom kruhu. Nie je však možné sa vyjadriť k vývojovým tendenciám. Dná boli jednoduché rovné, základný profilovaný typ sa objavil minimálne. Ako unikát bolo doložené dno s lištou. Merateľné dná boli zastúpené po jednom kuse v kategórii priemerov 5, 6 a 7 cm. Na základe doložených spodných častí bolo možné uvažovať najmä o valcovitom tvare, ktorý dopĺňali súdkovité a esovité formy známe pri hrncoch. Hrnček bol jediný druh nádoby, v prípade ktorého prevládali tyčinkové uchá. Pásikové tvary boli analogické s uchami hrncov. Okraje boli na tom podobne, dominujúcim typom bol jednoduchý vyklonený okraj zosilnený a zaoblený. Iba výnimočne sa objavili jednoduché rovné či vyhnuté okružia najčastejšie so zaobleným

okrajom. Rozmerovo boli doložené okraje s priemerom 7, 10, 12 cm, pričom okrem hodnoty 10 cm, ktorá sa vyskytla dva krát, ide v oboch zostávajúcich prípadoch iba o jeden výskyt.²⁶ Hrnčeky boli vzácné zdobené žliabkami a ryhami, v ich počte i umiestnení zodpovedajú hrncom. V 18. stor. sa objavilo výrazné žliabkovanie, často pokrývajúce väčšiu časť tela hrnčeka. V kombinácii s rytou lineárnou výzdobou sa objavila i prepletená plastická lišta umiestnená tesne pod okrajom. Veľmi časté bolo vnútorné glazovanie, a to transparentnou glazúrou zeleného, prípadne bezfarebného odtieňa. Obojstranné glazovanie bolo naopak zastúpené veľmi málo. No glazovanie zeleným odtieňom povrchu hrnčeka v kombinácii s rezným vnútrom, bolo zastúpené ešte viac, než jednotlivé vnútorné glazúry. Kombinácia engoby na povrchu a transparentnej glazúry vo vnútri bola zastúpená minimálne, ide o ojedinelé kusy. Rovnako na tom bola i kombinácia engob a olovených transparentných glazúr na povrchu, ktorá je spätá s maľovanou výzdobou. Táto bola logicky zastúpená minimálne, pretože iba niekoľko jednotlivých kusov malo na hnedom podklade dekoráciu v podobe pásov členiacich priestor. Jednotlivé pásy boli vyplnené rôznymi motívami. Vertikálny motív z pásu sa často opakoval i na chrbte ucha. Niekoľko fragmentov bolo na povrchu potrených i čiernou glazúrou, a to prevažne jej transparentným variantom.

Ostatné tvary

V tejto stati sú v krátkosti predstavené keramické typy, ktoré boli v skúmanom súbore zastúpené len niekoľkými fragmentmi, a tak nie je možné sa k nim vyjadriť bližšie.

Nočník (tab. IX: 5, 6) bol rozpoznateľný len na základe jednoduchých vodorovne vyklopených okrajov, niekedy so zosilnenou spodnou hranou. Na dvoch okrajoch sú zachytené zvyšky výzdoby bielou engobou a zvyšky transparentnej zelenej glazúry. Motív sa nedochoval, je zaznamenaný len vďaka negatívnej stope po engobe. Zistené priemery okrajov boli jedenkrát 36 cm a dvakrát 38 cm. Analógie boli doložené v 17. a 18. stor. na širokom území. Tvarovo skúmaným nálezom odpovedal nález z kamaldulského kláštora na nitrianskom Zobore (*Samuel/Čurný 2012, 442, obr. 18*).

Cedník (tab. VIII: 7, 8) bol reprezentovaný najmä stenami a dnami s rovnomerne rozloženými dieťami. V sledovanom celku cedník ako samostatný tvar nefiguroval. Vyskytla sa nádoba podobná

²⁶ Pravdepodobne je možné k hrnčekom priradiť (minimálne funkčne) aj najmenšie hrnce s priemerom dna do 8 cm a priemerom okraja do 12 cm. Tieto nádoby boli priradené k hrncom na základe absencie výzdoby a výskytu kuchynského zadymenia.

trojnožke bez držadla, doložené boli i hlboké misy a menšie hrnce. Jednotlivé nádoby boli upravené už pri výrobe a pred výpalom, o čom svedčí tvar dier. Všetky doložené nádoby boli zvnútra glazované bezfarebnou transparentnou glazúrou. Trojnožkovitý variant mohol predstavovať aj nádobu na výrobu syra (*Štajnochr* 2006, 999).

Miniatúrne nádoby vždy predstavovali zmenšenú verziu hrnca, často doplnenú uchom. Išlo o nádoby z keramickej triedy 3, príležitostne 2, so základným typom dna, pričom bola zastúpená rovná i klenutá varianta. Tvary okrajov a dien mali výrazné analógie na hrncoch. Za zmienku však stojí vyšší, takmer polovičný výskyt tyčinkových úch. Veľká časť nádob bola glazovaná, dokonca prevládala obojstranná glazúra nad vnútorným glazovaním. Okrem základných variantov, zeleného a bezfarebného, bolo doložené i jedno použitie čiernej transparentnej glazúry, a to plošne na povrchu nádoby. Na niekoľkých kusoch bolo zachytené i použitie bielej engoby na povrchu nádoby, pričom vnútro bolo glazované zelenou a bezfarebnou glazúrou, prípadne zostalo nešľachtené. Najvyšší výskyt miniatúrnych nádobiek bol doložený v budove archívu. Teoreticky by teda bolo možné, mimo obecné predpokladanej funkcie hráčiek a najmä v prípade obojstranne glazovaných kusov, uvažovať aj o funkcii kalamára.

Pohár (tab. XI: 9, 10) predstavoval nádobu stredovekého pôvodu, ktorá bola vyrábaná na rýchlo rotujúcim kruhu. Až na štyri kusy, ktoré boli vyrobené z redukčnej keramickej triedy 10, je pre ne typická keramická trieda 3. Problémom bol nepočítaný výskyt rôznych častí nádoby pre každú sledovanú časť (dno, spodná časť a okraj), prakticky však vždy išlo o jeden, maximálne tri kusy. Zastúpené boli rovné i klenuté dná. V prípade spodných častí išlo najčastejšie o varianty predpokladajúce rôzne štylizované nôžky. Okraje boli veľmi variabilné, nenachádzali alternatívy v iných nádobách. Typickou výzdobou bola prepletená plastická lišta umiestnená tesne pod okrajom.

Ďalšie nádoby sú zastúpené skutočne minimálne. Častá bola situácia, kedy daný fragment predstavoval jediný predobraz k variantu zakreslenému v keramickom kóde. Išlo napríklad o malú plytkú misku, ktorá bola reprezentovaná niekoľkými jednoduchými vyklonenými okrajmi a špecifickými dnami s nožičkou, či naopak s drážkou. Typickým znakom tohto druhu nádoby boli sústredné kružnice maľované bielou engobou priamo na črep, s následným prekrytím bezfarebnou transparentnou glazúrou. Táto maľba sa vyskytla na vnútornej strane nádoby. Albarello, valcovitá nádobka určená primárne na liečivá, bola reprezentovaná dvoma zlomkami rozdielných okrajov.

Oba sú obojstranne glazované transparentnými glazúrami. Kahan (tab. XI: 11) bol reprezentovaný dvoma zlomkami. Išlo o neglazované miskovité tvary z keramickej triedy 2. Výlevka v podobe zrezaného kužela patrila pravdepodobne keramickej kanvici. Išlo o jediný nález svojho druhu. Bol vyrobený z keramickej triedy 3 a bol glazovaný bezfarebnou glazúrou. Svetník predstavoval azda jeden fragment keramického valčeka, glazovaného bezfarebnou transparentnou glazúrou. Dva zlomky lyžicového tvaru z bielej fajansy boli pravdepodobne časťami nástenných kropseníc. Išlo o jediný rozpoznateľný fajansový tvar v skúmanom celku. Dva okrajové zlomky zásobníč boli vyrobené z keramickej triedy 1 a pravdepodobne boli intrúzneho charakteru.

ČASOVÉ A GEOGRAFICKÉ ZARADENIE JEDNOTLIVÝCH HORIZONTOV

Jediný dátum, o ktorý sa bolo možné oprieť pri datovaní horizontu I, bol rok 1541. Z tohto roku totiž pochádzala minca nájdená v kontexte 2010_8_2–5 – brandenbursko-pruský toliar Albrechta Hohenzollerna vyrazený v Königsbergu (dnes Kaliningrad; *Bielich/Hunka* 2015, 222). Je teda teoreticky možné, datovať vznik tohto kontextu k polovici 16. stor. Túto časovú hranicu podporujú i vyššie uvedené analógie týkajúce sa zániku niektorých prvkov neskorostredovekej hrnčiarskej produkcie v okolitých oblastiach. V tomto horizonte bola výraznejšie doložená redukčne vypaľovaná keramika. Malá časť hrncov ešte niesla znaky po formovaní na pomaly rotujúcom kruhu. Hlavne na hrncoch (ale napríklad i na pokrievkach) boli, oproti mladším horizontom, ešte pomerne výrazne doložené regionálne neskorostredoveké okraje. Na druhú stranu sa v tomto časovom období už objavili nové tvary džbánov a hrncov, a doložený bol i prvý, no pomerne nevýrazný výskyt plytkých misovitých tvarov a hrnčekov. Výzdoba bola najmä vhlbeného rázu, a to v podobe žliabkov a rýh. Staršie prvky reprezentovala i stredoveká forma výzdoby kolieskom na vysokých nádobách. Maľovaná výzdoba bola zastúpená veľmi málo a iba v najmladšom kontexte tohto horizontu. Objavil sa však len variant, kde je maľba kladená rovno na črep, a to platilo pre džbány i plytké misovité nádoby. S tým bolo spojené i prakticky nulové používanie engoby na šľachtenie nádob. Z transparentných glazúr výrazne prevládal zelený odtieň a glazované bolo najmä vnútro nádoby. Čierna glazúra (oba varianty) bola doložená až v najmladšom kontexte a išlo len o minimálny výskyt.

Predkladané zistenia korešpondujú s tvrdením J. Pajera, ktorý na základe nálezov zo Strážnice

posunul začiatok prvej vývojovej fázy novovekej keramiky do obdobia po roku 1600. Posledné dve až tri desaťročia predchádzajúceho storočia považuje za obdobie, v ktorom už boli zastúpené všetky základné postmedieválne tvary a prvky (Pajer 1983, 6, 150; 1990, 23). Tento názor zodpovedá informáciám získaným z rozboru horizontu I. Je možné predpokladať, že rozhodujúcim impulzom, ktorý posunul stredovekú keramickú produkciu severozápadného Slovenska do raného novoveku, bol vznik žilinského hrnčiarskeho cechu v roku 1559 a tento horizont reprezentuje obdobie stabilizácie cechu. V zásade ho možno považovať viac za prechodnú fázu, než za najstaršiu samostatnú novovekú fázu. Horizont I vyznieva na prelome 16. a 17. stor., najneskôr v prvých desaťročiach druhého zmieneného storočia. Vzhľadom na vyššie uvedené je možné túto etapu označovať ako prechodný horizont (medzi neskorostredovekou a ranonovovekou keramikou).

Horizont IIA prirodzene nadväzoval na predchádzajúce obdobie a jeho začiatok bolo možné umiestniť do začiatku 17. stor. Čo sa týkalo materiálnej stránky, ďalej narastalo zastúpenie keramickej triedy 3 a ostatné triedy boli čoraz viac početne znižované, hlavne redukčná keramika dosahovala minimálne hodnoty. V tomto období sa zvýšila početnosť plytkých misovitých nádob, najmä jedálenské misy zdvojnásobili svoj výskyt oproti predchádzajúcemu horizontu I, ale všeobecne i hlboké misy, tanieri a dokonca aj trojnožky boli doložené omnoho častejšie. Všeobecne sa rozšírila škála nových druhov rôznych častí nádob a stredoveké prvky výrazne ustúpili. Vhlbená výzdoba sa obmedzila len na žliabky a ryhy. Oproti predchádzajúcemu horizontu bol častejší aj odtlačok palca a prepletená plastická lišta. Do popredia sa dostala maľovaná výzdoba, kde sa dominantnou formou stala maľba na podkladovú engobu, a to nielen na džbánoch a hrnčekoch, ale hlavne na plytkých misovitých tvaroch, ktorým dominovala jedálenská misa. Esteticky najhodnotnejšie kusy takmer dosiahli úroveň takzvanej mezzomajoliky. Na týchto nádobách sa taktiež rozvíjala i maľba priamo na črep, často v kombinácii s rytím, no išlo skôr o sekundárnu dekoračnú metódu. Glazovanie vnútra nádoby bolo omnoho početnejšie a v priamej umere sa objavilo i glazovanie povrchu nádoby. Stále prevládal zelený odtieň, ale bol badateľný výraznejší nástup bezfarebnej glazúry. Čierna olovená glazúra bola zastúpená častejšie a vyskytovala sa hlavne na povrchu džbánov vo svojej netransparentnej forme. Prirodzene sa rozvíjalo i použitie engob, a to nielen bielej, ale i hnedej a čiernej.

Horizont IIA dosiahol svoj vrchol pravdepodobne začiatkom, či v priebehu druhej polovice 17. stor.,

kedy bola podľa analógií zaznamenaná najväčšia všeobecná variabilita keramického sortimentu aj jeho územný rozsah. Po tomto období začalo celkové zjednodušovanie vo všetkých sledovaných smeroch. Koniec horizontu IIA pravdepodobne nastal na konci 18. stor. Pre ďalšie potreby je vhodné toto obdobie označiť ako ranonovoveký horizont.

Pri zmene storočí nastúpil posledný horizont IIB, o ktorom bolo možné predložiť najmenej informácií, nakoľko reprezentoval zánikovú etapu osídlenia hradu a jeho početnosť bola teda obmedzená. Išlo síce o priame pokračovanie predchádzajúceho horizontu IIA, ale tvarová a dekoračná pestrosť bola výrazne obmedzená. Horizontu IIB dominovali základné tvary a výzdobné postupy, ktoré sa často objavili už pred začiatkom 17. stor., v ktorom často predstavovali prevládajúci typ a vyvíjali sa len minimálne. Stredoveké prvky sa už vôbec nevyskytli. Typickou bola výrazná uniformizácia keramickej masy, keramická trieda 3 dosiahla svoje maximum. Maľovaná výzdoba stratila svoj originálny maliarsky prejav a zredukovala sa na základný motív obežných kružníc. Do popredia sa dostala výzdoba založená na farebnosti, tvorená amorfnými farebnými flakmi. Navyše sa objavili výrazné vertikálne farebné pásy, ktoré boli typické hlavne pre džbány, ale ojedinele sa vyskytli i na jedálenských misách. Rozdiel medzi stále prevládajúcou zelenou a bezfarebnou glazúrou bol minimálny, pri niektorých vybraných jedincoch prevládla druhá menovaná. Farebné engoby sa vyskytli len ojedinele, prevládal biely variant. Záver tohto horizontu zostal otvorený, nakoľko v lietavskom súbore absentovala keramika, pomocou ktorej by sa mohla stanoviť táto hranica. Na Slovensku je naviac aktuálne len minimum spracovaných súborov, ktoré by pomohli zodpovedať túto otázku. Pre ďalšie označenie tohto obdobia je možné používať názov novoveký horizont.

Vďaka renesančnému zjednoteniu keramickej výroby v širšom prostredí strednej Európy (Blažková 2013, 221; Starski 2021, 24–27) bolo možné nachádzať najmä tvarové analógie na rozsiahlom území. Podobnosti bolo možné nájsť až vo východnom a strednom Nemecku, strednom, severnom a západnom Poľsku, taktiež všeobecne v Čechách, na juhozápadnom Slovensku a v priľahlých častiach Rakúska. Poznanie východnej hranice je obmedzené nedostatkom komparačných súborov. Geograficky je však z typologického a morfológického hľadiska možné spojiť hrnčiarsku produkciu severozápadného Slovenska najmä so Sliezscom a jeho mestskými centrami. Sledovaný región bol cez oblasť Kysúc v spojení so Sliezscom pomocou tzv. sliezskej cesty už v období Arpádovcov, ktorí túto jedinou priamu spojnicu často využívali. Ži-

lina, Budatín i Kysucké Nové Mesto z tejto trasy obchodne profitovali už v stredoveku. Markantné navýšenie obchodu so Sliezscom bolo doložené začiatkom 17. stor., kedy podľa zápisov v žilinskej mestskej knihe výrazne dominujú sliezski kupci (Šimko 2015, 66). Samotný rod Turzovcov, ktorý založil svoje bohatstvo na obchode s meďou, využíval v spolupráci s rodom Fuggerovcom Vroclav (a v menšej miere i Krakov) ako prekladisko pre obchod s hanzovými a neskôr všeobecne nemeckými obchodníkmi už od prelomu 15. a 16. stor. (Svačinová 2012, 27). Ďalším príbuzným regiónom je východné a čiastočne i stredné Slovensko, s ktorým skúmaná oblasť zdieľala spoločné dedičstvo tzv. keramiky s farebným črepom. Podobne je na tom i východná časť Moravy, kde je taktiež možné dohľadať početné analógie.

Najužší okruh analógií však vymedzuje typológia výzdoby, najmä maľované vzory. Presné analógie nie sú, s výnimkou niekoľkých typov z Horného Sliezska a východného Slovenska známe. Typové skupiny i spôsob zhotovenia však zodpovedajú vyššie zmienenému užšiemu analogickému okruhu.

ZÁVER

V tejto práci bola hodnotená novoveká stolová a kuchynská keramika severozápadného Slovenska a konkrétne keramika, ktorá je označovaná ako hrnčina. Spracovaný bol súbor z hradu Lietava, ktorý sa nachádza neďaleko Žiliny. V zásade je to jedna z prvých prác venujúcich sa sledovanej problematike spracovania postmedieválnej keramiky na Slovensku, v jeho severozápadnej časti, ale i v jej širšom okolí.²⁷ Ide vyslovene o prácu pioniersku, nakoľko tu nemá žiadneho predchodcu.

V rámci prvého kroku spracovania lietavského súboru bol vytvorený prvý slovenský deskriptívny

systém, zameraný primárne na novovekú keramiku a jej špecifiká. Ideálne by bolo, aby bol bádateľmi so záujmom o rovnakú problematiku priebežne rozširovaný a aktualizovaný.

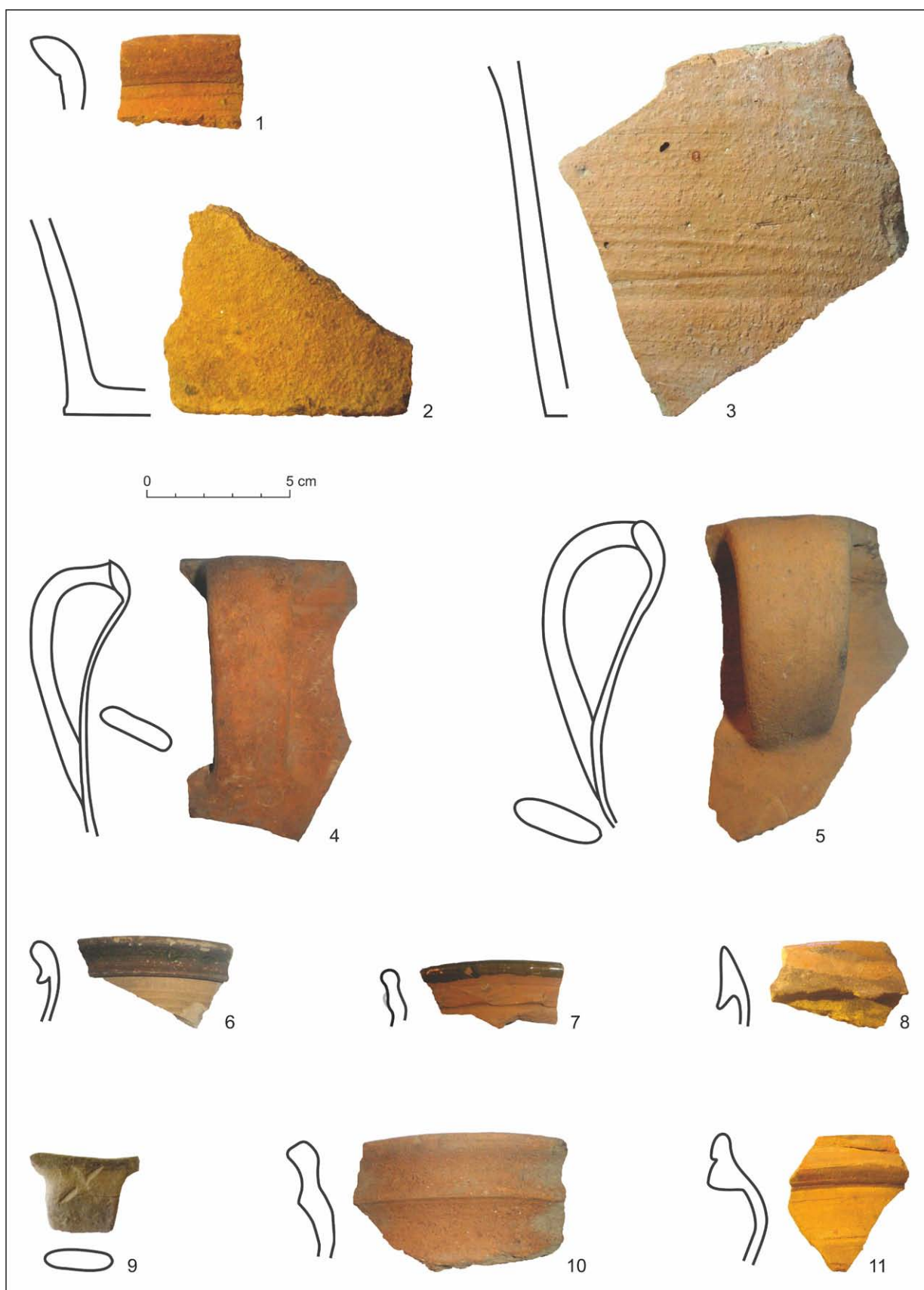
Pri hľadaní chronologicky citlivých znakov novovekej keramiky sa preukázalo, že hlavným determinantom je skutočne výzdoba, a to najmä maľovaná. Pri analyzovaní ďalších znakov sa však ukázalo, že, aj vybrané tvarové znaky majú určitú i, keď menšiu chronologickú citlivosť. Najmenší počet týchto determinantov nesie samostatné šľachtenie nádob (teda také, ktoré nie je súčasťou maľovaného dekoru).

Všeobecne je možné konštatovať, že novoveká keramika v regióne severozápadného Slovenska kombinuje neskorostredoveké prvky, často lokálneho charakteru (materiálové, technologické, morfológické i výzdobné), ktoré sú pozorovateľné hlavne na kuchynskej keramike (hrnce, pokrievky, zarábacie misy) a nové, geograficky široko rozšírené znaky, ktoré prevažujú na stolovom riade (džbány a plytké misovité nádoby). V priebehu 17. stor. staré rysy pomaly vyznievajú a naopak nové znaky zažívajú výrazný rozkvet. No koncom druhej polovice tohto storočia a začiatkom 18. stor. získavajú vedúce postavenie najjednoduchšie formy týchto nových znakov, ktoré sa často objavili už v prechode horizontu a zložité varianty zanikajú. Celkový charakter vývoja stolovej a kuchynskej keramiky v staršom novoveku však ukazuje, že ide o pomerne malé zmeny, ktoré prebiehajú v dlhších časových obdobiach a často pokrývajú obdobie dvoch horizontov, prípadne nie sú v celom skúmanom období postrehnuteľné a je možné ich vymedziť až v komparácii s obdobím neskorého stredoveku a mladšieho novoveku (Štajnochr 2004; 2005; 2006). Do budúcnosti by bolo žiaduce porovnať skúmaný keramický súbor z hradu Lietava s nálezmi skla a ďalších predmetov novovekej materiálnej kultúry.

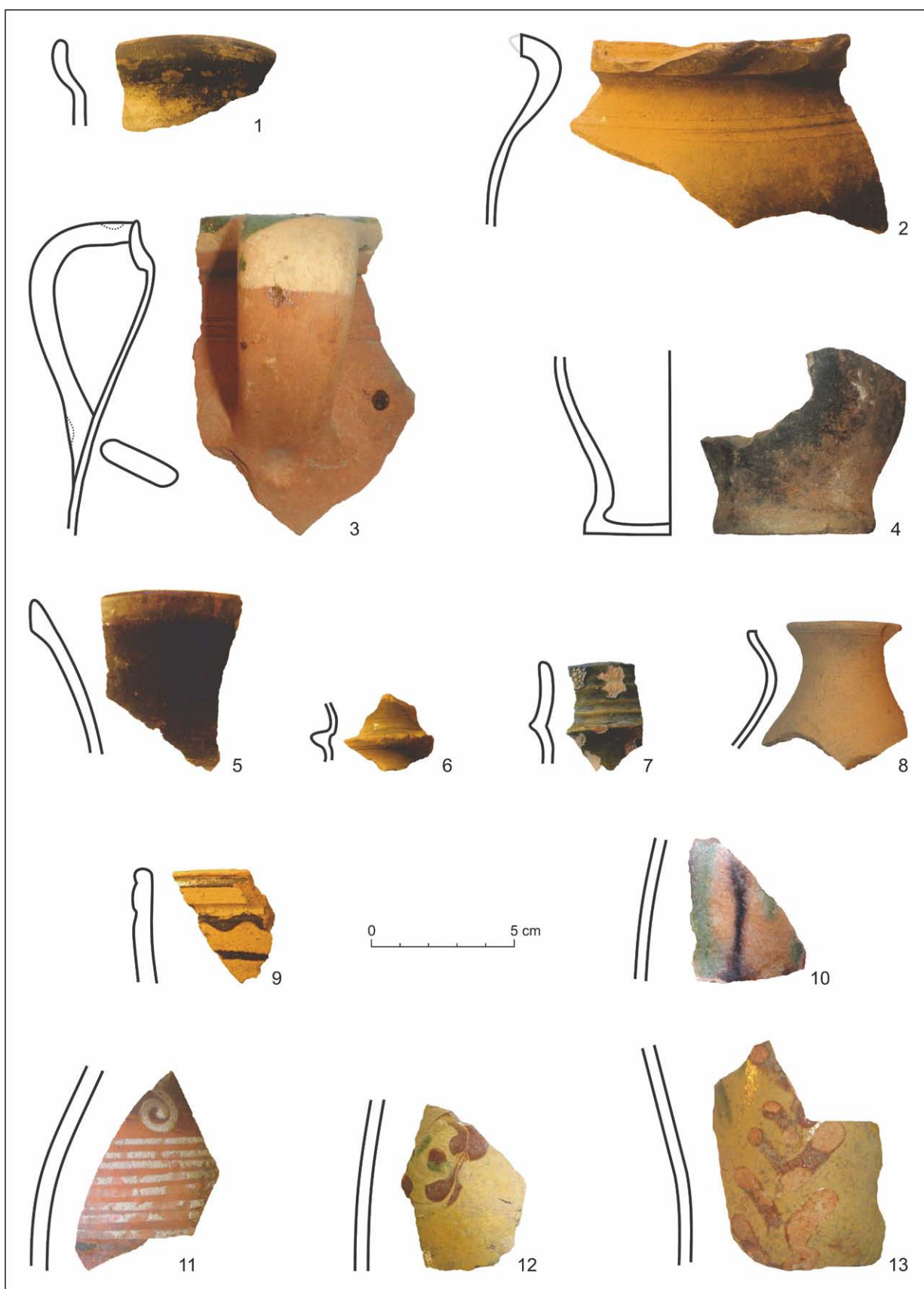
²⁷ Pre spracovanie keramiky z južného Slovenska je možné uviesť prácu M. Čurného (2004) a pre súbory z východného Slovenska prácu M. Uličného (2004).

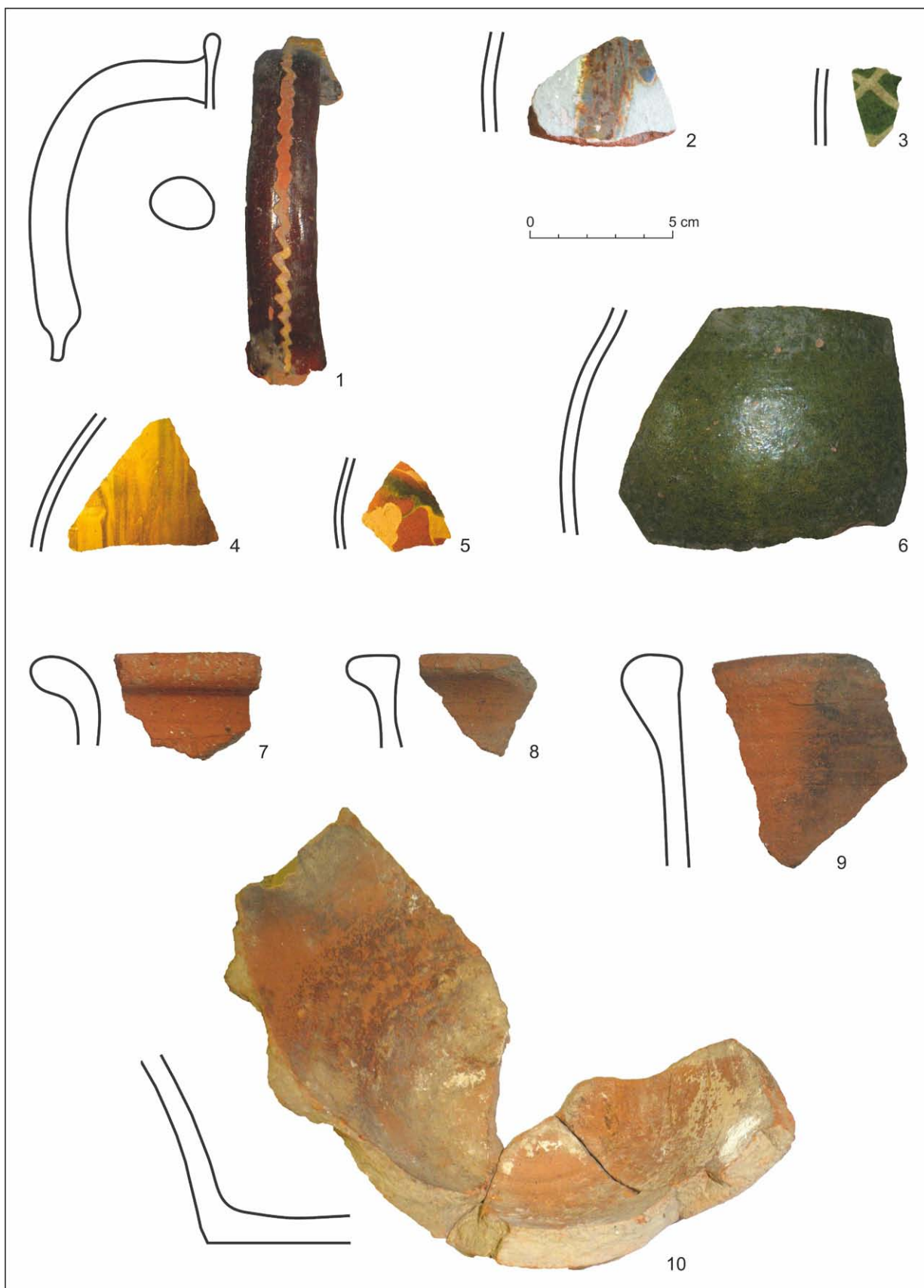
Tab. I. Lietava, hrad. Výber nálezov z horizontu I. 1–5 – hrnce; 6–9 – džbány.

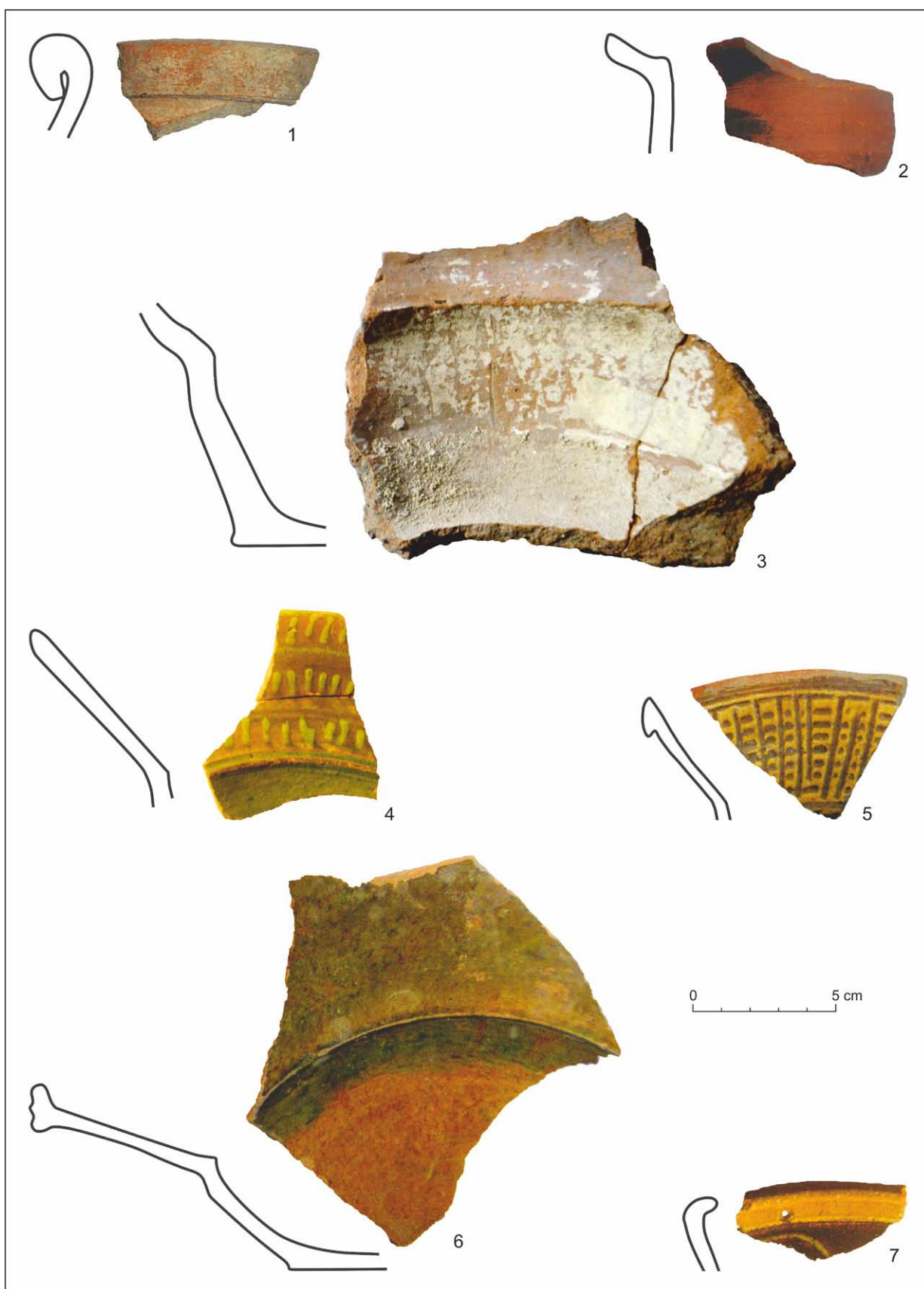
Tab. II. Lietava, hrad. Výber nálezov. 1–3 – zarábacie misy z horizontu I; 4–11 – hrnce z horizontu IIA.

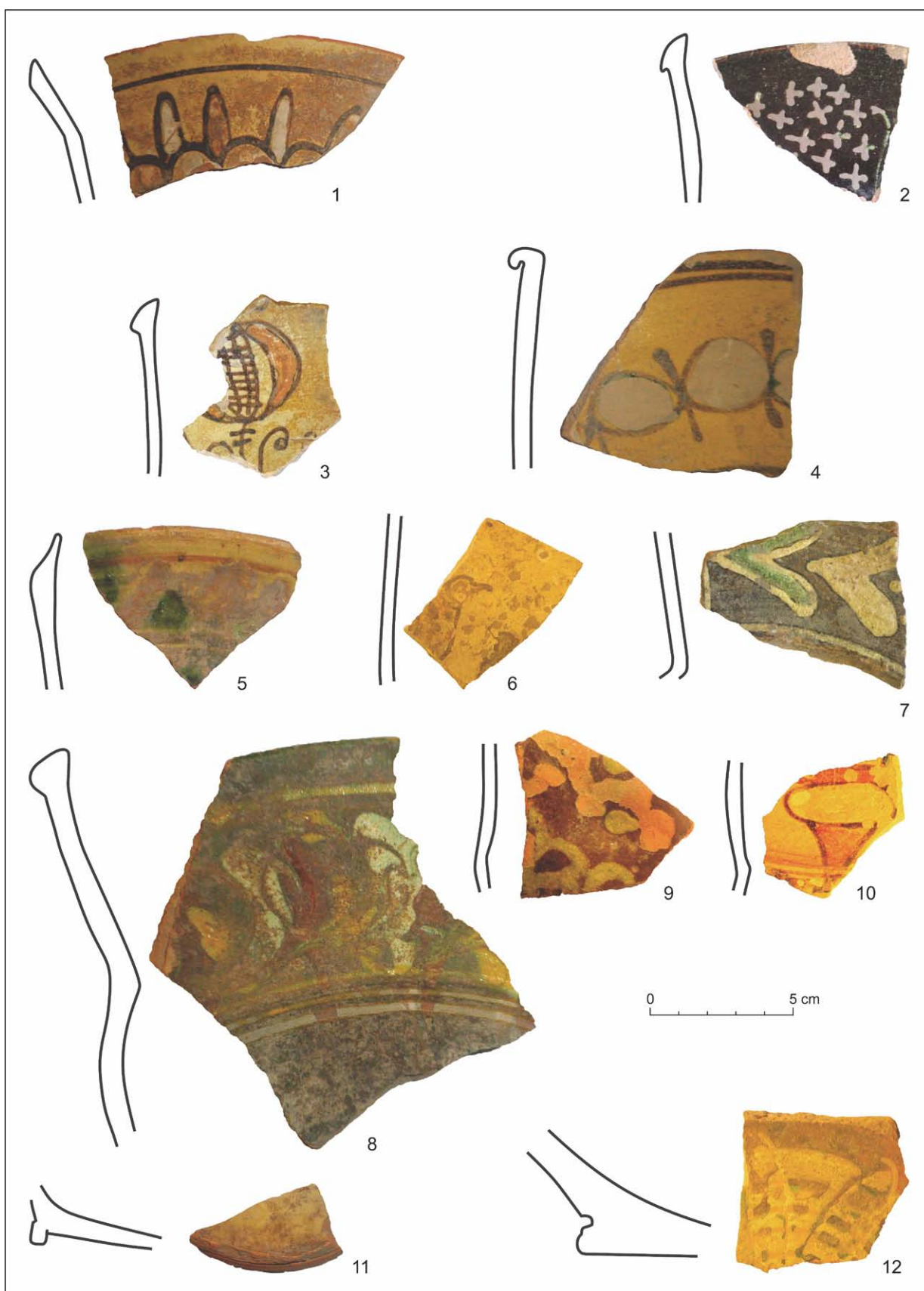
Tab. III. Lietava, hrad. Výber nálezov z horizontu IIA. 1-4 – hrnce; 5-13 – džbány.

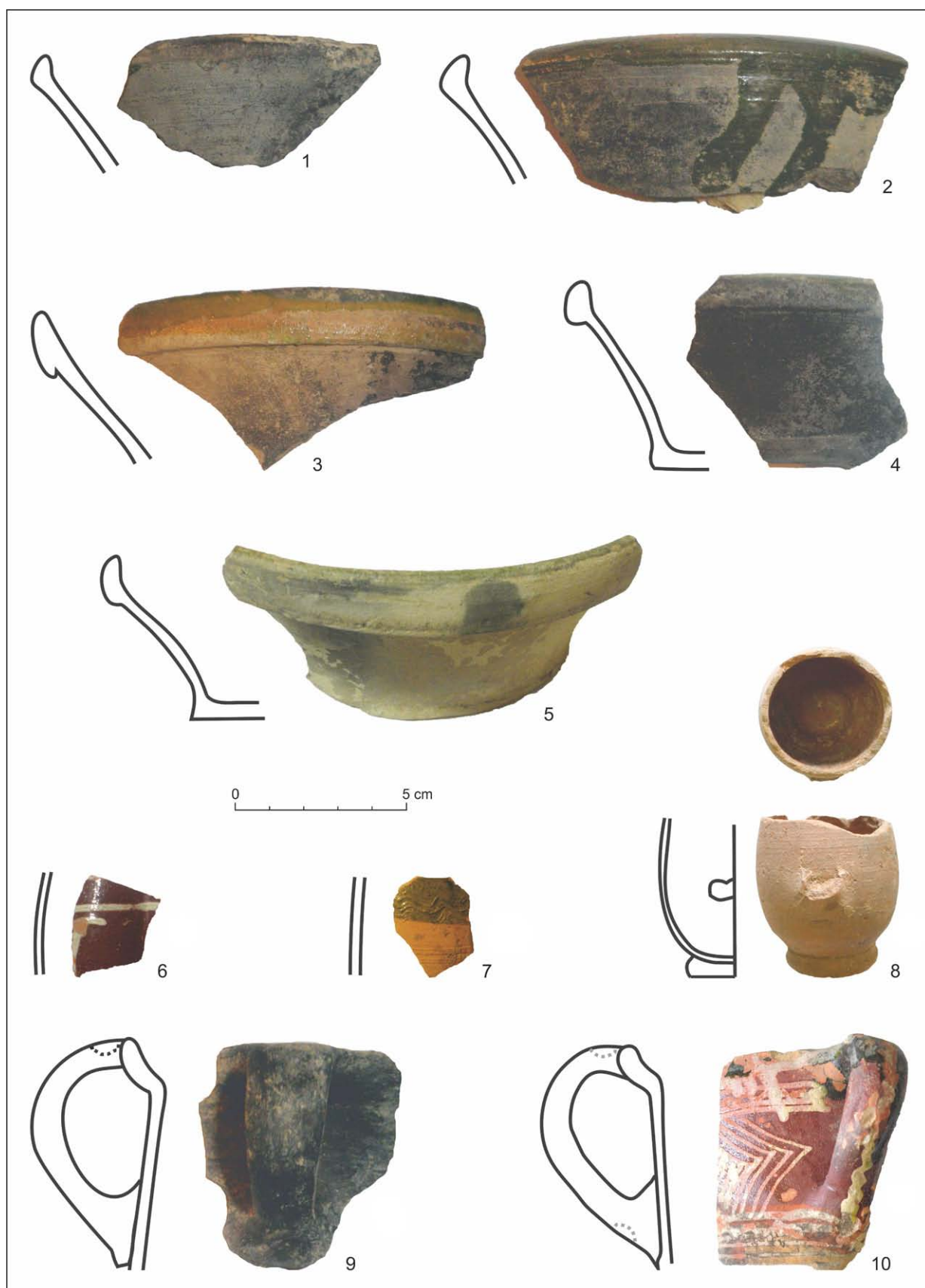
Tab. IV. Lietava, hrad. Výber nálezov z horizontu IIA. 1–6 – džbány; 7–10 – zarábacie misy.

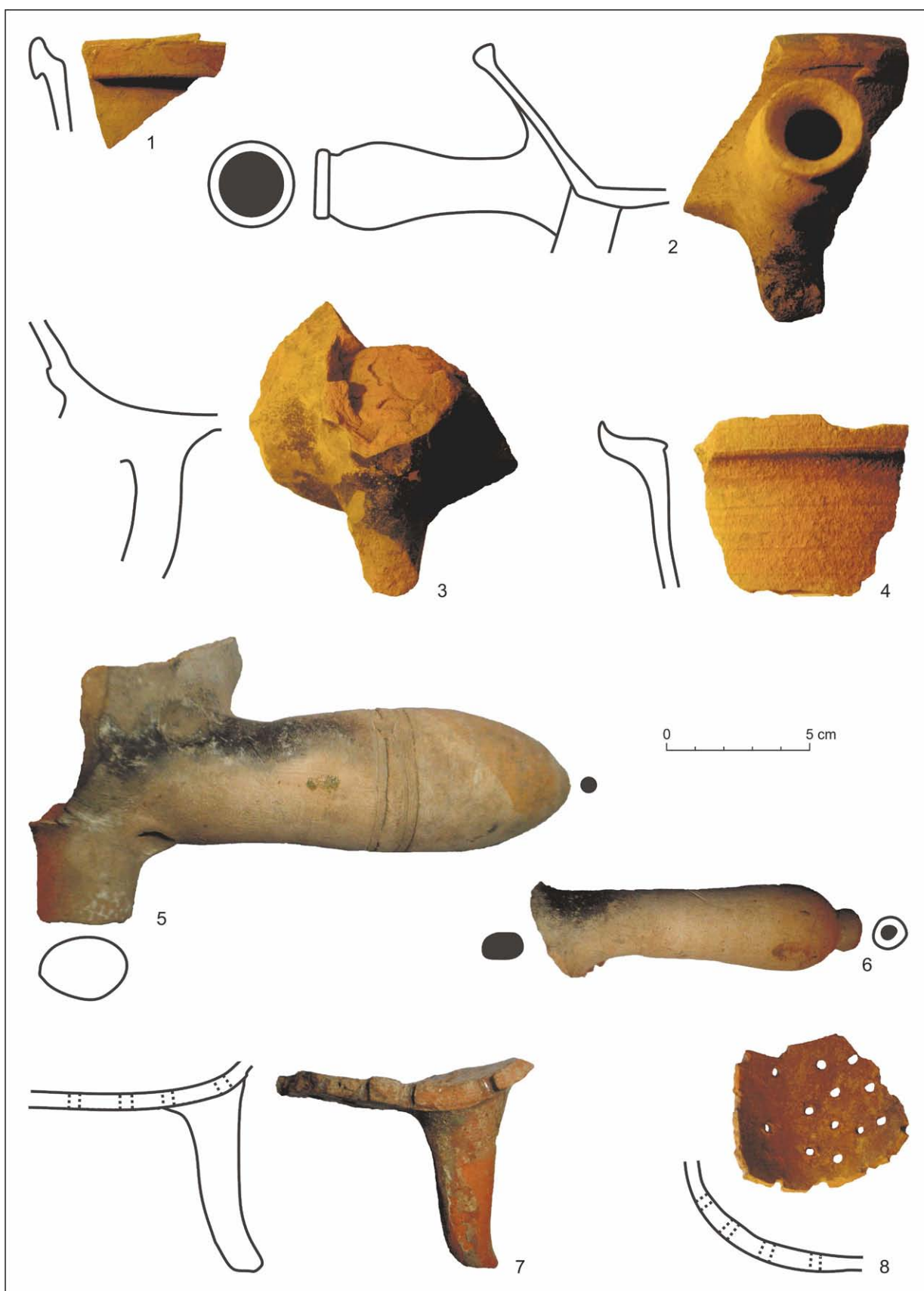
Tab. V. Lietava, hrad. Výber nálezov z horizontu IIA. 1–3 – zarábace misy; 4–7 – jedálenské misy.

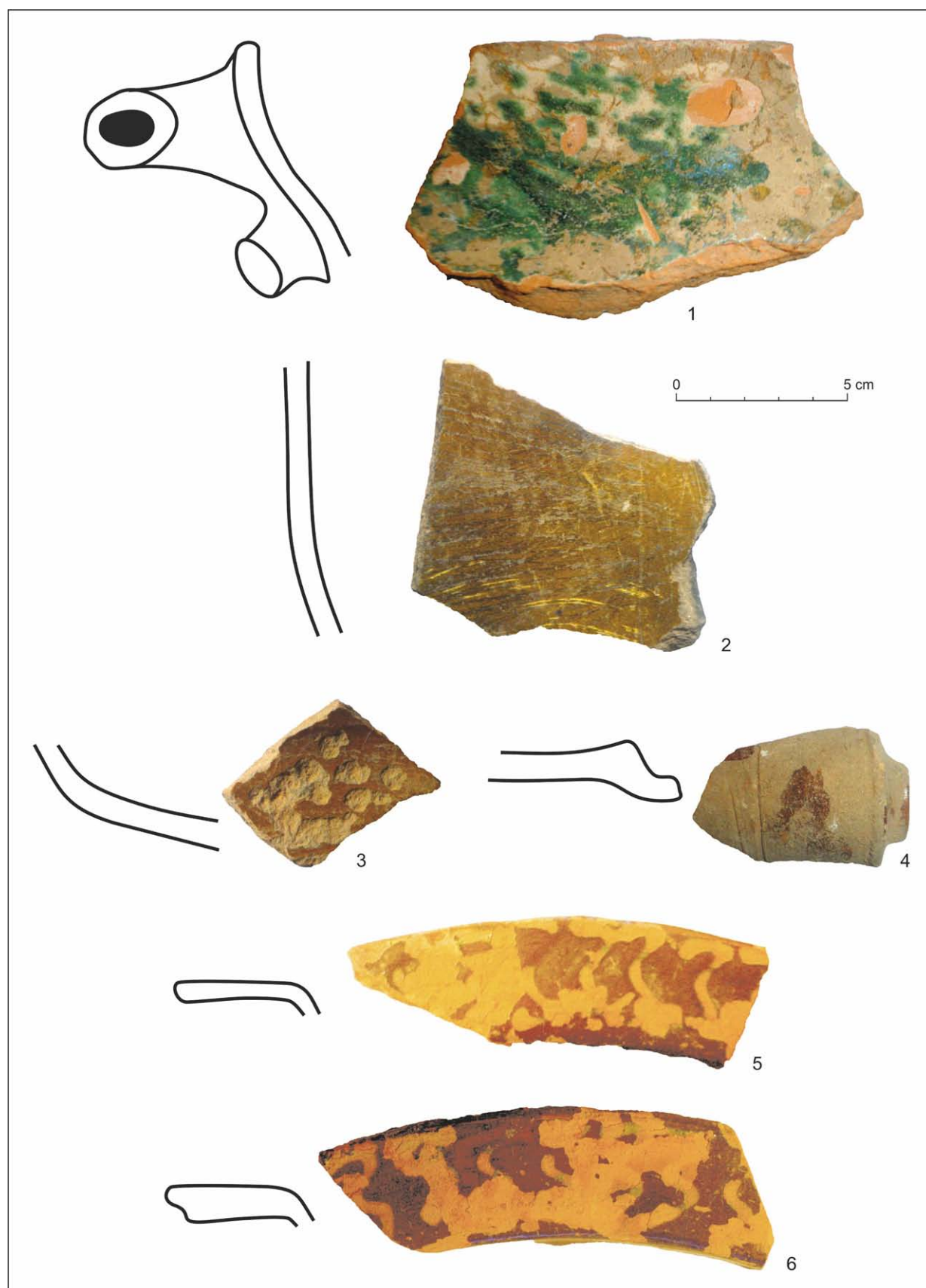
Tab. VI. Lietava, hrad. Výber nálezov z horizontu IIA. Jedálenské misy.

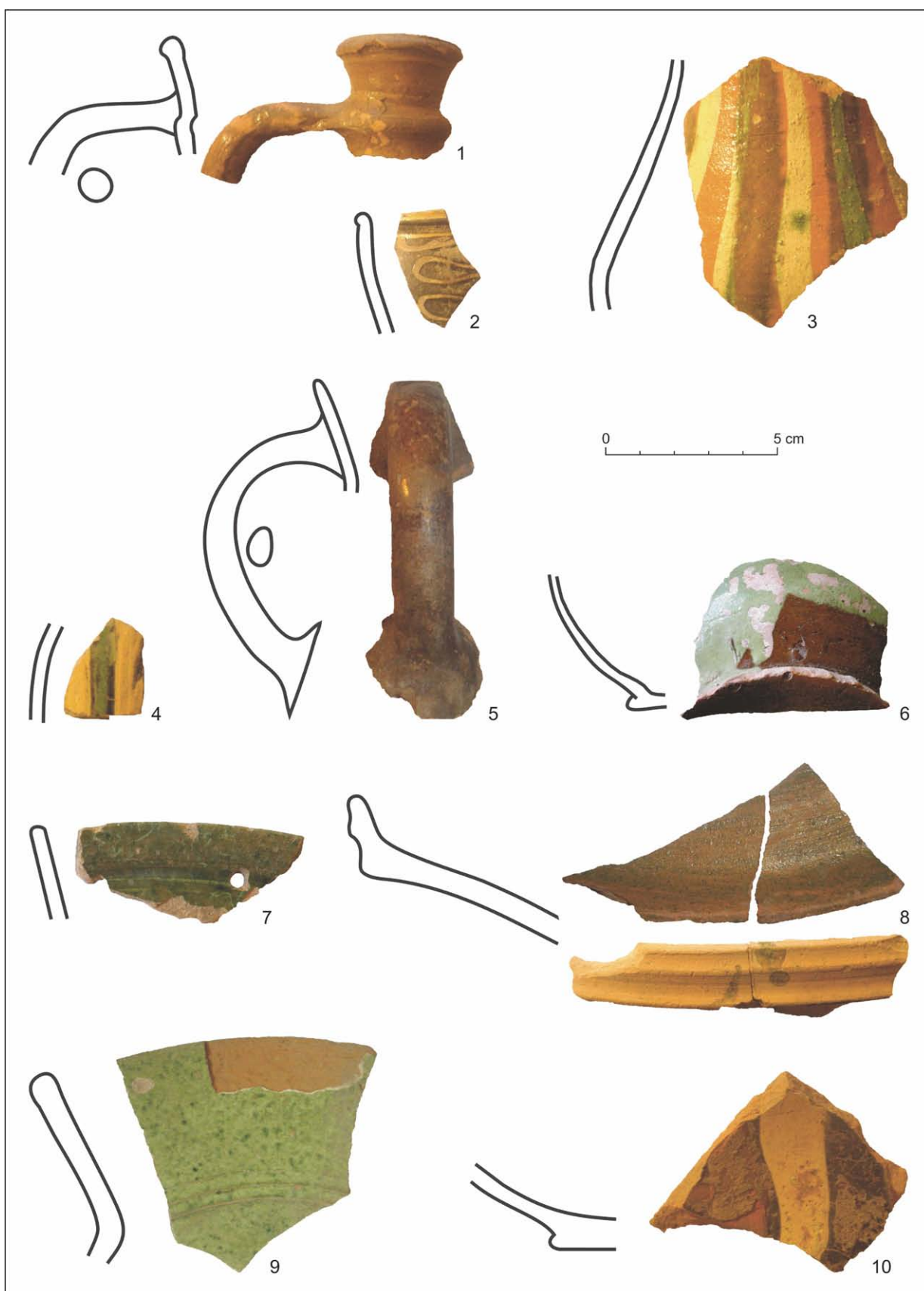
Tab. VII Lietava, hrad. Výber nálezov z horizontu IIA. 1–5 – hlboké misy; 6–10 hrnčeky.

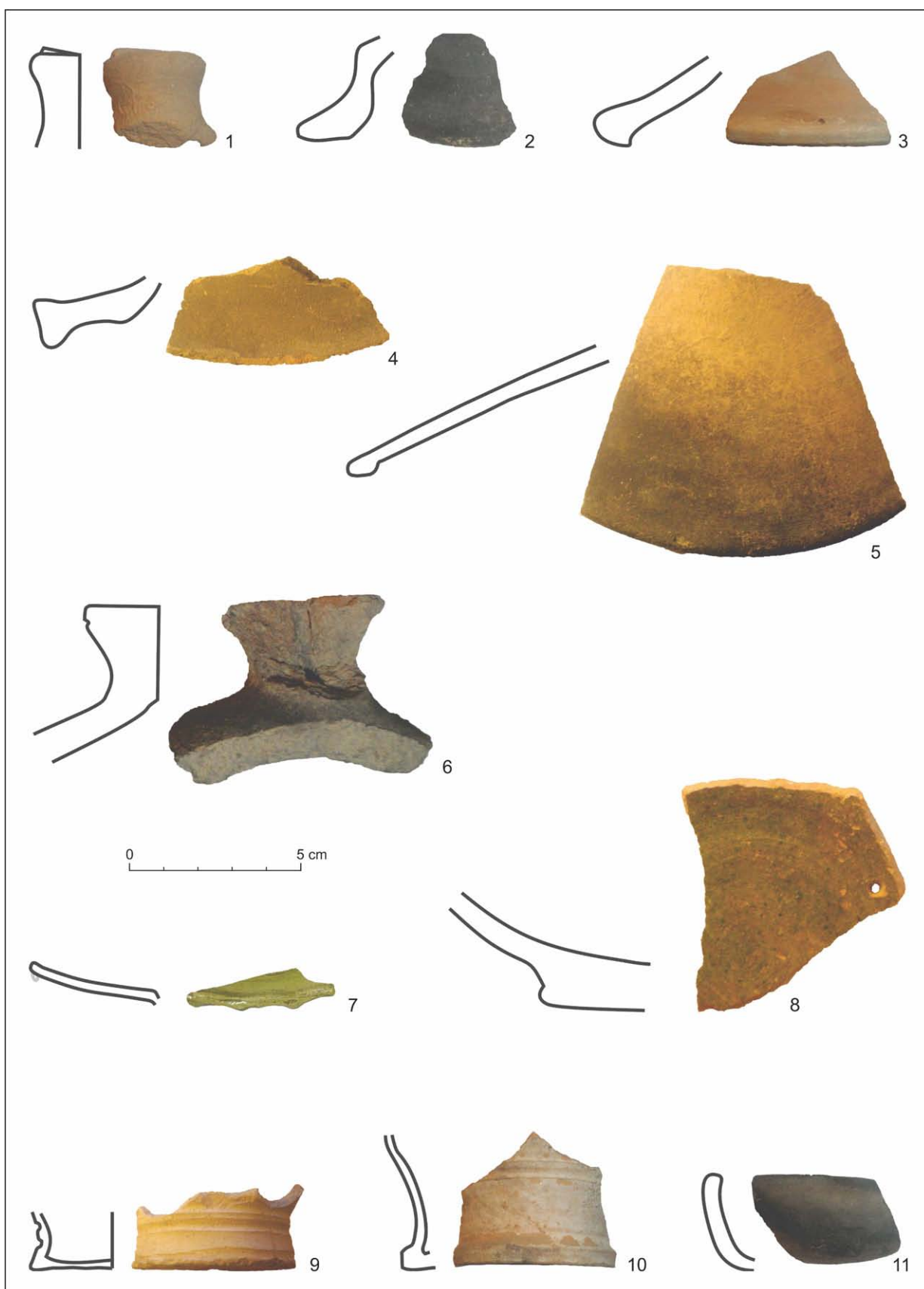
Tab. VIII. Lietava, hrad. Výber nálezov z horizontu IIA. 1–6 – trojnožky; 7, 8 – cedníky.

Tab. IX. Lietava, hrad. Výber nálezov z horizontu IIA. 1-4 – trojnožky; 5, 6 – nočníky.

Tab. X. Lietava, hrad. Výber nálezov z horizontu IIB. 1–6 – džbány; 7–10 jedálenské misy.

Tab. XI. Lietava, hrad. Výber nálezov. 1, 2, 6 – pokrievky z horizontu I; 3–5 pokrievky z horizontu IIA; 7, 8 – taniere z horizontu IIA; 9, 10 – poháre z horizontu I; 11 – kahan z horizontu IIA.

LITERATÚRA

- Auch 2012 – M. Auch: Wczesnośredniowieczne naczynia szklawione z terenu zachodniej Małopolski. *Archeologia Polski* 57, 2012, 199–246.
- Bartík a i. 2016 – J. Bartík/L. Běhouňková/T. Chrástek/H. Nohálová/K. Břečková: Barokní sklípek se stavební obětinou z archeologického výzkumu na ulici Komenského v Uherském Brodě. *Acta Musealia* 14, 2016, 6–32.
- Bednár a i. 2013 – P. Bednár/L. Křišková/ D. Majerčíková/ Z. Staneková: Archeologický výskum hradu Lietava. *AVANS* 2009, 2013, 32–34.
- Bednár/Fottová 2003 – P. Bednár/ E. Fottová: Nitra-tržnica – príspevok k poznaniu zázemia stredovekého mesta. *Archaeologia historica* 28, 2003, 303–315.
- Běhouňková 2015 – L. Běhouňková: *Keramická produkce ze středověkého sídliště Telč – Staroměstský rybník se zaměřením na technologii výroby nádoby*. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie. Brno 2015. Dostupné na: <https://docplayer.cz/46398097-Keramicka-produkce-ze-stredovekeho-sidliste-telc-staromestsky-rybnik-se-zamerenim-na-technologie.html>
- Bielich 2019 – M. Bielich: Predbežné výsledky archeologického výskumu Lietavského hradu v rokoch 2008–2019. In: B. Lofajová Danielová/M. Furman (ed.): *Výsledky nových archeologických výskumov na strednom Slovensku II. a III. Zborník príspevkov z 2. a 3. ročníka konferencie archeológov pôsobiacich v oblasti stredného Slovenska*. Banská Bystrica 2017 – Oravský Podzámok 2018. Dolný Kubín – Bratislava 2019, 126–147.
- Bielich/Čurný, v tlači – M. Bielich/M. Čurný: Nálezy časnonovovekej keramiky z Tvrdomestic a otázka tzv. čierneho tvrdomestického riadu. In: *Chovanec, v tlači*.
- Bielich/Hunka 2015 – M. Bielich/J. Hunka: Numizmatické nálezy z Lietavského hradu objavené v rokoch 1999 a 2008–2013. *Slovenská numizmatika* 20, 2015, 213–231.
- Blažková 2013 – G. Blažková: Vývoj rané novoveké kuchynské a stolní keramiky v Čechách na základě souborů z Pražského hradu. *Památky archeologické* 104, 2013, 183–230.
- Bláha/Sigl 2010 – R. Bláha/J. Sigl: Středověká a raně novověká polévaná keramika ve sbírkách královéhradeckého muzea. (Několik poznámek k problematice.) *Archaeologia historica* 35, 2010, 233–251.
- Botoš 2012 – A. Botoš: Novoveká studňa z Rimavskej Soboty. *Zborník Slovenského národného múzea* 106. *Archeológia* 22, 2012, 235–250.
- Čapek 2013 – L. Čapek: *Acheologické transformace v městském prostředí*. Disertační práce. Západočeská univerzita v Plzni. Fakulta filozofická. Plzeň 2013. Dostupné na: <https://theses.cz/id/j1205j/>
- Čurný a i. 2020 – M. Čurný/L. Luštková/R. Rusnák/M. Volovár: Feature 4/09 on Mäsiarska ulica in Košice and its collection of finds. *Študijné zvesti AÚ SAV* 67, 2020, 159–206. DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.8>
- Čurný/Malček/Roganský, v tlači – M. Čurný/R. Malček/L. Roganský: Keramika zo 16. a 17. storočia z Krupiny. In: *Chovanec, v tlači*.
- Čurný, v tlači – M. Čurný: Keramika z druhej polovice 17. storočia z tehliarskej pece z Levoče – Červenej chyžky. In: *Chovanec, v tlači*.
- Demuth 2015 – V. Demuth: If sherds could tell: imported ceramics from the Hanseatic hinterland in Bergen, Norway. Producers, traders and consumers: who were they, and how were they connected? In: G. Hansen/S. P. Ashby/I. Baug (eds.): *Everyday products in the middle ages. Crafts, Consumptions and the Individual in Northern Europe c. AD 800–1600*. Oxford – Philadelphia 2015, 339–359.
- Foster 2009 – L. Foster: The Baroque kitchen at Bečov nad Teplou Castle. In: *Žegklitz* 2009, 65–92.
- Ginter/Pietrzak/Rok 2010 – A. Ginter/J. Pietrzak/A. Rok: Badania archeologiczne na zamku w Siewierzu, województwo Śląskie. In: *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2007–2008*. Katowice 2010, 163–177.
- Goš/Halama 2009 – V. Goš/J. Halama: Ceramics from the town fortification moat (?) in Šumperk – Keramika z příkopu městského opevnění (?) v Šumperku. In: *Žegklitz* 2009, 125–156.
- Hadamik 2016 – C. Hadamik: Wyniki archeologicznych badań sondażowych na tzw. strażnicy z późnego średniowiecza (stanowisko 1) w Łutowcu, województwo śląskie. In: *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003–2004*. Katowice 2016, 211–222.
- Himmelová/Procházka 1990 – Z. Himmelová/R. Procházka: On the characteristic of some components of material culture and public health care of the town of Brno in the 16th–17th century. In: *Smetánka/Žegklitz* 1990, 127–168.
- Hladík 2006 – M. Hladík: „Veleba Sitna“ – ako ho dnes poznáme. In: M. Slivka/M. Homza (zost.): *Človek – sacrum – prostredie*. Kláštorisko 25.–27. augusta 2005. *Zborník príspevkov zo sympózia*. *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia* 5. Levoča 2006, 368–395.
- Hofer 2010 – N. Hofer (Schriftl.): *Handbuch zur Terminologie der mittelalterlichen und neuzeitlichen Keramik in Österreich*. Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Reihe A. Sonderheft 12. Wien 2010.
- Hoferek 2014 – A. Hoferek (ed.): *Hrad Lietava 2003–2013*. *Zborník z vedeckej konferencie* 20.–21. júna 2014. *Desať rokov stavebnej a výskumnej činnosti Združenia na záchranu Lietavského hradu*. Lietava 2014.
- Hoško 1970 – J. Hoško: Nález stredovekej keramiky v Trnave. *Musaica* 10, 1970, 23–35.
- Hoško 1983 – J. Hoško: Prehľad vývoja stredovekej keramiky na Slovensku. *Archaeologia historica* 8, 1983, 215–232.
- Hoško 2004 – J. Hoško: Hranica medzi stredovekom a novovekom vo svetle archeologických náleзов keramiky. *Archaeologia historica* 29, 2004, 569–580.
- Hoško/Lesák/Resutík 2002 – J. Hoško/B. Lesák/B. Resutík: Nálezový súbor z odpadovej jamy patricijského domu na Františkánskom námestí č. 6 v Bratislave. (Príspevok k poznaniu výbavy bohatej meštianskej domácnosti v prvej polovici 14. storočia.) *Archaeologia historica* 27, 2002, 607–620.
- Chovanec, v tlači – J. Chovanec (ed.): *Hlinené nádoby 1000–1700*. *Zborník z kolokvia*, Trebišov 18.–20. 10. 2006. Trebišov, v tlači.
- Chybová/Válka 1999 – H. Chybová/M. Válka: Nález barokní odpadové jímky na dvoře Rottalského domu v Kroměříži. *Sborník Muzea Kroměřížska* 1, 1999, 8–19.
- Janura 2012 – T. Janura: Lietavský hrad v prvej polovici 17. storočia vo svetle zachovaných inventárov. *Monumentorum Tutela. Ochrana Pamiatok* 24, 2012, 259–270.
- Janura 2014 – T. Janura: Výsledky archívneho výskumu k dejinám hradu Lietava za posledných päť rokov. In: *Hoferek* 2014, 30–35.

- Jeršová 1970 – M. Jeršová: Z dejín hrnčiarstva v Žiline. *Vlastivedný zborník Považia* 10, 1970, 67–75.
- Jordánková/Loskotová 2013 – H. Jordánková/I. Loskotová: Hygienické nádoby v brněnských domácnostech 16.–17. století. *Brno v minulosti a dnes* 26, 2013, 67–82.
- Kluttig-Altman 2015 – R. Kluttig-Altman: Produzent und Markt. Die Identifizierung keramischer Produkte des Spätmittelalters und der Frühneuzeit aus Bad Schmiedeberg im Wittenberger Fundbild. In: H. Meller (Hrsg.): *Fokus: Wittenberg. Die Stadt und ihr Luterhaus. Multidisziplinäre Forschungen über und unter Tage*. Forschungsberichte des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 7. Halle an der Saale 2015, 245–295.
- Kočiš 1989 – J. Kočiš: *Od Čachtic po Strečno*. Martin 1989.
- Kolláth 2013 – Á. Kolláth: 16–19. századi kerámiatípusok Pápan. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2010–2013, 2013, 151–181.
- Kovács 1990–1991 – Gy. Kovács: 16th–18th century Hungarian pottery types. *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 19–20, 1990–1991, 169–180.
- Landsfeld 1950 – H. Landsfeld: *Lidové hrnčířství a džbánkařství. Besedy o řemesle džbánkářském, hrnčířském a kamenářském*. Praha 1950.
- Lelek 2004 – R. Lelek: *Ceramika z Zamku w Korzkwi (XVI–XVII w.)*. Kraków 2004.
- Macháček 2007 – J. Macháček: *Pohansko bei Breclav. Ein frühmittelalterliches Zentrum als sozialwirtschaftliches System*. Studien zur Archäologie Europas 5. Bonn 2007.
- Mackiewicz 2012 – M. Mackiewicz: Nowożytna ceramika artystyczna z badań archeologicznych przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. In: A. Pankiewicz (red.): *Nowożytny cmentarz przy Kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1621–1670) – Modern time church of st. Peter and st. Paul cemetery in Ostrów tumski, Wrocław (1621–1670)*. *Wratislavia Antiqua* 17. Studia z dziejów Wrocławia – Studies on the history of Wrocław. Wrocław 2012, 129–160.
- Malec 2012 – J. Malec: *Sídliskový obraz stredného Považia v stredoveku*. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta. Právěká a středověká archeologie. Praha 2012. Dostupné na: <http://hdl.handle.net/20.500.11956/59981>
- Májsky 2003 – R. Májsky: Záchranný výskum v intraviláne Púchova. *AVANS* 2002, 2003, 87, 88.
- Pajer 1983 – J. Pajer: *Počátky novověké keramiky ve Strážnici*. Strážnice 1983.
- Pajer 1990 – J. Pajer: Hoard find of pottery from the area of the habaner/anabaptist/ court at Strachotín. In: *Smetánka/Žegklitz* 1990, 169–203.
- Pajer 2011 – J. Pajer: *Novokřtěnecké fajánse z Moravy 1593–1620. Soupis dokladů z institucionálních a privátních sbírek*. Strážnice 2011.
- Pavlu 1997 – I. Pavlu: *Pottery Origins. Initial Forms, Cultural Behavior, and Decorative Styles*. *Monographiae praehistoricae et protohistoricae Pragenses* 1. Praha 1997.
- Petrík/Slaviček/Sedláčková 2015 – J. Petřík/K. Slaviček/L. Sedláčková: Petrografie keramiky. In: M. Plaček/M. Dejmal a kol.: *Veselí nad Moravou. Středověký hrad v říční nivě*. Brno 2015, 102–112.
- Pietrzak 1996 – J. Pietrzak: Rejon kościoła św. Mikołaj w Bielesku-Białej w świetle badań wykopaliskowych. In: *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*. Katowice 1996, 135–142.
- Plaček/Bóna 2007 – M. Plaček/M. Bóna: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava 2007.
- Poklewska-Koziełł 2013 – M. Poklewska-Koziełł: Ceramika naczyniowa. In: P. Pawlak (red.): *Średniowieczny system obronny miasta Poznania. Odcinek północno-zachodni. Wyniki badań archeologicznych – The defensive system of medieval Poznań. The north-western section. The results of archaeological research*. *Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses* 15. Poznań 2013, 97–161.
- Polla 1986 – B. Polla: *Košice Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom*. Museum Nationale Slovaca 8. Košice 1986.
- Preusz 2011 – M. Preusz: *Hmotná kultura raně novověkého měšťanského domu na příkladu hromadného nálezu ze studny domu čp. 55 na Latránu v Českém Krumlově*. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Filozofická fakulta. Archeologický ústav. Dostupné na: <https://theses.cz/id/yy11gk/>
- Procházka/Peška 2007 – R. Procházka/M. Peška: Základní rysy vývoje brněnské keramiky ve 12.–13./14. století. Příloha 1. Deskripční systém brněnské keramiky. *Přehled výzkumů* 48, 2007, 233–270.
- Ruttikay 1995 – M. Ruttikay: Príspevok k poznaniu stredovekej keramiky na juhozápadnom Slovensku. *Archaeologia historica* 20, 1995, 563–583.
- Rzeźnik/Stoksik 2011 – P. Rzeźnik/H. Stoksik: Problem of the glazed ceramics production in the pottery of medieval Silesia. *Archeologické rozhledy* 63, 2011, 466–484.
- Samuel/Čurný 2012 – M. Samuel/M. Čurný: Pottery from the cellar of a monastic dwelling at the Kamaldul monastery in Nitra-Zobor. *Studies in Post-Medieval Archaeology* 4, 2012, 429–452.
- Scheufler 1972 – V. Scheufler: *Lidové hrnčířství v českých zemích*. Praha 1972.
- Sklenář 1998 – K. Sklenář: *Archeologický slovník 3. Keramika a sklo*. Praha 1998.
- Smetánka/Žegklitz 1990 – Z. Smetánka/J. Žegklitz (eds.): *Studies in Post-Medieval Archaeology* 1. Praha 1990.
- Starski 2013 – M. Starski: Nowożytna ceramika z badań północnej pierzei placu Teatralnego w Warszawie. In: W. Pela (ed.): *Archeologia dawnej Warszawy* 3. Warszawa 2013, 134–185.
- Starski 2021 – M. Starski: Continuation or Evolution? Changes in Pottery Production and Vessel Types Used in Pomeranian (Gdańsk Pomerania) Towns in the Early-Modern Period. *Archaeologia Polona* 59, 2021, 9–29. DOI: <https://doi.org/10.23858/APa59.2021.2782>
- Svačinová 2012 – P. Svačinová: *Fuggerové a jejich kontakty s Habsburky v 15. a 16. století – The Fugger and their contacts with Hapsburgs in the 15th and 16th century*. Praha 2012. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta. Ústav českých dějin. Dostupné na: <http://docplayer.cz/21642626-Univerzita-karlova-v-praze-filozoficka-fakulta-ustav-ceskych-dejin-diplomova-prace-petra-svacinova.html>
- Szajł/Wieczorek-Kańczura 2018 – J. Szajł/K. Wieczorek-Kańczura: Naczynia ceramiczne – forma i funkcja. In: J. Piekalski/K. Wachowski (eds.): *Wratislavia Antiqua* 23 – Rytmy rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. *Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*. Wrocław 2018, 338–378.
- Szwed 2004 – R. Szwed: Wczesnonowżytna ceramika naczyniowa z ulicy św. Antoniego we Wrocławiu. In: J. Piekalski/K. Wachowski (red.): *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy*

- życia codziennego – Breslau an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. *Alltagsleben im Spiegel der Materiellen Sachkultur*. Wratislavia Antiqua 6. Studia z dziejów Wrocławia – Studies on the history of Wrocław. Wrocław 2004, 331–382.
- Šebela/Vaněk 1985 – L. Šebela/J. Vaněk: Hromadný nález ze studny v areálu bývalého bratrského sboru v Ivančicích. *Přelom 16. a 17. století*. Ivančice 1985.
- Šedo 1980 – O. Šedo: Zaniknutá osada Macangovia. (Príspevok archeológie k poznaniu materiálnej kultúry nositeľov kopaničiarskej kolonizácie na východných kysuciach.) *Správy a informácie Kysuckého múzea* 4, 1980, 125–143.
- Šimko 2015 – P. Šimko: Cestná doprava na Hornom Považí v stredoveku. *Vlastivedný zborník Považia* 27, 2015, 59–66.
- Šimkovic 2014 – M. Šimkovic: Architektonicko-historický výskum a metodika konzervácie a čiastočnej obnovy hradu Lietava 2003–2013. In: *Hoferek 2014*, 22–29.
- Španihel 2014a – S. Španihel: Stredoveká a novoveká keramika severozápadného Slovenska. *Štúdijské zvesti AÚ SAV* 55, 2014, 141–181.
- Španihel 2014b – S. Španihel: Stredoveká a novoveká keramika z Lietavského hradu. In: *Hoferek 2014*, 96–99.
- Španihel 2015 – S. Španihel: Nálezy keramiky z obranných priekop mesta Žilina. *Archaeologia historica* 40, 2015, 857–875.
DOI: <https://doi.org/10.5817/AH2015-2-25>
- Španihel 2016a – S. Španihel: Nálezy keramiky z pevnosti v Čiernom-Valoch. *Zborník SNM* 110. *Archeológia* 26, 2016, 151–161.
- Španihel 2016b – S. Španihel: Niekoľko poznámok k rano novovekej keramike v Kysuckom Novom Meste. *Acta regionalia. Interdisciplinárne vedecké periodikum* 1 (17), 2016, 504–517.
- Španihel 2017 – S. Španihel: Keramika a jej možnosti pri periodizácii raného novoveku na Slovensku. *Pravěk. Nová řada* 25, 293–314.
- Španihel 2019 – S. Španihel: *Novoveká stolová a kuchynská keramika zo severozápadného Slovenska na príklade nálezov z hradu Lietava*. Dizertačná práca. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Brno 2019. Dostupné na: <https://is.muni.cz/th/u06pk/>
- Španihel a i. 2019 – S. Španihel/J. Matyáš/J. Štětina/K. Valoušková/Z. Havlíček/L. Langová/I. Novotná: Klášter řádu Nejsvětější Trojice na vykupování otroků v Zašově. *Archaeologia historica* 44, 2019, 245–267.
DOI: <https://doi.org/10.5817/AH2019-1-11>
- Štajnochr 1990 – V. Štajnochr: Majoliky, mezzomajoliky a polofajánse ze sbírek národopisného oddělení Historického muzea Národního muzea v Praze. *Časopis Národního muzea v Praze. Řada historická* 159, 1990, 40–56.
- Štajnochr 2004 – V. Štajnochr: Hrnec pro tepelné zpracování pokrmů. *Studia funkcí novověké keramiky. Archeologie ve středních Čechách* 8, 2004, 801–851.
- Štajnochr 2005 – V. Štajnochr: Džbány. *Studia funkcí novověké keramiky. Archeologie ve středních Čechách* 9, 2005, 729–778.
- Štajnochr 2006 – V. Štajnochr: Mísy. *Studia funkcí novověké keramiky. Archeologie ve středních Čechách* 10, 2006, 959–1046.
- Těsnohlídek 2015 – J. Těsnohlídek: Vliv subjektivity badatele na formalizované zpracování keramiky. In: Z. Měřinský/J. Klápště (cur.): *Workshopy ke středověké a novověké keramice. Panská Lhota 2015*. Dissertationes archaeologicae Brunenses/Pragensesque. Supplementum 3. Brno 2016, 119–123.
- Thér 2012 – R. Thér: Lze zbarvení na lomu keramických nádob použít jako indikátor specifického typu výpalu? *Rekonstrukce a experiment v archeologii. Živá archeologie* 14, 2012, 115–120.
- Uličný 2021 – M. Uličný: Ranonovoveká keramika z hradu Šariš. *Východoslovenský pravěk* 12, 2021, 141–207.
- Wehmer 2016 – M. Wehmer: Vom Spätmittelalter zur Renaissance – ein Überblick zur Keramikentwicklung in Nordhausen während des 15. und 16. Jahrhunderts. In: H.-G. Stephan (Hrsg.): *Keramik und Töpferei im 15./16. Jahrhundert. Beiträge des 47. Internationalen Symposiums für Keramikforschung vom 8. bis 12. September 2014 in der Lutherstadt Wittenberg*. Hallesche Beiträge zur Archäologie des Mittelalters 2. Langenweissbach 2016, 248–268.
- Wojenka 2008 – M. Wojenka: Zamek ojcowski w dobie nowożytniej. In: J. Gancarski (ed.): *Archeologia okresu nowożytnego w Karpatach polskich*. Krosno 2008, 1–70.
- Zdaniewicz 2012 – R. Zdaniewicz: The ceramic series from the town Square in Gliwice. In: M. Michnik/J. Piekalski (eds.): *Archaeology of a pre-industrial town in Silesia. Case study Gliwice*. Wratislavia Antiqua 16. Studia z dziejów Wrocławia – Studies on the history of Wrocław. Wrocław 2012, 82–99.
- Žegklitz 2009 – J. Žegklitz (ed.): *Studies in Post-Medieval Archaeology* 3. Praha 2009.
- Žegklitz/Šmolíková 2019 – J. Žegklitz/M. Šmolíková: *Pro kama ke Špačkovi. Kachle a kamnářství v renesanční Praze*. Praha 2019.

NEPUBLIKOVANÉ PRAMENE

- Bednár/Krišková 2011 – P. Bednár/L. Krišková: *Lietava. Poloha Lietavský hrad*. Žilina 2011. Archeologický výskum v r. 2010. Nálezová správa. Dokumentácia Považského múzea v Žiline.
- Bielich 2011 – M. Bielich: *Lietava. Poloha Lietavský hrad*. Nitra 2011. Výskumná správa 62/2011. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.
- Bielich 2013 – M. Bielich: *Lietava. Poloha Lietavský hrad*. Nitra 2013. Výskumná správa 62/2013. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.
- Bielich/Krišková 2012 – M. Bielich/L. Krišková: *Lietava. Poloha Lietavský hrad*. Nitra 2012. Výskumná správa 92/2012. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.
- Bielich/Krišková 2014 – M. Bielich/L. Krišková: *Lietava. Poloha Lietavský hrad*. Nitra 2014. Výskumná správa 99/2014. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.
- Bielich/Valicová 2015 – M. Bielich/P. Valicová: *Lietava. Poloha Lietavský hrad*. Nitra 2015. Výskumná správa 60/2015. Dokumentácia AÚ SAV, v. v. i.
- Čurný 2004 – M. Čurný: *Keramika zo 16.–18. stor. na juhozápadnom Slovensku na príklade nálezov z kaštieľa v Lukáčovciach*. Diplomová práca. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. Filozofická fakulta. Katedra archeológie. Nitra 2013.

- Mareček 2012 – J. Mareček: *Středověká a raně novověká keramika z Oder-Katovny*. Bakalářská práce. Slezská univerzita v Opavě. Filozoficko-přírodovědecká fakulta. Ústav archeologie. Opava 2012.
- Selucká 2001 – V. Selucká: *Hmotná kultura brněnského měšťanstva v první polovině 19. století (na základě výzkumu v Rašínově ulici č. p. 4 a 6)*. Diplomová práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie. Brno 2001.
- Slaviček/Petrík/Španihel 2018 – K. Slaviček/J. Petrík/S. Španihel: *Archeometrická analýza keramiky z lokalit Žilina, Budatín a Lietava*. Brno 2018. Závěrečná správa.
- Uličný 2004 – M. Uličný: *Premeny východoslovenskej keramiky v 13.–17. storočí (na podklade analýzy keramického fondu z hradu Šariš)*. Diplomová práce. Archeologický ústav SAV v Nitre. Prešov – Nitra 2004
- Wilkus 2017 – M. Wilkus: *Soubor keramického materiálu získaný během rekonstrukce drenáže jižního křídla vizovického zámku*. Bakalářská práce. Slezská univerzita v Opavě. Filozoficko-přírodovědecká fakulta. Ústav archeologie. Opava 2017.

Rukopis přijatý 17. 3. 2023

Translated by author

Mgr. Samuel Španihel, PhD.
Muzeum regionu Valašsko, p. o.
Horní náměstí 2
CZ – 755 01 Vsetín
spanihel@muzeumvalassko.cz

Methodology of a Research of Post-medieval Table and Kitchen Ceramics from the Castle of Lietava

Samuel Španihel

SUMMARY

This thesis is focuses on a local production of post-medieval earthenware, specifically table and kitchen vessels. The tested set came from the castle of Lietava, which is situated in north-western Slovakia.

The first step in the processing of the ceramic assemblage was the creation of a primary descriptive system. Then, the individual ceramic fragments were analysed by basic quantification methods. Archaeometric analyses were used to create material and technological groups that correlated with ceramic classes formed on the basis of macroscopic observations. Chemical analysis of the glazes confirmed that all the glazes were of a lead-based nature and, where necessary, were coloured with oxides of copper, iron and manganese.

Aluminium oxide served as an opacifier for the production of an opaque black lead manganese glaze. The spatial analysis was based on the observation of features on vessels in individual rooms of the castle. These were identified thanks to the surviving written sources.

The results confirmed the functional connection of specific vessels to specific rooms (e.g., kitchen – burnt pots and tripods, upper castle – painted dining bowls). Principal component analysis and cluster analysis were also used. Three matrices (decoration, vessel parts, and glazes and engobes) were created and subjected to the two analyses independently.

Three evolutionary periods were defined in the assemblage. The forming of the first period at Lietava Castle is tentatively dated to the middle of the 16th c. This period is characterised by the fading of medieval elements in several aspects of pottery production. Already in this period, however, morphological elements typical for the early modern period prevail. According to the correlation of the observed features, it is rather a so-called transitional period, or its final stage, than the earliest phase of the development of post-medieval pottery. The developmental interval of early modern pottery is represented by the following period, probably beginning at the start of the 17th c. This period is characterised by the almost complete disappearance of late medieval features (both morphological and decorative). At the same time, there is a noticeable development of typically post-medieval production (an increasing proportion of shallow bowl-shaped vessels). This period reaches its peak after the middle of the 17th c., when the greatest variability of shapes and decorative motifs is documented. This time sequence can be called the early modern period. At the beginning of the 18th c., it is already possible to talk about another phase – the pre-modern period. For this emerging period, the most important feature is uniformity and simplification in all spheres of production. Late medieval vessel shapes and features no longer occur in this period. In the same way,

the more complex early modern forms common in the past are disappearing and the basic simple forms, which often began to appear at the end of the transitional period, are coming to the front. The end of this horizon cannot be identified because Lietava Castle was abandoned in the middle of the 18th c. The basic types of vessels and the most widespread shapes of the individual parts of the vessels are, of course, traceable over a wide area of the eastern part of Central Europe, although local variations

can be detected in the studied assemblage. The painted decoration in particular can be viewed as a regionally significant element. However, the overall character of the development of table and kitchen pottery in the post-medieval period shows that these are relatively subtle evolutionary changes. These transformations are often not noticeable in the whole period under study and can only be defined in comparison with the late medieval or industrial period.

Fig. 1. Lietava, Castle. Position of individual trenches with analysed ceramic material (according to *Bielich 2019*, 129, fig. 1).

Fig. 2. Lietava, Castle. Dating of individual contexts according to the authors of the research.

Fig. 3. Lietava, Castle. The most numerous ceramic classes. 1 – bowl; 2 – shallow bowl-shaped vessel; 3 – jug; 4 – pot.

Fig. 4. Lietava, Castle. Rims of pot-shaped vessels. Group I – collared and related types.

Fig. 5. Lietava, Castle. Rims of pot-shaped vessels. Group II – simple types.

Fig. 6. Lietava, Castle. Rims of jugs.

Fig. 7. Lietava, Castle. Rims of beakers.

Fig. 8. Lietava, Castle. Rims of bottles.

Fig. 9. Lietava, Castle. Rims of bowls.

Fig. 10. Lietava, Castle. Rims of dining bowls.

Fig. 11. Lietava, Castle. Rims of deep bowls.

Fig. 12. Lietava, Castle. Rims of plates.

Fig. 13. Lietava, Castle. Rims of small bowls.

Fig. 14. Lietava, Castle. Rims of lids.

Fig. 15. Lietava, Castle. Rims of tripod pans.

Fig. 16. Lietava, Castle. Rims of albarellos.

Fig. 17. Lietava, Castle. Rims of chamber pots.

Fig. 18. Lietava, Castle. Rims of storage vessels.

Fig. 19. Lietava, Castle. Lower parts of vessels.

Fig. 20. Lietava, Castle. Bottoms of high vessels. Group I – pots, bottles.

Fig. 21. Lietava, Castle. Bottoms of high vessels. Group II – jugs, mugs, beakers.

Fig. 22. Lietava, Castle. Bottoms of bowls.

Fig. 23. Lietava, Castle. Bottoms of shallow bowl-shaped vessels.

Fig. 24. Lietava, Castle. Bottoms of small bowls.

Fig. 25. Lietava, Castle. Bottoms of tripod pans.

Fig. 26. Lietava, Castle. Bottoms of albarellos.

Fig. 27. Lietava, Castle. Ear handles of vessels – stick-shaped, strip-shaped, vertically oriented handles of bowls.

Fig. 28. Lietava, Castle. Handles of tripod pans – body.

Fig. 29. Lietava, Castle. Handles of tripod pans – ending.

Fig. 30. Lietava, Castle. Knobs of lids.

Fig. 31. Lietava, Castle. Legs of tripod pans.

Fig. 32. Lietava, Castle. Spouts.

Fig. 33. Lietava, Castle. Mechanical decoration – lines, finger prints, notches and cuts, stamps, wheel decoration, engravings.

Fig. 34. Lietava, Castle. Cross sections of flutes.

Fig. 35. Lietava, Castle. Plastic decoration – trims, individual elements, extrusion, ribs.

Fig. 36. Lietava, Castle. Decoration of shallow bowl-shaped vessels. Group I – sgraffito.

Fig. 37. Lietava, Castle. Decoration of shallow bowl-shaped vessels. Group II – painting 1.

Fig. 38. Lietava, Castle. Decoration of shallow bowl-shaped vessels. Group II – painting 2.

Fig. 39. Lietava, Castle. Decoration of high vessels – painting.

Fig. 40. Lietava, Castle. The distribution of ceramic vessels with the observed factors in the individual trenches.

Fig. 41. Lietava, Castle. Eigenvalues for the matrix – decorations.

Fig. 42. Lietava, Castle. Cluster of decoration based on factor scores 1 and 2.

Fig. 43. Lietava, Castle. Dendrogram of cluster analysis – decorations.

Fig. 44. Lietava, Castle. Eigenvalues for the matrix – glazes and engobas.

Fig. 45. Lietava, Castle. Cluster of glazes and engobas based on factor scores 1 and 2.

Fig. 46. Lietava, Castle. Dendrogram of cluster analysis – glazes and engobas.

Fig. 47. Lietava, Castle. Eigenvalues for the matrix – vessel parts.

Fig. 48. Lietava, Castle. Cluster of vessel parts based on factor scores 1 and 2.

Fig. 49. Lietava, Castle. Dendrogram of cluster analysis – vessel parts.

Tab. 1. Lietava, Castle. Total and percentage quantification of individual decorative features in all contexts.

Tab. 2. Lietava, Castle. Average frequency of decoration and surface treatment of individual parts within the whole set.

Tab. 3. Lietava, Castle. Factor loading matrix of decoration after using rotation method Varimax normalized.

Tab. 4. Lietava, Castle. Factor scores for the matrix of decoration.

Tab. 5. Lietava, Castle. Categorization of clusters (decoration) on the basis of their characteristics.

Tab. 6. Lietava, Castle. Factor loading matrix of glazes and engobas after using rotation method Varimax normalized.

Tab. 7. Lietava, Castle. Factor scores for the matrix of decoration of glazes and engobas.

Tab. 8. Lietava, Castle. Categorization of clusters (glazes and engobas) on the basis of their characteristics.

Tab. 9. Lietava, Castle. Factor loading matrix of vessel parts after using rotation method Varimax normalized.

Tab. 10. Lietava, Castle. Factor scores for the matrix of vessel parts.

Tab. 11. Lietava, Castle. Categorization of clusters (vessel parts) on the basis of their characteristics.

Pl. I. Lietava, Castle. Selection of finds. Period I. 1–5 – pots; 6–9 – jugs.

Pl. II. Lietava, Castle. Selection of finds. 1–3 – bowls from Period I; 4–11 – pots from Period IIA.

- Pl. III. Lietava, Castle. Selection of finds. Period IIA. 1–4 – pots; 5–13 – jugs.
- Pl. IV. Lietava, Castle. Selection of finds. Period IIA. 1–6 – jugs; 7–10 – bowls.
- Pl. V. Lietava, Castle. Selection of finds. Period IIA. 1–3 – bowls; 4–7 – dining bowls.
- Pl. VI. Lietava, Castle. Selection of finds. Period IIA. Dining bowls.
- Pl. VII. Lietava, Castle. Selection of finds. Period IIA. 1–5 – deep bowls; 6–10 – mugs.
- Pl. VIII. Lietava, Castle. Selection of finds. Period IIA. 1–6 – tripods; 7, 8 – strainers.
- Pl. IX. Lietava, Castle. Selection of finds. Period IIA. 1–4 – tripods; 5, 6 – chamber pots.
- Pl. X. Lietava, Castle. Selection of finds. Period IIB. 1–6 – jugs; 7–10 – dining bowls.
- Pl. XI. Lietava, Castle. Selection of finds. 1, 2, 6 – lids from Period I; 3–5 – beakers from Period IIA; 7, 8 – plates from Period IIA; 9, 10 – lids from Period I; 11 – burner from Period IIA.

RECENZIE

Milan Hrabkovský: Germánsky kniežací dvorec v Milanovciach/Veľkom Kýre a jeho neskorootrický kultúrny kontext. Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave. Archeologický ústav SAV v Nitre. Trnava 2021. 186 strán, 38 čiernobielych obrázkov, 10 tabuliek, 3 prílohy. ISBN 978-80-568-0452-0.

Monografia je vyhodnotením poznatkov o kniežacom dvorci vo Veľkom Kýre (predtým Milanovce), ktorý bol preskúmaný v priebehu dvoch archeologických sezón v rokoch 1956 a 1957 pod vedením Titusa Kolníka z AÚ SAV. Výskum odhalil pod deštručnou vrstvou, ktorá vznikla pri neskoršom exploatovaní stavebného materiálu, obrysy murovanej stavby obdĺžnikového tvaru, označovanej ako hlavná stavba. Publikácia má za cieľ prezentovať súhrnné poznatky o architektonických štruktúrach a nálezoch z kniežacieho dvorca, ktoré autor spracovával v rámci dizertačnej práce. Obsah publikácie je celkovo rozdelený do štyroch hlavných kapitol, ktoré sa okrem samotnej lokality vo Veľkom Kýre a nálezov z nej venujú aj rímsko-germánskym vzťahom v 4. stor. po Kr., ako aj rímskym stavebným aktivitám na germánskej strane stredného Podunajska v období neskorkej antiky. V samotnej monografii sú spomínané aj iné germánske kniežacie dvorce datované do 4. stor. po Kr. a to konkrétne Bratislava-Podunajské Biskupice, Cífer-Pác a Oberleiserberg.

O pomeroch v priestore stredného Podunajska v období neskorkej antiky, ako aj rímsko-germánskych vzťahov sú v mnohom výpovednejšie archeologické nálezy, než útržkovité a sporadické zmienky antických autorov. Tie sa o danom geografickom priestore zmieňujú len v období vojenských konfliktov, kedy sa „dialo“ niečo nezvyklé. Okrem dvoch vojenských stretov (v čase panovania Constantia II. v rokoch 357–359 a Valentiniana I. v rokoch 374–375) písomné pramene prakticky mlčia. Takýto obraz doby by však bolo chybné pokladať za autentický, preto je nevyhnutné hľadať materiálne dôkazy, ktoré o danom období vytvárajú pestrejší obraz. Výrečné svedectvo podávajú napríklad rímske stavby v germánskom prostredí, ktorých interpretácia sa zmenila z vojenských staníc v prospech rezidií germánskych kniežat. Územie nad stredným Dunajom sa totiž ako jediné mimo rímskeho impéria vyznačuje prítomnosťou rímskych stavieb, vyhotovených z dreva alebo kameňa. Tieto germánske kniežacie dvorce sa objavujú v dvoch obdobiach, najprv v 3. stor. po Kr. (Bratislava-Devín, Bratislava-Dúbravka, Stupava) a následne v 4. stor.

po Kr. (Bratislava-Podunajské Biskupice, Cífer-Pác, Veľký Kýr, Oberleiserberg).

Po úvodných kapitolách, ktoré opisujú pomery medzi Rimanmi a Germánmi v období neskorkej antiky a historické súvislosti, sa autor dostáva k samotnej archeologickej lokalite. Tá sa nachádza v obci Veľký Kýr v okrese Nové Zámky, ktorá leží na pravom brehu rieky Nitra, asi 50 km severne od rímskeho limitu na Dunaji. Nálezisko je situované v južnej časti intravilánu obce, tesne na pravej strane cesty v smere Nitra – Komárno. Zvyšky rímskeho stavebného materiálu boli objavené na najvyššom mieste terénnej vlny, dnes z časti zastavanej rodinnými domami. Samotné nálezisko sa však nenachádza na najvyššom mieste okolitého terénu, ale iba na najvyššom mieste aluviálnej nivy. Výnimočnosť polohy obce Veľký Kýr potvrdzujú nielen nálezy z doby rímskej, ale aj početné nálezy zo staršej fázy kultúry s lineárnou keramikou, mladšej železovskej skupiny, laténskeho obdobia a pohrebisko belobrdskej kultúry (str. 34).

V areáli kniežacej rezidencie vo Veľkom Kýre je možné sledovať minimálne dve fázy osídlenia, ktoré sú dobre rozpoznateľné práve vďaka stavebnej činnosti. Prvú fázu predstavuje staršia ohrada kniežacieho dvorca, ktorej výstavba sa datuje pred obdobím vlády cisára Valentiniána. Druhú fázu predstavuje budova hlavnej rezidencie a mladšia drevená ohrada okolo kniežacieho dvorca. Aj napriek tomu, že nebolo možné preskúmať celý rozsah mladšieho dvorca (plocha je zastavaná rodinnými domami) ako tomu bolo napríklad v Cíferi-Páci či Podunajských Biskupiciach, vďaka identifikácii obvodového kamenného múru v západnej časti skúmanej plochy, ktorého dĺžka bola 85 m sa predpokladá, že išlo o najväčšiu rezidenciu v stredodunajskom priestore z daného obdobia.

Azda tou najzaujímavejšou časťou dvorca vo Veľkom Kýre sú práve pozostatky architektonickej štruktúry interpretovanej ako kniežacia rezidencia, označovanej taktiež ako hlavná stavba. Ukázalo sa, že nebola postavená na vyvýšenom svahu, ktorý sa nachádzal západne od lokality, ale priamo pod ním. Pri voľbe miesta nebol braný zreteľ na maximálny rozhľad a stavba rozhodne nemala strategickú funkciu. Prejavuje sa skôr jej civilný rozmer. Hlavná stavba pozostávala z centrálnej obdĺžnikovej miestnosti. Táto časť bola obohnaná obvodovým múrom, ktorý vytváral ďalšiu obytnú plochu v podobe koridorov. Na základe vnútorných rozmerov možno túto časť rozdeliť na tri miestnosti. Je logickejšie predpokladať, že priečelie bolo orientované smerom

do otvoreného nádvorja predpokladaného dvorca a chrbtom k ohrade. Symetria objektu bola vopred plánová, čiže je nepravdepodobné, že by samotná stavba prešla viacerými stavebnými fázami. Prednú časť tvorí vstupná chodba (pravdepodobne s portikom) a nárožné rizality. Na základe prítomnosti tehál z obdobia vlády cisára Valentiniana I. je možné výstavbu rezidencie datovať medzi rokmi 369–373 po Kr., resp. krátko potom (str. 105). Nálezy potvrdzujú, že osídlenie na lokalite pokračovalo až do obdobia sťahovania národov v horizonte D1 (v prvej polovici 5. stor. po Kr.). Patrí teda do sídliskového horizontu v ktorom ešte v niektorých častiach stredného Podunajska pretrvávalo preriedené svébske osídlenie. Otázka zániku stavby a kniežacieho dvorca je stále nezodpovedaná. Isté indicie k tomu však poskytuje pohrebisko belobrdskej kultúry datované do 10.–11. stor. po Kr. Jeden z kostrových hrobov bol totiž zahĺbený do deštrukcie základov hlavnej stavby a teda predstavuje *terminus ante quem* prevyužívanie múrov stavby (str. 46, 47).

Okrem pozostatkov po hlavnej stavbe s kamenými základmi sa na danej lokalite objavili aj hnuťelné nálezy. Svoje zastúpenie tu majú fragmenty amfor, prstencových mís, glazovanej, sivej drsnej a germánskej ručne formovanej keramiky, ako aj keramiky s vlešťovanou výzdobou, ktoré je možné datovať do druhej polovice 4. stor. po Kr. a predovšetkým do prvej polovice 5. stor. po Kr. Miestami sa vyskytli aj ojedinelé črepy dokladajúce staršie germánske osídlenie v 2. a 3. stor. po Kr.

Rovnakú pozornosť si však zaslúžia aj rímske tehly, ktorých bolo počas výskumu objavených celkovo 443 kusov. Z nich bolo 247 kolkovaných a 196 fragmentov bolo bez kolku. Prevalu mali tehly, ktoré slúžili ako strešná krytina (str. 91). Neboli však vyrobené v rovnakom období. Môžeme tu sledovať dve skupiny, a to z 2. a 4. stor. po Kr., pričom prevahu majú práve kolkované tehly z 2. stor. po Kr. Najstaršie datovateľné kolky patria do obdobia vlády cisára Traiana a Hadriana. Objavujú sa tu tiež kolkované tehly z antonínovského, ako aj valentiniánovského obdobia. Počtom dominujú kolky *legio XIII gemina*, no vyskytovali sa aj pomerne zriedkavé kolky civilných dielní alebo *legio XV Apollinaris*. Hlavným produkčným centrom tehál bolo Carnuntum. Preto je možné predpokladať, že na výstavbu hlavnej budovy kniežacieho dvorca vo Veľkom Kýre využili stavebný materiál z nejakej staršej stavby z 2.–3. stor. po Kr., ako to už predpokladal T. Kolník (1986, 411). Okrem samotných kolkov o tom svedčí aj fakt, že na početné kusy strešnej krytiny bola naviazaná malta. To znamená, že škridlice už viac neplnili svoju primárnu funkciu, ale boli použité

na murovanie ako stavebný materiál, ktorý bol dovezený z bližšieho okolia (staršia fáza kniežacieho dvorca) alebo zo vzdialenejších oblastí (napríklad z provincie Panónia). Súčasný stav bádania nám žiaľ neposkytuje definitívnu odpoveď na túto otázku (str. 104).

Hlavným prínosom monografie napísanej v slovenčine s anglickým resumé je zverejnenie výsledkov z výskumu germánskeho kniežacieho dvorca vo Veľkom Kýre. Nové poznatky pomôžu doplniť mozaiku informácií o rímsko-germánskych vzťahoch v období neskej antiky v oblasti nad stredným Dunajom, o ktorých sa antickí autori vyjadrovali len sporadicky. Hodnota publikácie spočíva predovšetkým v kapitolách pojednávajúcich priamo o nálezoch a architektonických pozostatkoch zo samotného kniežacieho dvorca. Pozoruhodná je aj príloha s jednotlivými kolkovanými tehľami, ktoré sa na lokalite našli. Oceniť treba aj podrobné pôdorysy objektov, ktoré sú vložené v texte. Istý nedostatok môžu predstavovať čiernebiele fotografie keramiky a drobných predmetov. Monografia však miestami budí dojem, že nosná téma o germánskom dvorci vo Veľkom Kýre ustupuje do úzadia nálezovým kontextom iných lokalít, ktoré plnia funkciu analógií ako je Bratislava-Podunajské Biskupice, Cífer-Pác, či Oberleiserberg. To isté platí aj o pasážach zaoberajúcich sa právnym postavením Germánov a ich vzťahoch voči Rimanom. Hoci sú informačne prínosné, odvádzajú pozornosť od hlavnej problematiky. V konečnom dôsledku však treba konštatovať, že je to publikácia, ktorú ocení odborná aj laická verejnosť práve vďaka tomu, že kombinuje výsledky výskumu so širším kultúro-historickým kontextom daného obdobia.

LITERATÚRA

Kolník 1986 – T. Kolník: Römische Stationen im slowakischen Abschnitt des nordpannonischen Limesvorlandes. *Archeologické rozhledy* 38, 1986, 411–434.

Mgr. Barbora Adamíková
Trnavská univerzita
Filozofická fakulta
Katedra klasickej archeológie
Hornopotočná 23
SK – 918 43 Trnava
barbora.adamikova@tvu.sk

Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-21-0257 „Elity doby rímskej u stredo-európskych Světov“.

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.71.5>

Mária Hajnalová: Archeobotanika. Úvod do štúdia archeologických zvyškov rastlín. Vysokoškolská učebnica. Bratislava 2022. 117 strán, 94 čiernobielych fotografií a kresieb, 16 tabuliek a grafov. ISBN 978-80-224-1949-9.

Od 60. rokov minulého storočia sa objavujú nové témy výskumu, vďaka ktorým sa ekofakty stali kľúčovou súčasťou archeológie. Dovtedy prevládajúce otázky etnicity populácií, ich migrácií a s tým súvisiacich historických udalostí stratili svoje výsadné postavenie. Postupne ich zatienili otázky technológie, ekológie a ekonomiky, pri ktorých poskytujú dôležité údaje práve ekofakty. Výsledkom je spolupráca archeológie s prírodnými vedami, pričom archeológia sa inšpiruje konkrétnymi poznatkami, ale aj technikami terénnej práce, metódami kvantitatívneho spracovania dát a všeobecne názormi na vývoj prírody a adaptáciu ľudských populácií. Archeobotanika – štúdium zvyškov rastlín, získaných na archeologických výskumoch – môže spolu s archeozoológiou – analýzou kostí a zubov – významne prispieť k pochopeniu každodenného života v minulosti. Archeobotanika má pritom medzi prírodovednými odbormi s predponou „archo“ ústredné postavenie.

Na počiatku európskej vedeckej archeobotaniky stála aj Eva Hajnalová, matka autorky publikácie. Mária Hajnalová je viac než jej dôstojnou nasledovníčkou, a preto je vítané, že svoje doterajšie vedecké poznatky a odborné skúsenosti pretavila do podoby vysokoškolskej učebnice.

V publikácii sú stručne predstavené rôzne smery archeobotaniky. Neponúka však kompletnú syntézu súčasných poznatkov, na tú by jedna kniha určite nestačila. V zhustenej forme predstavuje rôzne smery archeobotaniky zamerané na analýzu rastlinných mikrozvyškov a bližšie sa zameriava na metódy získania a analýzy rastlinných makrozvyškov, najmä semien, plodov a uhlíkov.

Kniha je rozdelená na sedem častí, pričom každá sa podľa parciálnych tém delí na kapitoly a tie zas v niektorých prípadoch na podkapitoly. Prvá časť, obsahujúca päť kapitol, je venovaná definícii a predmetu štúdia. V prvej kapitole autorka podáva stručnú definíciu a vymedzenie pojmu archeobotanika, pričom ju vymedzuje voči pojmom ako paleoetnobotanika a paleobotanika. Následne stručne načrtáva počiatky tohto vedného odboru, spojené s menom Oswalda Heera, priekopníka a prominentného znalca fosílnych rastlín, ktorý ako prvý v polovici 19. stor. študoval archeologické zvyšky rastlín z jazerných sídlisk z obdobia neolitu a doby bronzovej vo Švajčiarsku. Vysvetľuje, aké prekážky stáli archeobotanike v ceste, ako stabilnej a váženej súčasti archeologického bádania. Konštatuje, že

to bolo hlavne v dôsledku vnímania rastlín ako nepodstatných vecí, ktoré súvisia najmä s domácnosťou, rodinným životom, ktorý bol v tieni otázok o vzniku štátov a spoločenskom vývine. Detailnejšie sa venuje vývoju česko-slovenskej archeobotaniky. Zdôrazňuje prínos Zdeňka Tempíra a Emanuela Opravila, ktorí rozvíjali projekty samostatných, na archeobotanický výskum špecializovaných pracovísk. Pripomína, že v 70. rokoch bola Eva Hajnalová jediná (archo)botanička v Československu, ktorú zamestnávala priamo archeologická inštitúcia. Významným medzníkom pre rozvoj archeobotaniky bol vznik Medzinárodnej pracovnej skupiny pre archeobotaniku (IWGP) v roku 1968 práve v Prahe.

V druhej kapitole nastoľuje kľúčové otázky, ktoré archeobotanika rieši, t. j. čo jedli ľudia v minulosti a v akom prostredí žili. Z nich vyplývajú tri základné tematické okruhy, ktoré sú v strede jej záujmu. Prvým sú doklady o samotnej rastlinnej potrave, druhým zmeny, ktoré sa udiali na samotných rastlinách, tretím poznatky o prostredí a krajine v minulosti. Ďalej stručne sumarizuje, ako vznikli archeologické uloženičky a ako sa do nich dostali rastlinné zvyšky. Upozorňuje na to, že nepoznanie typu formačných procesov alebo spôsobu, akým ovplyvnili výslednú vzorku, môže viesť k nepresnosti v archeologickej interpretácii hodnotených dát. Na záver pripája prehľad ďalšej odporúčanej literatúry.

Tretia kapitola prvej časti knihy pojednáva o typoch rastlinných zvyškov, ktoré možno rozdeliť na rastlinné makrozvyšky (semená a ich obaly, zvyšky drier, najčastejšie vo forme uhlíkov, vegetatívne časti rastlín, stielky nižších rastlín, rastlinné vlákna a zvyšky tepelne upravovaného jedla) a mikrozvyšky (peľové zrná, fytolity, škrobové zrná a rozsievky). V oboch prípadoch uvádza aj potrebné prístrojové vybavenie na ich laboratórne skúmanie. Kapitulu dopĺňa prehľadná tabuľka jednotlivých typov zvyškov, spôsobu ich zachovania a priestorovej škály.

V štvrtej kapitole prvej časti podrobnejšie rozoberá spôsoby zachovania rastlinných makrozvyškov (karbonizácia, konzervácia vodou, mineralizácia, odtlačky, vysušenie, zmrazenie) a mikrozvyškov (vysvetľuje, ako optimálne sedimentačné a depozičné prostredie v tomto prípade závisí najmä od chemického zloženia daného typu mikrozvyšku). Kapitulu uzatvára prehľad odporúčanej literatúry.

Prvá časť knihy je ukončená krátkym prehľadom špecializácií, ktoré sa vyvinuli v rámci archeobotaniky (palynológia, fytolitová analýza, analýza škrobových zrn, karpológia, xylotomárna analýza a antrakológia, analýza koreňov, hľúz, cibúl a iných skladovacích orgánov rastlín a analýza rastlinných vlákien).

V druhej časti knihy sa autorka podrobnejšie venuje peľovým zrnám a spóram. V piatich podkapitolách

názorne opisuje ich vznik a štruktúru, podmienky ich zachovania, kde rozhodujúcu úlohu hrá vodné prostredie s nízkym pH (rašeliniská). Ukazuje spôsoby odberu palynologických vzoriek v teréne, spôsob ich extrakcie v laboratóriu a princíp palynologickej analýzy. Prínosom tejto časti je exkurz do histórie palynológie a názorné schémy a obrázky, ktoré účelne dopĺňajú stručnejší text.

Tretia časť knihy, rozdelená tiež do piatich kapitol, je venovaná fytolitom, ich vzniku, klasifikácii, využitiu v archeológii a rekonštrukcii prostredia v minulosti. Mikroskopické telieska sa tvoria v rastlinách hromadením a vyzrážaním minerálnych zlúčenín, ktoré sa do nich dostávajú z pôdy spolu s vodou. Keďže fytolity predstavujú anorganický materiál, takmer nezmenené pretrvávajú v pôde, sedimentoch, na nástrojoch a pod. a poskytujú doklady o výskyte materskej rastliny na lokalite. Patria k najpočetnejším botanickým zvyškom. Spravidla pochádzajú z rastlín, ktoré človek na lokalitu priniesol a na mieste využil a odhodil. Ich množstvo v kultúrnej vrstve závisí od frekvencie daných činností a od množstva spracovávaného alebo použitého materiálu. Často úplne prekryjú signál z pôvodných rastlín z lokality. Kapitola je doplnená konkrétnymi príkladmi nálezov fytolitov v súvislosti so zariadením na mlátenie obilia – tribulom – ako i názornými príkladmi variability morfológie fytolitov.

V štvrtej časti sa autorka v troch kapitolách zaoberá skladbou, stavbou a vlastnosťami škrobového zrna a tým, ako sa dostávajú do archeologického záznamu a aké procesy spôsobujú rozklad, resp. umožňujú zachovanie škrobových zŕn. Ich výskyt v kultúrnych vrstvách súvisí najčastejšie s rozkladom rastlinnej hmoty prostredníctvom ľudských činností súvisiacich s rastlinami ako potravinami, krmovinami či liečivami. Tieto činnosti často zanechávajú zvyšky na povrchu používaných nástrojov (drvidiel, žarnovov, mlynčekov...). Škrobové zrná sa tiež môžu nazhromaždiť v miestach týchto činností. Táto časť knihy obsahuje aj krátky exkurz do histórie využívania tepelne upravených škrobových potravín v histórii ľudstva.

Najrozsiahlejšia piata časť knihy je venovaná semenám a uhlíkom, ktoré patria k najbežnejším nálezom na „suchých“ archeologických lokalitách. Tieto dva typy makrozvyškov predstavuje autorka spolu, pretože väčšina krokov ich analýzy – od zberu vzoriek v teréne až po vytriedenie vzorky pod mikroskopom v laboratóriu – sa robí spoločne a/alebo rovnako. Postupy ich analýzy sa líšia až od momentu ich taxonomickej determinácie. Identifikácii druhov drevín na základe anatomickej štruktúry zdrevnatených elementov sa venuje antrakologická (zuhoľnatené zvyšky) a xylotomárna (nezuhoľnatené zvyšky) analýza. Prednosťou tejto

časti knihy je, že v mnohom vychádza z vlastných skúseností a z odbornej praxe autorky.

Delenie piatej časti knihy na jednotlivé kapitoly vychádza z troch hlavných krokov analýzy rastlinných makrozvyškov, ktoré sú: získanie, identifikácia, interpretácia. Získanie, čiže extrakcia makrozvyškov, je predmetom prvej kapitoly, ktorá sa venuje trom základným spôsobom extrakcie (výber nálezov rukou z polohy *in situ*, preosievanie, t. j. sitovanie uloženín za sucha, extrakcia pomocou vody, t. j. preplavovanie). Autorka porovnáva jednotlivé postupy extrakcie a uvádza ich výhody i nevýhody. Najviac pozornosti, okrem krátkeho exkurzu do histórie tejto metódy, venuje extrakcii vodou (preplavovaniu). Uvádza veľmi podrobný postup jednotlivých činností spojených s uvedeným druhom extrakcie, vrátane spôsobu balenia a evidencie preplavených vzoriek. Podrobne je opísané aj potrebné pracovné náradie a zariadenia na preplavovanie. Táto kapitola je skutočným návodom obsahujúcim praktické rady a užitočné upozornenia vyplývajúce z autopsie autorky. Dôležitá je aj druhá kapitola, kde vysvetľuje stratégie vzorkovania pri odbere vzoriek v teréne. Opisuje viaceré spôsoby odberu archeobotanických vzoriek, od úplného vzorkovania cez účelový odber po intervalový odber vzoriek, pričom sa zameriava na ich výhody a nevýhody. Zdôrazňuje, že v širšom zmysle všetky zvyšky, ktoré sa v archeologických uloženinách zachovali, predstavujú iba veľmi malý zlomok všetkého rastlinného materiálu s ktorým prišli ľudia v minulosti do kontaktu. Preto je nevyhnutné pokúsiť sa pri odbere vzoriek získať taký súbor, ktorý bude reprezentatívny pre lokalitu ako celok a oslobodený od chýb a skreslení, zapríčinených ľudským faktorom. Pri odoberaní vzoriek z daného kontextu je potrebné, aby boli reprezentatívne pre daný celok. K dispozícii sú dve techniky odberu a teda aj dva základné typy vzoriek – zložená a bodová. Princíp odberu a typ vzoriek je znázornený aj na vysvetľujúcich ilustráciách. Stratégia vzorkovania a technika odberu vzoriek je dôležitá pre interpretáciu dát. V súvislosti s tým ponúka autorka niekoľko užitočných odporúčaní týkajúcich sa objemu, balenia a opisovania vzoriek.

V tretej kapitole tejto časti knihy autorka opäť podrobne a názorne vysvetľuje postup a princípy identifikácie rastlinných makrozvyškov, ktorých analýza je základným prameňom poznania vzťahu človeka a rastlín v minulosti. Zameriava sa na efektívne postupy pri triedení archeobotanických vzoriek a spôsoby získavania reprezentatívnych vzoriek pri laboratórnej analýze.

Štvrtá kapitola sa venuje stavbe, determináčnym znakom a postupom pri determinácii semien a drev. V piatej kapitole vysvetľuje princípy a ciele kvantifikácie makrozvyškov v archeobotanike a spôsoby

analýzy dát postupmi deskriptívnej štatistiky, ako aj prezentácie výsledkov pomocou rôznych typov grafov a tabuliek. Uvádza tiež potrebu tvorby porovnávacích vzoriek a spôsoby ich uskladnenia.

V šiestej a siedmej časti knihy sú v krátkosti spomenuté aj posledné dva druhy makrozvyškov – korene či hľuzy a textilné vlákna – ich spôsob zachovania, ich determinácia a identifikácia. Na záver je uvedený prehľad použitej literatúry.

To, čo sa v niektorých častiach publikácie Márie Hajnalovej ukazuje byť prednosťou, t. j., že autorka stavia predovšetkým na skúsenostiach a poznatkoch získaných pri vlastnej vedeckej práci, a odborné rady a odporúčania ponúka prakticky v prvej osobe, sa pri celkovom pohľade ukazuje ako jedna z mála slabín učebnice. Na prvý pohľad je zrejmé, akej problematike sa autorka venuje prednostne, s čím má najväčšie skúsenosti. Čitateľovi tak v určitej časti knihy uľahčuje prácu detailným opisom, kým v inej časti knihy ho odkazuje na ďalšiu literatúru a dopĺňujúce štúdium. Týka sa to úvodných kapitol 1.2 až 2.3, najmä úsekov venovaných témam ako vznikli archeologické uloženičky a ako sa do nich dostali rastlinné zvyšky, resp. časti venovanej odberu palynologických vzoriek v teréne a ich následnej analýze. Autorka tak uprednostňuje len určité okruhy otázok. Napriek tomu sú jej hlboká erudícia a zanieťenie pre archeobotaniku citeľné z celej publikácie a z každej jednej kapitoly.

Knihy je napísaná veľmi „čítavou“ formou, ktorá na prvý pohľad stiera niektoré obsahové disproporcie. Veľkým prínosom sú z tohto pohľadu použité obrázky, tabuľky a schémy, ktoré slúžia v knihe ako vysvetlivky k textu. Učebnica je obohatená o informatívne boxy so zaujímavými informáciami, ktoré vhodne dopĺňujú obsah jednotlivých častí knihy. Publikácia má ako vysokoškolská učebnica veľmi univerzálny charakter, v prípade prekladu do iného jazyka by mohla slúžiť aj pre zahraničné univerzity. No aj z tohto pohľadu chýba v zozname použitej literatúry, resp. odporúčanej literatúry viac odkazov na práce dotýkajúce sa výsledkov archeobotanických výskumov na území Slovenska. V každom prípade je publikácia Márie Hajnalovej veľkým prínosom nielen pre vysokoškolských študentov. Je dobrým návodom pre organizáciu archeologického výskumu z pohľadu zaistenia čo najširšieho spektra poznatkov a informácií o archeologickej lokalite.

Mgr. Marta Kučerová
Múzeum v Kežmarku
Hradné námestie 42
SK – 060 01 Kežmarok
archeolog@kezmarok.com

Václav Furmánek – Jaroslava Pavelková – † Vojtech Budinský-Krička: Kyjatice. Eponymná lokalita archeologickej kultúry. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 33. Archeologický ústav SAV, v. v. i. Nitra 2022. 307 strán. ISBN 978-80-8196-061-1.

Do edície Archeologického ústavu SAV, v. v. i., Archaeologica Slovaca Monographiae (ASM) Fontes v roku 2022 pribudlo vedecké spracovanie významného archeologického náleziska – Kyjatic, ktoré je zároveň eponymnou lokalitou archeologickej kultúry z doby bronzovej. Autormi recenzovanej publikácie sú poprední znalci problematiky žiarového pohrebneho ritu kultúr popolnicových polí v strednej Európe – Václav Furmánek a Jaroslava Pavelková spoločne s realizátorom prvej etapy výskumu pohrebiska v Kyjaticiach, ktorým bol nestor slovenskej archeológie – Vojtech Budinský-Krička. Tridsiaty tretí zväzok ASM Fontes má osobitú štruktúru, ktorá vznikla zlúčením populárno-vedeckej knihy (Furmánek/Pavelková 2020) s novými časťami. Autorstvo jednotlivých kapitol/podkapitol sa neuvádza. Súčasťou zväzku je 232 obrázkov, 75 tabuliek a jedna tabuľka s diagramom.

Predhovor (s. 7) prezrádza, že práca je výsledkom dlhoročnej a intenzívnej spolupráce archeológa Václava Furmánka a antropologičky Jaroslavy Pavelkovej. Genéza tejto práce súvisí aj s dôležitou skutočnosťou, že Jaroslava Pavelková po vyše dvadsiatich piatich rokoch od ukončenia terénneho výskumu pohrebiska v Kyjaticiach urobila antropologickú analýzu všetkých dostupných zvyškov spálených ľudských kostí z tejto lokality (Pavelková 2012). Už z predhovoru je zrejmé, že pohrebisko začal skúmať Vojtech Budinský-Krička (vtedy Vojtech Budavár) v roku 1941 a v rokoch 1983–1985 ho doskúmal Václav Furmánek. Vo vstupe do publikácie sa teda premieta nielen angažovanosť menovaných bádateľov na archeologickom výskume v Kyjaticiach, ale aj ich podiel na spracovaní materiálu a monografii vôbec.

Úvod (s. 8–10) začína už známou správou, že paralelne sa pracovalo na dvoch knihách o archeologickom nálezisku v Kyjaticiach: populárno-vedeckej a tejto, vedeckej (Furmánek/Pavelková 2020, 9). V úvode je prostredníctvom vybraných antických autorov priblížená „esencia“ *prvého zlatého veku Európy* – doby bronzovej, ktorá zanechala mimoriadny materiálny odkaz i na území Slovenska. Toto dedičstvo bolo mnohokrato prezentované formou rôznych podujatí, výstav a publikácií nielen na domácej pôde, ale aj v rôznych krajinách Európy a súčasťou týchto aktivít boli tiež archeologické nálezy z Kyjatic a materiál kyjatickej kultúry (s. 9). Následne sú na príklade Kyjatic v skratke vysvetlené dôvody osídlenia južnej časti hornatého stredného Slovenska v období popolnicových polí a zdôraznený prínos

Vojtecha Budinského-Kričku k archeologickému bádaniu v tejto časti nášho územia. Týmto autori čiastočne predbiehajú stať o histórii archeologického výskumu (podkapitola 3.1), keďže v úvode celkom podrobne opisujú, za akých okolností sa profesor Budaváry v roku 1941 dostal do Kyjatíc a zachránil 52 hrobov, ale aj čo viedlo k doskúmaniu tohto náleziska a k vybudovaniu archeologického pamätníka na lokalite (s. 9, 10). Pozadie archeologického výskumu eponymnej lokality kyjatickej kultúry sa teda odкрýva už v úvode.

Prvá kapitola je venovaná prírodnému prostrediu (s. 11–13). V zhode s autormi publikácie možno uviesť, že kataster obce Kyjatice (okr. Rimavská Sobota) leží na juhu stredného Slovenska, v západnej časti Slovenského rudohoria a v strednej časti Revúckej vrchoviny. Recenzent z autopsie potvrdzuje, že Kyjatice s okolím predstavujú typickú krajinu uvedených geomorfologických jednotiek. Predmetné pohrebisko sa nachádza severozápadne od intravilánu obce v polohe Pri skale (s. 11). V kapitole sa poukazuje na geologickú stavbu katastra Kyjatíc, nerastné bohatstvo analyzovaného priestoru, ale aj možnosti rekonštrukcie vtedajšej klímy. V tejto súvislosti možno vyzdvihnúť, že na zmeny prírodného prostredia, charakter a vývoj stredoeurópskej klímy v dobe bronzovej autori hľadajú v širších spojitostiach, avšak recenzent zároveň nerozumie, prečo sa (otvorene a opakovane – *Furmánek/Pavělková 2010; 2020, 14*) stavajú do radu popieračov klimatickej zmeny. Domnievajú sa, „že v súčasnosti stále opakované názory a hrozby o celosvetových katastrofických klimatických zmenách, o tzv. globálnom otepľovaní, sú vedené skôr politikou ako vedou“ (viac s. 12). Svoj názor síce opierajú o „argumenty“, avšak v zásade si neuvedomujú, respektíve prehliadajú celé súbory iných faktov, podložené tvrdými dátami, ktoré sú dostupné v nespočetných výstupoch, a samozrejme, hlavne na internetovej stránke Medzivládneho panelu pre zmenu klímy (www.ipcc.ch). Vedci sa o klimatickú zmenu totižto zaujímajú už vyše 150 rokov, čo z nej robí celkom preverovanú oblasť modernej vedy. Podkopávanie vedeckých poznatkov o zmene klímy nie je žiadnou novinkou a zvyčajne sa spája s vyťahovaním rôznych mýtov, falošných správ až klamstiev. Vzhľadom na posudzovaný text možno podotknúť, že podnebie na Zemi sa menilo vždy, no podľa paleoklimatológie alebo „minulých podnebí“ je zjavné, že zmeny za posledných 150 rokov, t. j. od začiatku priemyselnej revolúcie, boli výnimočné a nemôžu byť prirodzené. Argument „prirodzených zmien“ (tiež s. 12) často sprevádza príbeh, že zemská klíma sa len zotavuje z chladnejšieho obdobia malej doby ľadovej (cca 1300–1850 n. l.) a že dnešné teploty sú skutočne rovnaké ako počas stredovekého klimatického optima (cca 900–1300 n. l.).

Problém však spočíva v tom, že ani jedno z týchto období neprinieslo globálnu zmenu klímy, ale iba regionálne zmeny, ktoré ovplyvnili severozápadnú Európu, východnú Ameriku, Grónsko a Island. Aktuálne štúdie ukazujú, že jediné obdobie za posledných 2000 rokov, keď sa podnebie po celom svete zmenilo súčasne a rovnakým smerom, sa zhoduje s poslednými 150 rokmi. Zohrávalo sa pritom 98 % plochy Zeme (*Maslin 2019*). V jednej z najnovších vedeckých (!) publikácií k tejto problematike, ktorú sa recenzent rozhodol zacitovať (*Marek a kol. 2022*), sa na klimatickú zmenu nazerá ako na súčasť nového významného fenoménu globálnej zmeny. Tento fenomén vedci dávajú do úzkej súvislosti s činnosťou človeka, teda s bytím našej civilizácie. Táto väzba je taká silná, že dovoľuje tvrdiť, že globálna zmena je priamym dôsledkom ľudskej činnosti, výrazne sa odlišuje od minulých lokálnych environmentálnych problémov a má bezprecedentný globálny charakter (*Marek/Ač 2022, 2, 3*). Všeobecne je tento vplyv natoľko výrazný, že sa hovorí o novej geologickej epoche – antropocéne, v ktorej globálne prostredie planéty dominantne determinuje ľudská činnosť (*Daněk/Slovák 2022, 267, 268*). V súvislosti s klímou v minulosti recenzent ešte krátko reaguje na poznámku z prvej kapitoly o výraznom zhoršení klimatických podmienok na konci doby bronzovej, čo okrem iných faktorov prispelo k zániku civilizácie popolnicových polí (s. 12). Možno k tomu dodať, že v 8. stor. pred n. l. sa akútne ochladilo a zreteľne sa zvýšili zrážky. Predpokladá sa, že najchladnejšie bolo medzi rokmi 775–725 pred n. l. (*Popovtšchak/Heiss/Drescher-Schneider 2021, 41*). Treba však uznať, že samotní autori si na konci kapitoly veľmi dobre uvedomujú, že komplexné riešenie problematiky vzťahu pravekej spoločnosti k prírodnému prostrediu je na Slovensku stále len v začiatkoch (s. 13).

Kapitola „Historická situácia osídlenia regiónu“ (s. 13–22) hneď prvou vetou informuje o intenzívnom osídlení Kyjatíc a blízkeho okolia najprv pilinskou kultúrou a následne kyjatickou kultúrou – t. j. kultúrami juhovýchodných popolnicových polí – v mladšej a neskorej dobe bronzovej. Oboznamuje s problematikou kultúr popolnicových polí nielen v študovanej oblasti, ale aj v susedných teritóriách (východnej) strednej Európy, pričom sa nezabúda, že všetky menované kultúry a kultúrne komplexy boli súčasťou veľkej európskej civilizácie popolnicových polí (s. 13). Súčasťou druhej kapitoly je aj prehľad pravekého osídlenia juhu stredného Slovenska, zvlášť v regiónoch Gemer, Malohont a Novohrad. Cieľom recenzie nie je komentovať úplne všetko, no v súvislosti s eneolitom a badenskou kultúrou sa mohlo poukázať aj na najnovšie výsledky bádania v uvedených regiónoch (*Malček 2013, 89, 97–102; 2016*). Dominantné miesto v práci je venované,

pochopiteľne, dobe bronzovej. Významné archeologické lokality z tejto epochy, vzdialené od Kyjatic maximálne 25 km vzdušnou čiarou, sú zobrazené na mape (s. 15, obr. 2). Zvláštna pozornosť sa ďalej venuje všetkému, čo súvisí s kultúrami popolnicových polí. Odbočka k súdobému historickému fenoménu mladšej doby bronzovej – tzv. morským národom – však na recenzenta pôsobí vcelku rušivo. Poznamenávam, že pokiaľ stať o morských národoch do knihy autori už zaradili, mohli k tejto téme citovať celý rad vedeckých štúdií a príspevkov (napr. *Ben-Dor Evian* 2016). Keďže to neurobili, nie je celkom jasné, na základe čoho preferujú názor o lokalizácii námorných bitiek Ramzesa III. do nílскеj delty (s. 17; pozri a porovnaj *Cline* 2019, 27). A vôbec, bolo nutné v kontexte analýzy a vyhodnotenia hrobového materiálu z Kyjatic zamýšľať sa nad miestami, kde došlo k vojenskej konfrontácii Ramzesa III. s tzv. morskými národmi? S touto problematikou evidentne súvisí ešte jedna nelogicky umiestnená veta na sedemnástej strane, ktorú uzatvára citácia *Matič/Frankovič* 2020, pričom práca citovaných autorov v súpise literatúry chýba (s. 218). Po odbočke do východného Stredomoria je už traktovaná problematika západnej enklávy kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí, ktorá zanechala na území Kyjatic výrazné archeologické stopy. Spájajú sa tak s pilinskou kultúrou, ako aj s kyjatickou kultúrou. V kapitole sa správne podotýka, že populácia pilinskej kultúry založila i pohrebisko na eponymnej lokalite kyjatickej kultúry (s. 17). Ďalšie riadky charakterizujú pilinskú kultúru, oboznamujú s dejinami bádania, kľúčovými náleziskami, územným rozšírením alebo vnútornou periodizáciou. Ku genéze pilinskej kultúry možno dodať, že najnovšie výsledky výskumu na severe Maďarska zreteľne poukazujú aj na podiel hatvanskej kultúry, čo dokumentuje pohrebisko v Salgótarjáne-Zagyvapálfalve (*Guba* 2020, 41, 47, 48, obr. 1). Stručne sa informuje aj o pramennej báze pilinskej kultúry, ktorá je mimoriadne bohatá. Z diskurzu vyplýva, že v súčasnosti sú na Slovensku lepšie preskúmané pohrebiská a uspokojivo poznatý najmä hrobový materiál (s. 18). Vychádzajúc zo všeobecne akceptovanej archeologickej klasifikácie kultúr doby bronzovej autori prízvukujú, že pilinská kultúra reprezentuje západný prejav staršej fázy kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí (s. 17) a kyjatická kultúra západný prejav mladšej fázy tohto kultúrneho komplexu (s. 19). Aj v prípade kyjatickej kultúry sa dozvedáme o dôležitých momentoch výskumu, o otázkach územného rozšírenia alebo o pramennej báze, ktorá je na Slovensku tiež vcelku bohatá. Keďže väčšina podrobne preskúmaných pohrebísk vykazuje kontinuitu z pilinskej do kyjatickej kultúry, viace-

ré sa v týchto častiach druhej kapitoly spomínajú opakovane: napríklad Cinobaňa, Dvorníky-Včeláre, Radzovce (s. 18, 20). Do zorného uhla sa dostali aj sociálno-ekonomické problémy rozoberaných archeologických entít (metalurgia farebných kovov, budovanie hradísk, využívanie jaskýň atď.) a iné aktuálne otázky výskumu. Obraz o pravekom osídlení v sledovanom regionálnom rámci uzatvára informácia o sídliskových objektoch/nálezoch na okraji a v blízkosti plochy pohrebiska v Kyjaticiach, ktoré sú na základe keramiky datované do staršej doby železnej – halštatskej (7. až 6. stor. pred n. l.). Uvádzajú sa však bez odkazu na konkrétne prameny či literatúru (s. 22).

Názov tretej kapitoly „Žiarové pohrebisko Pod hájom v polohe Pri skale“ (od s. 23) naznačuje, že pojednáva aj o vzťahu archeologickej lokality a vybraných toponým, zvlášť o oronyme Háj. Na juhu stredného Slovenska totižto nejde o jediné praveké pohrebisko (či iný typ lokality), ktoré sa nachádza blízko polohy Háj, respektíve priamo na takto nazývanom mieste. Skutočnosť, že označenie polôh v krajine oronymom Háj môže indikovať prítomnosť archeologických nálezov, sa konštatovala aj v závere nedávno zverejnenej archeologicko-lingvistickej štúdie (*Mitáš/Žigo* 2021, 223, 224). Ďalej sa v kapitole uvažuje, aká asi bola „terénna situácia“ na traktovanom mieste pred príchodom spoločenstva pilinskej kultúry a čo ho k osídleniu tohto miesta viedlo. V tejto súvislosti text naberaá kontúry náučno-beletristického štýlu, ktorý patrí skôr do rámca literatúry faktu (pozri s. 23, 24). Zároveň sa poukazuje aj na doklady existencie sídliska „*prvých osadníkov*“, zistené archeologickou sondážou asi 300 m severne od okraja pohrebiska. Okrem toho naň ukazujú sídliskové keramické nálezy pilinskej kultúry, nájdené povrchovým zberom západne od pohrebiska (s. 24). Úvaha o rituálnych úkonoch spojených so založením pohrebiska zaiste nie je zbytočná, pretože sa zakladá na objave bronzových artefaktov, ktoré pôvodne pravdepodobne predstavovali menší depot z mladšej doby bronzovej (stupňa BD). Autori si najprv kladú otázku, či to mohla byť „*obeta pri zakladaní pohrebiska*“ (s. 24), následne hľadajú argumenty a v závere kapitoly sú už presvedčení, že ide o „*rozoraný depot bronzových predmetov z počiatku mladšej doby bronzovej, ktorý možno interpretovať ako depot sakrálny, súvisiaci so začiatkom pochovávaní na tejto lokalite*“ (s. 25). Vzhľadom na dôležitosť týchto nálezov a ich hypotetický vzťah k momentu založenia pohrebiska v Kyjaticiach, mohli byť miesta nálezov jednotlivých bronzových artefaktov zobrazené aj v pláne pohrebiska (napr. v obr. 5).

Podkapitola „3.1 História archeologického výskumu“ (od s. 25) sa podrobne venuje tak vykopávkam v roku 1941, ako aj výskumnej etape

v rokoch 1983–1985. Spoločne s autormi možno zhrnúť, že počas krátkého záchranného výskumu Vojtecha Budaváryho sa odkrylo 52 hrobov a zvyšné systematicky preskúmal tím pod vedením Václava Furmánka. V roku 1985 bolo pohrebisko preskúmané bezo zvyšku s celkovým počtom „192 žiarových hrobov, datovaných od konca pilínskej kultúry až po zánik kultúry kyjatickej“ (s. 27). Plán pohrebiska (obr. 6) hroby zistené počas týchto štyroch rokov 20. storočia i farebne rozlišuje. V súvislosti s históriou archeologického výskumu v Kyjaticiach sa ďalej uvádza, že na preskúmanej ploche sa identifikovalo v prvej polovici 80. rokov 20. stor. niekoľko mladších sídliskových objektov, v zisťovacej sonde sa našiel jeden sídliskový objekt kyjatickej kultúry a na východnom okraji komplexne preskúmaného pohrebiska sa vybudoval archeologický pamätník (s. 27, 29).

Pred podkapitolou „3.3 Katalógom hrobov a antropologických analýz“ (od s. 29), ktorú možno charakterizovať aj ako „manuál“ k jeho používaniu, sa autori krátko zastávajú pri pojme „archeologická kultúra“ (podkapitola 3.2, s. 29). Recenzent uznáva, že vzhľadom na zložitú cestu, ktorá viedla ku kodifikácii kyjatickej kultúry (Jozefom Paulíkom v roku 1962), eventuálne až k bežnému používaniu tohto termínu v archeologickej spisbe, sú tieto riadky opodstatnené. Na druhej strane, pravda, mohli byť tiež súčasťou niektorej z predchádzajúcich častí knihy (resp. vzhľadom na opakovanie sa niektorých informácií na tomto mieste aj sú; pozri a porovnaj napr. s. 19 a 29). K uvedenému treba doplniť, že čiastočne preskúmané pohrebisko v Kyjaticiach sa po 2. svetovej vojne spájalo s oblasťou lužickej kultúry/lužických popolnicových polí v staršej dobe halštatskej (Mitáš 2022, 27).

Opisy hrobov a materiálu (podkapitola 3.3.1, s. 31–117) sú podľa recenzenta nanajvýš prínosnou časťou monografie! Katalóg všetkých prezentovaných hrobov a ich inventára má jednotnú formu, ktorá po formálnej a obsahovej stránke zodpovedá katalógu pohrebiska pilínskej a kyjatickej kultúry v Radzovciach (Furmánek/Mitáš/Budaváry 2016), čo je aj zámerom (s. 31), ktorý bádatelia pri používaní oboch publikácií určite ocenia. Súčasťou inštrukcie ku katalógu sú poznámky o uložení materiálu z Kyjatic v depozitároch Archeologického ústavu SAV, v. v. i., a Slovenského národného múzea v Bratislave a v Martine. Možno priblížiť, že detailné opisy hrobov (vrátane nálezových situácií a inventáru) 1/41–52 (51B)/41, 53/83–192/85, medzi ktorými sú opísané aj zberové nálezy z roku 1941, sprevádzajú kresby/pôdorysy väčšiny preskúmaných žiarových hrobov. Cennou súčasťou katalógu sú aj podkapitoly „3.3.2 Opisy sond, objektov a ojedinelých nálezov“ a „3.3.3 Povrchové zbery na ploche a v okolí pohre-

biska“ (s. 117–124). Na tomto mieste je nutné v recenzii znovu obrátiť pozornosť na predchádzajúce zmienky o sídliskových objektoch a nálezoch z Kyjatic, pretože autori v katalógovej časti konštatujú, že „keramika, ktorá sa našla v roku 1983 na východnom okraji pohrebiska a iné predmety, sa pôvodne považovali za sídliskový materiál z mladších objektov. Po umytí a analýze keramiky sa ukázalo, že ide o črepy zo zničených žiarových hrobov, ktoré sa do tejto polohy dostali z porušených hrobov na pohrebisku“ a pod. (s. 120, 121). Pokiaľ recenzent chápe všetky uvedené fakty a ich súvislosti správne, môže konštatovať, že poznámky o sídliskových nálezoch/objektoch v predošlých častiach práce sú irelevantné a používateľa monografie iba dezorientujú (porovnaj s. 120, 121 so s. 22, 27). V každom prípade sú tieto informácie v katalógu veľmi dôležité! Katalóg uzatvárajú opisy nálezov z archeologickej sondáže na sídlisku kyjatickej kultúry v polohe Pod vodárnou (s. 124).

V tretej kapitole katalóg plynule prechádza do analýzy. Podkapitola „3.4 Charakter pohrebiska“ čitateľa utvrdzuje, že v Kyjaticiach sa preskúmalo typické žiarové pohrebisko z doby popolnicových polí. Autori ho uvádzajú v kontraste s dosiaľ najväčšími známymi pohrebiskami kultúr popolnicových polí na Slovensku (Radzovce, Tornaľa, Trenčín-Biskupice) a naznačujú ako sa uskutočňovala kremácia, do akých typov hrobov sa ukladali spálené ľudské kosti, ale aj iné špecifiká (s. 124, 125), o ktorých sa podrobnejšie píše ďalej.

Žiarový pohrebný rítus v dobe bronzovej, predovšetkým v kultúrach popolnicových polí, bol dominantným spôsobom pochovávania a jeho špecifiká sleduje podkapitola 3.5 (s. 125–129). Konštatovanie, že prechod z inhumácie na kremáciu predstavoval pre praveké spoločenstvá zásadnú svetonázorovú zmenu (s. 125) je na mieste. Treba však dodať, že tento obrat bol zrejme vonkajším prejavom hlbších zmien v duchovno-náboženských predstavách. V časti, ktorá približuje kremáciu v histórii ľudstva, sa oprávnene uvádza aj *Rigvéda* (resp. tzv. *Svätá Rigvéda*; s. 126). Recenzent dopĺňa, že najstaršie „vrstvy“ týchto významných indoeurópskych a hinduistických textov vznikli medzi rokmi 1700–1200 pred n. l. a časovo korešpondujú so stredoeurópskou dobou bronzovou. Či uvedené texty mohli byť reálnym impulzom aj pre náš región, ale nie je možné dokázať. Faktom zostáva, že k dôslednému obratu ku kremácii v kultúrach popolnicových polí došlo a *Rigvéda* je prameňom k takýmto zásadným zmenám (Lochner 2021a, 233). Časť informácií spojených s fenoménom kremácie v podkapitole 3.5 však možno považovať za nadbytočnú: napríklad aký význam majú v kontexte s analýzou materiálu kultúr popolnicových polí štatistické údaje; a bez odkazu na zdroj (!), že „V Českej

republike je 27 funkčných krematórií, na Slovensku ich je v súčasnosti sedem. Napríklad v Prahe 95,0 % obyvateľov volí spalovanie, ale na Morave iba 30,0 % a na Slovensku je to okolo 50,0 %.“ alebo „V USA sa kremácia praktizuje len u 41,0 % zomrelých.“ (s. 126)? V „nadčasovom“ pohľade na problematiku pohrebného ritu sa nezabudlo na svojrázny fenomén kostrových hrobov na žiarových pohrebiskách z mladšej a neskorej doby bronzovej, ktorý autori stotožňujú s ťažko vysvetliteľnými anomáliami pohrebného ritu v podmienkach civilizácie popolnicových polí a svoje „kacírske“ úvahy opierajú o „paralely“ z antiky (podrobnejšie s. 129). Mimochodom, v súbežnom výskyte rôznych foriem pochovávaní sa môžu odzrkadľovať aj individuálne motivácie jedincov. Na konci traktovanej podkapitoly sa spomínajú aj dve archeologické kultúry zo staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline – hatvanská kultúra a severopanónska kultúra, ktoré pochovávali výlučne žiarovo už pred všeobecne akceptovaným začiatkom civilizácie popolnicových polí v strednej Európe (s. 129). S ohľadom na najstaršie klasické kultúry popolnicových polí, ku ktorým v našom priestore jednoznačne patrí pilinská kultúra, je redefinovanie teoretického rámca, ukazujúceho na vplyvné postavenie „*prvých osvojiteľov*“ žiarového pohrebného ritu v nadregionálnej sieti kultúr doby bronzovej (Cavazzuti a i. 2022), bez pochyb podnetné a túto novú štúdiu možno dať do povedomia i slovenským bádateľom. Dôsledné uplatňovanie kremácie sa na pohrebisku v Kyjaticiach odzrkadlilo vo viacerých typoch hrobov, v rámci ktorých sú dominantné urnové (časť „3.5.1 Typy hrobov a spôsoby pochovávaní“). Čo sa týka uloženia spálených ľudských kostí do hrobu, na analyzovanom pohrebisku sa zaevidovali aj hroby jamkové, hroby s kremačnými zvyškami v urne aj mimo nej, hroby s kremačnými zvyškami rozsypanými okolo nádob, ale aj kenotafy (s. 130).

Hrobové konštrukcie sú vyhodnotené v rovnomennej podkapitole 3.6 (s. 130–157). Pohrebisko v Kyjaticiach je ďalším v rade, ktoré utvrdzuje fakt, že úpravy a konštrukcie hrobov kultúr popolnicových polí sú značne variabilné: od jednoduchých urnových hrobov označených kameňom až po honosné skrinkové hroby s mohutným kamenným príkrovom. V recenzovanej knihe je táto problematika analyzovaná parciálne, teda podľa kultúrnej afinity/datovania hrobov: najskôr konštrukcie hrobov pilinskej kultúry a z pilinsko-kyjatického horizontu a následne hrobové konštrukcie kyjatickej kultúry (s. 130). Vzhľadom na prezentovaný zámer však nie je celkom jasné, prečo sa časť „3.6.1 Hrobové konštrukcie pilinskej kultúry a prechodného pilinsko-kyjatického horizontu“ napríklad venuje aj hrobom jamkovým, ktoré sú (aj na tomto pohre-

bisku) najjednoduchším typom žiarového hrobu a ktoré sú (všeobecne) bez úprav/konštrukcií a pod. (s. 131; pozri a porovnaj klasifikáciu typov/úprav/konštrukcií hrobov v štúdií *Furmánek/Mitáš 2010*, 56–87). Z relevantných kamenných úprav a konštrukcií na pohrebisku v Kyjaticiach sa vo vyššie uvedenom kultúrno-chronologickom úseku uvádzajú tieto: kameň podložený pod urnou (kamenná podložka urny), kameň označujúci hrob, kamenný kruh (veniec), skrinka z ploských kameňov a kamenný násyp – príkrov či jeho náznak. S autormi možno plne súhlasiť v tom, že Kyjatice, podobne ako aj iné plošne preskúmané pohrebiská západnej enklávy kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí (najmä Cinobaňa, Radzovce), zreteľne dokazujú, že skrinkové hroby sa budovali už v mladšej fáze pilinskej kultúry (s. 131). Variabilita hrobových úprav a konštrukcií kyjatickej kultúry bola podstatne väčšia ako v pilinskej kultúre, ale na analyzovanom pohrebisku túto skutočnosť zvýrazňuje aj nepomerné zastúpenie hrobov oboch kultúr a dĺžka pochovávaní (s. 132; podkapitola „3.6.2 Hrobové konštrukcie kyjatickej kultúry“). Autori, podobne ako v predošlej podkapitole, jednotlivé typy/úpravy/konštrukcie hrobov analyzujú štýlom „od jednoduchých k zložitým“, v princípe od hrobov bez úprav a konštrukcií až po zložené varianty kamenných konštrukcií (s. 133–155). Užitočnou pomôckou sú výbery charakteristických typov hrobových úprav a konštrukcií pilinskej – kyjatickej kultúry v obrazových prílohách (obr. 187, 188–190 a ďalšie), ale aj zobrazenie ich distribúcie na ploche pohrebiska (obr. 191, 195, 198 a ďalšie). Typickým prejavom a v skutočnosti vrcholom funerálnej architektúry kyjatickej kultúry sú skrinkové hroby a „*práve pohrebisko v Kyjaticiach predstavuje charakteristickú lokalitu, ktorá bola typická početným výskytom skrinkových hrobov*“ (s. 147). Detailná analýza pohrebného ritu dokazuje, že na tomto pohrebisku sa preskúmali klasické skrinky, naznačené skrinky aj skrinky pod príkrovmi. Je však veľmi pravdepodobné, ak vychádzame z poznatkov o súdobom žiarovom pohrebisku v Cinobani (*Mitáš/Furmánek 2015*, 164), že v Kyjaticiach boli tiež skrinky s kamennými vencami, ktoré sa pri exkavácii odstránili, čo možno dedukovať i z fotodokumentácie (napr. tab. XXVII: 4). Okrem percentuálneho podielu skrinkových hrobov (cca 15 % z celkového počtu hrobov) je z vedeckého spracovania archeologického materiálu zrejmé, že ani v jednom skrinkovom hrobe na eponymnej lokalite kyjatickej kultúry nebol pochovaný dospelavý alebo dospelý jedinec (s. 153). Toto zistenie je pravdepodobne ovplyvnené aj absenciou osteologických nálezov/analýz z celého súboru skrinkových hrobov, vysokou detskou úmrtnosťou

v kultúrach juhovýchodných popolnicových polí (Pavelková/Furmánek 2018, 106, tab. 19, graf 2) a v poslednom rade rituálnymi praktikami. V každom prípade však možno prijať „opatrný záver“ autorov, ktorý posilňujú aj iné systematicky preskúmané a antropologicky analyzované pohrebiská v sledovanom kultúrnom rámci, že do skrinkových hrobov sa pochovávali prevažne deti (s. 154).

Ďalšia zásadná podkapitola „3.7 Materiálna kultúra z plochy pohrebiska a z jeho najbližšieho okolia“ (s. 157–191) vo vstupnej časti oboznamuje, že v inventári žiarových hrobov dominuje keramika. Zvýšená pozornosť sa jej venuje v častiach 3.7.1–3.7.3 (s. 157–184), ktoré prinášajú množstvo dôležitých poznatkov i zaujímavých postrehov autorov. Analyzovaný súbor z pohrebiska v Kyjaticiach pozostáva z impozantného počtu nádob: viac než 1000 kusov! Mikropetrografická analýza keramiky z tejto lokality síce zatiaľ nebola vyhotovená, no petroarcheologické analýzy súvekých archeologických nálezov umožňujú predpokladať, že aj v tomto prípade si výrobcovia vhodnú hlinu vyhľadávali v blízkom okolí (s. 158). Typologické členenie keramiky (podkapitola 3.7.2, od s. 159) vychádza predovšetkým zo zverejnených typológií keramiky pilinskej a kyjatickej kultúry, ktoré sa vypracovali na základe keramických (súborov) nálezov z veľkých pohrebísk v Tornali (bývalom Šafárikove) a v Radzovciach, poprípade ďalších na území Maďarska (s. 159, 160). Keďže sa typologická analýza v recenzovanej publikácii priamo odvíja od chronológie, najprv sú zhodnotené „základné keramické tvary pilinskej kultúry a prechodného pilinsko-kyjatického horizontu“ (časť 3.7.2.1), ktoré reprezentujú amfory, misy, šálky, hrnce, amforky a džbánky. V stati sa zároveň poukazuje na výzdobu či funkciu menovaných typov keramiky, eventuálne na ich väzbu k hrobovým konštrukciám (napr. skrinkám). Recenzent si myslí, že vo vyobrazení základných keramických tvarov pilinskej kultúry (s. 156) omylom figuruje aj charakteristický variant hrnca kyjatickej kultúry (obr. 206: 7). Väčšia pozornosť sa venovala „základným keramickým tvarom kyjatickej kultúry“ (časť 3.7.2.2), čo úzko súvisí aj s tým, že „sortiment keramiky v hrobách kyjatickej kultúry bol iný a výrazne početnejší, ako v hrobách z obdobia pilinskej kultúry a z prechodného pilinsko-kyjatického horizontu“ (s. 165). V snahe o generalizáciu typológie keramiky pilinskej a kyjatickej kultúry sa v recenzovanej práci využil formalizovaný opis klasifikácie keramiky, ktorý bol navrhnutý Václavom Furmánkom a použitý pri analýze keramiky z pohrebiska v Radzovciach (Furmánek/Mitáš/Budaváry 2016, 8–13) a následne aplikovaný aj na sídliskový keramický materiál z Radzoviec (Furmánek 2019, 18–25). Formalizované označenie keramických typov sa využilo tak

v katalógu, ako aj v ďalšom texte a v obrázkoch/typologických tabuľkách (s. 165). Pokiaľ sa vrátíme k vyššie zmieneným „základným keramickým tvarom“, v Kyjaticiach ide o tieto nižšie analyzované typy/varianty: amfory, amforky, vázy, vázičky a dvojkoľnícké a bombovité amforky, hrnce, džbánky, misy, šálky, pokrievky (bližšie s. 165–179). *Bombovité* nádoby (s. 169) by bolo vhodné v slovenskom jazyku nazývať guľovitými, v tomto prípade amforkami guľovitého tvaru. S formalizovaným označením keramiky súvisia obrázky 222–230 (od s. 189), ktoré však mali byť umiestnené v stati o keramike (od s. 157), prípadne (ešte logickejšie) na začiatku katalógu (od s. 29). Recenzent to pripomína preto, lebo pri tvorbe publikácie by sa malo myslieť aj na jej „používateľa“ a pri zalamovaní obrazových príloh by sa mali hľadať (aj najšť) optimálne riešenia! V jednom z týchto obrázkov, ktorý zobrazuje hrnce (obr. 226), si recenzent všimol, že k sivo označeným tvarom by mal správne patriť aj hrniec F14 (pozri a porovnaj so s. 171). Čo sa týka šálok (časť 3.7.2.2.8), je nutných niekoľko poznámok k ich špecifickému variantu – sacím nádobám. Tieto keramické nádoby, prispôbené na cucanie tekutín, sa našli aj na iných pohrebiskách kyjatickej kultúry a recenzent sa s nimi v minulosti bližšie zaoberal (s. 178). Tvarovo sú v princípe zmenšeninami amfor a váz, a teda logickejšie by mali byť súčasťou typologického spektra amforiek a vázičiek. S tvrdením autorov, že „najviac sacích nádobiek sa našlo v hrobách kyjatickej kultúry v Radzovciach“ (s. 177), možno polemizovať až nesúhlasiť, pretože tento stav sa prekonal už počas terénneho výskumu žiarového pohrebiska v Cinobani (Mitáš/Furmánek 2015, 179). Možno spresniť, že sacie nádoby sa objavili v každej výskumnej sezóne pohrebiska v Cinobani od roku 2008 do roku 2014 a v niektorých hrobách ich bolo uložených aj viac, maximálne však 4 kusy (Mitáš/Furmánek 2015, 179). V rokoch, ktoré uvádzam, sa v Cinobani celkovo našlo až 30 sacích nádob (buď celých, alebo v zlomkoch). Poznámky k tomuto špecifickému keramickému výrobku možno uzavrieť konštatovaním, že aj pohrebisko v Kyjaticiach svedčí o tom, že ide o typický artefakt z neskej doby bronzovej. Pozoruhodné informácie obsahuje aj krátka stať „3.7.2.2.10 Iné keramické výrobky a nádoby so sekundárnym otvorom“ (s. 179). Spomínajú sa v nej aj dva prasleny, ktoré sú v hrobovom inventári kultúr popolnicových polí všeobecne zriedkavé. Od s. 179 sa traktuje podkapitola „3.7.3 Výzdoba keramiky“. Analýza výzdobných motívov na keramike je nenej dôležitá ako rozbor samotných keramických tvarov a podľa autorov je dokonca z ich analýzy možné niekedy vyťažiť viac než z analýzy jednotlivých typov keramických nádob (s. 179). V súčasnosti sú totižto odlišnosti vo výzdobe keramiky pilin-

skej a kyjatickej kultúry už celkom dobre známe. Podobne ako pri „základných keramických tvaroch“ (pozri vyššie), aj pri výzdobe autori rozobrali najskôr výzdobné motívy keramiky pilinskej kultúry a prechodného pilinsko-kyjatického horizontu, až následne výzdobné motívy aplikované na keramike kyjatickej kultúry (s. 180). Postupne sú analyzované a prezentované (s. 181–184): motívy rytej výzdoby, motívy plastickej zahlbenej výzdoby, motívy plastickej vystupujúcej výzdoby, slamovanie a smolný náter. Autori uvažovali aj nad technológiou tej-ktorej výzdoby a k rytej výzdobe hrdla amfory z hrobu 166/84 prikladajú povšimnutiahodné zistenie, ukazujúce na techniku rytia smerom doprava, t. j. „jeden z ďalších dôkazov pravej lateranitey populácie už v období popolnicových polí“ (s. 181). K citovanému sa žiada najprv dodať, že funkčná dominancia jedného z párových orgánov ľudského tela, v tomto prípade horných končatín, sa správne nazýva lateralita! Keďže ide o netradičný archeologický problém, možno spresniť, že už v praveku prevažovali praváci nad ľavákmi, no výrazný posun v prospech pravej ruky nastal práve v dobe bronzovej, odkedy sa jej používanie udržiavalo a rozvíjalo (viac Marková 2012, 257). Súčasťou kapitoly „Výzdoba keramiky“ sú aj poznámky k smolnému náteru na povrchu nádob. K „výzdobe“ tohto druhu a v kontexte so žiarovým pohrebným rítom recenzent len úsporne poznamenáva, že existuje aj názor o analogických nádobách kyjatickej kultúry so zvyškami čiernej organickej hmoty (tzv. smolným náterom), do ktorých sa mohla zbierať živica, následne využitá pri kremácii (Guba/Vaday 2008, 132, 136). Mimochodom, tento názor celkom zapadá do obrazu o postupnom „vylepšovaní“ techniky kremácie v kultúrach juhovýchodných popolnicových polí (s. 204).

V samostatnej podkapitole (3.7.4) sú spracované kovové predmety (s. 184–189). V Kyjaticiach sa ich síce nenašlo veľa, no napriek tomu autori predpokladajú miestnu metalurgiu (s. 184). Uvedenú skupinu nálezov reprezentujú bronzové a vzácne i železné artefakty. Bronzové predmety autori funkčne rozdelili na nástroje, zbrane, šperky a súčasti kroja, toaletné pomôcky. V úvode podkapitoly sa znovu vracajú k otázke rozoraného depotu bronzových predmetov a opakovane vyslovujú hypotézu o „sakraálnom symbole novozaloženého pohrebiska“ (s. 187). V rámci detailnej analýzy bronzových predmetov je poukázané aj na zaujímavý detail – organické zvyšky čiernej farby na dláte s tuľajkou (obr. 220: 6), pravdepodobne súvisiace s fixáciou drevenej rúčky a uvedeného nástroja. Pokiaľ je pozorovanie správne, otvára sa tu priestor pre optickú mikroskopiu a chemickú analýzu. Úvahy o železiarstve v sledovanej oblasti na konci doby

bronzovej, v tomto prípade odvíjajúce sa od malého zlomku železného kosáka, nájdeného navyše v „orbou porušenom skrinkovom hrobe kyjatickej kultúry“ (s. 188), treba brať s rezervou, na čo odkazuje aj novšia archeologická štúdia o výskyte železných predmetov z doby laténskej na lokalitách kultúr popolnicových polí (Mitáš/Furmánek 2021). Nemenej dôležitými hrobovými nálezmi, ktoré majú v monografii miesto (podkapitola „3.7.5 Artefakty z iných materiálov“, s. 191), sú sklené koráliky. V Kyjaticiach sa našli len v dvoch hroboch kyjatickej kultúry a ich chemické zloženie, a teda ani provenienciu zatiaľ nepoznáme.

Krátka podkapitola „3.8 Materiálna kultúra z okolia pohrebiska“ reprodukuje už uvedené skutočnosti, respektíve ich možné súvislosti s existenciou kultúr popolnicových polí v pracovnom rámci (pozri a porovnaj s. 191, 194 a 187, 188). Pri „datovaní pohrebiska, jeho začiatku a konca“ (podkapitola 3.9, od s. 194) sa zohľadnilo viacero kritérií, ktoré autorom umožnili vytvoriť päť stupňov (Kyjaticy I–V). Tieto stupne v texte bližšie charakterizujú, porovnávajú so závermi relatívnej chronológie pohrebiska pilinskej a kyjatickej kultúry v Radzovciach (s. 199, 200), synchronizujú so stupňami „Reineckeého a pokračovateľov“ BC (BC2)–HB 2–HB 3 (s. 199, obr. 232), prípadne s absolútnymi dátami a s historickými udalosťami v Starom svete (obr. 231). Možno súhlasiť s konštatovaním, že počiatok a trvanie pochovávania v Kyjaticiach sú podobné s dĺžkou používania analogického žiarového pohrebiska v Cinobani, tiež situovaného v podhorskej oblasti na juhu Slovenského rudohoria (s. 200). Otázky začiatku a konca eponymnej lokality kyjatickej kultúry azda v budúcnosti osvetlia aj rádiouhlíkové dáta.

Súčasťou celkového zverejnenia archeologického materiálu z Kyjatic sú „Antropologické analýzy“ (4. kapitola, s. 201–208). Z kapitoly je zjavné, že analýzy tohto typu majú na Slovensku reálne dlhoročnú tradíciu a autori sú výbornými znalcami žiarového pohrebného rítu kultúr popolnicových polí, ktorým „neujdu“ ani nuansy ako prítomnosť zvieracích kostí v hroboch alebo sekundárne otváranie hrobov, či prípadná manipulácia s ľudskými ostatkami na žiarových pohrebiskách spoločenstvami mladších historických období, napríklad Keltmi (podkapitola 4.2; bližšie Mitáš/Furmánek 2021). Predložené sú poznatky o „Veku a pohlaví zosnulých“ (podkapitola 4.3) i „Demografická charakteristika miestnej populácie“ (podkapitola 4.4). Recenzent však nevidí dôvod, aby metodicky poňatá podkapitola 4.1 niesla názov „Sumár antropologickej analýzy“ (s. 202). Závery tejto analýzy (podkapitola 4.5) sú opakovaním a potvrdením už publikovaných záverov (Pavelková 2012, 294, tabeľa 1; Pavelková/Furmánek 2018, 105, tab. 16). Čo sa týka „Iných prírodovedných analýz“

(5. kapitola, s. 208), predložené sú výsledky archeobotanickej a archeozoologickej analýzy.

V šiestej kapitole „Archeologický pamätník“ (s. 208–210) je nutné vidieť najmä motivačný potenciál, ktorý môže múzejných archeológov alebo bádateľov všeobecne inšpirovať k vybudovaniu „obdobného“ pamätníka, respektíve k akejkoľvek prezentácii výsledkov archeologického výskumu priamo na náleziskách. Prezentácia *in situ* v Kyjaticiach od roku 1985 až dodnes umožňuje hlboké precítenie *genia loci* predmetnej archeologickej lokality a prepojenie autenticity krajiny so sprístupneným obsahom (pozri tab. LXXV a ďalšie), čo však podľa recenzenta po roku 2005 narušilo vybudovanie oddychovej zóny v jej tesnom susedstve. Oboznámenie sa s náplňou tejto kapitoly zároveň dovoľuje skonštatovať, že sprístupňovanie archeologických lokalít verejnosti má na Slovensku vcelku dobrú tradíciu (zhrňujúco tiež Turčan a kol. 2009).

Záver (s. 210–212) má charakter eseje. Je viacmenej „kaleidoskopom“, v ktorom sa premietajú zlomky z dejín bádania, stavu výskumu kyjatickej kultúry, etiky archeologickej práce a v neposlednom rade (najmä v publikácii tohto typu) nepodstatná „papierová“ konfrontácia s kontroverzným autorom a jeho „historickou“ knihou (s. 212), ktorú v recenzii ani nie je dôvod citovať. Mimochodom, už sa o nej dosť napísalo v populárno-vedeckej verzii o Kyjaticiach (Furmánek/Pavelková 2020, 94, 95). Aj keď, a toto nie je jediná časť textu, ktorá je prevzatá z citovaného diela z roku 2020, aj to v konečnom dôsledku „rozmazáva“ hranicu medzi vedeckým a populárno-vedeckým spracovaním predmetnej archeologickej lokality. V závere „vedeckej“ verzie sa malo zdôrazniť, že predložený archeologický materiál je charakteristickým prejavom spoločnosti, ktoré v mladšej a neskorej dobe bronzovej osídlilo juh Slovenského rudohoria. Podčiarknuť, že kyjatická kultúra v sledovanom regióne predstavovala tak kontinuitu, ako aj zmenu. A určite tu bol i priestor načrtnúť perspektívu a výzvy interdisciplinárneho výskumu kultúr popolnicových polí.

Súčasnou textovej časti knihy je súpis použitej literatúry (s. 213–221) aj súhrn v anglickom jazyku (s. 222–230). Hodnotnou časťou sú tabuľky s kresbami materiálu z vybraných hrobov, preskúmaných v roku 1941, v rokoch 1983–1985, eventuálne zo zberu na pohrebisku (tab. I–XXV). Obráz o terénom výskume pohrebiska v Kyjaticiach dokresľujú tabuľky s fotografiami náleziska, nálezových situácií a pamätníka (tab. XXVI–XXXI, LXX–LXXV). Bonusom, ktorý mohol byť k publikácii priložený skôr na CD, sú tabuľky s farebnými zábermi spravidla keramických zlomkov z hrobov (1941, 1983–1985), ale aj zberových a sídliskových nálezov (tab. XXXII–LXIX).

Publikácia o Kyjaticiach – eponymnej lokalite archeologickej kultúry, a tým aj všetok dostupný materiál z nej, majú po vyše osemdesiatich rokoch od objavenia tohto pohrebiska bádatelia k dispozícii. Recenzent si je vedomý, a to aj napriek viacerým selektívnym pripomienkam k obsahu, k analýze i k vyhodnoteniu, že úplné zverejnenie archeologického materiálu z Kyjatíc je dôležitým počinom vo výskume kultúr popolnicových polí na Slovensku a určite ho uvítajú aj v problematike zainteresovaní bádatelia z okolitých krajín.

LITERATÚRA

- Ben-Dor Evian 2016 – S. Ben-Dor Evian: The Battles between Ramesses III and the „Sea-Peoples“. When, Where and Who? An Iconic Analysis of the Egyptian Reliefs. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 143/2, 2016, 151–168.
DOI: <https://doi.org/10.1515/zaes-2016-0010>
- Cavazzuti a i. 2022 – C. Cavazzuti/A. Arena/A. Cardarelli/M. Fritzl/M. Gavranović/T. Hajdu/V. Kiss/K. Köhler/G. Kulcsár/E. Melis/K. Rebay-Salisbury/G. Szabó/V. Szeverényi: The First „Urnfields“ in the Plains of the Danube and the Po. *Journal of World Prehistory* 35, 2022, 45–86.
DOI: <https://doi.org/10.1007/s10963-022-09164-0>
- Cline 2019 – E. H. Cline: 1177 př. Kr. Zhroucení civilizace a invaze Mořských národů. Preklad R. J. Weiniger/K. Zerzánová. Praha 2019.
- Daněk/Slovák 2022 – T. Daněk/L. Slovák: Antropocén jako globální změna pohledu. In: *Marek a kol.* 2022, 267–294.
- Furmánek 2019 – V. Furmánek: Radzovce in der Zeit der Urnenfelderkulturen (Katalog der Siedlung). *Archaeologica Slovaca Monographiae. Catalogi* 20. Nitra 2019.
- Furmánek/Mitáš 2010 – V. Furmánek/V. Mitáš: Pohřební ritus západní enklávy jihovýchodních popelnicových polí. Analýza pohřebiště v Radzovicích (Slovensko). *Památky archeologické* 101, 2010, 39–110.
- Furmánek/Mitáš/Budaváry 2016 – V. Furmánek/V. Mitáš/V. Budaváry: Radzovce in der Zeit der Urnenfelderkulturen. (Katalog des Gräberfeldes). *Archaeologica Slovaca Monographiae. Catalogi* 16. Nitra 2016.
- Furmánek/Pavelková 2010 – V. Furmánek/J. Pavelková: Global Warming – Reality, Fiction, Fallacy or Real Natural Cycle? *Natura* 47/2, 2010, 37, 38.
- Furmánek/Pavelková 2020 – V. Furmánek/J. Pavelková: Kyjatice. Zlatý vek na podhorí. Archeologické pamätníky Slovenska 11. Nitra 2020.
- Guba 2020 – Sz. Guba: Ändernde Riten – Untersuchungen im spätbronzezeitlichen Gräberfeld von Zagyvapálfalva (Ungarn). In: D. L. Dizdar/M. Dizdar (ed.): *Late Bronze Age Mortuary Practices and Society in the Carpathian Basin – Proceedings of the International conference in Zagreb. February 9–10, 2017*. Zborník Instituta za arheologiju 11. Zagreb 2020, 38–53.
- Guba/Vadáy 2008 – Sz. Guba/A. Vadáy: Grab- und Bestattungssitten im spätbronzezeitlichen Gräberfeld von Zagyvapálfalva (NO-Ungarn). In: V. Sírú/D. L. Vaida (eds.): *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the*

- 9th International Colloquium of Funerary Archaeology. Bistrița, Romania. May 9th–11th 2008. Cluj-Napoca 2008, 125–136.
- Kujovský/Mitáš 2012 – R. Kujovský/V. Mitáš (ed.): *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 13. Nitra 2012.
- Lochner 2021a – M. Lochner: Aufbrüche ins Jenseits. In: Lochner 2021b, 232–259.
- Lochner 2021b – M. Lochner (Hrsg.): *Brandbestattung und Bronzemetallurgie. Die Urnenfelderkultur in Niederösterreich (1300–800 v. Chr.)*. Archäologie Niederösterreichs. Wien 2021.
- Malček 2013 – R. Malček: *Lieskovec-Hrádok. Výšinné sídlisko badenskej kultúry*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 17. Nitra 2013.
- Malček 2016 – R. Malček: *Badenské osídlenie Cerovej vrchoviny*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 21. Nitra 2016.
- Marek/Ač 2022 – M. V. Marek/A. Ač: Globální změna – fenomén rozdělujiící společnost – etické a morální aspekty. In: Marek a kol. 2022, 1–9.
- Marek a kol. 2022 – M. V. Marek a kolektiv: *Klimatická změna. Příčiny, dopady a adaptace*. Praha 2022.
- Marková 2012 – D. Marková: Bronzové predmety zo sídliska pilinskej kultúry vo Veľkom Krtíši. In: Kujovský/Mitáš 2012, 251–262.
- Matić/Franković 2020 – U. Matić/F. Franković: Sea Peoples and the Discourse of „Balkanism“ in Late Bronze Age Archaeology. In: M. Gavranović/D. Heilmann/A. Kapuran/M. Verčík (eds.): *Spheres of Interaction. Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze/Iron Age (13th–5th Centuries BCE)*. Proceedings of the Conference held at the Institute of Archaeology, Belgrade. 15–17 September, 2017. Perspectives on Balkan Archaeology 1. Leidorf 2020, 155–176.
- Mitáš 2022 – V. Mitáš: Prínos archeologických nálezov z Podrečian k poznaniu doby bronzovej. In: M. Šesták (zost.): *Zborník z ôsmeho ročníka stretnutia priateľov histórie Novohradu*. Hradište 2022, 17–29.
- Mitáš/Furmánek 2015 – V. Mitáš/V. Furmánek: Pohrebisko kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí v Cinobani (výskum v rokoch 2007–2012.) In: O. Ožďáni (ed.): *Popolnicové polia a doba halštatská*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 17. Nitra 2015, 159–189.
- Mitáš/Furmánek 2021 – V. Mitáš/V. Furmánek: Aktivita Kelto v lokalitách z doby popolnicových polí na Slovensku. *Slovenská archeológia* 69, 2021, 323–345. DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2021.69.13>
- Mitáš/Žigo 2021 – V. Mitáš/P. Žigo: Lexikálno-sémantická charakteristika apelatíva háj a proprii Háj vo vzťahu k archeologickým náleziskám. (Archeologická lokalita a motivácia jej názvu z historického a jazykovedného hľadiska.) *Jazykovedný časopis* 72/1, 2021, 208–228. DOI: <https://doi.org/10.2478/jazcas-2021-0024>
- Pavelková 2012 – J. Pavelková: Antropologicko-demografická analýza žárových hrobů kyjatické kultury z Kyjatic, okres Rimavská Sobota. In: Kujovský/Mitáš 2012, 293–296.
- Pavelková/Furmánek 2018 – J. Pavelková/V. Furmánek: Demografie popolnicových polí na Slovensku. Pohľad antropologie a archeologie. *Pamiatky archeologické* 109, 2018, 97–126.
- Popovtschak/Heiss/Drescher-Schneider 2021 – M. Popovtschak/A. G. Heiss/R. Drescher-Schneider: Zur Umwelt. In: Lochner 2021b, 28–45.
- Turčan a kol. 2009 – V. Turčan a kolektiv: *Archeologické pamiatky. Kultúrne krásy Slovenska*. Bratislava 2009.

INTERNETOVÉ ZDROJE

- Maslin 2019 – M. Maslin: Päť najväčších mýtov o klimatickej zmene. *Denník N*, 16. 9. 2019. Dostupné na: <https://dennikn.sk/1585771/oteplovanie-je-sucastou-prirodzeno-cyklu-a-vedci-sa-proti-nam-spolcili-pat-mytov-o-klimatickej-zmene/> [28. 5. 2023]
- [www.ipcc](https://www.ipcc.ch/) – <https://www.ipcc.ch/> [23. 5. 2023]

PhDr. Vladimír Mitáš, PhD.
 Archeologický ústav SAV, v. i.
 Akademická 2
 SK – Nitra 949 21
vladimir.mitas@savba.sk

Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-20-0044 „Vplyv využívania prírodných zdrojov na spôsob života v dobe bronzovej a v dobe železnej“.

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.71.7>

